

GİRNE
17-18 EKİM 2020

AKDENİZ 3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ TAM METİN KİTABI

EDİTÖR

AYNURƏ ƏLİYEVƏ

SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ TAM METİN KİTABI

AKDENİZ ZİRVESİ
3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
17-18 EKİM 2020
GİRNE

EDİTÖR

AYNURƏ ƏLİYEVƏ

UBAK YAYINEVİ®

(TC. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINEVİ RUHSAT NUMARASI : 2018/42945)
TÜRKİYE

akdenizkongresi@gmail.com

www.ubak.org.tr

[https:// www.akdenizkongre.org](https://www.akdenizkongre.org)

*Bu kitabın tüm hakları UBAK Yayınevi'ne aittir.
Yazarlar etik ve hukuki olarak eserlerinden sorumludurlar.*

UBAK Publications – 2020 ©

Yayın Tarihi: 25.10.2020

ISBN: 978-605-60737-6-2

KONGRE KÜNYESİ

KONGRE ADI

AKDENİZ ZİRVESİ
3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

TARİHİ VE YERİ

17-18 EKİM 2020
GİRNE

DÜZENLEYEN KURUMLAR

UBAK Uluslararası Bilimler Akademisi Derneği

KONGRE DÜZENLEME KURULU

Kongre Başkanı: Prof. Dr. Ergün Kca
Düzenleme Kurulu Başkanı: Dr. Nadire Kantarcıoğlu
Düzenleme Kurulu Üyesi: Aynurə Əliyeva
Düzenleme Kurulu Üyesi: Dr Gültekin Gürçay
Düzenleme Kurulu Üyesi: Dr. Leman Kuzu
Düzenleme Kurulu Üyesi: USE Dergisi Editörlüğü
Düzenleme Kurulu Üyesi: Euroasia Dergisi Editörlüğü
Düzenleme Kurulu Üyesi: Use Dergisi Editörlüğü
Düzenleme Kurulu Üyesi: Ubak Uluslararası Bilimler Akademisi Yayınevi Editörlüğü
Genel Koordinatör: Amaneh Manafidizaji

KATILAN ÜLKELER

Türkiye –Hindistan- Azerbaycan- Ukrayna- Pakistan- Gana

KONGRE DİLLERİ

TÜRKÇE (Tüm Lehçeleri) - İNGİLİZCE - RUSÇA - FARŞÇA - ÇİNCE - ARAPÇA

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Dr. Gulmira ABDİRASULOVA

Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi

Doç. Dr. Abbas GHAFFARI

Tebriiz Üniversitesi

Prof. Dr. Yunir ABDRAHIMOV

Ufa State Petroleum Technological
University

Prof. Dr. Ariz Avaz GOZALOV

Moskova Devlet Üniversitesi

Dr. Lale Sariye AKAN

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Dr. Ahmet GÜMÜŞ

İstanbul Aydın Üniversitesi

Prof. Dr. Burcu Semin AKEL

Kültür Üniversitesi

Prof. Dr. Gulzar İBRAGİMOVA

Bakü Avrasya Üniversitesi

Dr. Maha Hamdan ALANAZİ

Riyad Kral Abdülaziz Teknoloji Enstitüsü

Doç. Dr. Dilorom HAMROEVA

Özbekistan Bilimler Akademisi

Dr. Dzhakipbek Altaevich ALTAYEV

Al – Farabi Kazak Milli Üniversitesi

Dr. Cihandar HASANHANOĞLU

Başkent Üniversitesi

Doç. Dr. Nurhan AYDIN

Kafkas Üniversitesi

Dr. Bazarhan İMANGALİYEVA

K.Zhubanov Aktobe Devlet Bölge
Üniversitesi

Dr. Mehmet Fırat BARAN

Mardin Artuklu Üniversitesi

Dr. Keles Nurmaşılı JAYLIBAY

Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi

Dr. Amina Salihi BAYERO

Yusuf Maitama Sule Üniversitesi

Dr. Mamatkuli Jurayev

Özbekistan Bilim Akademisi

Dr. Karligash BAYTANASOVA

Al – Farabi Kazak Milli Üniversitesi

Dr. Kalemkas KALİBAEVA

Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi

Dr. Baurcan BOTAKARAEV

Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi

Dr. Bouaraour Kamel

Ghardaia Üniversitesi

Dr. Ahmad Sharif FAKHEER

Ürdün Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Tüba KARAHİSAR

Uşak Üniversitesi

Doç Dr. Mehmet KAYA
Dicle Üniversitesi

Dosmukhamedov Atyrau Devlet
Üniversitesi

Prof Dr. Bülent KURTIŞOĞLU
Ardahan Üniversitesi

Doç. Dr. Yeliz KINDAP TEPE
Cumhuriyet Üniversitesi

Doç Dr. Elif AKPINAR KÜLEKÇİ
Atatürk Üniversitesi

Dr. K.A. TLEUBERGENOVA
Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi

Sonali MALHOTRA
Delhi Balbahtri Academy

Dr. Cholpon TOKTOSUNOVA
Rasulbekov Kırgız Ekonomi Üniversitesi

Dr. Alia R. MASALİMOVA
Al – Farabi Kazak Milli Üniversitesi

Doç. Dr. Yıldırım İsmail TOSUN
Şırnak Üniversitesi

Prof. Muntazir MEHDI
Pakistan Language Academy

Dr. Botagul TURGUNBAEVA
Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi

Dr. Amanbay MOLDİBAEV
Taraz Devlet Pedagoji Üniversitesi

Dr. Dinarakhan TURSUNALİEVA
Rasulbekov Kırgız Ekonomi Üniversitesi

Doç. Dr. Yaprak I. OZDEMİR
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Akbar VALADBİGİ
Urumiye Üniversitesi

Dr. Yeliz ÇAKIR SAHİLLİ
Munzur Üniversitesi

Dr. Yang ZİTONG
Wuhan Üniversitesi

Dr. Ayslu B. SARSEKENOVA
Orleu Milli Kalkınma Enstitüsü

Doç. Dr. Mine GÖZÜBÜYÜK TAMER
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Abdulsemet AYDIN
Dicle Üniversitesi

Prof. Dr. Ergün KOCA
Girne Amerikan Üniversitesi

Prof. Dr. Sibel SİLİCİ
Erciyes Üniversitesi

Doç. Dr. Işık SEZEN
Atatürk Üniversitesi

Dr. Gulşat ŞUGAYEVA

AKDENİZ ZİRVESİ
3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
3. ULUSLARARASI UYGULAMALI BİLİMLER KONGRESİ
17-18 EKİM 2020- GİRNE

AKDENİZ ZİRVESİ
3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
3. ULUSLARARASI UYGULAMALI BİLİMLER KONGRESİ
17-18 EKİM 2020
GİRNE
KONGRE PROGRAMI

AKDENİZ ZİRVESİ
3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
3. ULUSLARARASI UYGULAMALI BİLİMLER KONGRESİ
17-18 EKİM 2020- GİRNE

KONGR PROGRAMI

NOT:

- Sunum süresi her bildiri için 15 dakikadır.
- Otuurm başkanı istediği zaman ara verebilir.
- Sunumlar skype üzerinden ve power point ile anlatılacaktır. Her oturum için SKYPE gurubu oluşturulacaktır. Sunum yapan katılımcı ekranın diğer katılımcılar ile paylaşacaktır.
- **(skype ile aradığımızda aşağıda sağ köşede iki tane üst üste kareden ekranı paylaş yapılacaktır.)**

AKDENİZ ZİRVESİ
3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
3. ULUSLARARASI UYGULAMALI BİLİMLER KONGRESİ
18 EKİM 2020 – GİRNE

18 EKİM 2020

UBAK 1	UBAK 2	UBAK 3
OTURUM 1 10:00 - 13:00 OTURUM BAŞKANI: KHORRAM MANAFİDİZAJI	OTURUM 1 10:00 - 13:00 OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. ERGÜN KOCA	OTURUM 1 10:00 – 13:00 OTURUM BAŞKANI: ECE BURU
DOKTORA ADAYI HASAY CAHANGİROV Azerbaycan'da Organize Sanayi Bölgelerinin Organizasyonunda Türkiye Deneyiminin Uygulanması	ASLI YİĞİT DOÇ. DR. ALEV GİRLİ Otizm Spektrum Bozukluğu Tanısı Olan 0-12 Yaş Aralığındaki Çocukların Bireyselleştirilmiş Eğitim Programlarının Hazırlanmasında Ve Uygulanmasında Psiko Eğitimsel Profili (Pep-R) Ölçeği Kullanım Etkililiğinin İncelenmesi	MEHMET EMİN LAYIK Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tıp Fakültesi Dönem 4 İç Hastalıkları Stajının Logic Model İle Değerlendirilmesi

AKDENİZ ZİRVESİ
3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
3. ULUSLARARASI UYGULAMALI BİLİMLER KONGRESİ
17-18 EKİM 2020- GİRNE

PHD CANDIDATE KHASAY JAHANGIROV The Role Of Industrial Parks In Providing Employment In Countries Around The World	DOS. ZİYAFƏT HÜSEYNOVA XX Əsr Azərbaycan Qəzəl Dilinin Saflaşdırılması: Şahin Fazilin Vətənpərvərlik Mövzulu Qəzəlləri Əsasında	ECE BURU Scapula'nın Gelişimi Ve Kemikleşme Anomalilerinin Klinik Prezentasyonları
DR. ÖĞR. ÜYESİ SELMİNAZ ADIGÜZEL Uluslararası Ticarete Stratejik İşbirliği	DR. ÖĞR. ÜYESİ FERDA ATLI Bir Kahraman Yaratma Süreci Ve Sevim Burak'ın Pencere'si	DR. ÖĞRETİM ÜYESİ ALİ GÖZÜKÜÇÜK Yabancı cisim Aspirasyonunda Sanal Bronkoskopi Ameliyat Endikasyonunu Etkiler mi?
DR. RECEP BÜLENT ŞENSES Varlık Vergisinin Kısa Analizi	PH.D IN PHILOLOGY MAHIRA HAJIYEVA Distorted Reflection of Reality. Satire in Utopia.	OP. DR. ALPER VARMAN D. Ö. Ü. NECATİ UZUN UZM. DR. MEHMET AKİF AKINCI Kronik Anal Fissür Hastalarında Psikiyatrik Belirtilerin Değerlendirilmesi
DR. YAVUZ ÖZEK Türkiye'de Sabit Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyümeye Etkisi: Saklı Eşbütünlüşmeden Kanıtlar	DR. VENHAR KAPLAN PROF. DR. NECATİ CEMALOĞLU Öğretmenlerin Kişilik Özellikleri İle Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişkinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi	Ahmet Hakan Unlu Huseyin Bilgin Bilgic Serkan Bakirci Selin Hacilarlioglu Hasan Eren Tulin Karagenc Genetic And Antigenic Diversity In Theileria Annulata Populations After Sexual Recombination
MUHAMMAD SAMİULLAH KHAN DR. ÖĞR. ÜYESİ AYKUT ŞARKGÜNEŞİ Döviz Kuru, Ekonomik Büyüme, İmalat Oranı Ve Cari Açık İlişkisinin Yapısal Ekonomik Temeller Bağlamında Değerlendirilmesi: Pakistan Uygulaması	DR. VENHAR KAPLAN PROF. DR. NECATİ CEMALOĞLU Öğretmenlerin Kişilik Özelliklerinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi	DR. ÖĞRETİM ÜYESİ CENK BALTA PROF. DR. YEKTA ALTEMUR KARAMUSTAFAOĞLU Primer Göğüs Duvar Tümörlerinde Sağ Kalım Ve Prognoz: Tek Merkez Deneyimi
ARŞ. GÖR. SELEN BAKIŞ PROF. DR. HAKAN KİTAPÇI Yeşil Reklamların Tüketici Satınalma Niyetine Etkisinde Tüketici Düşünce Tarzlarının Rolü	ZİYA KIVANÇ KIRAÇ Ulusun Kuruluşu Ve Değişen Paradigma	İREM ARSLAN EBRU TEZCAN ASKERİ ÇANKAYA MERYEM YAVUZ VAN GIERSBERGEN

AKDENİZ ZİRVESİ
3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
3. ULUSLARARASI UYGULAMALI BİLİMLER KONGRESİ
17-18 EKİM 2020- GİRNE

			Examining The Studies Of Nursing Students Related To Informatics: Literature Review
DR. ÖĞR. ÜYESİ İBRAHİM AYDIN DR. ÖĞR. ÜYESİ BULUT DÜLEK Covid-19 Pandemisinin Pazarlama Faaliyetleri Üzerindeki Etkileri	PROF. DR. ERGÜN KOCA PROF. DR. AYŞEN KOCA Kıbrıs Türk Ağzlarındaki Yansıma Sözcükler		MERYEM YAVUZ VAN GIERSBERGEN ÖZGÜR SİNAN DAYI BUSE OĞUZ ASKERİ ÇANKAYA Nursing Undergraduate Education: Student Profile 2016-2019
DR. ÖĞR. ÜYESİ İBRAHİM AYDIN DR. ÖĞR. ÜYESİ BULUT DÜLEK Telafi Paradoksu Kavramının Kuramsal Çerçeve İncelenmesi			DR. ÖĞRETİM ÜYESİ, ATİYE KARAKUL ARŞ. GÖREVLİSİ, PINAR DOĞAN Gazete Haberlerinde Epilepsi Ve Çocuk: Eleştirel Söylem Analizi
MAMTA KUMARI Legal Framwork For Online Payment In India			ARŞ. GÖREVLİSİ, PINAR DOĞAN DR. ÖĞRETİM ÜYESİ, ATİYE KARAKUL Preterm Ve Term Yenidoğanlarda Venöz Kan Alma İşlemi Sırasında Uygulanan Non-Farmakolojik Yöntemlerinin Ağrıya Etkisi İle İlgili Yapılan Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi
Mustafa ÖZYEŞİL The Investigation of Relationship between Financial Ratios and Firm's Stock Price Performance: A Research on Industrial Firms Listed in Borsa Istanbul – 30 Index			OP. DR. HALUK TÜMER 11 Primer Safra Kesesi Kansellerinin Retrospektif Analizi
BHUMIKA SHARMA MOHAMMED MUQTADIR DILSHAD ZARINE SHRADHANJALI PATRA Example of New Zealand vis-à-vis Legislative Framework for Covid-19 Management			HASAN GENÇOĞLU FÜSUN ERTEN Yeni Anksiyolitikler İçin Muhtemel Bir Hedef Olarak Metabotropik Glutamat Reseptörleri (mGluR)

AKDENİZ ZİRVESİ
3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
3. ULUSLARARASI UYGULAMALI BİLİMLER KONGRESİ
17-18 EKİM 2020- GİRNE

UBAK 1	UBAK 2	UBAK 3
OTURUM 2 14: 00 - 17: 00 OTURUM BAŞKANI: KHORRAM MANAFİDİZAJİ	OTURUM 2 14: 00 – 17 : 00 OTURUM BAŞKANI: DR. LEMAN KUZU	OTURUM 2 14: 00 - 17: 00 OTURUM BAŞKANI: DOÇ. DR. SÜLEYMAN İNAN
SERKAN AÇIKGÖZ DR. ÖĞR. ÜYESİ VEFALI ENSEROV Geleneksel Televizyondan Dijital Yayın Platformlarına Dönüşüm: Netflix Ve Blutv Örneği	GÜLHANIM KARAOĞLU Covid-19 Pandemisinin Panoptik Görünümü: Koruma Ve Kontrol İkilemi	DOÇ.DR.SÜLEYMAN İNAN, DR.BERKAN ÇETİNKAYA, SELCAN SENGÜL BEKİR ÖZKAN Removal Of Co(II) And Ni(II) Ions From Aqueous Solution Using Cyanex 272 Impregnated Amberlite XAD-7 Resin
ZUHAL ERGÜN GÜLSEMİN MİSİRLİ Türk Tv Dizilerinde Kötü-Komik Karakterler Üzerine Eleştirel Bir İnceleme: Zümrüdüanka Dizisi Örneği	DR. ÖĞR. ÜYESİ TAHA EMRE ÇİFTÇİ Vergi Güvenlik Tedbiri Olarak Teminat Uygulaması	DOÇ. DR. SÜLEYMAN İNAN Separation Of Europium From Aqueous Solution Using Amorphous Cerium Phosphate
GÜLSEMİN MİSİRLİ ZUHAL ERGÜN Olağanüstü Dönemlerde Habercilik Ve Gazetecilik	DR. ÖĞR. ÜYESİ TAHA EMRE ÇİFTÇİ Türk Vergi Hukukunda Kanun Yolundan Vazgeçme Müessesesi	DR. SEMİH GÖRDÜK Suda Çözünür Özellik Gösteren Bakır(II) Ftalosiyanın Bileşiminin Sentezi Ve

AKDENİZ ZİRVESİ
3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
3. ULUSLARARASI UYGULAMALI BİLİMLER KONGRESİ
17-18 EKİM 2020- GİRNE

Etiği: İnternet Haber Sitelerinde Koronavirüs Haberlerinin Sunumu		Karakterizasyonu
AYŞEGÜL BEKMEZ Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Mezar Taşları Bir Mahalle Haziresi Üzerinden Değerlendirme	EZGİ METE KAYA DOÇ. DR. FİKRET RAMAZANOĞLU GÖNÜL AK İstanbul Büyükşehir Belediyesi Spor İstanbul Çalışanlarının Mutluluk Ve Sosyalleşme Düzeylerinin İncelenmesi	DR. SEMİH GÖRDÜK Mg(II) Ftalosiyanın Bileşiğinin Singlet Oksijen Üretim Kapasitesinin Araştırılması
PHD STUDENT ASMAR GOYUSHOVA Historical Studies In The Light Of Geographical Data. Eastern Anatolia: The Geography Of Urartu	ОЛЬГА БЫКОВА Образ Казахстана В Мемуарах У. Любович «Расскажу Вам О Казахстане»	KUTAY ÇİKOĞLU GÖKHAN SAĞLAM KUBİLAY KAAN BOLGÜN Proportional Filling Valve With Stepper Motor
ASSOC. PROF. PH.D. IN PHILOLOGY VUSALA AGHABAYLI Gender Aspects Of Culture	DOKTORANT AYTƏN HÜSEYNOVA PROFESSOR GÜLZAR İBRAHİMOVA Cənubi Qafqazda Geosiyasi Subyektlərin Regiona Təsiretmə Dərəcəsi: İran İslam Respublikası	ALPER KOÇYİĞİT Koç Testislerinin Üç Boyutlu Modellenmesi
MURAT BALCI Engelsiz Turizm Kapsamında Çanakkale Şehrinin Değerlendirilmesi	TOLGA KAAN BAHADIR Kamu Personeli Seçme Sınavına (KPSS) Girecek Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği Bölümü Öğrencilerinin Umutsuzluk ve Sürekli Kaygı Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi	ARŞ. GÖR. MUHAMMED EMİN TOLU DR. ÖĞR. ÜYESİ DİLEK NUR ÖZEN PROF. DR. UĞUR KÖKLÜ Ejektörlü Bir Soğutma Sisteminin İki Farklı Soğutucu Akışkan İçin Termodinamik Analizi
EDA ERİŞ KIZGIN ARŞ. GÖR. AYŞEGÜL BEKMEZ Manisa'daki Osmanlı Dönemi Sıbyan Mekteplerine İşlev Ve Mimari Eksenli Bir Bakış	ÖZ. EĞT. UZM. PSİKOLOG EBRU UYLAŞ DOÇ. DR. ALEV GİRLİ Otizm Spektrum Bozukluğu Tanılı Çocuklar İçin Geliştirilen Zihin Okuma Becerileri Öğretimi Programının Etkililiğinin İncelenmesi	ZİR. MÜH. KÜBRA DUDU DEMİR DOÇ.DR. GÜLCAN TARLA Antalya İlinde Sera Alanlarında Yetiştirilen Aşılı Ve Aşısız Domateslerde Kök-Ur Nematodları (<i>Meloidogyne spp.</i>) Türlerinin Ve Uurlanma Düzeyinin Belirlenmesi

AKDENİZ ZİRVESİ
3. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
3. ULUSLARARASI UYGULAMALI BİLİMLER KONGRESİ
17-18 EKİM 2020- GİRNE

DR. ÖĞR. ÜYESİ, ASMAA YOUNIS Peygamberlerin İnsanlara Güven Yayma Yöntemi	MUMTAJ DR.RİTU SALARİA Legal Challenges Faced By The Woman: Indian Perspective	DOÇ. DR. GÜLCAN TARLA PROF. DR. ŞENER TARLA Türkiye’de <i>Coccinella septempunctata</i> (L.) (Coleoptera: Coccinellidae)’nın Larva Parazitoitinin Tespiti
MUHAMMMAD SULEMAN NASIR Principles Of A Successful Social Life, In The Light Of Islamic Teachings	MARTIN KUDWO AKOTEY Review Of Theories Of Social Power	PROF. DR. ŞEYDA ZORER ÇELEBİ DOÇ. DR. ZEHRA EKİN Farklı Olgunlaşma Dönemlerinde Hasat Edilen Dalı Darı (<i>Panicum Virgatum</i>) Çeşitlerinin Biyokütle Ve Yem Kalitesinin Belirlenmesi
		ZİRAAT MÜHENDİSİ RESUL MUT PROF. DR. CEVDET ŞEKER ÖĞR. GÖR. DR. HAMZA NEGİŞ Farklı Toprak İşleme Yöntemlerinin Toprağın Hacim Ağırlığı, Penetrasyon Direnci Ve Porozitesi Üzerine Etkisi

İÇİNDEKİLER

KONGRE KÜNYESİ	
BİLİM VE DANIŞMA KURULU	
KONGRE PROGRAMI	
İÇİNDEKİLER	
SÖZLÜ SUNULMUŞ BİLDİRİ ÖZET METİNLERİ	
Khasay Jahangirov	
<i>THE ROLE OF INDUSTRIAL PARKS IN PROVIDING EMPLOYMENT IN COUNTRIES AROUND THE WORLD</i>	1
Hasay Cahangirov	
<i>AZERBAJCAN'DA ORGANİZE SANAYİ BÖLGELERİNİN ORGANİZASYONUNDA TÜRKİYE DENEYİMİNİN UYGULANMASI</i>	7
Selminaz Adıgüzel	
<i>ULUSLARARASI TİCARETTE STRATEJİK İŞBİRLİĞİ</i>	16
İbrahim AYDIN & Bulut DÜLEK	
<i>COVID-19 PANDEMİSİNİN PAZARLAMA FAALİYETLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ</i>	39
Mustafa ÖZYEŞİL	
<i>THE INVESTIGATION OF RELATIONSHIP BETWEEN FINANCIAL RATIOS AND FIRM'S STOCK PRICE PERFORMANCE: A RESEARCH ON INDUSTRIAL FIRMS LISTED IN BORSA ISTANBUL – 30 INDEX</i>	49
Gülsemin Mısırlı & Zuhale Ergün	
<i>OLAĞANÜSTÜ DÖNEMLERDE HABERCİLİK VE GAZETECİLİK ETİĞİ: İNTERNET HABER SİTELERİNDE KORONAVİRÜS HABERLERİNİN SUNUMU</i>	70
Zuhale Ergün & Gülsemin Mısırlı	
<i>TÜRK TV DİZİLERİNDE KÖTÜ-KOMİK KARAKTERLER ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR İNCELEME: ZÜMRÜDÜANKA DİZİSİ ÖRNEĞİ</i>	84
Asmar Goyushova	
<i>HISTORICAL STUDIES IN THE LIGHT OF GEOGRAPHICAL DATA. EASTERN ANATOLIA: THE GEOGRAPHY OF URARTU.</i>	92
Vusala Aghabayli	
<i>GENDER ASPECTS OF CULTURE</i>	97
ASMAA YOUNIS	
<i>PEYGAMBERLERİN İNSANLARA GÜVEN YAYMA YÖNTEMİ</i>	104
Ash Yigit & Alev Gırlı	
<i>OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU TANISI OLAN 0-12 YAŞ ARALIĞINDAKİ ÇOCUKLARIN BİREYSELLEŞTİRİLMİŞ EĞİTİM PROGRAMLARININ HAZIRLANMASINDA VE UYGULANMASINDA PSİKO EĞİTİMSEL PROFİLİ (PEP-R) ÖLÇEĞİ KULLANIM ETKİLİLİĞİNİN İNCELENMESİ</i>	123
Ferda ATLI	
<i>BİR KAHRAMAN YARATMA SÜRECİ VE SEVİM BURAK'IN PENCERE'Sİ</i>	139
Mahira Hajiyeva	
<i>DISTORTED REFLECTION OF REALITY. SATIRE IN UTOPIA</i>	147
Venhar KAPLAN & Necati CEMALOĞLU	
<i>ÖĞRETMENLERİN KİŞİLİK ÖZELLİKLERİNİN BAZI DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ</i>	152
Venhar KAPLAN & Necati CEMALOĞLU	
<i>ÖĞRETMENLERİN KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ İLE ÖRGÜTSEL BAĞLILIKLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN BAZI DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ</i>	159
Aytan HÜSEYNOVA & Gülzar İBRAHİMOVA	
<i>THE LEVEL OF INFLUENCE OF GEOPOLITICS IN THE SOUTH CAUCASUS ON THE REGION: THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN</i>	164

Ergün Koca & Aysen Koca	184
<i>KIBRIS TÜRK AĞIZLARINDAKİ YANSIMA SÖZCÜKLER</i>	
Ebru UYLAŞ & Alev GİRLİ	202
<i>OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU TANILI ÇOCUKLAR İÇİN GELİŞTİRİLEN ZİHİN OKUMA BECERİLERİ ÖĞRETİMİ PROGRAMININ ETKİLİLİĞİNİN İNCELENMESİ</i>	
Ziyafət Hüseynova	230
<i>XX ƏSR AZƏRBAYCAN QƏZƏL DİLİNİN SAFLAŞDIRILMASI: ŞAHİN FAZİLİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZULU QƏZƏLLƏRİ ƏSASINDA</i>	
İnci HƏŞİMOVA	238
<i>TƏKRARLAR BƏDİİ ƏDƏBİYYAT NÜMÜNƏLƏRİNDƏ FORMAL BAĞLILIĞIN İFADƏSİ KİMİ (FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)</i>	
Aykut ŞARKGÜNEŞİ & Muhammad Samiullah KHAN	252
<i>DÖVİZ KURU, EKONOMİK BÜYÜME, İMALAT ORANI VE CARİ AÇIK İLİŞKİSİNİN YAPISAL EKONOMİK TEMELLER BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ: PAKİSTAN UYGULAMASI</i>	

GİRNE
17-18 EKİM 2020

THE ROLE OF INDUSTRIAL PARKS IN PROVIDING EMPLOYMENT IN COUNTRIES AROUND THE WORLD

Khasay Jahangirov

PhD candidate

The Republic of Azerbaijan, Western Caspian University

c.xasay@gmail.com - ORCID ID 0000-0003-0299-8364

ABSTRACT

One of the most important problems faced by the world countries in the economic and social spheres is the provision of employment. The rapid increase in the number of the world's population leads to a number of socio-economic problems that are of vital importance in ensuring employment among these problems. The level of employment of the economically active population in the world directly affects the country's economic development indicators. Thus, the level of unemployment is directly proportional to the increase in the number of poor population, and as unemployment increases, the number of the poor population also increases. Ensuring employment makes it necessary to protect existing jobs and create new ones. Among the types of economic activity, industry and its various branches are important in terms of labor productivity. Industry also plays an important role in the formation of added value. At present, most countries around the world are successfully using Industrial Parks (İP) to solve a number of economic problems, including employment. Recently, Industrial Parks have become an important tool in modernizing industry, creating new production areas and attracting foreign investment in this area. The article analyzes the experience of a number of countries around the world have succeeded in solving the problem of employment through the application of Industrial Parks. The importance of industrial parks in providing employment using statistics from different world countries was explained. One of the problems in providing employment is the gender factor, and the issue of women's employment in this area is very important. In this regard, the application of the experience of these countries in Azerbaijan was explained by analyzing the successful results achieved in the employment of women through Industrial Parks on the example of Southeast Asian countries. In particular, the use of Industrial Parks in the development of the textile industry dominated by women was studied. The analysis shows that industrial parks, which play an open door role for local and foreign investments due to various incentives, are highly effective in the development of industry in the world countries, as well as in solving the problem of traceability. In the experience of a number of countries, special attention is paid to the number of new jobs to be created by residents in Industrial Parks. In this regard, it is necessary to correctly determine the balance between the demand for the number of jobs in Industrial Parks and the volume of concessions, and the article also explains the issues of determining this balance.

Keywords: economy, industry, employment, Industrial Parks, investment

DÜNYA GENELİNDEKİ ÜLKELERDE İSTİHDAMIN SAĞLANMASINDA ORGANİZE SANAYİ BÖLGELERİNİN

ROLÜ

ÖZET

Günümüzde dünya çapında ülkelerin karşı karşıya olduğu en önemli ekonomik ve sosyal sorunlardan biri istihdamın sağlanmasıdır. Dünya nüfusunun istikrarlı büyümesi bir dizi sosyo-ekonomik sorunu ortaya çıkarmaktadır ve bu sorunlar arasında istihdam hayati önem taşımaktadır. Dünya genelindeki ülkelerin ekonomik olarak aktif nüfusunun istihdam düzeyinin ülkenin ekonomik kalkınma göstergeleri üzerinde doğrudan etkisi vardır. Böylece, işsizlik seviyesi yoksul insan sayısındaki artışla doğru orantılı olup, işsizlik arttıkça yoksulların sayısı da artmaktadır. İstihdam sağlamak, mevcut işyerlerinin korunmasını ve yenilerinin yaratılmasını gerekli kılmaktadır. Ekonomik faaliyet türleri arasında endüstri ve onun çeşitli alanları istihdam kapasitesi açısından önem arz etmektedir. Sanayi, katma değer oluşmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Günümüzde dünyanın dört bir yanındaki çoğu ülke, istihdam da dahil olmak üzere bir dizi ekonomik sorunu çözmek için Organize Sanayi Bölgelerini (OSB) başarıyla kullanmaktadır. Son zamanlarda Organize Sanayi Bölgeleri endüstrinin modernleşmesinde, yeni üretim alanlarının yaratılmasında ve bu alana yabancı yatırım çekilmesinde önemli bir araç haline gelmiştir. Makalede dünya çapında birkaç ülkenin organize sanayi bölgelerinin uygulanması yoluyla istihdam sorununu çözmeyi başaran deneyimleri incelenmektedir. Dünyanın farklı ülkelerine ait istatistikler kullanılarak istihdamın sağlanması alanında organize sanayi bölgelerinin önemi anlatılmaktadır. İstihdam sağlamada karşılaşılan sorunlardan biri de cinsiyet faktörüdür ve bu alandaki kadın istihdamı konusu çok önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Güneydoğu Asya ülkeleri örneğinde organize sanayi bölgeleri aracılığıyla kadın istihdamında elde edilen başarılı sonuçlar analiz edilerek bahsi geçen ülkelerin deneyimlerinin Azerbaycan'da uygulanması konusu açıklanmaktadır. Özellikle kadınların egemen olduğu tekstil endüstrisinin gelişiminde organize sanayi bölgelerinin kullanımı konusu incelenmektedir. Yapılan incelemeler çeşitli teşvikler nedeniyle yerli ve yabancı yatırıma açık kapı görevi üstlenen organize sanayi bölgelerinin ülkelerin endüstrisinin gelişmesinde olduğu kadar işsizlik sorunun çözümünde de oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Birkaç ülkenin deneyiminde Organize Sanayi Bölgelerindeki firmalar tarafından yaratılacak yeni işyerlerinin sayısına özel önem verilmektedir. Bu açıdan Organize Sanayi Bölgelerinde işyerlerinin sayısına olan talep ile indirim miktarı arasındaki dengenin doğru bir şekilde belirlenmesi gerekir ki, bu çalışmada da bu dengenin belirlenmesi hususları açıklanmaktadır.

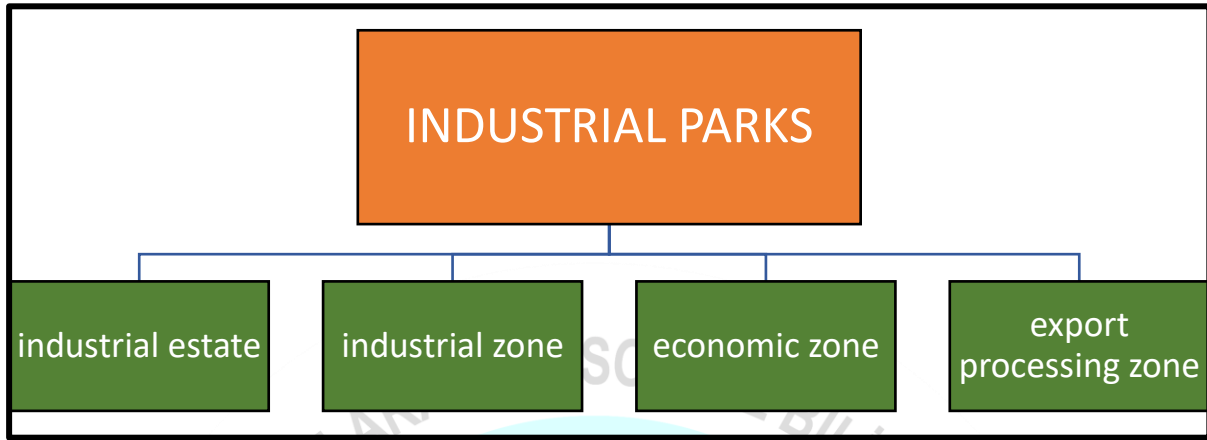
Anahtar kelimeler: ekonomi, sanayi, istihdam, Organize Sanayi Bölgeleri, yatırım

Introduction.

Historically, industrial parks rapidly expanded first in North America in the 1950s before reaching Asia and Africa from the 1970s onwards. Industrial parks are acknowledged as having played a catalytic role in facilitating industrial upgrading and export-led growth in East Asia, most notably in the “tiger economies” during the 1980s, and in China since the

early 1990s, as well as in Latin America and other parts of South Asia. The term “industrial park” is frequently used synonymously with the terms as industrial estate, industrial zone, economic zone, export processing zone. (Graph 1)

Graph 1. Prepared by the author on the basis of UNIDO's 2019 report.

While there is not a single specific definition of industrial parks, it is commonly understood as the ‘allocation of specialized infrastructure in selected areas to attract new investors’. Broadly defined, an industrial park is “a tract of land developed and subdivided into plots according to a comprehensive plan with the provision for roads, transport and public utilities, sometimes also with common facilities, for the use of a group of industrialists” [1]

Special economic zones have become an important economic and political tool for many countries for attracting investment, increase export-oriented production and provide employment. The number of these zones has increased very rapidly over the past 20 years, if in 1986 there was information about 176 zones in 47 countries in the database of the International Labour Organization, in 2006 there was information about 3500 zones in 130 countries. [2]

Today, there is a regularity between the geographical location of numerous industrial parks existing in different countries of the world and their functional purpose. For example, high-tech science and industry parks are predominant in developed countries such as the United States, Japan, and South Korea, while labor-intensive light and textile parks, especially those based on women's labor, are emerging in developing countries such as China and Southeast Asia, Malaysia, Indonesia, Widespread in countries such as Thailand, Vietnam, Cambodia, Laos, Myanmar and Brunei. Industrial parks have proved their effectiveness both in the organization of high-tech and traditional industries.

The impact of industrial parks on employment in the practice of different countries

Industrial parks are the most common in terms of terminology of the SEZs operating in the field of industry and production. These types of zones are created in order to reduce dependence on imports with the production of replacement products, to ensure foreign exchange flow to the country due to the production of products of the economy, to attract foreign investment in the country's industry, to develop depressive areas of the country, to solve the problem of unemployment and such social problems.

Industrial parks are widely distributed on the European continent mainly in the countries of Eastern Europe. In most Eastern European countries, market principles were formed relatively late. Technological backwardness in the industry of these countries, poor organization of innovation activities have had a negative impact on the overall development of industry. Many of these countries have transition economies, and employment remains a priority. Examples include Eastern European countries such as Russia, Hungary, the Czech Republic,

Moldova, Slovakia, Ukraine, Belarus, Poland and Lithuania. The experience of the countries that joined the former socialist camp among these states can be analyzed as a separate group. Because the process of establishing the principles of a market economy in those countries, which once had the same economic and political structure, had similar features.

Unilateral and narrow sectoral specialization policy was implemented in the countries of the former Soviet camp, effective use of natural and labor resources, scientific and technical programs were not taken into account. [3] The Czech state has also achieved high achievements in the creation and operation of industrial parks within the countries of Eastern Europe. A special program has been implemented in this area since 1998, and about 140 industrial parks have been established so far with the full support of the state. More than 130,000 new jobs have been created in these parks. [4]

Hungary is one of the successful examples of employment in the organization of industrial parks. Currently, about 1,500 residents are registered in industrial parks operating in Hungary, which means about 50 percent of foreign companies operating in the country. According to statistics, 80 percent of the products produced in industrial parks are exported, forming 22 percent of state budget revenues. However, in 2001, there were 112 industrial parks in the country. The establishment of an average of 7-8 industrial parks a year over the past period shows the importance of these parks in the country's economy. At present, the number of employees in these parks has exceeded 200,000. The annual volume of production in these areas exceeds \$ 6 billion and accounts for 18% of industrial production in Hungary. [4, 5]

Among the countries of the Continent of America, Mexico, Costa Rica, El Salvador, Guatemala, Honduras, the Dominican Republic, Haiti, Argentina, Colombia, Venezuela and others are most successful on application of these type of zones. Among the main objectives in the organization of export-production zones in these countries are the solution of socio-economic issues such as the problem of unemployment, ensuring the inflow of funds into the country through the stimulation of exports. It should be noted that most The Chinese model is considered to be the most effective model in the application of industrial parks by researchers and economists, as well as international organizations. The People's Republic of China has made significant progress in the creation and management of industrial parks, the application of privileges and the optimization of the regulatory framework. Many influential international organizations, such as the World Bank and the International Monetary Fund, which operate in the economic and financial spheres, consider the policy of the People's Republic of China to be the most successful in the creation and management of SEZs. [6] According to the 2010 Department of Foreign Investment Management of the Ministry of Commerce of China, more than 2.5 million highly qualified personnel, about 1 million graduates, and about 10 million ordinary workers were employed in these areas. [7] As of 2017, there were about 500 such zones in China, with a total employment of more than 30 million. [8] China and ASEAN¹ countries are leaders in the organization of industrial parks not only in the region but also around the world. The ASEAN Economic Organization, which represents 10 countries in Southeast Asia, is an economic integration bloc that regulates economic and trade relations between member countries. These countries include Malaysia, Indonesia, the Philippines, Thailand, Vietnam, Cambodia, Laos, Singapore, Myanmar and Brunei. Although different types of SEZs are found in the territory of each of these countries, the most widely used SEZs are Industrial Parks.

Although ASEAN countries use different types of SEZs to attract foreign direct investment, the use of industrial parks is preferred due to their level of development. Thus, according to the organization's report for 2015, 893 out of about 1,000 SEZs in the ASEAN countries were organized as Industrial Parks. [8]

¹ ASEAN - The Association of Southeast Asian Nations

From a practical point of view, strengthening and additional stimulation of women's employment through SEZs has been more successful and productive in SEZs in China, Turkey, Mexico, Malaysia, Thailand and Vietnam. [9] For example, high-tech science and industry parks predominate in developed countries such as the United States, Japan, and South Korea; Widespread in countries such as Indonesia, Thailand, Vietnam, Cambodia, Laos, Myanmar and Brunei. Vietnam, which has a cheaper labor force than China, already has a high level of specialization in the textile industry, and the use of women in industrial parks has reached 60 percent.

About 4 million people are employed in 260 industrial parks in Indonesia alone, about 800,000 in 70 industrial parks in the Philippines, about 550,000 in 44 industrial parks in Thailand, and 2.3 million in 293 industrial parks in Vietnam. More than 60 percent of these employees are women. [8] This factor is mainly related to the production of light industry and electronics products in the industrial parks of those countries. In this regard, Vietnam has a special place in the textile industry. More women are used in industrial parks in this country.

As of 2017, there were 420 SEZs registered in India, of which 218 were actually operational. 4456 companies have been registered and received resident status in these zones, most of which operate in the textile, food, jewelry and electronics industries, with the function of an industrial park. The number of employees in industrial parks exceeded 1.7 million, and exports amounted to 82 billion US dollars. However, in 2007 this figure was 7.6 billion US dollars. The total amount of investment in the zones was about \$ 80 billion. [10]

Industrial parks have become very popular in the world in terms of production organization. World giants such as Microsoft, Toyota, Yamaha, Apple, Tesla use these areas for their production and research. A well-organized industrial park can attract investment, create jobs and develop the country's industry in general, giving impetus to the development of not only a particular region, but the whole country. Examples are Vietnam and Hungary. About 200 industrial parks in Vietnam account for 40 percent of investments in the country, exceeding 25 percent of GDP. [4] Industrial parks are local economic centers with positive economic factors. As a result of the proper use of industrial parks, it can serve as a platform for achieving broader economic goals. Thus, industrial parks create jobs in the areas where they operate, the development of transport services, education, health, postal and communication services. It also has a significant impact on the development of other services. [11]

According to various sources, the total number of people working in these SEZs worldwide has exceeded 70 million. About 80 percent of the people with so many jobs and employment problems are SEZs in Asia and the Persian Gulf, especially in the newly developed industrialized countries of the last 20-30 years. The average annual volume of exports from SEZs located in this region over the past 4-5 years amounted to 500-520 billion. Was at the level of the US dollar. [9]

In the United Arab Emirates (especially Dubai), where the most successful SEZ models are implemented in the Middle East, the employment problems of about 560,000 people have been solved in about 30 to 49 SEZs, which produce a variety of highly competitive industrial goods and services. In a country with limited natural resources, such as Thailand, 454,000 people are employed in 31 SEZs, and exports in these areas amount to billions of dollars. [9]

As can be seen, the industrial parks organized in different regions of the world and in many countries have led to positive results in the field of employment. It is also clear from the above statistics that industrial parks have provided many jobs for both highly qualified and ordinary workers in many countries

The result

The analysis of various industrial parks operating in the world shows that these zones are important in solving the problem of employment. At present, the organization of industrial parks is also actual in Azerbaijan. The country has adopted a law on Special Economic Zones. 13 industrial parks and 4 industrial districts based on the Turkish model have already started operating in the country. [12] One of the main goals in establishing these zones is to ensure radical change through the application of SPs to ensure employment, which remains a major problem in the country's regions. However, the issue of employment is not limited to quantitative issues. Newly created jobs must also be highly efficient. That is, the production of competitive products should be organized with more efficient use of labor resources. Central and regional factors should also be taken into account in providing employment. The main problem in Azerbaijan in this area is the predominance of jobs, mainly in Baku and surrounding areas, which is most evident in the field of industrial production. In this regard, it is necessary to organize highly efficient labor and create a large number of jobs in the regions, where industrial parks can be used as an important tool. Another important point is the organization of effective use of women's labor. Currently, the use of women's labor in Azerbaijan, especially in the regions, is low, mainly due to the limited number of jobs for this sex. As agriculture is the main occupation in the regions, more male labor predominates here. Women are mainly engaged in household chores. Given the superiority of women's labor in high technology, including the production of precision industrial products and the textile industry, the development of these areas could significantly solve the problem of women's employment.

Bibliography

1. UNIDO. The International Conference on "Industrial Parks for Inclusive and Sustainable Industrial Development". Peru: 2019. p. 4.
2. Thomas Farole. Special Economic Zones in Africa: Comparing Performance and Learning from Global Experience. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. Washington: 2011, p 17, 122.
3. Esma Emir-Ilyasova. Economic relations between Azerbaijan and Turkey in the regional and global context at the turn of the XX-XXI centuries. Baku: ANAS. 2020. p. 24
4. Industrial parks as an engine of the economy. <https://shen.ua/ru/obzor-i-analitika-otrasli/promishlennie-parki-kak-dvigatel-ekonomiki/> (E.T: 01.09.2020)
5. The history of the creation of industrial parks. <https://xn---dtbhaacat8bfloi8h.xn--p1ai/indparks-history>. (E.T:20.09.2020)
6. Furshik M.A and others.. Special economic zones: experience and prospects. Moscow: 2014. p. 95-114.
7. Review of the development of state zones of technical and economic development. Foreign Investment Management Department of the Ministry of Commerce of China. Pekin: 2014. P. 2-4.
8. Economic Zones in the ASEAN. https://www.unido.org/sites/default/files/2015-08/UCO_Viet_Nam_Study_FINAL_0.pdf. (E.T: 15.05.2018)
9. Aliyev Sh. Application problems of special economic zones. Baku: 2012. p. 48, 270
10. Special Economic Zones in India. Ministry of Commerce & Industry, Department of Commerce. <http://sezindia.nic.in/index.php>. (E.T:1.03.2020)
11. UNIDO. International guidelines for industrial parks. Avusturya: 2019. p. 35.
12. Legislation of the Republic of Azerbaijan: in 2008-2020.

AZERBAYCAN'DA ORGANİZE SANAYİ BÖLGELERİNİN ORGANİZASYONUNDA TÜRKİYE DENEYİMİNİN UYGULANMASI

Hasay Cahangirov

Doktora adayı

Azerbaycan Cumhuriyeti, Batı Kaspi Üniversitesi

c.xasav@gmail.com – ORCID ID 0000-0003-0299-8364

ÖZET

Özel Ekonomik Bölgelerin bir türü olan organize sanayi bölgeleri (OSB) dünya çapında hızla yayılmaktadır. Araştırmalar, bu alanların birçok ülke tarafından ülke endüstrisinin gelişmesini sağlamak, yeni üretim alanları oluşturmak ve bu amaçla endüstriye yatırım çekmek için yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Kompakt alanlar içerisinde benzer ve tamamlayıcı ve yardımcı üretim alanları oluşturarak yüksek ekonomik verimlilik elde edilmesi pek çok iktisatçı tarafından incelenmiş ve üretimi bu şekilde organize etmenin avantajları açıklanmıştır. Küreselleşme sürecinin derinleştiği modern dünya ekonomisinde, Özel Ekonomik Bölgeler ekonomik bütünleşmede önemli bir araç haline gelmiş ve ülkeler arasında bir tür yatırım kapısı işlevi görmüştür. Bu açıdan bakıldığında organize sanayi bölgeleri ülke endüstrisine yatırımların çekilmesinde, yurt dışından yeni teknolojilerin ve bilimsel bilgilerin getirilmesinde özel bir öneme sahip olmaktadır. Organize sanayi bölgelerinin organizasyonunda dünyanın dört bir yanındaki ülkelerin uygulamalarının derinlemesine incelenmesi ve bu bölgelerin uygulanmasında süreçlerin uygun şekilde yönetilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Azerbaycan'da yaratılan organize sanayi bölgelerinin gelecekteki gelişimi açısından Türkiye dahil dünya deneyiminin incelenmesi önemlidir. Makale, Türkiye Cumhuriyeti de dahil olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerindeki organize sanayi bölgelerinin organizasyonundaki mevcut deneyimleri incelemektedir. Bursa'da ilk Organize Sanayi Bölgesinin kurulmasından bu yana geçen süreçte bu bölgelerin Türkiye ekonomisine etkileri, elde edilen başarıları ve istatistikleri analiz edilerek Azerbaycan ekonomisinde organize sanayi bölgelerinin rolünü ve gelecekteki beklentilerini belirlemek için girişimlerde bulunulmuştur. Türkiye'den farklı olarak, bu bölgeler Azerbaycan'da yeni kurulmuş ve şu anda bir dizi OSB kurulmaktadır. Yapılan araştırmalar organize sanayi bölgelerinin organizasyonunda Türkiye tecrübesinin başarılı sayılabileceğini ve bu tecrübenin Azerbaycan'da uygulanmasının etkili sonuçlara yol açabileceğini göstermektedir. Ayrıca makalede organize sanayi bölgelerinde uygun bir yatırım ortamı yaratma açısından Türk mevzuatı incelenmiş, yatırım koşulları, indirim türleri ve dereceleri araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara dayanarak makalede Türkiye deneyiminin olumlu yönlerinin Azerbaycan'da uygulanması için öneriler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dünya ekonomisi, ekonomik entegrasyon, yabancı yatırımlar, endüstri, Özel Ekonomik Bölgeler, Organize Sanayi Bölgeleri, vergi indirimleri.

ISSUES OF APPLYING THE TURKISH EXPERIENCE IN THE ORGANIZATION OF INDUSTRIAL PARKS IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

Industrial parks, a type of Special Economic Zone, are now rapidly spreading around the world. Research shows that these areas are widely used by many countries to ensure the development of the country's industry, the creation of new production areas and to attract investment in industry for this purpose. Achieving high economic efficiency by creating similar and complementary, and auxiliary production areas within compact areas has been studied by many economists and explained the advantages of organization of production in this form. In the modern world economy, where globalisation process is deepening, Special Economic Zones have become an important tool in economic integration and play as a passageway for investment between countries. In this regard, industrial parks are also of special importance in attracting investments to the country's industry, bringing new technologies and scientific knowledge from abroad. Thorough study of the practice of world countries on the organization of industrial parks is very important and it is necessary for the proper management of processes in the application of these zones. In this context, it is important to study the experience of the world, including Turkey, in terms of the future development of industrial parks currently developed in Azerbaijan. The current experience of a number of countries around the world, including the Republic of Turkey on development of industrial parks was analyzed in the article. During the period since the establishment of the first Industrial Park in Bursa, information on the impact of these zones on the Turkish economy, achievements and statistical indicators were analyzed and attempts were made to determine the role and future prospects of industrial parks in the Azerbaijani economy. Differing from Turkey, these zones have been newly formed in Azerbaijan, and a number of industrial parks are currently being established. As a result of the research, it is clear that the Turkish experience in the development of industrial parks can be considered successful, and the application of this experience in Azerbaijan can lead to effective results. The article also analyzes the Turkish legislation in the field of creating a favorable investment climate in industrial parks, investment conditions, types and rates of concessions. Based on the results obtained, proposals on the application of positive aspects of the Turkish experience in Azerbaijan were presented in the article.

Keywords: world economy, economic integration, foreign investment, industry, Special Economic Zones, Industrial parks, tax breaks.

Giriş

Dünyada Organize Sanayi Bölgesi (OSB) uygulamasına ilk kez, XIX. Yüzyılın ilk yarısında ABD'de kendiliğinden ortaya çıkan bir uygulamayla rastlanılmıştır. Gelişme kendiliğinden oluşmuş ve tekstil imalathaneleri fiziksel yerleşmelerle bir araya toplanmıştır. ABD' de 1885 yılında hazırlanan bir raporda ise ekonominin geliştirilmesiyle bağlantılı olarak "Sanayi Bölgesi" fikri ortaya atılmıştır. Makalede sanayi bölgelerinin oluşturulmasının sanayinin geliştirilmesi için önemli bir araç olacağına dikkat çekilmektedir. [1]

Bazı araştırmacılara göre, şu anda dünyada yaklaşık 20 ÖEB¹ türü bilinmektedir. Örnek olarak ihracat üretim bölgeleri, serbest sanayi bölgeleri, gümrüksüz ihracat üretim bölgeleri, serbest ihracat bölgeleri, serbest ihracat üretim bölgeleri, serbest üretim bölgeleri, ortak girişim bölgeleri, serbest işletme bölgeleri, ithalat işleme bölgeleri, ortak yatırım bölgeleri, tarım sanayi bölgeleri, ekonomik ve teknolojik gelişim bölgeleri ve diğerlerini belirtmek mümkündür. [2] Bu bölgeler incelenirken farklılıkların esas olarak terminolojik olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunları birleştiren temel özellik, bu bölgelerdeki kompakt üretim, yakın ve tamamlayıcı ürünler üreten işletmelerin ortak faaliyetleridir. Tek bir altyapının kullanılması sayesinde üretim maliyetlerinin en aza indirgenmesi de önemli faktörlerden biridir.

OSB diğer ÖEB türleri ile birçok benzerliğe sahip olsalar da, işgücü kapasitesi, alan boyutu, kapsamlı altyapı ve çok sayıda üretim alanı açısından diğer bölge türlerinden farklılık göstermektedirler. UNCTAD'a² göre, dünyada hem özel bölge statüsünde hem de özel rejimleri olmayan toplam 20.000'e yakın OSB mevcuttur. [3] Ancak bütün türleri de dahil olmak üzere dünyadaki ÖEB sayısının 5.000 civarında olduğu bilinmektedir. [3,18,22] Bu istatistiklerden de belli olduğu üzere, her durumda ÖEB statüsünde OSB oluşturulmamaktadır. Lakin, her iki tür OSB'de üretim organizasyonu ve bölgenin yönetimi hemen hemen aynı ilkelere dayanmaktadır. Tek fark, yabancı yatırımcıların özel rejime sahip bölgelerde üretim yapmayı tercih ettikleri özel bir rejimin olmasıdır. Çünkü özel rejim bölgeleri, yabancı yatırımcılar için ek tavizler, özel kurallar, yatırımlar için devlet garantileri ile daha fazla yabancı yatırım çekmek için düzenlenmiştir. İkinci tip OSB'de, yerel, küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişimini teşvik eden kompakt üretim organizasyonundan yararlanılarak, genellikle yüksek karlılıkla gerçekleştirilen üretim sürecinde genel altyapı kullanılmaktadır.

Azerbaycan ve Türkiye de dahil olmak üzere Avrupa kıtasında modern OSB oluşturulması en çok Doğu Avrupa ülkelerinde görülmektedir. Çoğu Doğu Avrupa ülkesinde piyasa ilkelerinin geç oluşumu, teknolojiye gerilik ve birçoğunun yakın zamanda sosyalizmden piyasa ekonomisine geçişi, bu zorlukların aşılmasında önemli olan Özel Ekonomik Bölgelerin kullanımını da gerekli etmiştir. Rusya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Moldova, Slovakya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Polonya, Litvanya ve Türkiye gibi Doğu Avrupa ülkeleri, OSB düzenlemede önemli deneyime sahip ülkelerdir.

Azerbaycan'da OSB düzenlenmesi alanında yapılan çalışmalar

Son yıllarda Azerbaycan'da endüstriyi geliştirmek ve bu amaçla yatırım çekmek için uygun bir yatırım ortamı yaratılması açısından önemli adımlar atıldı. OSB'lerin Özel Ekonomik Bölgelerle ilgili olarak dünya deneyimine dayalı olarak düzenlenmesi, bu alandaki en önemli adımlardan biridir. Bugün Azerbaycan'da faaliyet gösteren sanayi kuruluşlarının çoğu eski Sovyetler Birliği'nin işletmeleri olduğu için, geleneksel sanayi ürünlerine olan talebi tam olarak karşılamakta yetersiz olmakla beraber, aynı zamanda modern gereksinimleri karşılayan ürünlerin üretiminde de çok geride kalmaktadırlar.

Ülkede OSB oluşturulması konusunda bir takım önemli adımlar atılmış, öncelikle Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 6 Mart 2007 tarihli Kararı ile Özel Ekonomik Bölgelerin kurulmasına ilişkin karar alınmıştır. [4] Genel olarak Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan kararnameler

¹ ÖEB – Özel Ekonomik Bölge

² UNCTAD - Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı

ve emirlere dayalı olarak, 2020 yılına kadar ülkede 8 sanayi tipi bölge, 3 teknolojik uygulama bölgesi ve ticaret türüne ait 1 ÖEB olmak üzere 13 ÖEB bölgesi kurulması kararı kabul edilmiştir. Ancak teknolojik uygulamalı sahaya ait 3 bölgeden 2'sinin hibrit nitelikte olduğu ve Teknopark ve Endüstri Parkı özelliklerine sahip olduğu unutulmamalıdır. Bunlar Pirallahı semtinde kurulan Yüksek Teknoloji Parkı ve Mingçeçevir Yüksek Teknoloji Parkı'dır. Çünkü bu OSB'lerde öngörülen faaliyet türleri ve özellikleri, yüksek teknolojilere dayalı endüstriyel ürünlerin üretimini ve ihracatını teşvik etmektedir. Son yıllarda dünyada teknoloji sanayi parklarının organizasyonu eğilimi modern zamanların gereklerine uygun olarak bilime dayalı endüstrinin gelişme gereklerinden kaynaklanmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti'nde mevcut ve yeni oluşturulan OSB'lerin tam olarak teknolojik OSB'ye dönüşümü gözlemlenmektedir.

Genel olarak, 1 Ocak 2018 itibariyle, Azerbaycan'daki OSB'lere 3,5 milyar dolarlık yatırım projeleri çekildi ve şimdiden bunun 2,5 milyar doları rezidentler³ tarafından uygulanmıştır. [5] Ayrıca belirtmek gerekir ki, sanayi üretim türüne ait 9 ÖEB'den 4'ü, çoğunlukla Türkiye pratiğinde uygulanan bir sanayi bölgesi (sitesi) biçiminde oluşturulmuştur.

Aynı zamanda Türkiye'deki sanayi bölgesi (sitesi) sayısı OSB sayısını aşmaktadır. Küçük işletmeleri desteklemesi açısından sanayi bölgeleri (siteleri) çok önem arz etmektedir. Azerbaycan'daki mevcut OSB analizi, bu bölgelerdeki yatırımların çoğunun kamu sektörü işletmeleri tarafından yapıldığını göstermektedir. Ancak bu alanlarda özel sektörün payının artırılmasına büyük ihtiyaç vardır. Öte yandan Azerbaycan'da oluşturulan tüm bölgeler devlet tarafından düzenlenmektedir. Türkiye'de olduğu gibi Azerbaycan'da da OSB organizasyonunda özel sektörün yer alması gerekmektedir. Bu durumda OSB'nin oluşturulmasında devlet bütçesine tasarrufla birlikte özel sektörün bölgeyi seçme özgürlüğü de sağlanabilir.

Organize Sanayi Bölgelerinin Organizasyonunda Türkiye Deneyimi

1962 yılında Bursa'daki ilk OSB'den sonra Türkiye Cumhuriyeti topraklarında halen 300 civarında sanayi bölgesi ve 500 civarında sanayi sitesi bulunmaktadır. Şu anda bu bölgelerde 1 milyondan fazla kişiye istihdam sağlanmaktadır. En başlıcası bunların yaklaşık 50.000'i yüksek nitelikli personeldir. Proje şeklindeki OSB'lerin faaliyete geçmesiyle bu rakamların ikiye katlanması beklenmektedir. [6] Tamamlanan OSB'lerin gelişim sürecine dikkat edildiğinde 1962 yılından 2002 yılının sonuna kadar 70 adet, 2003-2019 yılları arasında ise 120 adet OSB projesinin tamamlandığı görülmektedir. [7] 2003-2019 yılları arasında büyük dinamikler gözlemlenmektedir.

Son bilgilere göre günümüzde 80 şehirde sayıları 334'e ulaşan Organize Sanayi Bölgeleri, 50 binin üzerinde fabrikaya ev sahipliği yapmaktadır. Bölgeler, yaklaşık 2 milyon kişiye de istihdam sağlamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti için bu alanlarda 2 milyon kişinin istihdamı yüksek bir rakam olarak kabul edilmektedir. OSB'ler yatırımcısına bir alt bölgenin avantajlarından yararlanma, emlak ve kurumlar vergisi muafiyeti, damga vergisi istinası gibi pek çok fırsat sunmaktadır. [8,9,10]

Türkiye Cumhuriyeti uygulamasında özel sektörün yarattığı OSB hakimdir. Azerbaycan'da şimdiye kadar özel sektör tarafından herhangi bir OSB kurulmamıştır. Türkiye pratiğinde OSB'lerin çoğu özel sektör tarafından organize edilmesine rağmen, bu bölgeler devlet

³ Rezident - Özel Ekonomik Bölgede kayıtlı ve faaliyet gösteren bir yatırımcı

desteğiyle geliştirilerek çeşitli kanunların sağladığı avantaj ve ayrıcalıklardan yararlanmaktadır. Türk mevzuatına göre ÖEB'nin ihracat-üretim türüne ait bölgelerin iki isim altında oluştuğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla Türkiye'de Organize Sanayi Bölgesi ve Endüstri Bölgesi kavramlar mevcuttur. Bununla birlikte, dünya pratiğinin analizi, her iki türde genellikle terminolojik farklılıkların olduğunu göstermektedir. Azerbaycan mevzuatına göre bu bölgeler Endüstriyel Parklar olarak adlandırılmaktadır. Türkiye'deki OSB'ler dünya pratiğinden bilinen Endüstri Parkları konseptini kapsadığından, araştırmada bu bölgeler Azerbaycan'da düzenlenen Endüstri Parkları ile eşdeğer olarak alınmıştır.

Türkiye'de OSB uygulamaları her hangi bir yasal mevzuatı olmadan 1982 yılına kadar devam etmiştir. Söz konusu mevzuat boşluğunun giderilmesi amacıyla 31 Ocak 1982 tarih ve 17591 sayılı Resmi Gazete'de "Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Fonlar Yönetmeliği" yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur.[11,12] Elbette OSB uygulamasında bu bölgelerin faaliyetlerini düzenleyen kusursuz bir yasal çerçeveye ihtiyaç vardır. Aksi takdirde bu bölgelerin işleyişi sistematik olmayabilir ve yabancı yatırımı çekmekte etkili olmayabilir.

4562 sayılı Organize Sanayi Bölgeleri Kanunu ile, OSB'ler "Sanayinin gerekli alanlarda yapılanmasını sağlamak, çarpık sanayileşme ve çevre sorunlarını önlemek, kaynakları efektif kullanmak ve bilgi teknolojilerinden faydalanmak amacıyla oluşturulur. Sanayi türlerinin belirli bir bölge dahilinde yerleştirilmesi ve geliştirilmesi için, sınırları tasdik edilmiş arazi parçalarında gerekli idari, sosyal ve teknik altyapı alanları tamin ediliyor ve küçük imalat ve tamirat, ticaret, eğitim ve sağlık alanları, teknoloji geliştirme bölgeleri ile donatılıp planlı bir şekilde ve belirli sistemler dahilinde sanayi için tahsis edilmesiyle oluşturuluyor. [11,12]

Türkiye'de Organize Sanayi Bölgelerinin Kuruluş Amaçları

Türk hukukuna göre, OSB'ler aşağıdaki amaçlarla oluşturulur:

- Sanayinin disipline edilmesi;
- Şehrin planlı gelişmesine katkıda bulunulması;
- Birbirini tamamlayıcı ve birbirinin yan ürününü teşvik eden sanayicilerin bir arada ve bir program dâhilinde üretim yapmalarıyla, üretimde verimliliğin ve kar artışının sağlanması;
- Sanayinin az gelişmiş bölgelerde yaygınlaştırılması;
- Tarım alanlarının sanayide kullanılmasının disipline edilmesi;
- Sağlıklı, ucuz, güvenilir bir altyapı ve ortak sosyal tesisler kurulması;
- Müşterek arıtma tesisleri ile çevre kirliliğinin önlenmesi;
- Bölgelerin devlet gözetiminde, kendi organlarınca yönetiminin sağlanması şeklinde özetlenebilmektedir.[11]

Türkiyede Mer'i mevzuata göre beş növ OSB bulunmaktadır: (Tablo 1)

No	OSB türü	Yaratılışın amaçları
1	KARMA OSB	Farklı sektörlerde faaliyet gösteren tesislerin yer aldığı OSB
2	İHTİSAS OSB	Aynı sektör grubunda ve bu sektör grubuna dahil alt sektörlerde faaliyet gösteren tesislerin yer aldığı OSB
3	ÖZEL OSB	Gerçek kişiler veya Tüzel kişilerce kendi mülkleri üzerine kuracakları OSB'ler
4	TARIMA DAYALI İHTİSAS OSB	Tarım sektöründe faaliyet göstermek amacı ile kurulan ve Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet gösteren OSB (2011/Geçici 10. md.)
5	ISLAH OSB	Uzun yıllar önce çeşitli sebeplerle bir arada oluşarak faaliyet gösteren sanayi tesislerinin bulunduğu alanın OSB'ye dönüştürülmesi amacıyla kurulan OSB (2011/Geçici 8. md.)

Tablo1. Tablo Türkiye Cumhuriyeti Mer'î mevzuatına göre tasbit edilmiş OSB türleri esasında kurulmuştur.

Türkiye deneyimine göre, OSB'ler aynı zamanda finansman kaynağı açısından da farklılık göstermektedir. Öyle ki, genel idare giderleri için Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'ndan kredi kullanan OSB'ler ve Kredi Kullanmayan OSB'lerde diye de OSB'ler tanımlanırlar. [11,12]

UNIDO'ya⁴ göre Türkiye'nin organize sanayi bölgeleri, bu amaçla bir araya gelen Odalar, Dernekler veya Üretici Grupları tarafından temsil edilen özel sektör ile kamu-özel ortaklıkları ile geliştirilmektedir. Geliştirme aşamasının tamamlanmasıyla birlikte, tüm OSB arsaları özel işletmelere satılacaktır. [13]

Türkiye'deki OSB uygulama tecrübesi, işletmelerin piyasaya giriş engellerinin kaldırılması konusunda önemli bir imkân oluşturmaktadır. OSB'ler, arsa ve araziye erişim sorununa etkin bir çözüm getirmekte olduğu ve aynı zamanda ruhsat ve izinler, alt yapı hizmetleri gibi çok sayıda kamusal hizmeti sundukları için, sanayi sektöründeki giriş engellerini büyük ölçüde çözebilme potansiyeline sahiptir. [14]

Belirtildiği gibi, Türkiye uygulamasında Azerbaycan'da Endüstri Parkı sayılan bölgeler 2 isim altında oluşturulmuştur: Organize Sanayi Bölgesi və Endüstri bölgesi. Endüstri Bölgeleri 9 Ocak 2002 tarih ve 4737 sayılı Endüstri Bölgeleri Kanunu ile "Yatırımları teşvik etmek, yurt dışında çalışan Türk işçilerinin tasarruflarını Türkiye'de yatırıma yönlendirmek ve yabancı sermaye girişini artırmak amacıyla kurulacak üretim bölgeleri" şeklinde tanımlanmaktadır. [14]

Ancak, Endüstri Bölgeleri OSB'ler gibi gelişmemiştir ve geliştirilmesi için çalışmalar devam etmektedir. OSB'ler ile TGB'lerin ortak özellikleri şeklinde tasarlanmış olan ve ileri teknoloji üretimi yapılabilecek olan EB yapılanmasının etkin hale getirilmesi gerekmektedir. [11,12,14] OSB'lerin kuruluş ve işletme işlemleri 15.04.2000 tarih ve 4562 sayılı Organize Sanayi Bölgeleri Kanunu ile bu Kanuna göre yeniden hazırlanarak 22.08.2009 tarih ve 27327 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan Organize Sanayi Bölgeleri Uygulama Yönetmeliği' ne göre yapılmaktadır. [15]

OSB'lerin kuruluş ve işleyişinden yetkili ve sorumlu Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın OSB'ler üzerindeki görev ve yetkileri:

- Yer seçimini yönetmek ve oy birliği ile seçilen yeri OSB alanı olarak tasdik ve ilan etmek,
- OSB'nin kuruluşunu onaylayarak tüzel kişilik vermek,
- İmar planı ve altyapı projelerini tasdik etmek,
- Kamulaştırma taleplerini inceleyerek "Kamu Yararı Kararı" nı vermek
- Kredi talebi uygun görülen OSB'leri kredilendirmek,
- Gerekli gördüğü hallerde veya şikâyet üzerine OSB'lerin her türlü hesap ve işlemlerini denetlemek ve gerekli tedbirleri almak, olarak özetlenebilmektedir. [12]

Azerbaycan uygulamasında OSB yönetimi Ekonomi Bakanlığına bağlı bir kurum tarafından yürütülmektedir. OSB'leri kredilendirmek hariç diğer görev ve yetkiler Ekonomi Bakanlığı tarafından temin edilmektedir. Azerbaycan'da uygulanmayan OSB kredilendirmesi uygulaması büyük önem taşımaktadır.

⁴ UNİDO - Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Teşkilatı

Türkiye'de OSB'ler için Teşvikler

Türkiye tecrübesinde Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın kredi desteği ile yapılacak OSB altyapı inşaatı için kredi teşviklerine baktığımızda (Tablo 2), kredilendirmenin öncelikli yıllara, faiz oranlarının öncelikli alanlara ve bölgelere göre belirlenmiştir. [16]

№	İllere ve yörelere göre	Faiz oranları	Süreç
1	Kalkınmada öncelikli yörelerde	% 2 faiz oranı	5 yılı ödemesiz olmak üzere toplam 15 yıl geri ödemeli
2	Normal İllerde	%7 faiz oranı ile	3 yıl ödemesiz olmak üzere toplam 11 yıl geri ödemeli
3	Gelişmiş İllerde	%12 faiz oranı ile	2 yıl ödemesiz olmak üzere toplam 9 yıl geri ödemeli

Tablo 2. Tablo, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'ndan alınan bilgilere dayanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye Cumhuriyetinde kamu kredisiyle tamamlanan OSB sayısı yaklaşık 152'dir. Tamamlanan bu projeler için 2018 yılı fiyatlarıyla yaklaşık 5 Milyar TL, devam eden OSB projelerine de 1,1 Milyar TL olmak üzere toplam 6,1 Milyar TL tutarında kredi sağlanmıştır. [17]

Avrupa kıtasında yapılan analize dayanarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin bölgede OSB'lere en fazla taviz veren ülke olduğu sonucuna varılmaktadır. Şu anda Türkiye'nin OSB'leri, hafif sanayi ürünlerinden kimya ve ağır sanayiye, ilaç, tekstil ve gıda sanayi, tarım ve biyoteknolojiye kadar çok çeşitli sanayi ürünleri üretmektedir. [18] OSB'ler içinde faaliyet gösteren yatırımcılar, Türkiye'de mevcut teşvik uygulamalarına ek olarak, aşağıdaki avantajlardan da faydalanmaktadır:

- Arazi alımlarında KDV muafiyeti;
- Tesis inşasının tamamlanmasından itibaren geçerli olmak üzere beş yıl boyunca emlak vergisi muafiyeti;
- Düşük su, doğal gaz ve iletişim giderleri;
- Parsellerin bölümü/birleştirilmesi işlemlerinde vergi muafiyeti;
- Tesis inşası ve işletiminde yerel yönetimler vergisi muafiyeti;
- OSB'nin belediye hizmetlerinden yararlanmıyor olması durumunda katı atık vergisi muafiyeti. [19,16]

Ayrıca, Türkiye deneyiminin olumlu yönleri de Rusya tarafından incelenmiş ve bu deneyimin Rusya'da uygulanması iki ülke arasında tartışılmıştır. Rusya, Türkiye'deki bu yapılanmanın başarılı olduğunu son dönemde çok daha net gözlemledi ve şimdi Rusya da bu tip yapılanmaya gitmek istemektedir.[20]

2000'li yıllarda Türkiye, Ar-Ge⁵ ve yüksek teknoloji endüstrilerine yatırımları çekmek için yeni bir tür ÖEB - teknoloji geliştirme bölgeleri - yarattı. Bu bölgeler, aşağıdakilere odaklanan vergi teşvikleri sunar:

- araştırma;
- yazılım geliştirme;

⁵ Ar-ge - Araştırma ve geliştirme

-diğer yenilikçi faaliyetler. [3]

Teknoloji geliştirme bölgeleri, hem Teknoparkların⁶ hem de OSB'lerin benzer özelliklerini bir araya getirmektedir. Bu parklar yeniliklere dayalı endüstriyel üretim yapmaktadır. Türkiye'de teknoloji geliştirme bölgeleri (TGB'ler), Ar-Ge faaliyetlerini desteklemek ve yüksek teknoloji alanlarına yatırım çekmek için tasarlanmış alanlardır. Hazırda Türkiyede 20'si yapım aşamasında olan 83 TGB vardır. Teşvikler, yazılım geliştirme, Ar-Ge ve tasarım faaliyetlerine yönelik karlardan kurumlar vergisi muafiyetini; TGB'lerde üretilen yazılımların satışına ilişkin katma değer vergisinden muafiyet; Ar-Ge, tasarım ve destek faaliyetlerinde bulunan çalışanlar için gelir vergisinden muafiyet, ithal mallarda gümrük vergilerinden muafiyet ve sosyal güvenlik primleri sübvansiyonları da sunulmaktadır. [3]

Sonuç

OSB organizasyonunda Türkiye deneyimini incelemek önemlidir. Bu amaçla, OSB alanında Türk ve Azerbaycanlı uzmanlar arasında karşılıklı deneyim alışverişine ve teknik destek programlarının uygulanmasına ihtiyaç vardır. Azerbaycan ve Türkiye arasındaki yakın ekonomik bağlar, bu alanda etkili bir işbirliği için koşullar yaratmaktadır.

Aynı zamanda Azerbaycan'da sanayi parklarının organizasyonunda özel sektörün aktif katılımının Türk tecrübesine dayalı olarak sağlanması gerektiğine inanıyoruz. Belirtildiği üzere Azerbaycan'da özel sektörün OSB kurma girişimi yoktur. Bu açıdan bakıldığında, OSB'nin devletin inisiyatifiyle pilot proje şeklinde özel sektör tarafından organize edilmesini uygun buluyoruz. Bu amaçla, özel sektöre indirimli kredilerin tahsis edilmesi, onlara bölge seçme özgürlüğü verilmesi ve arazinin tazminatsız uzun vadeli kullanılması gibi teşvikler düşünülebilir. Türkiye deneyiminde bu tür tedbirler kendini doğrultmuş ve bu alanda yüksek verimlilik gözlemlenmektedir. Böylelikle Türkiye uygulamasında, OSB düzenlenmesi için özel sektöre önemli ölçüde devlet desteği sağlanmakta ve bunlar arasında Azerbaycan'da OSB organizasyonunda henüz uygulanmamış bu amaçla özel sektöre kredi verilmesi pratiği önemlidir. Yakın gelecekte Azerbaycan'da OSB oluşturulmasını düzenleyen kuruluşların, ülkenin farklı bölgelerinde OSB organizasyonuna özel sektörün katılımını içeren özel sektör projeleri geliştirmesi ve özel sektöre sunması gerektiğini düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

1. Türkiye'deki Organize Sanayi Bölgeleri ve Uygulanan Teşvikler. <https://osbbs.sanayi.gov.tr/default.aspx> (ET:10.09.2020)
2. Kostyunina Q.M. (2008) Dünyada ve Rusyada özel ekonomik bölgeler. Moskova: Media İno Group. s. 55-77
3. UNCTAD 2019, World investment report: Special Economic Zones. New York. s 144.
4. Özel Ekonomik Bölgeler Kanunu. Bakü: 2009.
5. Azerbaycan'daki endüstri parklarına 5,7 milyar manat yatırıldı. <https://banker.az/az%C9%99rbaycanda-s%C9%99naye-parklarına-57-mlrd-manat-investisiya-yatirilib/>. (E.T: 30.08.2020)
6. Bursa Organize Sanayi Bölgesi. http://www.bosb.org.tr/bosb-firma-0-uye_firmalar.html. (E.T: 05.09.2020)

⁶ Teknopark - Üretimin yüksek teknolojiye dayalı olduğu ÖEB türü

7. Uluslararası Rekabette Sanayicimizin Yanında Olan OSB'lerin Tarihçesi. <https://www.sanayi.gov.tr/sanayi-bolgeleri/organize-sanayi-bolgeleri-hizmetleri>. (E.T: 04.08.2020)
8. OSB'lerin yatırım avantajları neler?. <https://emlakkulisi.com/osblerin-yatirim-avantajlari-neler/630461>. (E.T: 10.09.2020)
9. OSB'lerin Yenilikçi Dönüşümü. <https://avrasyaosb.com.tr/osblerin-yenilikci-donusumu/>. (E.T: 10.09.2020)
10. Türkiye'nin üreten gücü; OSB'ler. <https://www.kobi-efor.com.tr/ozel/turkiyenin-ureten-gucu-osbler-h8357.html>. (E.T:20.09.2020)
11. Türkiye'de ve dünya'da OSB uygulamaları. <http://osbuk.org/turkiyede-ve-dunyada-osb-uygulamaları/>. (E.T:20.09.2020)
12. Türkiye'deki Organize Sanayi Bölgeleri ve uygulanan teşvikler. <https://osbbs.sanayi.gov.tr/default.aspx>. (E.T: 11.03.2016)
13. UNIDO 2019. Uluslararası "Kapsayıcı ve Sürdürülebilir Endüstriyel Parklar Konferansı". Peru. s. 75.
14. Mehmet Cansız. 2010. Türkiyede Organize Sanayi Bölgeleri politikaları ve uygulamaları, Ankara: Korza Basım, s. 29.
15. 4562 sayılı OSB Kanunu. Ankara: 2000.
16. Organize Sanayi Bölgelerine (OSB) sağlanan teşvik, destek ve muafiyetler. <http://www.disticaretyonetimi.com/organize-sanayi-bolgelerine-osb-saglanan-tesvik-destek-ve-muafiyetler>. (E.T: 10.08.2020)
17. Türkiye'de Organize Sanayi Bölgeleri'nin dönüşümü. <https://osbbs.sanayi.gov.tr/default.aspx7str>. (E.T: 11.03.2016)
18. Türkiye'de Ticaret. <http://www.ved.gov.ru/exportcountries/businessguide/>. (E.T:10.10.2016)
19. Vergi mevzuatı. <http://www.gib.gov.tr/index.php?id=488>. (E.T: 25.09.2020)
20. Rusya'da organize sanayi bölgeleri, 'Türk modeline' göre gelişecek. <http://tr.sputniknews.com/columnists/20150508/1015390070.html#ixzz3oRhzyOPt>. (E.T:10.06.2015)

GİRNE
17-18 EKİM 2020

STRATEGIC COOPERATION IN INTERNATIONAL TRADE**Assists. Professor Selminaz ADIGÜZEL**

Harran University

ORCID NUMBER 0000-0002-6808-2888

ABSTRACT

With the effect of globalization, countries have established strategic partnerships in terms of capital movements agreements, trade and institutions. Technological advances are making the world a global market. It is being worked on that countries should have a say in the international market without being subject to discrimination in the face of wars and political conflicts, and that commercial companies should determine their partners while determining their strategies.

The agreements of companies that want to achieve a common goal and establish a strategic partnership with a bilateral or multilateral relationship make the companies stronger. The globalization process has an impact on business activities as much as its macro effects. With globalization, the world is getting smaller and smaller, making it easier for businesses operating within national borders to operate worldwide. Direct investments, Joint ventures, Supply-demand relationship as strategic cooperation between companies that occur in various forms such as technology license agreements, R&D agreements. , bankruptcy, etc. difficult processes.

In this research, the results of the strategic partnerships of international commercial companies and what these partnership types might be are included.

Keywords: Strategic cooperation, international trade Technology license agreements R&D

INRODUCTION

It is seen that the World Trade Organization (WFO) is insufficient to eliminate international trade barriers and disputes, and international trade companies make multilateral bilateral agreements to facilitate international cooperation. This research examines the potential benefit of a multilateral business association's collaborations. Promoting multilateral trade

negotiations. The model highlights the importance of a multilateral approach when there are strong imbalances in bilateral trade relations. Trade barriers in the world decreased after 1947. For example, tariffs on industrial goods fell from 40% to 4%.

Globalization or global integration; means the spread of political, economic, social relations between countries, the spread of all the values and savings of developed societies on a world scale by crossing national borders, expanding international trade, transnational financial resource transfer, increasing foreign investments, growing multinational enterprises and joint ventures. A wave of cooperation between large companies all over the world in recent years

Global integration; economic, social and the spread of political relations, the development of all the values and accumulations of developed societies on a world scale means expansion, expanding international trade, cross-border financial resource transfer, increasing foreign investments, growing multinational enterprises and joint ventures.

Businesses competing in the global world must constantly walk or renew their service to outdo their competitors. It should train talented individuals in the field of marketing logistics from production to technological innovations to the last link of the supply chain. It is observed that companies cooperate in the global world.

In recent years, there has been a wave of cooperation among large companies all over the world. Nowadays, businesses create an intense competitive environment on a global scale by collaborating to develop technology in gaining competitive advantage. Today, it has become almost impossible for an enterprise to develop or produce the technology needed to gain competitive advantage. For this reason, enterprises go to technological cooperation in order to develop technology and thus survive in the intense competitive environment on a global scale.

1 MULTINATIONAL OR TRANSNATIONAL OR INTERNATIONAL COOPERATIONS:

Strategic relations emerge as a reality of power-centered international politics. This situation brings with it the need to classify strategic relations; Because strategic relations can show themselves as asymmetric, as well as in the form of cooperation and partnership. Strategic cooperation means shorter term and limited cooperation, while strategic partnership is more dependent on internal political cohesion (Gültekin, 2010)

Due to the increase in costs and the risk of new product development and the introduction of new production methods into the industry within the framework of global competition, it has made it necessary for enterprises to make technological cooperation (İlker, Strategic Cooperation in the Globalization Process, 2010).

Strategic cooperation means pursuing long-term comprehensive goals. While strategic cooperation is more vulnerable to incompatibilities that may arise, strategic partnership is more resilient. If the distinction between strategic partnership and strategic cooperation is not properly made, the situations where the strategic relationship is at a deadlock will not be understood adequately. The words multinational or international or international denote partnership of companies, company or international partnership of companies.

(company, corporate company or business) Most commonly

The term Multinational Company / company (MNC) is used.

, United Nations Conference on Trade and Development

The term international company (tnc) is used.

As the energy need increased in the consumption society, the tendency to fossil energy increased. One of the issues that companies cooperate with is related to meeting fossil energy.

Due to the strategic importance of renewable energy, strategic cooperation is required for the most economical production and distribution.

Strategic partnerships are sought, as the rapid inexpensive generation of solar energy cuts costs. For countries in a hostile environment, politics often completely stops the trade, though even very hostile countries sometimes continue to have economic relations, albeit on a different scale (Kang, 1996), <https://www.jstor.org/stable/2111801>.

The reasons that lead businesses to follow global strategy and what they provide. We can group the benefits in four main groups. These

- 1- Cost Reduction,
- 2- Improving the Quality of Products and Programs,
- 3- Ensuring Customer Preferences and Priorities,

4- Raising Competitive Leverage

Product standardization in some industries satisfies no customer New product designs for different or local customers. may require making and producing (Eren, 2020 , s. 4)

1.1 Tecnology Cooperation

Tecnology cooperation is experienced. Nowadays, it has become almost impossible for an enterprise to develop or produce the technology needed to gain competitive advantage. For this reason, enterprises go to technological collaborations in order to develop technology and thus survive in the intense competitive environment on a global scale. Technologically cooperating enterprises provide very important advantages as a result. Not staying outside of the globalizing world or simply the integrated world, As technology developed, the market grew as the world brought continents closer together. The advantages and disadvantages of companies that want to get a large share from this market have become different. Countries started to take strategic cooperation among their targets

Strategic alliances are established in order to take over, merge, strengthen its position in the world market, and take advantage of opportunities. Countries strengthen their political partnerships in the market through economic cooperation. The desire of countries from the same origins to achieve the same economic goals rather than speaking the same languages has become the first priority in strategic partnership. In the strategic partnership of the European Union with China, there is no cultural loyalty geographical unity, but countries strengthen their cooperation according to the theory of superiority by keeping organizational goals superior to national unity.

1.1.1 Business Combinations (Mergers)

Business or company mergers in our country as "company marriages It is named and known by this name. For example, the companies Hanover Corporation and Chemical Banking Corporation merged to form a banking company with \$ 137 billion in assets.

1.1.2 Business Purchases (Aquisitions)

Business acquisitions are when a business acquires all or majority shares of another business, taking that business under control and making it a subsidiary business. Identity and legal

personality of the purchased and purchased business do not expire in acquisitions, as in mergers Industrial Partnership (Consortium)

The revenue obtained as a result of the agreement is distributed among the parties in accordance with the agreement. Joint R&D With the effect of globalization, technological innovations wear out quickly or an innovation that appears anywhere in the world can be imitated quickly. . (İlker, Küreselleşme Sürecinde Stratejik İşbirliği , 2010).

Transnational corporations refer to companies with headquarters in two different countries. With the establishment of medium and small-scale companies in different countries, transnational companies are established. Their money and management resources will not be sufficient to establish and acquire subsidiaries abroad.

- Financially, only the Japanese have enough power to be multinational. Capital costs are about 5%. In contrast, Europe and the cost of money in American companies reaches 20%.

- Technology and markets are the driving forces behind cooperation. Technology continues to develop rapidly The need for such collaborations will increase as long as Firms usually go to foreign markets in a series of consecutive

They make use of the listed strategic options and may need foreign partners at some stages. In this case, it may be necessary to consider the strategic desires of the foreign partner. The thinker named Dawidson offers a method to help evaluate possible strategies when some negotiations are in place on this issue.

If it has a product with decreasing sales in the markets and if it is considering entering foreign markets, it would not be rational to enter a joint investment partnership or invest in foreign countries. In this case, he will want to enter into a license agreement with the foreign partner. (Eren, 2020)

1.1.3 Ports and trade Cooperations

To achieve growth targets such ports can choose different strategies. First, Countries may develop cooperation strategies to build business together; and secondly, port authorities may be leaders in bringing together the various supply chain actors to provide, through coordination strategies , an integrated transportation service beneficial to all the actors but especially to the port (Mary Brooks, 2010).

1. 2. International {Multidomestic) Strategy:

- Units in various countries are independent.
- Each unit is independent of the others

profit and cost center in its market operates as.

- From other international center units it doesnt have a different feature.

It is also a profit and cost and revenue center. (Eren, 2020)

1.3.. Global Strategy:

In international trade, as in national trade, the unification of the commercial company headquarters at one point, the gathering in one center prevents time, energy and labor waste by reducing costs. Production activities will increase the power in competition by creating synergy with unnecessary production, innovation and expert knowledge by listing the requests to be made from the center. The combination of different experts at one point will enable the commercial company to become learning organizations and to benefit from the partnerships in the market by leading to the learning of different practices, as well as the patent design utility model, naming rights, collecting immovable assets from a center, apart from the consultancy service to be taken from outside .

3. Hybrid Strategy and Global Grid Organization

- Units in various countries continue their activities from a center and separately.
- (Eren, 2020)

1.4.License Agreements

In this method, an organization in a specific country, that is, a business or person in another country, that is, the licensee, by signing a contract with the licensee, grants a license that provides the right to use some of its own. It carries less risk than direct investment, Eliminated barriers such as customs tariffs and import quotas in entering the market, Provides free advertising opportunities, It has various advantages as well as deterring the imitation of the brand.

1.4. Contract Manufacturing

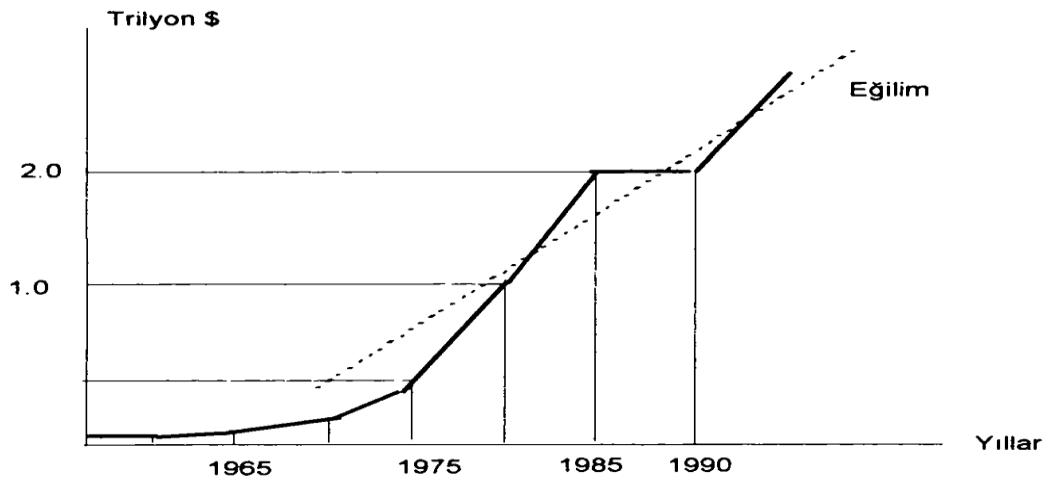
Collaborations of international commercial companies provide technical support and technology transfer and price competition abroad to the producers, starting with a contract.

When the contract expires, it can be waived without the obligation to renew. Firms that produce non-imitation technology that protect their brand are a useful strategy for international businesses.

1.5. Management Agreements

The management contracts strategy involves the transfer of management knowledge from a local firm to a foreign investor providing capital. It has some similar features with license agreements (Uluslararası Pazarlara Giriş Stratejileri, 2020).

Figure 1 World Export

Şekil 1: Dünya İhracatı

Kaynak: Nelson, s. 6.

These tendencies, which are generally put forward, are now it means it is easier for them to enter international markets. However, when looking at the trend in the world, it is seen that the situation is not in this direction (Ward, 1995: 215). It is also frequently observed that firms tend to act together or enter new markets together, despite the opportunities brought by globalization.

Due to the fact that companies operate in international markets They need to develop new products and create new technologies in order to keep up with global competition conditions. As a result of global competition, the fields of activity of companies are constantly changing

and expanding. This situation requires the determination of new strategies to achieve the business objectives that are more complex for companies. Firms have to go to new structures in order to survive in increasingly complex runs.

2 TYPES OF STRATEGIC COOPERATION

Strategic cooperation between firms can take place in various ways. These can be listed as follows (Sheng, 19997):

-a Direct investments,

- joint ventures,
- Supply-demand relationship,
- Technology license agreements,
- R&D agreements.

Strategic cooperation between firms, which occurs in various ways, is generally can be classified as follows:

B - Horizontal strategic cooperation

Vertical strategic cooperation

- Mixed strategic cooperation

a. Horizontal (Horizantal) Strategic cooperation

Strategic activities between companies operating in the same field cooperation.

c. Vertical strategic cooperation

Vertical strategic cooperation, from the production of any good or service

It is a strategic cooperation between companies operating in different stages until the sale.

d. Strategic cooperation with Mixed (Conglomerate)

Mixed strategic cooperation, operating in unrelated areas

- Strategic cooperation envisaging stock exchange,

- Strategic cooperation that does not envisage stock exchange.

Strategic cooperation predicting stock exchange, new stock

It can also be expressed as a form of strategic cooperation that creates ownership. This kind of strategic cooperation can be realized in two basic ways: (DAS and TENG, 1996: 828).

I. Direct investments,

ii. Joint ventures.

Direct investments are the shares of one firm or other firm or firms.

It is a strategic cooperation realized by purchasing some of the bills (Çelik, 2010).

3 LİTERATURE REVIEW

When we examine the trade literature, the issue of strategic partnership has just begun to be addressed. Avinash. Dixit (1977), Kyle Bagwell and Robert W. Staiger (1990) and Raymond Riezman (1991), other researchers, investigated the trade policies of governments and bilateral relations and examined trade cooperation issues with bilateral models. . Trade cooperation models with two-country models have successful results as well as very inefficient ones. WTO leads the establishment of fruitful cooperation in international trade. He leads the establishment of efficient balances that ensure coordination. For this purpose, the Dispute Resolution Procedure (DSP) is the proposal of Thomas Hungerford (1991) and Dan Kovenoch and Marie Thursby (1993) for the commercial cooperation of international trade.

The DSP can act as an information gathering agency capable of distinguishing between actual breaches of contract and mistakes. perceptions, thus making it easier to use the dual reputation mechanism to support collaboration (Maggi, 1999).

The trade literature has only recently started to address this question. Avinash. Dixit (.987), Kyle Bagwell and Robert W. Staiger (1990), and Raymond Riezman (1991), among others, examine issues of trade coop-eration by way of two-country models in which governments choose trade policies in a repeated-game setting. In these models there is typically a great multiplicity of equilibria, including very inefficient ones. These models suggest that the WTO may help countries coordinate on more efficient equilibria. A second potential role of the WTO, and specifically of its . Dispute Settlement Procedure (DSP), is suggested by Thomas Hungerford (1991) and Dan Kovenoch and Marie Thursby (1993): the

DSP may act as an information-gathering agency that is able to discern between true violations of the agreement and mistaken perceptions, thus facilitating the use of a bilateral reputation mechanism to support cooperation (Maggi, 1999).

According to Miller and Dess, the risk of investing in foreign countries and this While the investment's desire to control the investment is the lowest, export is the entry form in which both the investment risk and the desire to control the investment gradually increase are licensing, franchising, investment partnership and direct investment, respectively. The most risky way of entering a foreign country and the highest desire for control is direct or direct investment, as shown in the figure

Figure 2 International Marketing Strategies

Source (Miller, (1996))

Empirical studies in the literature on the relationship between international trade and bilateral conflict/cooperation have largely been static. While some studies use international trade as the dependent variable, others use conflict/cooperation as the dependent variable. The choice of the dependent variable has, however, been made mostly by assumption. Although international trade and political conflict/cooperation are clearly related, what is not clear is whether it is international trade that diminishes or creates bilateral political conflict/cooperation, or it is political conflict/cooperation that inhibits or encourages bilateral trade. Many researchers have expressed the need for a formal causality test between trade and conflict/cooperation. Most of the studies on trade and conflict/cooperation, moreover, have pooled trade and political data of many dyads in an attempt to increase the sample size for statistical reasons, implicitly assuming that the relationship between conflict/cooperation and trade is similar for all dyads.

Modern economist, Hirschman (1945), international trade, politics

He was one of the first modern economists to represent a direct relationship with. In his research titled "The Structure of National Power and Foreign Trade", it is pointed out that Nazi Germany used the international trade structure to force Hungary, Bulgaria and Romania in order to adopt its own policy. In the 1970s and 1980s, some researchers took part in the relationships between international trade and international politics.

The trade and conflict debate has passed into the literature of international trade (Kang, 1996), <https://www.jstor.org/stable/2111801>.

As the traditional economic trade theory progressed towards trade cooperation that included international specialization, the requirements of globalization began to be fulfilled, because the boundaries of commercial enterprises were removed as globalization made the world a small village. Nowadays, internet-based unlimited international trade is taking place, with virtual networks established by technology, virtual cooperation of businesses, unemployed, over the network.

The savings made by these economic enterprises, which opened without opening headquarters or branches, affect GDP. This situation maximizes the world income and welfare. Although there are doubts about what will be human power, there will be a need for manpower in the future in new specialties, software engineering genetics, nano technology, renewable energy, etc. Among the strategic studies are the common market in international trade, trade liberalization, liberal economic studies, and the work of the nation state for foreign direct investments.

4 US- Israel Trade Economic Cooperations

US strategic partnership with Israel goes back to 1970s The two countries that share common values, the two communities, the US Jews who found their roots in the Jewish community, strengthened the trade ties between the USA and Israel. Islamophobia, which has a long history but rapidly progressed after the incident, where the destruction of the twin towers in New York was used as an excuse, worried the USA about the Middle East.

The oil agreements between the USA and Saudi Arabia, the Arab-Israeli peace process, the US-Israel strategic cooperation lead to Arab oil cooperation. The USA, which has agreed on Arab oil reserves without using its own oil reserves, is Israel's most important collaborator.

The growth in Israel's economy, its success in scientific research, strengthened its international position, and a significant growth was observed in its economy.

With a population of more than 5 million, Israel's gross domestic product (YDP) is higher than Egypt's GDP.

Increasing its exports to 5.1 billion dollars in 1993, Israel advances in international trade under the auspices of the USA. Israel's economy ranks high in macroeconomic indicators.

For this purpose, foreign policy and defense policy to ensure Israel's security are among the strategic goals of the United States - while its strategic partnership is based on more energy and oil, the USA receives 20 percent of its oil from the Middle East: Supporting the Arab-Israeli peace process It is open to collaborations that will reinforce it.

It is also important as it indirectly ensures the security of the USA. Jordan, Syria, and Lebanon, which have a total population of some 81 million.² In recent years, Israel has also made significant progress in international trade, expanding its exports from \$5.1 billion in 1983 to \$14.8 billion in 1993. Thus, at the macro level, Israel's economy is now remarkably strong. and prosper.

America's secondary objectives in the middle east—affecting its capacity to achieve its primary objectives—include the following: *bolstering and expanding the arab-israeli peace process*. this is important not only for insuring israel's security and prosperity but also because the expanding peace process reinforces regional stability and thus, indirectly, helps secure u.s. interests in the gulf. (Feldman, 1996)

TABLE 1: EXPORT COUNTRIES OF THE USA (BILLION DOLLARS)

	Countries	2015	2016	2017
1	Canada	280,6	266,8	282,5
2	Mexico	235,7	229,7	243
3	Chin	116,1	115,6	130,4
4	Japan	62,4	63,2	67,7
5	United Kingdom	56,1	55,3	56,3
6	Germany	49,6	49,2	53,5
7	G. Korea	43,4	42,3	48,3

8	Netherlands	40,2	39,7	42,2
9	Hong Kong	37,1	34,9	40
10	Korea	31,7	30,1	37,1
11	Frances	31,5	32,6	34,2
	Belgium	34,1	32,1	29,9
13	Singapore	28,4	26,7	29,8
14	Taiwan	25,9	26	25,8
15	India	21,5	21,7	25,7
16	Australia	25	22,1	24,6
17	Switzerland	22,1	22,7	21,7
18	BAE	23	22,4	20
19	Italy	16,2	16,7	18,3
20	Saudi Arabia	19,7	18	16,3
21	Chile	15,4	12,9	13,6
22	Colombia	16,3	13,1	13,3
23	Malaysia	12,3	11,8	12,8
24	Israel	13,5	13,2	12,5
25	Spain	10,3	10,4	11
26	Tayland	11,2	10,4	10,8
27	İrlanda	8,9	9,6	10,7
28	Turkey	9,5	9,4	9,8
29	Argentina	9,3	8,5	9,5
30	Peru	8,7	8	8,7
31	Philippines	7,9	8,2	8,5
32	Vietnam	7,1	10,1	8,2
33	Dominician Republic	7,1	7,8	7,8
34	Rusia	7,1	5,8	7
35	Guatemala	5,8	5,8	7

36	Indonesia	7,1	6	6,9
37	Panama	7,7	6,1	6,4
38	Costa Rica	6,1	5,9	6,2
39	Norvey	3,6	3,9	5,3
40	Kuvait	2,7	3,3	5,2
	Other	123,6	112,5	118,4
	Total	1.501,80	1.450,50	1.546,70

Source: Ministry of Economy (www.ekonomi.gov.tr)

The USA is the largest importer in world trade. Since 2017, its suppliers are China, Mexico, Canada, Japan and Germany South Korea, England, Italy, India and France. Turkey Provider and the United States 34th. Turkey's pazar in the US isnt at the desired level. (0.4%) (Birlikleri, 2018).

5 China and EU Trade Cooperation

Although China does not have the same cultural roots, it is an important strategic partner of the European Union.

This partnership is not just about fundamental human rights. Investment Trusts transportation agreements cover many areas from cyber security to technology. Another feature of China is that since it is a founding member of the China-based Asian Infrastructure Investment Bank, which was established on December 25, 2015, it has been in the strategic partnership of many countries so far. 34 countries have become members of the Asian Infrastructure Investment Bank. With the inclusion of 16 EU member states (and 14 G20 countries), the number of members of the Asian Infrastructure Investment Bank increased to 86 countries. The United States is not a member of AIIB, while AIIB has two membership options, while regional, non-regional members have 75% of the vote. China's voting rate is 26.9%.

Table 2 China Strategic Coperations

Country/	The	Year	the	Other information about the Partnership
----------	-----	------	-----	---

International Organization	Strategic Partnership Was Established	
European Union (EU)	2003	1998 long-term-stable structural partnership; 2001 comprehensive partnership; 2003 comprehensive strategic partnership
Southeast Asian Countries Union (ASEAN)	2003	1997 partnership based on good neighborliness and mutual trust; 2003 strategic partnership
African Union (AU)	2006	2006 new type of strategic partnership; 2010 comprehensive partnership
Arab League	2010	2004 new type partnership; 2010 strategic partnership
Brazil	1993	1993 strategic partnership; 2012 comprehensive strategic partnership
Russia	1996	1994 structural partnership; 1996 strategic cooperation partnership; 2011 comprehensive strategic partnership
Egypt	1999	1999 strategic partnership; 2014 comprehensive strategic partnership
United kingdom	2004	1998 comprehensive partnership; 2004 comprehensive strategic partnership; 2011 more comprehensive strategic partnership
South Korea	2008	1998 partnership; 2003 comprehensive partnership; 2008 strategic partnership
France	2004	1997 comprehensive partnership; 2004 comprehensive strategic partnership
South Africa	2004	2000 relationship; 2004 strategic partnership; 2010 comprehensive strategic partnership
Pakistan	2005	1996 comprehensive partnership; 2005 strategic partnership; 2015 much more comprehensive strategic partnership

India	2005	2003 structural partnership; 2005 strategic partnership for peace and prosperity
Turkey	2010	2000 Long-term partnership of friendship and cooperation for the 21st century; 2010 strategic partnership
Cambodia	2010	2006 comprehensive partnership; 2010 comprehensive strategic partnership
Mongolia	2011	2003 partnership based on good neighborly and friendship; 2011 strategic partnership; 2014 comprehensive strategic partnership
Poland	2011	2004 friendship and cooperation partnership; 2011 strategic partnership; 2016 comprehensive strategic partnership
Germany	2010	2004 partnership; 2010 strategic partnership
Kazakhstan	2005	2005 strategic partnership; 2011 comprehensive strategic partnership
Uzbekistan	2012	2004 friendship and cooperation partnership; 2012 strategic partnership
Turkmenistan	2013	2013 strategic partnership
Tajikistan	2013	2013 strategic partnership
Kyrgyzstan	2013	2013 strategic partnership
Chile	2012	2004 comprehensive partnership; 2012 strategic partnership
Afghanistan	2012	2006 comprehensive partnership; 2012 strategic partnership
Mexico	2003	2003 strategic partnership; 2013 comprehensive strategic partnership
Indonesia	2005	2005 strategic partnership; 2013 comprehensive strategic partnership
Peru	2008	2008 strategic partnership; 2013 comprehensive strategic partnership
Viet Nam	2008	2008 comprehensive strategic partnership

Sri Lanka	2013	2005 comprehensive partnership; 2013 strategic partnership
Venezuela	2001	2001 strategic partnership; 2014 comprehensive strategic partnership
Argentina	2004	2004 strategic partnership; 2014 comprehensive strategic partnership
Algeria	2004	2004 strategic partnership; 2014 comprehensive strategic partnership
Australia	2013	2013 strategic partnership; 2014 comprehensive strategic partnership
Saudi Arabia	2008	2008 strategic partnership of friendship and cooperation; 2016 comprehensive strategic partnership
Serbia	2009	2009 strategic partnership; 2016 comprehensive strategic partnership
Ecuador	2015	2015 strategic partnership; 2016 comprehensive strategic partnership
Malaysia	2013	2013 comprehensive strategic partnership
Laos	2009	Comprehensive strategic partnership
Myanmar	2011	2011 strategic cooperation partnership
Thailand	2012	2012 strategic cooperation partnership
United Arab Emirates	2012	2012 strategic partnership
Canada	2005	1997 comprehensive partnership; 2005 strategic partnership
Nigeria	2005	2005 strategic partnership
Angola	2010	2010 strategic partnership
Italy	2004	1998 comprehensive partnership; 2004 strategic partnership
Spain	2005	2005 comprehensive strategic partnership
Portugal	2005	2005 comprehensive strategic partnership
Greece	2006	2006 comprehensive strategic partnership

Denmark	2008	2008 comprehensive strategic partnership
Ukraine	2011	2011 strategic partnership
Belarus	2013	2013 comprehensive strategic partnership
Bangladesh	2016	2005 comprehensive partnership; 2016 strategic partnership
Djibouti	2017	2017 strategic partnership
Nepal	-	1996 good neighborhood relationship; 2009 comprehensive partnership
USA ^[1]	-	1997 structural strategic partnership; 2011 structural partnership
Japan ^[2]	-	1998 Friendship and cooperation towards peace and prosperity; 2007 strategic mutually beneficial cooperation

Source (Durdular, 2018, Cilt 53 , Sayı 1,)

Russia has 6.1% of the votes from India (7.7%), which is the second largest shareholder of AIIB. China is the most mentioned country of a bank that has committed to lend international loans to developing countries. World Bank and International Monetary Fund) 'Banks such as AIIB, the World Bank, European Bank for Reconstruction and Development and the European Investment Bank contribute significantly to the world economy with their global activities, and add developed countries that produce as strategic partners to their portfolio and increase their number of members.

EU and USA China's main focus is increasing energy consumption and green logistics. Joint action plans with EU union countries on these issues are about 4 projects, including environmental protection, urban development and transportation sectors ('Beijing Air quality improvement and coal replacement project'), European Union (EU) -China relations have come a long way within the framework of the comprehensive strategic partnership established in 2003. The EU-China 2020 Agenda for Strategic Cooperation, a high-level joint document adopted in 2013, guides the comprehensive Strategic Partnership. Given the changes in both the EU and China and China's renewed emphasis on "globalization," the Joint Statement on the elements for a new EU strategy on China (adopted on June 22, 2016) .

6. Turkey and EU and China Trade Cooperations

Export Expectation Index released at 117.0 in the 1st quarter of 2019. Diffusion indices of Survey questions composing the Export Expectation Index show that, in the 1st quarter of 2019, in comparison to the 4th quarter of 2018, expectations regarding the level of export for the next 3 months, export orders belonging to the last 3 months and expectations for the export orders of the next 3 months have increasing effects over the Index Import Expectation Index released at 94.7 in the 1st quarter of 2019. In the 1st quarter of 2019, in comparison to the 4th quarter of 2018, among the survey questions identifying the Import Expectation Index, the expectations regarding the level of import for the next 3 months, current level of import orders and level of import orders of the last 3 months have decreasing effects over while Index unit import price for the next 3 months has increasing effect over Index (Ministry, 2020)

Before tThe Covid 19 virus rapidly growing Turkey economy, in the Middle East's 17th largest, has Europe's 6th largest economy. In recent decades, Turkey has been among the most rapid developing countries. EU and Turkey among the strategic partnership of Turkey's euine began with the nomination process en the first High-Level Economic Dialogue (YDED) Customs Union increased economic relations between the EU and Turkey, economic policy a common understanding and structural reforms are intended merger of different cultures to develop.

The Gulf Cooperation Council (GCC) brings together the countries on the Persian Gulf with common historical, geographic, cultural and economic characteristics in economic and commercial strategic cooperation. This agreement established the GCC Free Trade Area. With the New Economic Agreement, the customs union consists of the common market, economic and financial union, development integration, human resources development, cooperation in the field of scientific and technical research, transportation, communication and infrastructure. This agreement with the GCC countries in the customs union, decide the common market and economic and monetary union to be established. In 2005, Manama signed "the Republic of Turkey and the Gulf Arab States Cooperation Council Member Agreement Framework for the Countries Economic Cooperation between" poses. Within the framework of the agreement, it is envisaged to monitor the cooperation activities in economic issues and to determine the areas of strategic cooperation.

Meanwhile, methods, such as establishing foreign trade, economic cooperation zones and science and technology industrial park, can also be considered. For instance, mutual establishment of branches of bank and financial institutions could promote the rapid development of the cooperation on currency swaps, local currency settlement of bilateral trade, China's buying government bonds of Turkey and financial field, provide strong financial support to cooperation in infrastructure and investment and financing in other field (Zou, 2015)

Companies that have gained some benefits as a result of globalization, Besides, they have to face some drawbacks For example, while globalizing companies expand and develop their activities all over the world and establish a tight communication network between them, the expenses required by coordination and reporting activities are rapidly increasing. In particular, in parallel with the increasing qualified workforce and staff needs in each production and market units where they develop their activities, general management also expenses increase.

In addition, it will be able to work in every region of the world globally. Finding a managerial workforce with qualifications and skills is both very difficult and expensive. The company's global effectiveness, market and customer acquisition efforts are the result of local market and production units gain and can reduce their effectiveness. Entering new markets may not serve the purpose of increasing profitability (Eren, 2020).

CONCLUSION

It is a common view accepted by everyone that the world is getting smaller and smaller as a result of the globalization that takes place in the form of the gradual liberalization of goods, capital and labor movements between countries. Initial phase, Maintenance phase, v. Strategic cooperation, which is the completion stage, is the basis of two important factors in the field of activity of companies. the strategic cooperation of the parties with relations with the company support, not hiding information from each other and gains for both parties if strategic cooperation is decided. It requires putting forward the strategic harmony that will provide strategic cooperation activity is in the push phase. It can result in positive and negative results in the form of hostile separation. In the globalizing world, countries' developing cooperation in international trade gives countries prestige and power. While strategic cooperation can be successfully maintained, lack of communication with partners who do not perform the same can cause conflicts. It is the equal display of performance and being constructive that brings strategic cooperation to a common goal is the level.

Conflict of company interests, security and failure to tolerate cultural differences between countries may damage the prestige of the company by damaging the cooperation. When the cultural values of different cultures are not respected in strategic cooperation, providing personal information and learning the country's secrets by other countries may cause cyber security problems, so technological security measures must be taken. Today, strategic cooperation between multinational companies is not only for multinational companies, but also for companies operating within national borders. Although there are risks of strategic cooperation, countries apply this form of management to be stronger.

Russia has 6.1% of the votes from India (7.7%), which is the second largest shareholder of AIIB. China is the most mentioned country of a bank that has committed to lend international loans to developing countries. World Bank and International Monetary Fund) 'Banks such as AIIB, the World Bank, European Bank for Reconstruction and Development and the European Investment Bank contribute significantly to the world economy with their global activities, and add developed countries that produce as strategic partners to their portfolio and increase their number of members.

EU and USA China's main focus is increasing energy consumption and green logistics. Joint action plans with EU union countries on these issues are about 4 projects, including environmental protection, urban development and transportation sectors ('Beijing Air quality improvement and coal replacement project'), Pakistan Oman (Anna, 2018, s). Has invested 3 billion USD. 2) European Union (EU) -China relations have come a long way within the framework of the comprehensive strategic partnership established in 2003. The EU-China 2020 Agenda for Strategic Cooperation, a high-level joint document adopted in 2013, guides the comprehensive Strategic Partnership. . Given the changes in both the EU and China and China's renewed emphasis on "globalization", the Joint Statement on the elements for a new EU strategy on China (adopted on 22 June 2016) is the EU's own interests. reveals.

REFERENCES

- Anna, S. (2018). *A new era in EU-China relations: more wide-ranging strategic cooperation?* Policy Department for External Relations EU Parliament.
- Birlikleri, U. İ. (2018). ABD Ülke Raporu.

- Çelik, O. (2010). *Küreselleşme Sürecinde Firmalar Arası*. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 54-1.
- Durdular, A. (2018, Cilt 53 , Sayı 1,). *Çin'in Ortaklık İlişkileri Ve Türkiye-Çin Stratejik İşbirliği, Avrasya Etüdüleri* . <https://dergipark.org.tr/tr/pub/avrasya/issue/37321/612657>.
- Eren, E. (2020). *Global Strategies And Strategic Collaborations*. <https://core.ac.uk/download/pdf/47258594.pdf>.
- Feldman, S. (1996). *The Future Of U.S.-Israel Strategic Cooperation* . The Washington Institute For Near East Policy .
- Gültekin, S. (2010). *Ege Akademik Bakış / Ege Academic Review 10 (1) 2010: 671-698 Stratejik İşbirliği ve Stratejik Ortaklık Kavramlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış*. Ege Akademik Bakış.
- İlker, G. (2010). *Strategic Cooperation in the Globalization Process* <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/116716> . Dergipark .
- Kang, R. R. (1996). - *International Trade, Political Conflict/Cooperation, and Granger Causality* . Published by: Midwest Political Sc.
- Maggi, G. (1999). *The Role of Multilateral Institutions in International Trade Cooperation*. The American Economic Review, Vol. 89, No. 1, 190-214.
- Mary Brooks, R. J. (2010). *Strategic Cooperation in Peripheral Ports: The Case of Atlantic Canada's Ports Mary Brooks*. Canadian Journal of Transportation Volume 4, Part 1 (2010).
- Miller, A. a. ((1996)). *Strategic Management* . Mc Graw Hill Inc p 391 .
- Ministry, T. (2020). <https://www.trade.gov.tr/announcements/foreign-trade-expectation-survey-of-1st-quarter-2019>.
- Sheng, D. T. (1997). *Sustaining Strategic Alliances: Options and Guidelines*", *Journal of*.
- Steel, O. (2010). *Inter-Company in the Globalization Process*. Ankara University SBF Journal. 54-1.

Uluslararası Pazarlara Giriş Stratejileri. (2020). <http://www.yonetselzihin.com/stratejik-yonetim/uluslararasi-pazarlara-giris-stratejileri/.html>.

Zou, Z. (2015). *Sino-Turkish Strategic Economic Relationship in New Era* (Cilt No. 3, Fall). Alternatives Turkish Journal Of International Relations [Www.Alternativesjournal.Net](http://www.alternativesjournal.net)
www.alternativesjournal.net.

VARLIK VERGİSİNİN KISA ANALİZİ

Dr. Recep Bülent Şenses

Girne Amerikan Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0003-1044-5778

ÖZET

Günümüz sosyo-politik tartışmalarının taraflarınca zaman zaman Varlık Vergisi'nin özellikle gayrimüslimlere karşı uygulandığı argüman olarak dile getirilmektedir. Ancak gerek kanunun zamanın Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakanı Şükrü Saraçoğlu tarafından nedenlerinin açıklanması esnasında kullanılan argümanlar, gerek kanun uygulamaları süresince basında çıkan vergi veren ailelerin isimleri, gerekse dönemin ticari istatistikleri incelendiğinde bu argümanın zayıfladığı ve hatta farklı sonuçlara ulaşmaya neden olabileceği görülmektedir. Bu çerçevede ortaya konan karşı argümanların en önemlilerinden biri özetle: "Gayrimüslimlerden alınan vergilerin miktarının fazla olmasının nedeni, özellikle İstanbul'da ticaret kayıtlarında gayrimüslimlerin sayısının önemli oranda fazla olması." olarak gösterilmektedir. Öte yandan o günlerde basında çıkan haberler incelendiğinde, yüksek vergilerin sadece gayrimüslimler tarafından ödenmediği, gayrimüslim olmayan ailelerin de bu zorunlu mali külfetin altına girdiği görülmektedir. Örneğin o günlerin Cumhuriyet gazetesinde çıkan haberler incelendiğinde İstanbul'da 1 milyon liradan daha fazla vergi veren ilk üç ailenin ikisi gayrimüslim değildir. Öte yandan Varlık Vergisi ile ilgi çıkarılan kanunun daha üzerinden bir yıl geçmeden başka bir kanunla hafifletildiği, ikinci kanundan altı ay sonra da tamamen kaldırıldığı görülmektedir. Bununla birlikte vergi borcunu ödeyemediği için çalışma kamplarına gönderilenlerin tümünün gayrimüslim olması da bu verginin özellikle gayrimüslimlere uygulandığı argümanını değerli kılar niteliktedir. Belirtilenler kapsamında bu çalışmanın amacı, Varlık Vergisi'nin özellikle gayrimüslimlere karşı çıkarılmadığı, gayrimüslim olmayan iş adamlarının da ciddi oranda mali külfet altına girdiği ancak uygulamada bazı gayrimüslimlerin ödeyebileceklerinden daha fazla vergiyle karşı karşıya bırakıldıklarını, bunun en önemli nedeninin kanunu uygulayıcılarının değerlendirmeleri olduğunu göstermektir. Çalışmada, konuya ilişkin TBBM Zabıt Ceridelerinin ve basında çıkan haberlerin doküman analizine dayanan bir nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Varlık Vergisi, İsmet İnönü, Şükrü Saraçoğlu.

Giriş

II. Dünya Savaşı, tüm dünya devletleri için olduğu gibi genç Türkiye Cumhuriyeti için de sosyo-ekonomik yönden çok zor geçiyordu. Öyle ki 1940 yılında, İngiltere'de hem parlamento hem de kral tarafından kısa sürede onaylanan "*İngiltere'de herkesin canı ve bütün malı kralın emrine konmuştur...Şahsi servetler, fabrikalar ve her nevi varidat membaları (gelir kaynakları) hükümetin emir ve kontrolü altına vazedilmektedir (sayılmaktadır)*"

(Cumhuriyet, 23 Mayıs 1940) şeklinde bir kanun çıkarılmıştı. Genç Türkiye Cumhuriyeti, her ne kadar Savaş'ta tarafsız kalsa da bir yandan hiç bitmeyen mali sorunları, bir yandan da II. Dünya Savaşı'nın öngörülemez bir tarihe kadar uzaması nedenleriyle, 1942'de keskin bir siyasi karar almak zorunda kaldı. Temmuz 1942'de başbakan olan Şükrü Saraçoğlu hükümeti zamanında, 1942 Kasım ayı içerisinde öyle bir siyasi karar alındı ki etkileri günümüzde bile tartışılmaktadır. Varlık Vergisi! Gerek alınan bu kararın nedenlerini ve ortaya çıkan sonuçlarını, gerekse alınan karara bağlı olarak ortaya çıkan sosyo-politik istatistikleri, kararların alındığı ulusal ve uluslararası ortamı yok sayarak değerlendirmek haksızlık olacaktır. Bu hususları göz ardı etmek, sadece hiçbir maddi menfaat beklemeden bu zor kararları alanların değil, bu kararlardan ciddi anlamda zarar görenlerin de yanlış değerlendirilmesine neden olacaktır. Bu nedenle, 1942 yılında alınan Varlık Vergisi kararının değerlendirmesini yaparken: "Alınan bu karar, savaşan taraflardan herhangi birinin taleplerine karşılık vermek üzere alınmış ideolojik bir karar mıdır?" veya "Bu siyasi karardan sadece bir sınıf veya etnisite mi zarar görmüştür?" sorularına cevap aranmalıdır. Bu soruların cevaplarının objektif olarak bulunması, konunun değerlendirilmesine en iyi katkıyı yapacaktır.

Dönemin Siyasetçilerinin Konuya İlişkin Açıklamaları ve Varlık Vergisi Uygulamaları

Cumhurbaşkanı İnönü'nün 1942 Meclis yasama yılının açılış konuşması, tıpkı yıllar önce 1925 yılında yaptığı Takrir-i Sükûn Kanunu öncesinde yaptığı konuşmayı andırıyor, gelecekte alınacak olan şiddetli siyasi ve ekonomik tedbirlerin işaretlerini veriyordu. İnönü, konuşmasına-o zaman adını tam bilmeseydi de- harbin sonunda ortaya çıkacak "Soğuk Savaş" adı verilen ideolojik dengeyi öngörerek başlıyordu:

"Bütün küreyi kaplamış olan harbin şimdiye kadar olan inkişafı neticesi olarak yer yüzünde bir tarafın hâkimiyetine dayanan bir siyaset yapısının kalamayacağı veya kurulamayacağı anlaşılmaya başlanmıştır denilebilir." Sonra kehanetine devam ediyordu:

"Milletlerin küçük büyük, hepsi için yeryüzünde istiklâl ve haysiyetle yaşamak imkânı sabit olacaktır. Bizim milletlerarası siyasette daima esas prensibimiz olmuş olan bu gayenin, en insafsız mücadelelerden sonra olsun, kabul edilmesinden büyük sevinç duyacağız." Sonraki bölümde ise sözü o günlerin stokçuluk yaparak fiyatların artışına neden olan tüccarlarına getiriyordu:

"Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belâsı, bugün vatanımızı ıstırap içinde bulunduruyor. Bu halin umumî harpten doğan, kendi hususi şartlarımızla ilgili olan sebeplerini ve çarelerini Cumhuriyet Hükümeti sizin yüksek nazarlarınıza etrafiyle serip anlatacaktır... Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski bataklık çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metalı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadırlar... Üç, beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikâr olan zararlarını

gidermek yolu elbette vardır... Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiç bir zümreye tanımamalıyız... Kahraman ve kıymetli ordumuzu hazır bulundurmamız, bugün her zamandan ziyade lâzımdır.” (TBMMZC, 1.XI.1942, C.28:3,4).

Harp zamanı vurguncuları! Cumhurbaşkanı ile çoğunluğu asker kökenli, hâlâ Millî Mücadele günlerinin devrimci ruhunu taşıyan milletvekilleri ve bakanlar ilk kez böyle sosyo-ekonomik bir sorunla karşılaşıyorlardı. Harbin başlangıcında, ordu ve devlet tüm hazırlıklarını tamamladığını düşünüyordu. Düşünemedikleri şey, devletin savunma bütçesine ayırdığı normalin çok üstündeki para miktarının ortaya çıkarabileceği yolsuzluklardı. Bu para yeni harp zenginleri ortaya çıkarmıştı. Orduya satılan çok miktardaki temel ihtiyaç malzemeleri piyasadaki malı azaltmış, malın azalması fiyatların artmasına neden olmuştu. Mal satanlar genelde üretici değil tüccar olduklarından, fiyatların daha da artması için piyasaya mal sürmeyip bekletiyor, fiyatlar arttıkça mallardan daha fazla kâr elde ediyorlardı. Stokçu olarak adlandırılanlar bunlardı. Bu arada da halk, piyasada yeterince üretilmediği için ekmeği bile karne ile belirli miktarda alabiliyordu. Üstelik sahadaki yetkililerden bazıları da bu haksız kazancın parçası olmuşlardı. Öte yandan, büyük bir kısmı askere geçici olarak alınan yedek sivillerden meydana gelmesine karşın, lojistik konularda ordunun sivillerle bu denli bir arada olması, ordunun prestijini olduğu kadar hemen hepsi eski asker olan yürütmedeki yarı-siyasetçilerin prestijini de hızla kemiriyordu. Öyle ki Cumhurbaşkanı'nın konuşmasındaki “kahraman ve kıymetli ordumuz” kısmı Mecliste ilk kez tezahürat yapılmadan sessizce dinlenmişti. Herkes savaştan ve askerinin ihtiyaçlarının karşılanmasından bıkmış, buna karşılık asker de silahlarının modern olmadığından şikâyetçiydi. Stok yapanların dışında kimse durumundan memnun değildi.

Cumhurbaşkanı İnönü'nün konuşmasından dokuz gün sonra 10 Kasım'da, bütün Türkiye'de şeker nakli ve satışı hükümet tarafından durduruldu (Cumhuriyet, 11 Kasım 1942). Ama asıl bomba daha patlamamıştı. 11 Kasım'da Meclis oturumu Başbakan'ın konuşmasıyla başladı (TBMMZC, 11.XI.1942, C.28:14-36). Başbakan Saraçoğlu'nun ilk cümlesi “*Arkadaşlar; Müsaadenizle hemen işe giriyorum.*” oldu.

“Sizler Ankara'dan ayrılırken, her tarafta ve her malda bir kıpırtı başladı. Fiyat kıpırtısı. Bu kıpırtı, dar bir zaman içinde, yürüyüşe inkılâp etti ve bu yürüyüş çok süratle bir koşuya ve bir koşuşmaya tahavvül etti ve böylece fiyatlar aldı, yürüdü.... Bir kısım halk da, Hükümet(in) hiçbir şey yapmadığını ve seyirci kaldığını görerek soruyor : — Hükümet nerede? Nihayet bazıları da, Hükümeti şu veya bu iktisat mezhebine mal ederek, hâdiseleri kendi akıllarınca izaha çalışıyordu. Her şeyden evvel, bu son mütalâaya cevap vereceğim. Biz ne Adam Smit'in talebesi ne de Karl Marks'ın çirağıyız. Biz sadece içtimai dini, halkçılık ve iktisadi mezhebi devletçilik olan, siyasi bir fırkanın çocuklarıyız.”

Bu kelimelerin anlamı şuydu: “Biz sokaktaki halkı harbin ortasında koruyamamak üzereyiz. Ancak halkı korumak için, liberal bir düzende olduğu gibi, piyasayı serbest bırakıp fiyatların kendiliğinden oluşmasına izin vermeyeceğiz. Denedik, sabırla bekledik olmadı. Ancak bunu

yaparken sosyalist bir düşünceyle kapitalistlerle mücadele ettiğimizi de sanmayın. Bu bir sınıf mücadelesi değil. Devlet ve halkın menfaatlerini koruma kararlarıdır.” Başbakan konuşmasının devamında, Varlık Vergisi adında bir verginin Meclise getirildiğini belirtti ve verginin ayrıntılarını açıkladı. Kanunun temel mantığı, o günün siyasetçileri olan eski askerlerin, Kurtuluş Savaşı günlerinde çaresizlikten başvurdukları 1921 Tekâlifi Milliye Emirleri’ne benziyordu. Kültürlerine ve deneyimlerine dayanarak, her asker gibi sonuç almak için pragmatik davranma yolunu seçmişlerdi. Kanun 350 oyla kabul edildi. 3 oy boş çıkmış, 76 milletvekili ise oylamaya katılmamıştı. Oylamaya katılmayanlar arasında ilerinin D.P. Cumhurbaşkanı Celal Bayar da vardı. D.P.’nin ilerdeki başbakanı Egeli bir toprak ağası olan Adnan Menderes ise oylamaya katılmış ve kabul oyu vermişti.

Varlık Vergisi Kanunu hemen ertesi gün Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girdi (Resmî Gazete 12.11.1942, No:5255). Kanun çok ayrıntılı hazırlanmıştı. Memuriyet dışında iş yapan hemen herkesten, bir defaya mahsus olmak üzere vergi alınacaktı. Buraya kadar olumsuz görülen bir şey yoktu. Kanun, kimden ne kadar vergi alınacağı konusundaki kararı komisyonların “edinecekleri kanaate” bırakmıştı. Bu komisyonların kimlerden oluşacağı kanunda belirtiliyordu. Kanunun bu kısmı da bir yere kadar verginin çabuk toplanması için gerekli olabilirdi. Ancak yıllar sürecektir tartışmalara yol açacak kısım, tam olarak bu da değildi. Kanun ticaretle uğraşanlardan alınacak vergiyi, şirketin cinsine bağlı olarak “Son seneye ait safi kazancın yüzde ellisinden aşağı veya yüzde yetmişinden yukarı olamaz” şeklinde belirtiyor ve komisyonları bağlıyordu. Çiftçilerin vereceği rakam ise varlıklarının yüzde beşini geçmeyecek şekilde sınırlandırılmıştı. Fazla sayıda bina ve arsası olanlardan da komisyonun belirlemesine bağlı olarak vergi alınacaktı. Kanunun bir kısmı da vardı ki asıl bu sorunluydu:” Talik (Belirlenme) tarihinden itibaren bir ay zarfında borçlarını ödemeyen mükellefler borçlarını tamamen ödeyinceye kadar memleketin herhangi bir yerinde bedeni kabiliyetlerine göre askerî mahiyeti haiz olmayan umumî hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde çalıştırılırlar.” (Madde:11)

Kurtuluş Savaşı’nda Anadolu köylüsünün büyük kısmı canını ve malını ortaya koymuş, askerlerle beraber yürümüştü. 1923’te kurulan devlet, herkesin devleti olmuştu. Şimdi II. Dünya Savaşı’nda bu kez sıra şehirli kapitalistlerdeydi. Sonuçta Varlık Vergisi, 3877’si gayrimüslim olmak üzere, toplam 114.368 kişiye çıkartıldı (Öztürk, 2013: 156). Dönemin Maliye Müfettişi Cahit Kayra, Ticaret Odasının kayıtlarındaki iş adamlarının yüzde 87’sinin azınlık ve yabancı olduğunu belirtir (Öztürk, 2013:162). Bu nedenle, Varlık Vergisi’nin en fazla oranlarda alındığı bölümde azınlıklar ve yabancılar vardı. Kayra bir röportajında da “Vergilerden tahsil edilen 315 milyon liranın içinde gayrimüslimlerden 30 milyon lira alınmıştır. Yabancılardan da 130 milyon lira alınmıştır.” demektedir (Odatv,2013). Başka bir kaynakta ise anılan kanunun yürürlükten kaldırıldığı 17 Mart 1944’e kadar 114.368 kişiden 314.920.940 TL tahsil edildiği, bunun %52’sinin (223 milyon lira) gayrimüslimler, %29’unun (122,5 milyon lira) Müslümanlar, %19’luk (79,5 milyon lira) kısmının ise yabancılar tarafından ödendiği belirtilmektedir (Kızılkaya:2016:91). Verilen bu istatistiklerin yanı sıra, toplanan Varlık Vergisi’nin ağırlıkla gayrimüslimlere uygulanıp uygulanmadığını yorumlamaya yarayabilecek en güçlü verilerden bir başkası ise o günlerde yayımlanan günlük gazete kaynaklarıdır. Bu çerçevede, örneğin İstanbul’da, bir milyon liranın üstünde vergi tahsil edilenlerin ilk üç sırasının ikisinde Türk tüccarlar yer almıştır.

Listenin ilk üç sırası şu şekildedir: Çıkvaşirli ve Ailesi:1,600,000 lira; Ali Bezmen: 1,500,000 lira; Dilberzadeler: 1,212,000 lira (Cumhuriyet,18 Aralık 1942). Tüm bunlara karşılık, vergi tahsilatı süresince, borçlarını ödeyemediği için çalışma kampına gönderilen 1229 kişinin tamamının gayrimüslim olması ve bunlardan 21'nin orada hayatını kaybetmesi (Öztürk, 2013:152) gerçeğinin de analizin sonucunu etkileyecek bir veri olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Sonuç

Türk yakın tarihinin en önemli siyasi kararlarından biri olan Varlık Vergisi, 1942-1946 yılları arasında 16 ay süreyle yürürlükte kalması ve tahakkuk edilen verginin sadece %75'inin toplanmasına karşılık, günümüz siyasi taraflarının argümanlarına katkı sağlamaya devam etmektedir. Konunun incelenmesinde gözden kaçırılmaması gereken önemli konulardan biri, verginin savaş şartlarında konulmuş olması ve vergiyi koyan devletin yönetenlerinin hemen hepsinin Millî Mücadele yıllarının etkisinden kurtulamamış yarı asker yarı sivil politikacılardan oluşmasıdır. Varlık Vergisi'nin, savaş zamanında yaşanan tüm ekonomik zorluklara rağmen, tam anlamıyla liberal bir ekonomide bile piyasa oluşumu için kolaylıkla meşru ve legal sayılamayacak stokçuluk nedeniyle ortaya konduğu da akıldan çıkarılmamalıdır. Vergi her ne kadar memurlar dışındaki meslek gruplarına uygulansa da kanunun uygulanmasının yerel komisyonlara bırakılması en sorunlu kısmıdır. Bu çerçevede, kanunun uygulanması süresince devletin o günkü baskın kültürü olan milliyetçilikle kuşanmış memurları ile o dönemin Türkiye'sindeki ticareti elinde tutan ve büyük oranda gayrimüslim olan şehirli kapitalistlerin karşı karşıya kalmasını kontrol edebilecek mekanizma komisyonları oluşturanların vicdanlarından öteye gidememiştir. Gözden kaçırılmaması gereken bir başka konu ise verginin yavaş yavaş palazlanmaya başlayan Türk kapitalistlerine de aynı şiddette uygulanmış olmasıdır. Bu anlamda, İstanbul'da 1 milyon liranın üstünde vergi veren ilk üç ailenin ikisinin Türk aileler olması önemli bir veridir. Tüm bu veriler ışığında, Varlık Vergisi'nin doğrudan gayrimüslim kapitalistleri hedef alan siyasi bir karar olduğunu söylemek zordur. Bununla birlikte, kanunun uygulamasının sonucunda çalışma kamplarına gönderilenlerin tümünün gayrimüslim olmasının, vergi toplayan komisyonların baskın kültüründen kaynaklandığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Cumhuriyet Gazetesi, 23 Mayıs 1940 Tarihli Nüshası.

Cumhuriyet Gazetesi, 11 Kasım 1942 Tarihli Nüshası.

Cumhuriyet Gazetesi, 18 Aralık 1942 Tarihli Nüshası.

KIZILKAYA, Ahmet, *Ekonomik ve Siyasal Boyutlarıyla Varlık Vergisi*, Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, Cilt:5, Yıl: 5, Sayı: 12 (2016/2)

ÖZTÜRK, İbrahim, Mert, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar, Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi*, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:32, Sayı:54, 2013.

Resmî gazete, 12 Teşrinisani 1942, Sayı: 5255

Resmî Gazete, 21 Eylül 1943 Tarihli Nüshası, Sayı: 5513

Resmî Gazete, 17 Mart 1944 Tarihli Nüshası, Sayı: 5657

ODATV, Cahit Kayra, “Bugün Yaşıyorsak varlık Vergisi Sayesinde”,

<https://odatv.com/bugun-yasiyorsak-varlik-vergisi-sayesinde--0203131200.html>.

COVID-19 PANDEMİSİNİN PAZARLAMA FAALİYETLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AYDIN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

0000-0002-0720-364X

Dr. Öğr. Üyesi Bulut DÜLEK

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

0000-0002-7241-8559

ÖZET

Bu çalışmanın başlıca amacı Covid-19 pandemisinin firmaların pazarlama faaliyetlerine olan etkilerini literatür kapsamında ve firmaların pazarlama faaliyetleri çerçevesinde ele almaktır. Klasik ekonomik krizlerde işletmelerdeki pazarlama faaliyetlerinde bu krizlere gereken tepkilerin verilmesi ile ilgili hem oldukça tecrübe kazanılmış hem de bununla ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Covid-19 pandemisinde ise işletmeler bir sosyo-ekonomik kriz ile karşı karşıyadır. Pandeminin kendine özgü yapısı ile ekonomik ve sosyal boyuttaki değişimlere olan etkisi tüketici davranışlarında farklılaşmalara neden olmuş ve bu farklılaşmalar ile birlikte pazarlama faaliyetlerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Covid-19 pandemisi, dünyada ve Türkiye’de yaşamın her alanında yeni alışkanlıkların oluşmasına neden olmuştur. Ekonomiyi, sosyal hayatı, insan psikolojisini, devletin bazı yasalarını, bazı idari düzenlemeleri, çalışma hayatını, eğitimi, istihdamı etkileyen ve daha birçok alanda değişiklikleri beraberinde getiren pandemi, hayatın hemen her alanı ile bağlantısı olan pazarlama faaliyetlerini de etkilemiştir. Virüse karşı etkili ürünler geliştirilmiştir. Virüsten korunmayı sağlayan siperlik, maske gibi ürünler daha fazla üretilmiştir. Ürün fiyatlama, ürün özelinde değişen arz-talep dengesi ve yasal düzenlemeler göz önüne alınarak yapılmıştır. Dağıtım faaliyetleri insan temasının en az olacağı ve sosyal mesafe kuralları göz önüne alınarak gerçekleştirilmiştir. Pazarlama iletişimine bakıldığında ise Covid-19 virüsü ile ilgili çok fazla tutundurma faaliyeti yerine getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Pazarlama Faaliyetleri, Değişim.

THE EFFECTS OF COVID-19 PANDEMIC ON MARKETING PRACTICES

ABSTRACT

The main purpose of this study is to consider the effects of the Covid-19 pandemic on the marketing practices of the companies within the scope of the literature and the marketing practices of the companies. During the classical economic crises, a lot of experience has been gained in marketing practices in businesses and many studies have been made on this. In the Covid-19 pandemic, businesses face a socio-economic crisis. The peculiar nature of the pandemic and its effect on the changes in economic and social dimensions caused differentiation in consumer behavior and with these differences, changes occurred in marketing practices. Covid-19 pandemics in the world and in Turkey has led to the formation of new habits in all areas of life. The pandemic, which has affected economy, social life, human psychology, some laws of the state, some administrative regulations, working life, education, employment and many other changes, has also affected the marketing practices related to almost every field of life. Effective products have been developed against the virus. Products such as visors and masks that provide protection from the virus have been produced more. Product pricing is based on the changing supply-demand balance and legal regulations. Distribution practices were carried out considering the least human contact and social distance rules. When looking at the marketing communication, a lot of promotional practices have been carried out regarding the Covid-19 virus.

Keywords: Covid-19, Marketing Practices, Change.

Giriş

Covid-19'un hızlı bir şekilde yayılması, sınırların kapanmasına ve ihracat kısıtlamalarının getirilmesine, üretim ve tedarik zincirlerinin aksamasına yol açtı (ReedSmith, 2020). Covid-19 pandemisinin ekonomide meydana getirdiği en büyük değişim global tedarik zincirlerinde oluşan kırılmalardır (Escarus, 2020). Covid-19 pandemisinin ülke ekonomileri üzerindeki tahribatı oldukça büyük olmuştur. Son yüzyıla bakıldığında savaş dışında başka bir olayın bu kadar geniş ölçekli bir şekilde ekonomik faaliyetlerin askıya alınmasına neden olduğu başka bir olay mevcut değildir. Malların ve ara malların üretiminin durması ve dağıtımının ülkelerarasında gerçekleşmesinin mümkün olmamasının ülke ekonomilerine yansımaları oldukça yıkıcı olmuştur (Escarus, 2020). Uluslararası Para Fonu'nun tahminine göre, dünya ekonomisi 1930'lardaki Büyük Buhran'dan bu yana en kötü yılını 2020'de yaşayacak. Uluslararası Para Fonu, küresel ekonominin 2020'de yüzde 3 küçüleceğini tahmin ediyor. Bu durum ekonomik durgunluğun yaşandığı 2009'daki yüzde 0.1'lik daralmadan çok daha kötüdür (Euronews, 2020). Bundan dolayı muhtemeldir ki Covid-19 pandemisi modern pazarlama tarihinin en önemli çevresel değişikliklerine neden olacak olaylardan biri gibi görünüyor. Pandemi sona erdikten sonra bile ekonomik, sosyal, politik ve kültürel etkilerinin uzun süreceği öngörülebilir (He ve Harris, 2020). Pazarlama faaliyetlerine etkisi olan çevresel faktörlerin Covid-19 pandeminden yıkıcı şekilde etkilenmesi olağan olarak pazarlama faaliyetlerini de etkilemiştir.

Covid-19 pandemisi, birçok pazarlamacının iş yapma şeklini değiştirdi. İş yapma konusundaki kilitlenme ve kısıtlanmalar nedeniyle firmalar uygulamalarını değiştirmek ve

pazar eğilimlerine hızlı bir şekilde uyum sağlamaya çaba göstermek zorunda bıraktı (Taylor, 2020a).

Ülke ekonomilerinin kötü şekilde etkilenmesi haliyle tüm vatandaşlara olumsuz şekilde yansımıştır. Alım gücü, enflasyon gibi tüketici davranışlarını etkileyen etmenler, tüketici aleyhine değişim göstermiştir. Virüsün neden olduğu yasal ve psiko-sosyal değişimler sokağa çıkma yasağı ve insanların yasak olmasa bile sokağa çıkmayı istememesi, sosyal mesafe ve yeni normal hayat ile kendini göstermiştir. Sokağa çıkma yasakları ve/veya virüs korkusu ile birlikte insanlar artık daha fazla evde vakit geçirmekte, daha az dışarıya çıkmakta, daha fazla televizyon izlemekte, dijital platformlarda daha fazla vakit geçirmekte, yine evde vakit geçirmeye yönelik Puzzle gibi oyunları daha fazla talep etmekte ve fiziksel mağazalar yerine daha fazla online sitelerden alışveriş yapmaktadır. Online alışverişin artması ile birlikte firmalar daha fazla dijital pazarlama faaliyetlerinde bulunmuştur. Özellikle pandeminin ilk dönemlerinde tüketiciler panik havası içinde dayanıklı gıda stokladılar. Raflarda ürün kalmaması ile birlikte üreticilerin ve aracı işletmelerin bazı pazarlama faaliyetlerinde farklılıklar meydana geldi. Sektörler bazında da pandeminin etkilerinde farklılıklar meydana gelmiştir. İnşaat, eğlence, turizm sektörü, tekstil, motorlu araçlar pandemi nedeniyle daha az talep ile karşılaşmış fakat dayanıklı gıda, sağlık ürünlerinde ise talep artmıştır. İnsanların ürünlere yönelik beklentileri değişmiş, daha sağlıklı, bünyeyi güçlendiren, virüsten koruyacak ürünlere eğilim artmıştır. Tüketicilerin eğilimlerindeki bu değişim ile birlikte, firmalar da tüketicilerin istekleri doğrultusunda pazarlama faaliyetlerinde değişikliğe gitmek durumunda kalmışlardır. Firmalar daha sağlıklı veya virüsten korunmaya yardımcı olacak ürünleri daha fazla üretmişlerdir. Ürünlerinin dağıtımını, müşterilerinin virüsten korunmasını sağlayacak şekilde yapmışlardır. Tutundurma faaliyetlerini gerçekleştirirken, virüsten korunma veya sağlıklı ürün temalarının daha sık işlendiği görülmüştür. Arz-talep dengesinin lehine veya aleyhine değiştiği ürünlere göre fiyatlandırma politikalarında farklılıklar oluşmuştur.

Literatür

Sosyal, psikolojik ve ekonomik faktörler tüketici davranışlarını etkilemektedir. Covid-19 pandemisi sürecinde tüketicilerin davranışlarını etkileyen bu faktörler pandeminin tüm dünyada yaşattığı travma neticesinde yeniden şekillendi. Pazarlama faaliyetlerine bakıldığında ise Covid-19'un neden olduğu değişimler çerçevesinde, bu faaliyetlerin de değişime uğradığı görülmüştür.

Pandeminin Ürün Kararları Üzerindeki Etkileri

Gruplar halinde toplanamama, seyahat edememe ve evden ayrılamama bazı ürünlerin üretiminin durmasına neden oldu (ReedSmith, 2020). Örneğin, dünyanın büyük otomobil markalarından biri olan Nissan bazı bölgelerde virüsten kaynaklı nedenlerle üretimini durdurdu (Günyol, 2020). Fiziksel temas içeren ya da başka insanlara yakın olmayı gerektirecek bir mal veya hizmet pandemiden kalıcı bir şekilde etkilenebilir (Zwanka ve Buff,

2020). Örneğin, turizm ve ağırlama sektörleri pandemiden en çok etkilenen sektörlerin başında geliyor. TRT'nin haberlerine yansıyan çok çarpıcı bir örnek ise sağlık sektörüyle ilgili, kalp krizi geçirenlerin yarısı virüs korkusuyla hastanelere gitmemektedir (Demir Turgut, 2020).

Bazı firmalar koronavirüsü yok edecek ürünler geliştirdi. Örneğin, bir Fransız firması koronavirüsü yok eden bir kumaş geliştirdi (Viventi, 2020).

Maske üreten firmalar, yetişkinler için elbise ile uyumlu olabilecek veya imaj oluşturmak amacıyla renkli, desenli maskeler, çocukların hoşuna gidecek çizgi film kahramanlarının olduğu maskeler tasarladılar.

McDonald's, Coca-Cola, Audi ve Volkswagen gibi bazı markalar, sosyal mesafenin önemini vurgulamak amacıyla logolarını yeniden tasarladılar. Örneğin, Audi'nin halkaları daha önce iç içe geçmişken, sosyal mesafeye uygun şekilde halkaların birbirinden ayrıldığı yeni bir logo tasarlandı (Valinsky, 2020). Bu konuda verilebilecek başka bir örnekte ise Pobeda havayolu firması virüs konusunda farkındalık oluşturmak amacıyla uçaklarının burun kısmına maske giydirmiş ve sağlık çalışanlarına yönelik bir minnet göstergesi olarak uçaklara kalp çizmiştir (Özdemir, 2020). Bunlar aslında markaların tüketicilerin sağlığını düşündüğü, onlara değer verdiği şeklinde yorumlanabilecek uygulamalardır. Bu tür uygulamalarla tüketicilerde marka sadakatini artırılabilir.

Yapılan bir araştırmaya göre %72,9 oranında pazarlamacı pandemi ilan edilmeden önceki bir tarih olan şubat 2020'de çevreye olan olumsuz etkilerini azaltmak için ürünlerini değiştirebilecekleri söylerken, bu oran temmuz 2020 tarihinde %52,7'ye düşmüştür (The CMO Survey, 2020). Pandemi döneminde pazarlamacıların çevresel hassasiyetlerinin azalmasına neden olanın, kendilerinin ve tüketicilerin pandemiden olumsuz etkilenmekle birlikte büyük oranda dikkatlerini pandemiye yöneltmesi olduğu düşünülmektedir.

İthalat pandemisinin özellikle ilk zamanlarında, bazı ürünler için durma noktasına gelmiştir. Bazı büyük ülkeler maske, solunum cihazı, koruyucu kıyafet gibi sağlık ürünlerinin büyük çoğunluğunu başka ülkelerden aldıkları için pandemi döneminde büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Zira satın aldıkları ülkeler öncelikle iç pazarın taleplerini karşılamıştır. Bu tür krizlerde aslında ülke içi üretim ve üretim kapasitesinin özellikle temel sağlık ekipmanları ve ilaçlar gibi ürünlerde ne kadar önemli olduğu anlaşılmıştır.

Pandeminin Fiyatlandırma Üzerindeki Etkileri

Her ülkenin genel nüfusu, Covid-19 virüsünün kendi ülkelerinde görüldüğü günden itibaren yaklaşık iki hafta içinde ürün stoklama psikolojisine girip, en çok tıbbi malzemeler, antibakteriyel mendiller, antiseptikler, soğuk algınlığı, grip ve öksürük ilaçları gibi ürünleri stoklamaya başladılar. Sağlık ürünleri yeteri kadar alındıktan sonra insanlar makarna, kuru fasulye, nohut gibi dayanıklı gıdalar stokladılar. Bu durum savaş zamanında gıda stoklamaya benzemektedir (Zwanka ve Buff, 2020). Stoklanan ürünlerde ise talep artışından dolayı oldukça yüksek oranlarda fiyat artışı görüldü. Örneğin, Türkiye'de bakliyat ürünleri için

yüzde %30'a varan fiyat artışları oldu. Aynı şekilde özellikle pandeminin ilk zamanlarında kolonya, dezenfektan ve maske gibi virüsten koruyucu veya virüsü yok eden ürünlerin fiyatları iki üç kat arttı. Tabii bu durum pazarlama açısından oldukça kötüdür. Zira tüketiciler bu zor zamanlarda fahiş fiyat artışı yapan firmayı veya perakendeciyi her yerde dile getirmiş, fiyat artışları haberlere konu olmuş, Ticaret Bakanlığı fahiş fiyat uygulayan firmaları ifşa etmiş ve fiyat artışı yapan firmalar fırsatçı olarak görülmüştür.

Özellikle pandeminin ilk zamanlarında birçok sebze ve meyvenin ihracatının yapılamaması nedeniyle stoklarda çokça kalması, belli bir zaman sonra bozulabilen ürünler olması ve insanların virüs korkusu ile açıkta satılan ürünleri almak istememesi nedeniyle azalan talep neticesinde bu ürünlerin fiyatı düşmüştür. İnsanların daha fazla evde oturması neticesinde daha az yolculuk yaptıklarından akaryakıtta olan talep azalmış bu da akaryakıt fiyatlarında büyük düşümlere neden olmuştur.

Pandeminin Dağıtım Kararları Üzerindeki Etkileri

Pandemiler, insan ve ürün hareketlerinin durağan durumu karşısında küresel kapitalizmin eli kolu bağlı bir şekilde hiçbir şey yapamadığı kriz türlerinin en güzel örneklerindedir (Aktaran Zwanka ve Buff, 2020). Özellikle ihracat-ithalat faaliyetlerini neredeyse durma noktasına getiren pandemi, uluslararası dağıtım faaliyetlerini ve dağıtım kanallarını oldukça kötü etkilemiştir.

Firmaların koronavirüs tedbirleri çerçevesinde dağıtım faaliyetlerinde aldıkları farklı önlemler vardır. Örneğin, "Getir" isimli firma, depoların dezenfekte edilmesi, gerekli görülmesi halinde depoların kapatılması, çalışanlarının sağlık kontrollerinin pandemi dönemine göre düzenlenmesi, paketli olmayan ürünlerin imha edilmesi ve "Siparişi Kapıya Bırak" yöntemi ile müşteri ile çalışan arasında teması önleyecek bir dizi yeni uygulama gerçekleştirmiştir (<https://getir.com/duyuru/>). Yurtiçi Kargo ise, temassız teslimat metoduna geçmiş, tüm birimlerinde ve araçlarında dezenfektan bulundurulması ve kullanılması, personel için maske ve eldiven tedariki gibi farklı önlemler almıştır (<https://www.yurticikargo.com/tr/covid-19-salgini-hakkinda-aldigimiz-onlemler>).

Pandeminin Tutundurma Kararları Üzerindeki Etkileri

Tüketicilerin pandemi döneminde eskisi gibi dışarıya çıkamaması, onların daha fazla reklama maruz kalmalarına neden olmuştur (ReedSmith, 2020). Pandemi döneminde reklamlarda duygusal çekiciliklere daha fazla odaklanılmıştır (Taylor, 2020c). Örneğin, çok sayıda reklamda korku öğesi kullanılarak "Bu dezenfektan koronavirüsü yok eder eğer bu ürünü kullanmazsanız virüs size bulaşabilir." gibi çok sayıda reklam yapılmıştır. Firmalar gerçekleştirdikleri sosyal sorumluluk faaliyetlerini bu dönemde reklamlarda göstermişlerdir. Sosyal sorumluluk faaliyetlerinin reklamlarda gösterilmesinin, firmalar için tüketicilerde olumlu düşünelere neden olacağı düşünülmektedir.

Pandemi döneminde firmaların gelirleri ve bütçeleri daralırken, pazarlama bütçesi artmıştır. Bu durum pandemi döneminde müşterilerin elde tutulması ve marka farkındalığının devam ettirilmesine öncelik verildiği anlamına gelmektedir (The CMO Survey, 2020). Pazarlama bütçesi içinde sosyal medya pazarlamasına ayrılan bütçe %74, mobil pazarlamaya ayrılan bütçe ise %70 artmıştır. Sosyal medyaya yapılan yatırımlar firma performansına olumlu yönde etki etmektedir. Sosyal medyanın firma performansına etkisinin %24 arttığı görülmüştür. Pandemi sürecinde firmalar, marka farkındalığı ve müşterilerin elde tutulması için sosyal medyayı kullanmaktadır (The CMO Survey, 2020).

Pandeminin meydana getirdiği psiko-sosyal olumsuz etkilere bağlı olarak ortalama vatandaşların alması gerekmeyen bazı ürünlerin hızla tüketilmesini önlemek amacıyla talep azaltıcı faaliyetler de olmuştur. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde tüketiciler koruyucu giysiler stoklamaya başlamışlardı. Birçok sağlık uzmanının ortalama bir tüketicinin bu giysileri giymesine gerek olmadığını söylemelerine rağmen yine de tüketiciler bolca koruyucu giysi aldılar. Bu durum sağlık çalışanlarının gereksinimi olan malzemelerin hızlıca tükenmesine neden oldu. Bu eğilimi yavaşlatmak ve pandemiden dolayı fırsatçılık yapanların engellenmesi amacıyla teknoloji firmaları reklam politikalarını güncellemiş ve sosyal medyada verilen reklamların içeriğini takip etmiştir. Örneğin, Facebook tıbbi yüz maskesi reklamlarını geçici olarak yasakladı. Markalar, pandemi döneminde yeni reklamlar yaparken sağlık kuruluşlarının uygulamalarını, politikalarını ve tavsiyelerini takip etmelidir (ReedSmith, 2020).

Influencerlar artık evden çalışıp homefluencerlar şeklini alarak insanları eğlendirebilir ve etkili pazarlama iletişimi faaliyetleri geliştirebilirler (Taylor 2020b). Influencerların pandemi sırasında evinde nasıl giyineceği veya ne yiyeceği daha fazla önem kazanabilir (Taylor, 2020c). Zira normal hayatta insanları etkileyen influencerlar yeni normalde de evde yaptıklarıyla tüketici davranışlarına etkide bulunabilirler.

Markaların, influencerlardan ve destekçilerinden dürüst, şeffaf ve doğru bilgi sağlayan içeriklerin sosyal medyada yayılmasını sağlaması zorunludur. Bu aynı zamanda çalışanlar ve aile üyelerinden gelen mesajlar için de geçerlidir. Markaların, kendileri için olumlu konuşmalar yaparak bunu sosyal medyada yayınlar ile aralarında olan maddi bağlantıları duyurmaları gerekir (DiResta vd., 2020). Ne yazık ki bu süreçte influencerlar kullanılarak Türkiye'de koronavirüse karşı etkili gıda takviyesi şeklinde yapılan sosyal medya paylaşımında verilen bilgilerin doğru olmadığı anlaşılmıştır (Cumhuriyet, 2020). İnsanların aldatılmasına yönelik bu tür tutundurma faaliyetleri hem firmalara hem de ilgili influencerlara güvenilirlik konusunda büyük zarar verecektir. Özellikle böyle zor zamanlarda kendilerinin yanlarında olunmasını bekleyen tüketiciler böyle bir durumda firma ve influencerlardan daha fazla olumsuz etkilenecektir.

Pandemi satış geliştirme faaliyetlerini önemli şekilde etkilemiştir. Firmalar planlanan bazı promosyonları iptal etmek durumunda kalmıştır. Örneğin, markalar kısıtlama nedeniyle seyahat, spor etkinlikleri, konser gibi toplu katılım gerektiren promosyonlarını iptal etmiş ve kısıtlamaların olduğu süreçte bu tür promosyonları verememiştir (ReedSmith, 2020).

Kişisel satış faaliyetleri ise bu süreçte genellikle sosyal medya uygulamaları üzerinden gerçekleşmiştir. Örneğin, Fujifilm firması kişisel satış için Whatsapp uygulamasını kullanmıştır (Nursari ve Herlina, 2020).

Pandeminin Tüketicilerin Satın Alma Davranışları Üzerindeki Etkileri

Çevrimiçi iletişim, çevrimiçi eğlence ve çevrimiçi alışverişe benzeri görülmemiş büyük bir talep oluştu (Donthu ve Gustafsson, 2020). The CMO Survey tarafından yapılan bir araştırmaya göre, Pandemi döneminde tüketicilerin dijital alışveriş deneyimlerine verdiği değer artmış ve %84'e yükselmiştir. Aynı araştırmaya göre tüketicilerin ürünleri satın alma olasılığının %67,2 oranına düştüğünü ve tam fiyat ödemeye daha isteksiz oldukları sonucuna varılmıştır. Bu durum ise finansal açıdan zor günler yaşayan firmalar için daha da olumsuz bir tabloya neden olmuştur. Aynı araştırmada pazarlamacıların düşük fiyata önceki döneme göre müşteriler tarafından daha fazla ilgi göstereceklerini düşündüğü sonucuna ulaşılmıştır (The CMO Survey, 2020). Bu araştırma sonuçlarını, Covid-19 pandemisinin neden olduğu ekonomik krizin tüketicilerin satın alma davranışları üzerinde neden olduğu etkiler şeklinde yorumlayabiliriz.

Ürün kıtlığı tüketicilerde panik havasına neden olur. Temel mal ve hizmet kıtlığı sunulan ürünün kalitesi üzerinde olumsuzluklara neden olabilir. Kıtlığın olduğu zamanlar sahte ürünlerin satılması riskini beraberinde getirir. Sahte ürünler ile ilgili dijital medya vasıtasıyla yapılan reklamlar ve bu ürünlerin internetten satışında artış olabilir (ReedSmith, 2020). Böyle zamanlarda tüketicilerin internet üzerinden gerçekleştirdikleri alışverişlerde güvenilir sitelerden ürün almaları ve dikkatli olmaları gerekmektedir.

Pandemi ve Sosyal Sorumluluk

Pandemi, firmalara kriz sırasında kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerini gerçekleştirebilmeleri için mevcut durum için ve uzun vadede büyük fırsatlar sunmaktadır (He ve Harris, 2020). Özellikle genç tüketicilerin değerlerini paylaştıklarına inandıkları bir markayı ödüllendirmeye eğilimli oldukları göz önüne alındığında, büyük markaların Covid-19'u ele almaları ve sosyal açıdan sorumlu mesajlar vermeleri için iyi bir zamandır (Taylor, 2020b). Tüketiciler pandemi döneminde markaların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine dikkat ederler. Örneğin Facebook, Dünya Sağlık Örgütü'ne ücretsiz olarak reklam alanı tahsis etti (ReedSmith, 2020). Binom Araştırma ve Danışmanlık Hizmetleri tarafından yapılan bir araştırmaya göre, sosyal sorumluluk faaliyetleri ile Türkiye'de en çok akılda kalan markalar LC Waikiki ve Arçelik olmuştur. LC Waikiki'nin maske yapıp hibe etmesi ve sağlık çalışanları, ihtiyaç sahipleri ve ekonomiye destek olması en çok takdir edilen konular iken, Arçelik'in ise sağlık kurumları ve çalışanlarına ayrıca ekonomiye verdiği destek ve yerli solunum cihazı üretimi ile en çok takdir edildiği konular olmuştur (Kişin, 2020). Akılda kalan firmalar tarafından pazarlama iletişimi faaliyetlerinin etkin bir şekilde kullanılarak yapılan sosyal sorumluluk faaliyetlerinin insanlara anlatılması ile bu markaların akılda kalıcılığının

arttırıldığı düşünülmektedir. Devlete, tüketicilere ve bu zor zamanlarda en büyük mücadeleyi verip insanların gözünde kahraman olan sağlık çalışanlarına yönelik gerçekleştirilen sosyal sorumluluk faaliyetlerinin pandemi dönemi ve pandemiden sonra marka sadakati ve müşteri yaşam boyu değerine olumlu yönde katkısının olacağı öngörülmektedir.

Pazarlamacılar, Covid-19 döneminde müşterilerin güven ilişkilerine her zamankinden daha fazla değer vereceği öngörmektedir. Pazarlamacıların %29,3'ü müşterilerin en büyük önceliğinin güven ilişkisi olacağı yönünde görüş bildirmektedir (The CMO Survey, 2020). Müşterilerin güven ilişkisinde sosyal sorumluluk faaliyetlerini de dikkate alacağı düşünülmektedir. Zira bu zor dönemde kendilerine, devlete ve sağlık çalışanlarına yönelik olumlu faaliyetlerin firmalara olan güveni olumlu yönde etkileme potansiyeli bulunmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Çevresel faktörlerden olumlu veya olumsuz şekilde etkilenen pazarlama faaliyetlerinin, kendisini etkileyen faktörün büyüklüğüne göre etkilenme düzeyi de büyümektedir. Covid-19 pandemisi gibi hayatın her alanında büyük değişimlere neden olan bir faktörün, hayatın her alanıyla ilişkisi olan pazarlama faaliyetlerine etkisi büyük olmuştur. İnsanlarla yakın olmayı gerektiren veya seyahat yapma gereksinimi duyulan turizm, konaklama gibi hizmetlere talep azalırken, temizlik malzemeleri, dezenfektan, kolonya, maske gibi ürünlere talep artmış, bazı ülkelerde bu ürünler stoklarda tükenmiştir. Yakın mesafe gerektiren hizmetlerin sunumunda hijyen ve sosyal mesafe kurallarının uygulanması idari düzenlemelerle hizmet sunan firmalardan istenmiştir. İdari düzenlemelerden bağımsız olarak firmaların bu dönemde idari düzenlemelerde belirtilmeyen fakat tedbirlerin daha güvenli ve/veya sıkı şekilde uygulanmasına katkısı olacak veya ek tedbirlerin olduğu uygulamaları hayata geçirmesi ve bu uygulamaların uygun pazarlama iletişimi yöntemleriyle tüketicilere duyurulması talep azlığı yaşanan bu sektörlerin canlanmasına katkı sunabilir.

Bazı ürünler için talebin artması ve bazı ürünler için talep düşmesi fiyatlama kararlarını etkilemiştir. Talebi artan ürünlerde büyük fiyat artışları olurken, talebin düştüğü ürünlerde ise fiyatlar düşmüştür. Fahiş fiyat uygulamaları, bu uygulamaları gerçekleştiren büyük firmalardan tutun da küçük esnafa kadar büyük zararlar verecektir. Zira bu gibi zor dönemlerde insanlar fırsatçılık yapanları unutmayacak ve bununla ilgili reaksiyonu verecektir. Talep düşüklüğü olan ürünlerde ise yeni uygulamalar ile talep arttırılarak fiyatlar dengelenebilir. Talep düşüklüğü olan ürünlerde virüs riskinin olmadığı veya düşürüldüğü yeni uygulamalar gerçekleştirilmeli ve bu uygulamalar insanlara uygun iletişim kanallarıyla iletilmelidir.

Birçok firma tarafından dağıtım faaliyetleri virüse bağlı olarak yeniden şekillendirilmiştir. Fiziksel temasın olmadığı, sosyal mesafeye ve dağıtım için kullanılan yapı ve araçlarda gereken temizlik işlemlerine dikkat edilerek dağıtım faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu tür uygulamalar tüketici nezdinde değerlidir. Zira firmaların tüketicilere ve çalışanlarına değer verdiği şeklinde yorumlanır.

Tutundurma faaliyetlerinde ise insanlar daha fazla evde kaldıkları için televizyon izleme oranı ve internette geçirilen süreler arttığından tüketiciler daha fazla reklama maruz kalmış fakat yine daha fazla evde kalınmasından ve sosyal mesafeden dolayı kişisel satış bu dönemde daha az kullanılmıştır. Bazı firmalar kişisel satış faaliyetlerini sosyal medya aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Konaklama, eğlence gibi insanların bir arada olduğu veya seyahat gereksinimi olan promosyonlar bu süreçte verilememiştir. Reklamlarda duygusal çekiciliklerden olan korku öğeleri oldukça fazla kullanılmıştır. Reklamlarda yapılan sosyal sorumluluk faaliyetleri de gösterilmiştir.

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin kullanılması firmalar için büyük fırsatlar barındırmaktadır. Tüketiciler böyle kötü günlerde güven duydukları firmaların onları düşünmesini beklerler. Salgın döneminde fırsatçılık yapan firmalar salgından sonraki dönemde de tüketicilerde oluşacak bu kötü imajı silmeleri çok zor olacaktır. Zira insanlar kötü günlerinde yanları olan ve onlara arkasını döneni kolay kolay unutmazlar. Covid-19 pandemisi gibi zor bir zamanda müşterinin yanında olan firmalar için marka sadakati, müşteri yaşam boyu değeri gibi oldukça önemli olan kavramlar olumlu yönde etkilenecekken, müşterinin yanında olmayan firmalar için ise bu değerler olumsuz yönde etkilenecektir. Bu dönemde firmaların imkânları çerçevesinde tüketicinin yanında olduğunu hissettirmesi önerilmektedir. Sosyal sorumluluk faaliyetlerinin reklam, pazarlama halkla ilişkiler ve satış geliştirme gibi tutundurma faaliyetleri ile insanlara etkin bir şekilde anlatılması firmalar açısından oldukça önemlidir.

Kaynakça

- Cumhuriyet. (2020). Ünlüler 'koronavirüse karşı etkili' diye dolandırıcı ürün reklamı yaptı. <https://www.cumhuriyet.com.tr/video/unluler-koronaviruse-karsi-etkili-diye-dolandirici-urun-reklamı-yapti-1728540> Erişim Tarihi: 13.10.2020
- Demir Turgut, F. (2020). Virüs korkusu acil durumlarda hastaneye gitmeye engel oluyor. <https://www.trthaber.com/haber/saglik/virus-korkusu-acil-durumlarda-hastaneye-gitmeye-engel-oluyor-518565.html> Erişim Tarihi: 10.10.2020
- DiResta, A. E., Williford, K. T., Da'Morus, A. C., & Genn, B. A. (2020). The impact of COVID-19 on your advertising and marketing campaigns. *Holland & Knight Alert*.
- Donthu, N. & Gustafsson, A. (2020). Effects of COVID-19 on business and research. *Journal of business research*, 117, 284-289.
- Escarus (TSKB Sürdürülebilirlik Danışmanlığı). (2020). Bir eko-sosyal kriz olarak Covid-19 salgını ve sürdürülebilirlik raporu. Değerlendirme Raporu.
- Euronews. (2020). COVID-19: World economy in 2020 to suffer worst year since 1930s Great Depression, says IMF. <https://www.euronews.com/2020/04/14/watch-live-international-monetary-fund-gives-world-economic-outlook-briefing-on-covid-19> Erişim Tarihi: 07.10.2020

Günyol, A. (2020). Nissan, Afrika, Orta Doğu ve Hindistan bölgesinde üretimini geçici olarak durdurdu. <https://www.aa.com.tr/tr/sirkethaberleri/otomotiv/nissan-afrika-orta-dogu-ve-hindistan-bolgesinde-uretimini-gecici-olarak-durdurdu/656422> Erişim Tarihi: 13.10.2020

He, H. & Harris, L. (2020). The impact of Covid-19 pandemic on corporate social responsibility and marketing philosophy. *Journal of Business Research*, 116(2020), 176-182.

Kişin, B. (2020). Salgın döneminde sosyal sorumluluk çalışmalarıyla akılda kalan markalar hangileri oldu?. <https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/salgin-doneminde-sosyal-sorumluluk-calismalariyla-en-cok-akilda-kalan-markalar/> Erişim: 07.10.2020.

Nursari, R. & Herlina, R. (2020). Strategi personal selling wiraniaga fuji film cabang bandung di masa pandemi COVID-19. *SENGKUNI Journal (Ilmu Sosial dan Humaniora)*, 1(1), 24-29.

Özdemir, C. (2020). Uçaklar virüse karşı maske taktı. <https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/10/07/ucaklar-viruse-karsi-maske-takti> Erişim Tarihi: 13.10.2020

ReedSmith (2020). The impact of COVID-19 on brand advertising and marketing. An ANA and Reed Smith Legal Guide.

Taylor, C.R. (2020a). Home cooking? How a spice marketer has adapted to COVID-19 trends. <https://www.forbes.com/sites/charlesrtaylor/2020/05/19/home-cooking-how-a-spice-marketer-has-adapted-to-covid-19-trends/#649a5b7c6cee> Erişim: 12.10.2020

Taylor, C.R. (2020b). How brands can successfully engage with consumers quarantined due to COVID-19. <https://www.forbes.com/sites/charlesrtaylor/2020/04/01/how-brands-can-successfully-engage-with-consumers-quarantined-due-to-covid-19/#82eb16c3fc23>. Erişim: 12.10.2020

Taylor, C.R. (2020c) Advertising and COVID-19, *International Journal of Advertising*, 39(5), 587-589.

The CMO Survey. (2020). Covid-19 and the State of Marketing. Special Covid-19 Edition: June 2020.

Valinsky, J. (2020). McDonald's and other brands are making 'social distancing' logos. <https://edition.cnn.com/2020/03/26/business/social-distancing-brand-logos-coronavirus/index.html> Erişim: 12.10.2020.

Viventi R. (2020). French company develops self-cleaning fabric that could kill coronavirus. <https://www.euronews.com/2020/06/09/french-company-develops-self-cleaning-fabric-that-could-kill-coronavirus> Erişim Tarihi: 13.10.2020

Zwanka, R. J. & Buff, C. C. (2020). COVID-19 Generation: a conceptual framework of the consumer behavioral shifts to be caused by the COVID-19 pandemic. *Journal of International Consumer Marketing*, 1-10.

<https://getir.com/duyuru/> Erişim Tarihi: 13.10.2020

<https://www.yurticikargo.com/tr/covid-19-salgin-hakkinda-aldigimiz-onlemler> Erişim Tarihi: 13.10.2020

**THE INVESTIGATION OF RELATIONSHIP BETWEEN FINANCIAL RATIOS
AND FIRM'S STOCK PRICE PERFORMANCE: A RESEARCH ON INDUSTRIAL
FIRMS LISTED IN BORSA ISTANBUL – 30 INDEX**

Mustafa ÖZYEŞİL

İstanbul Aydın University,

Anadolu Bil Vocational School, Business Management Department

Orcid No: 0000-0002-4442-7087

Abstract

This study investigates the relationship between financial ratios and stock price performance. The main purpose of this study is to explore whether financial performance of given firm has significant impact on same firm's stock price performance. Therefore, both financial and stock price data of the sample includes 23 industrial firms listed in Bist-30 stock index is analyzed through the regression analysis. Financial ratios considered as independent variables consist of ROA, ROA, Ebitda Margin and Leverage Ratio while stock price performance accepted as dependent variable. Regression analysis is made and according to test results, except for ROA, there is no significant relationship between financial ratios and stock price performance. Results of this study can light investors that ROA can be taken into consideration when they are finalizing their portfolio basket since there are positive and statistically significant relationship between ROA and stock returns. An 1 unit increased occurred in ROA will be resulted 1,74 increase in stock prices.

Keywords: Capital Structure, Trade-Off, Financing Hierarchy, Stock Returns, Leverage Effect, Financial Ratios, Regression Analysis.

JEL Codes: G10, G11, G30, G32

Introduction

Finance literature provides two alternative theories regarding the capital structures of firms as Trade-off Theory and Financing Hierarchy Theory respectively. According to the Trade-off Theory, when determining the optimal capital structure, businesses take into account the

marginal cost and marginal benefit of the debt in the decision to use debt and use debt at the point where the marginal benefit of the debt equals the marginal cost (Gülşen and Ülkütaş, 2012). What is meant by the cost of debt is bankruptcy and agent cost. The benefit of debt is also expressed as the tax shield effect, which enables the deduction of interest expenses arising from borrowing from the tax base.

According to the Financing Hierarchy Theory, businesses first use undistributed profits, then debts, and finally new stock issuance in case of fund resource needs (Kula, 2001). At the heart of the Finance Hierarchy Theory lies the problem of information asymmetry between investors and businesses. Since investors assume that managers will issue stocks when their stocks are over-priced and borrow when they are low-priced, the business will not buy stocks without depleting its debt capacity, thus forcing the business to follow the financial hierarchy.

Explanations made above represents debt ratio (leverage ratio) which one of the most preferred financial ratios to find out any given firm's financial performance. Similar to this, there are so many traditional ratios such as Return on Assets (ROA), Return on Equity (ROE), Ebitda Margin (EM) etc.

In finance literature, there are lots of studies that analyzes whether these financial ratios have meaningful effects on stock price performance or not. Therefore, many studies form all over the world, conducted quantative analysis to observe relationship between financial ratios and stock return. All scholars demanded to reveal whether investors perceive financial ratios as financial clue to make and or time their investment decision. Results of these studies may differ from each other according to target country capital market environments and related regulations, target stocks and its related industries and analysis periods (long term and short term). Generally, it can be stated that particularly in emerging countries it is observed that financial ratios have not significant impact on stock returns. This finding implies that investors are concentrating to other determinant factor such as behavioral issues rather than financial statement's performance.

In this study, it is aimed to contribute to existing literature by investigating relationship between financial ratios and stock price performance. The main concentration of this study is leverage effects on firm's stock price performance.

In the following chapters of this study, sample construction and date set will be explained, research methodology will be discussed in detailed and empirical findings and test result will be interpreted.

Dataset and Sample Construction

This study aims to investigate the relationship between firm's financial ratios and the stocks price performance. Therefore, the impact of firm's financial ratios on the stocks price performance are analyzed.

Sample used in this analysis include firms listed in one of the most reputable and important national share index called Borsa Istanbul -30 (BIST-30). Since price performance calculations will not differ among firms, there is no need to exclude any firms from sample. As a result the final version of the sample will cover all these 30 firms.

The reason of choosing Bist-30 as sample for our study is that Bist-30 index covers most leading listed firms in terms of some key performance indicators such as market value, assets size, dividend payout ratio, profitability ratio etc. These are largest, most popular firm that have remarkable brand power in their industry. As a result of all these issues, it is considered that the investors of these firms are investing to these firms' future growth potential. From point of this view, it can be inferred that majority of these investors have long term investment horizon.

Financial firms are excluded from sample in order to get homogenous sample structure. Due financial statements of financial firms are totally different from industrial firms, it is not impossible same methodology for all sample. By eliminating financial institutions, number of firms included in the sample reduced to 23.

Analysis will be made for 5 years that covers periods between 2014 and 2019.

Financial data and financial ratios derived from financial items are obtained from financial statements prepared in accordance with International Financial Reporting Standards (IFRS) and published by the sample firm's during the analysis period. All financial statements are obtained from www.kap.org.tr.

Research Methodology

Selected financial ratios of sample firms are defined as independent variables while stock price performance is defined as dependent variable. In this study financial ratios related to fiscal structure and profitability are included in the analysis. Because these two types of the ratios are considered as most important determinants of the investors' perception about the given firm. During investment process, debt ratio that indicates financial fragility (financial

risk) of the firms and profitability ratios that show how firms are using their assets efficiently have significant impact on investor's decision making process.

As fiscal structure ratio leverage level is used and as profitability ratios Return on Assets (ROA), Return on Equity (ROE) and EBITDA Margin (EM) are used.

Leverage level shows indebtedness levels of the firms.

The leverage level of firms is calculated through following formula shown in Equation 1 below:

$$\frac{\text{Total Liabilities (Total Short Term Debts + Total Long Term Debts)}}{\text{Total Assets}} \quad (1)$$

The leverage ratio indicate to what extend a given firm's are created by external financial resources in other words by debts. In financial management fields, as many studies published in existing literature show that most firms are preferring debt financing thanks to its tax advantage. On the other hand, debt financing increases firm's financial risk since they become more fragile as they borrow. Increased debt ratio gives adverse financial clue to the investors and creditors about firm's ability to pay back its debt on the maturity without being default. Therefore, investors who target this firm's stocks will demand a higher discount or rate of return due to increased financial fragility. Therefore, it can be concluded that firms should consider both advantage and disadvantage of debt financing and should male optimal allocation between debt and equity financing.

Financial ratios related to profitability are measured by ROA, ROE and EM. Since these ratios are most preferred ratios to measure any given firm's profitability levels, they are included in our analysis.

The explanation related to each financial ratio included in profitability category are provided a below as follows:

ROA is an indicator that shows how efficiently firms are using their assets. It shows Net Income amount generated by each 1 TRL investment amount in firm's assets. This financial

ratio is applicable for all kind of industry. As a result, it indicates returns that firms receive for exchange of their asset investment.

ROA is obtained through following formula shown in equation 2 in line with the international literature:

$$\frac{\text{Net Profit \& Loss}}{\text{Average Total Assets}} \quad (2)$$

Average total assets are calculated as the arithmetic average of two consecutive years based on the following formula shown in equation 3 below.

$$\frac{\text{Total Assets of Current Year} + \text{Total Assets of Previous Year}}{2} \quad (3)$$

ROE measures amount of return that firm's shareholders earn for exchange of their investment in capital of the firm. It shows how profitable investment that they make by providing capital for any given target firms. Average investors expect acceptable return for their capital allocation and they compare money invested as capital payments and amount of profit generated by their capital. ROE also can be applied across the industries. ROE represents how much profit is generated by the shareholders annual basis for their capital payments. ROE is useful to find out payback period of the shareholder's investments.

To calculate ROE following formula is used shown in equation in 4 in line with the international literature:

$$\frac{\text{Net Profit \& Loss}}{\text{Average Total Shareholder's Equity}} \quad (4)$$

Average Shareholder's Equity item are calculated as the arithmetic average of two consecutive years based on the following formula shown in equation 5 below.

$$\frac{\text{Total Shareholder's Equity of Current Year} + \text{Total Shareholder's Equity of Previous Year}}{2} \quad (5)$$

Ebitda is very famous financial indicator and shows firm's cash generation power based on its fundamental business activities. It differs from traditional net income item by eliminating non-cash expense and revenue items from calculations and it is totally based on continuous operations. It provides an important clue about whether firms are doing their basic business activities well or not. It is good, trustable, comparable and measurable answer of how firms are creating added value from their main business.

Ebitda is exceedingly useful financial multiplier particularly for firms that have net loss item. To calculate Ebitda, Operating Income & Loss item is used since it reveals profit amounts created by the firm's main operations. Main operations are continuous business activities not temporary and Ebitda is a measurement of these permanent basic activities. Because these operations are determinant for sustainability for firms. Temporary and secondary activities may have positive or adverse effects on firm's financials but it will be temporary.

To sum up, Ebitda can be explained as adjustment version of the Operating Income & Loss item. Ebitda is calculated by adding non-cash expense items such as depreciation, amortization, legal provisions and deducting non-cash revenue item to the operating income & loss item. Ebitda is financial indicator in form of dollar amount and also it can be calculated as ratio to observe its relationship with sales and other selected financial items.

To calculate EBITDA following formula is used shown in equation in 6 in line with the international literature:

$$\text{Operating Income \& Loss item derived from Basic Operations} + \text{Depreciation} + \text{Amortization} \quad (6)$$

Since Operating Income & Loss item represent EBIT, formula shown in equation 6 can be outlined as follows:

$$\text{EBIT} + \text{Depreciation} + \text{Amortization}$$

In this study, to reveal relationship between Ebitda and Net Sales, Ebitda Margin (EM) will be used. EM is very beneficial to find out how much Ebitda amount is generated by per 1 TRL sale amount.

EM is calculated by dividing Ebitda amount by Net Sales amount of the same year. It shows, remaining cash left in firm for per 1 TRL sale amount. From this aspect, EM can be viewed as efficiency of the sales. Higher EM refers to more cash remain in the firms and more efficient sale operations performed.

Since EM is a kind of combination of profitability and liquidity, it is mostly preferred in business combinations and in Merger and Acquisition (M&A) transactions.

To calculate EM following formula is used shown in equation in 7 in line with the international literature:

$$\frac{\text{EBITDA Amount}}{\text{Net Sales Amount}} \quad (7)$$

Stock price performance is price movement of any stock. It is calculated as change in form of percentage. It shows rate of the price increase (yield) occurred compared to prior last day's price.

It is very important indicator for investors who are looking for acceptable capital gain. Sustainable price performance makes firm's more attractive in eyes of investors and thanks to this firm's recognition will be increased and its cost of capital will be reduced. Therefore, nowadays most of firms are establishing investor relations (IR) department in their organization to express their business model, financial and operational abilities to invite both domestic and international investors.

In this study, stock price performance is calculated daily basis via closing prices traded in stock exchange the average daily price changes are calculated as average price performance of entire year.

In this study, the relationship between selected financial ratios (independent variables) and stock price performance (dependent variable) is examined through regression analysis that will be performed by suing Excel 2016 and SPSS 22 program.

In the analysis, it is tried to observe that whether firm's financial ratios have an important and significant effects on its stock price performance or not.

Within scope of this analysis, hypotheses statements can be established as follows:

H₀: Financial ratios do not affect firm's stock price performance positively.

H_A: Financial ratios affect firm's stock price performance positively.

In the process of forming the prices of stocks in stock exchanges, the psychological pricing of investors with their overly optimistic and overly pessimistic reactions can also be effective. Therefore, excessive rise (price bubbles) and excessive fall (bottom levels) can be seen in the prices of stocks. These extreme levels cannot be explained by the financial performance of the companies. These can be explained by the financial behavior of investors (Kahneman and Tversky, 1979).

Therefore, the expectation in this study is that there is no direct relationship between financial ratios and stock price performance.

Table 1 summarizes general information of Bist-30 firms as of 08.10.2020 as follows:

Table 1: Summary Information of Bist – 30 Firms

Equity Code	Name	Sector	Closing Price (TRL)	Market Value (mn \$)	Free Float Ratio (%)	Capital (mn TRL)
ARCLK	Arçelik	Durable Consumption	24,26	2073,2	25	675,7
ASELS	Aselsan	Military Defense	18,1	5219	25,8	2280
BIMAS	Bim Birleşik Mağazalar A.Ş.	Retail	69,25	5317,7	68,3	607,2
DOHOL	Doğan Holding	Holdings	2,48	820,8	35,8	2616,9
EKGYO	Emlak Konut GYO	REIT	1,75	841	50,7	3800
EREGL	Ereğli Demir Çelik	Iron and Steel	9,56	4231,5	47,6	3500
KCHOL	Koç Holding	Holdings	14,38	4611,7	26,4	2535,9
KOZAA	Koza Anadolu Metal	Other	13,28	651,8	44,9	388,1
KOZAL	Koza Altın	Mining	79,35	1530,3	30	152,5

KRDM D	Kardemir (D)	Iron and Steel	3,39	334,5	91	780,2
MGRO S	Migros	Retail	41,2	943,4	39	181,1
PETKM	Petkim	Energy – Oil	4,43	1183,2	48,1	2112
PGSUS	Pegasus Hava Taşımacılığı	Airlines	46,68	603,9	36,2	102,3
SAHOL	Sabancı Holding	Holdings	8,41	2170,1	47,5	2040,4
SISE	Şişecam	Glass	6,79	2630,4	49	3063,2
TAVHL	TAV Holding	Airlines and Related Services	15,46	710,3	44,4	363,3
TCELL	Turkcell	Communication	15,77	4387,6	49	2200
THYAO	Türk Hava Yolları	Airlines	10,71	1869,1	50,4	1380
TKFEN	Tekfen Holding	Construction- Contracting	14,93	698,6	50,7	370
TTKO M	Türk Telekom	Communication	7,12	3151,5	15	3500
TUPRS	Tüpraş	Energy – Oil	81,85	2592,1	48,9	250,4
GUBRF	Gübre Fabrikaları	Agricultural Chemicals	34,8	1469,9	23,6	334
OYAK C	Oyak Çimento	Cement	7,96	1167,5	26,7	1159,8

Source: www.isyatirim.com.tr

Test Results

Descriptive Statistics

Table 2 shows descriptive statistics of the sample as follows:

Table 2: Descriptive Statistics of the Sample

	<i>LEVERAGE RATIO</i>	<i>EBITDA MARGIN</i>	<i>ROA</i>	<i>ROE</i>	<i>Stock Return %</i>
Mean	0,5689	0,2380	0,0710	0,1492	0,1405
Standard Error	0,0208	0,0176	0,0068	0,0224	0,0339
Median	0,6189	0,1666	0,0632	0,1799	0,0877
Standard Deviation	0,2229	0,1889	0,0732	0,2400	0,3637
Sample Variance	0,0497	0,0357	0,0054	0,0576	0,1323
Kurtosis	-0,0987	-0,0377	2,2647	9,3651	4,5247
Skewness	-0,7156	0,9919	0,9827	-2,3375	1,6240

Range	0,8998	0,7840	0,4097	1,7466	2,3385
Maximum	0,0779	0,0241	0,0789	-1,0313	-0,5174
Minimum	0,9777	0,8081	0,3308	0,7154	1,8211
Total	65,4260	27,3714	8,1688	17,1551	16,1629
Count	115	115	115	115	115
Largest (1)	0,9777	0,8081	0,3308	0,7154	1,8211
Smallest (1)	0,0779	0,0241	0,0789	-1,0313	-0,5174

Data of the sample used in the analysis are provided in Annex 1.

Correlation Test

Table 3 shows the correlation relationship among the independent variables as follows:

Table 3 : Correlation Analysis of the Independent Variables

	<i>LEVERAGE RATIO</i>	<i>EBITDA MARGIN</i>	<i>ROA</i>	<i>ROE</i>
<i>LEVERAGE RATIO</i>	1			
<i>EBITDA MARGIN</i>	-0,324	1		
<i>ROA</i>	-0,677	0,360	1	
<i>ROE</i>	-0,350	0,285	0,702	1

Table 4 indicates the covariance between the independent variables as follows:

Covariance Test

Table 4 : Covariance Analysis of the Independent Variables

	<i>LEVERAGE RATIO</i>	<i>EBITDA MARGIN</i>	<i>ROA</i>	<i>ROE</i>
<i>LEVERAGE RATIO</i>	0,049			
<i>EBITDA MARGIN</i>	-	0,014	0,035	
<i>ROA</i>	-	0,011	0,005	0,005
<i>ROE</i>	-	0,019	0,013	0,012

Histogram Analysis

Histogram of the all variables included in the analysis are shown charts in below as follows

Chart 1: Histogram of Leverage Ratio

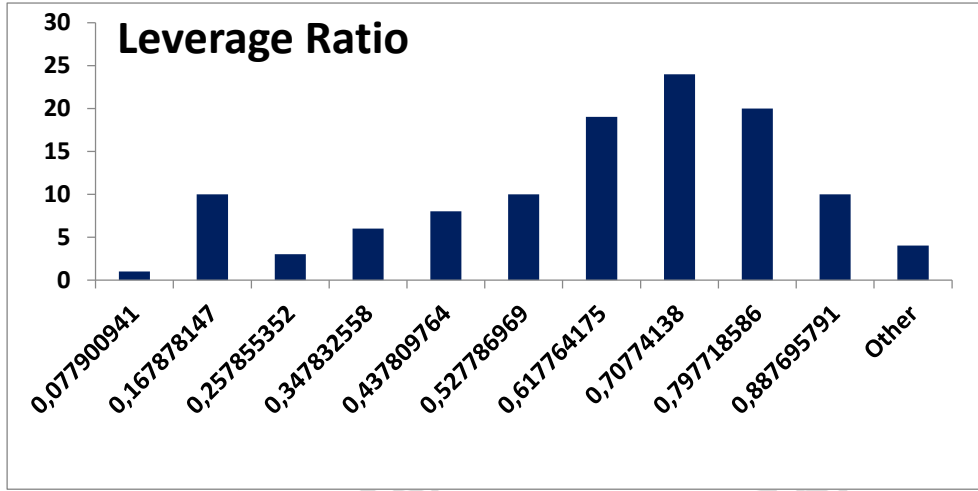

Chart 2: Histogram of Ebitda Margin

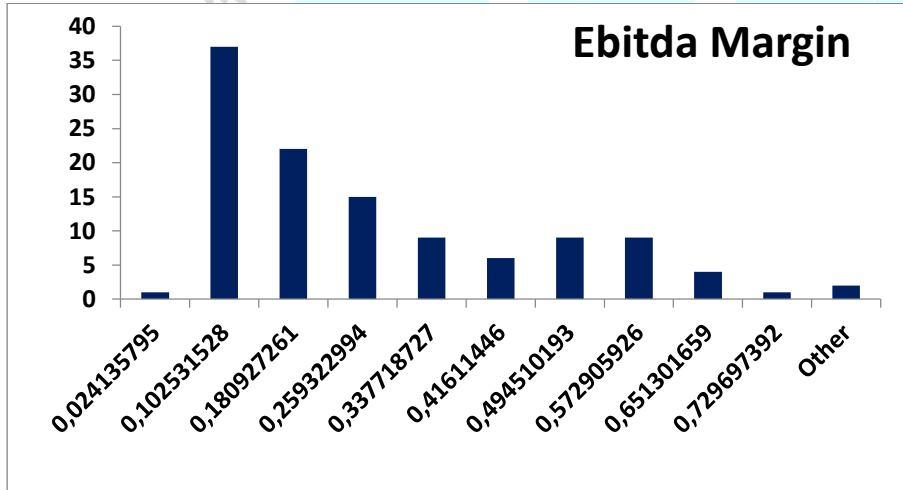
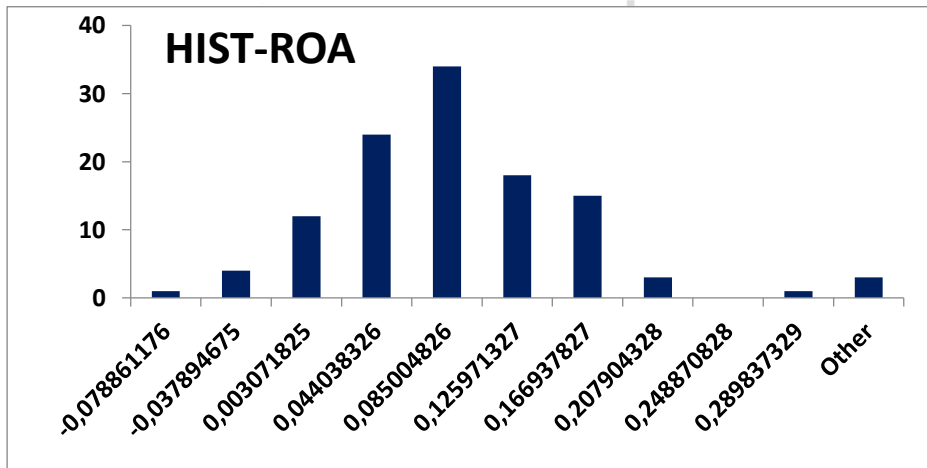

Chart 3: Histogram of ROA

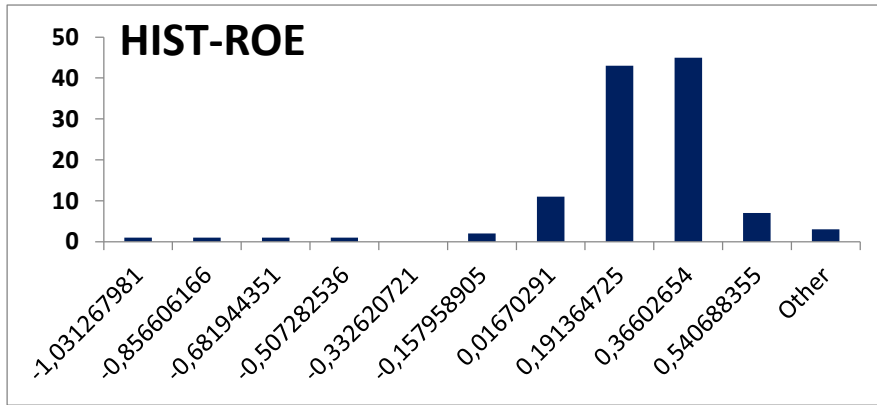
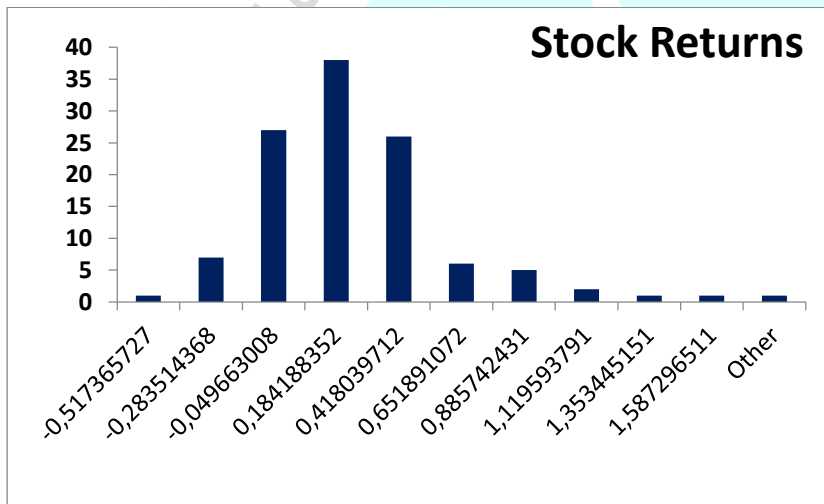
Chart 4: Histogram of ROE**Chart 5:** Histogram of Stock Returns**Regression Analysis**

Table 5 shows results of the regression analysis for the stock returns as follows:

Table 5 : Regression Analysis Results (Stock Returns)

<i>Regression Statistics</i>	
Multiple R	0,378725354
R Square	0,143432894
Adjusted R Square	0,112284999
Standard Error	0,342644816
Observation	115

ANOVA

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Significance F</i>
Regression	4	2,162561086	0,540640272	4,604898489	0,001781231
Residual	110	12,91460171	0,11740547		
Total	114	15,07716279			

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-Value</i>
Intercept	-0,132950352	0,159941522	-0,831243505	0,407636813
LEVERAGE RATIO	0,244794274	0,203300062	1,204103292	0,231134265
EBITDA MARGIN	-0,095896175	0,183899426	-0,521459891	0,603094758
ROA	1,742859908	0,81144184	2,147855608	0,033919768
ROE	0,222910254	0,193944863	1,149348589	0,252905166

Hypothesis is evaluated according to whether findings are significant or not. In order to find out if findings are significant, P-Value is analyzed. In other words, hypothesis is accepted or rejected by considering P-Value. When the P-Value is higher than 0,05, H₀ or Null hypothesis is rejected, while P-Value is less than 0,05 then H₀ is not rejected. This principle can be outlined as follows:

P-Value > 0,05, Then H₀ will be rejected and H_A cannot be rejected or

P-Value < 0,05, Then H₀ will be accepted and H_A cannot be accepted.

Based on the findings shown in Table5, H₀ for all independent variables except for ROA is not rejected. When results are interpreted, it can be claimed that except for ROA, all other financial ratios (independent variables) do not have significant affect positively or negatively on stock returns. For the ROA, it is observed that there is a positive relationship between ROA and stock return and this is statistically significant at % 5 significance level. From obtained results it can be inferred that when ROA increased by 1, it will effect increase seen in stock returns by 1,74. ROA has remarkable impact on stock returns by causing double effects. As a result of this analysis, for the long term investors, it will be beneficial to take into account ROA when establishing their portfolio basket.

Normal probability chart of the regression analysis for the all dependent variables and charts of the differences of all independent variables are provided in Appendix 2 and Appendix 3 respectively.

Conclusions and Recommendations

Firms have two primary sources by which they can finance their working capital needs and investment project decisions (capital budgeting). While the first of these is debt financing to which almost all companies apply, the second is equity financing, which is not used as often as debt financing. Each method has its own advantages and disadvantages.

It is accepted that financing with debt has a positive effect on the profitability of the firm, thanks to the tax advantage of debt (debt provides tax shield since the interest is an expense that can be deducted from tax). However, the increasing debt points to the increasing financial risk of the firm. Therefore, firms need to be careful about the optimal balance of debt and financing.

References

Granger, C.W.J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods. *Journal of Econometric Society*, (37). 424-438.

Gujarati, D.N. (2004). *Basic Econometrics*, Fourth Edition McGraw Hill.

Gülşen, A.Z., Ülkütaş, Ö. (2012). Sermaye Yapısının Belirlenmesinde Finansman Hiyerarşisi Teorisi Ve Ödünleşme Teorisi: İmkb Sanayi Endeksinde Yer Alan Firmalar Üzerine Bir Uygulama, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), 49-60.

Johansen, S. and K. Juselius (1990). "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Applications to the Demand for Money," *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52:169–210.

Kahneman, D , and A Tversky (1979), "Prospect theory: an analysis of decision under risk", *Econometrica* 47:263-291

Kula, V. (2001), "İşletmelerin Sermaye Yapılarını Açıklamada Finansal Hiyerarşi Teorisi", *Active Bankacılık ve Finans Dergisi*, 18, 1-11

Pedroni, P. (2004). Panel Cointegration; Asymptotic and Finite Sample Properties of Pooled Time Series Tests with an Application to the PPP Hypothesis. *Econometric Theory*, (20) 597-625.

Tarı, R. (2012). *Ekonometri*. Umuttepe Yayınları, Kocaeli.

Web Sites

www.kap.org.tr

www.isyatirim.com.tr

www.borsaistanbul.com

www.spk.gov.tr

www.tradingview.com

APPENDICES

Appendix 1. Variables Used in the Analysis By Firms and Year

ARCLK	2015	2016	2017	2018	2019
EBITDA	1.086.638.000	1.197.777.000	1.371.744.000	2.037.064.000	2.283.437.000
EBITDA MARGIN	8%	7%	7%	8%	7%
ROA	7%	9%	5%	4%	3%
ROE	20%	25%	13%	11%	11%

ASELS

EBITDA	325.041.000	605.925.000	1.026.622.000	1.724.205.000	1.724.205.000
EBITDA MARGIN	12%	16%	19%	19%	19%
ROA	4%	11%	14%	15%	12%
ROE	8%	24%	33%	31%	23%

BIMAS

EBITDA	865.256.000	996.951.000	1.295.526.000	1.878.550.000	3.148.905.000
EBITDA MARGIN	5%	5%	5%	6%	8%
ROA	16%	15%	14%	16%	10%
ROE	41%	38%	36%	39%	32%

DOHOL

EBITDA	401.224.000	683.229.000	602.629.000	280.214.000	403.672.000
EBITDA MARGIN	7%	9%	8%	8%	7%
ROA	-2%	-3%	-4%	-4%	-2%
ROE	-6%	-7%	-12%	-11%	-6%

EKGYO

EBITDA	767.865.000	1.649.733.000	1.860.849.000	1.378.622.000	1.221.424.000
EBITDA MARGIN	43%	48%	48%	35%	22%
ROA	6%	10%	9%	6%	3%
ROE	11%	18%	15%	10%	6%

EREGL

EBITDA	1.635.311.000	2.029.601.000	4.755.689.000	7.721.385.000	4.308.968.000
EBITDA MARGIN	14%	17%	25%	29%	16%
ROA	7%	7%	15%	17%	8%
ROE	10%	11%	23%	25%	12%

GUBRF

EBITDA	367.235.431	129.679.087	141.653.599	847.197.436	405.698.299
EBITDA MARGIN	13%	5%	4%	19%	9%
ROA	7%	-1%	1%	3%	-2%
ROE	25%	-4%	3%	15%	-14%

KCHOL

EBITDA	6.392.918.000	6.198.191.000	7.655.033.000	13.539.772.000	10.696.351.000
EBITDA MARGIN	9%	9%	7%	10%	7%
ROA	9%	7%	4%	6%	4%
ROE	27%	22%	14%	25%	17%

KOZAA

EBITDA	368.330.000	641.285.000	506.701.000	860.037.000	1.811.147.000
EBITDA MARGIN	38%	58%	49%	52%	62%
ROA	4%	9%	15%	27%	31%
ROE	7%	19%	32%	60%	72%

KOZAL

EBITDA	446.942.000	666.429.000	516.443.000	900.396.000	1.823.035.000
EBITDA MARGIN	54%	64%	53%	56%	64%
ROA	12%	17%	18%	31%	33%
ROE	13%	18%	21%	35%	36%

KRDMD

EBITDA	145.555.253	215.226.157	502.456.963	1.207.644.409	445.305.241
EBITDA MARGIN	10%	13%	18%	32%	11%
ROA	0%	-2%	4%	11%	1%
ROE	-1%	-5%	11%	25%	2%

MGROS

EBITDA	371.351.000	427.530.000	527.950.000	848.787.000	1.321.130.000
EBITDA MARGIN	4%	4%	3%	5%	6%
ROA	-7%	-5%	6%	-8%	-4%
ROE	-54%	-90%	61%	-79%	-103%

OYAKC

EBITDA	48.011.621	39.992.870	58.936.375	35.335.891	20.152.565
EBITDA MARGIN	31%	29%	29%	18%	11%
ROA	15%	13%	17%	9%	8%
ROE	18%	16%	21%	11%	11%

PETKM

EBITDA	665.057.503	881.214.986	1.774.350.000	1.477.642.000	1.530.702.000
EBITDA MARGIN	15%	19%	24%	16%	13%
ROA	14%	12%	20%	8%	6%
ROE	26%	25%	41%	21%	17%

PGSUS

EBITDA	352.937.968	89.482.764	735.275.086	1.355.542.306	3.632.493.056
EBITDA MARGIN	10%	2%	14%	16%	33%
ROA	3%	-3%	7%	5%	8%
ROE	9%	-9%	25%	16%	29%

SAHOL

EBITDA	5.006.509.000	6.929.674.000	9.162.373.000	8.865.164.000	9.363.348.000
EBITDA MARGIN	43%	56%	66%	55%	50%
ROA	2%	2%	2%	2%	2%
ROE	22%	25%	30%	26%	22%

SISE

EBITDA	1.404.978.402	1.597.120.000	2.446.461.000	3.384.330.000	3.831.135.000
EBITDA MARGIN	19%	19%	22%	22%	21%
ROA	6%	6%	9%	14%	8%
ROE	12%	13%	19%	30%	20%

TAVHL

EBITDA	1.120.849.000	1.919.238.000	2.670.537.000	2.139.871.000	2.210.311.000
EBITDA MARGIN	37%	52%	57%	81%	73%
ROA	7%	4%	6%	6%	7%
ROE	26%	14%	22%	20%	26%

TCELL

EBITDA	4.119.535.000	4.573.130.000	6.186.547.000	9.096.758.000	10.744.729.000
EBITDA MARGIN	32%	32%	36%	45%	45%
ROA	8%	5%	6%	6%	7%
ROE	12%	10%	13%	14%	19%

THYAO

EBITDA	4.458.000.000	2.446.000.000	6.626.000.000	11.400.000.000	11.993.000.000
EBITDA MARGIN	16%	8%	17%	18%	16%
ROA	8%	0%	1%	5%	4%
ROE	26%	0%	3%	16%	13%

TEKFEN

EBITDA	242.432.000	471.338.000	793.545.000	1.469.513.000	1.916.514.000
EBITDA MARGIN	6%	10%	11%	12%	13%
ROA	4%	5%	10%	13%	11%
ROE	10%	15%	29%	38%	29%

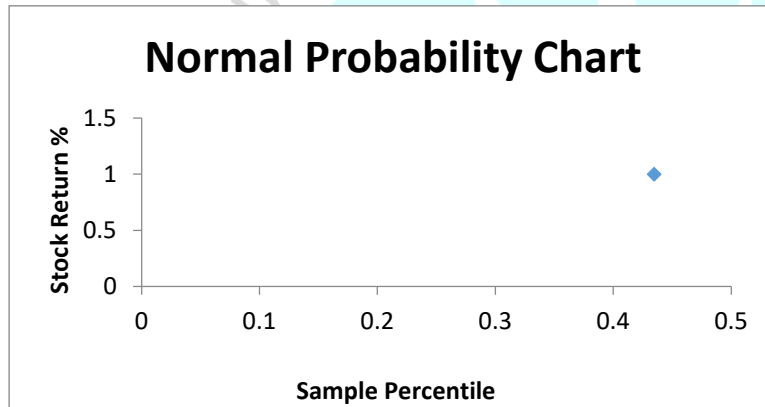
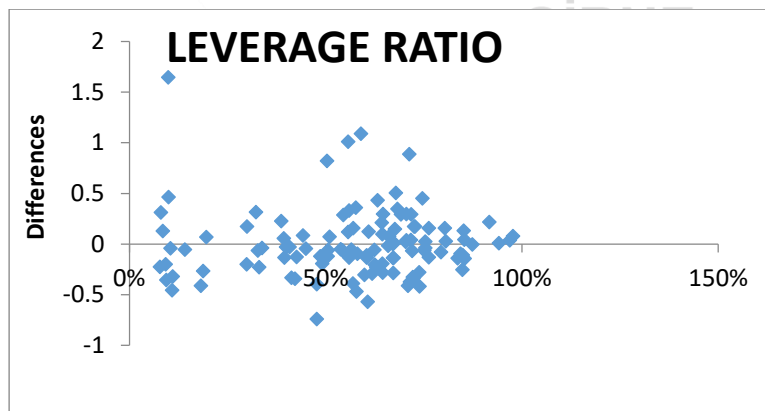
TTKOM

EBITDA	5.100.897.000	5.388.095.000	6.780.756.000	8.557.113.000	11.089.772.000
EBITDA MARGIN	35%	33%	37%	42%	47%

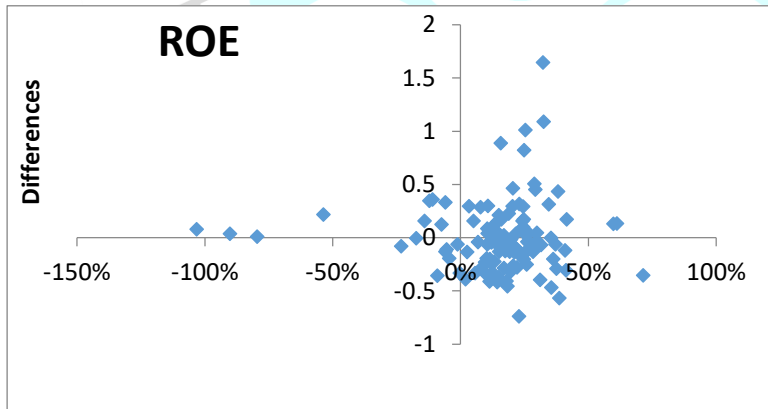
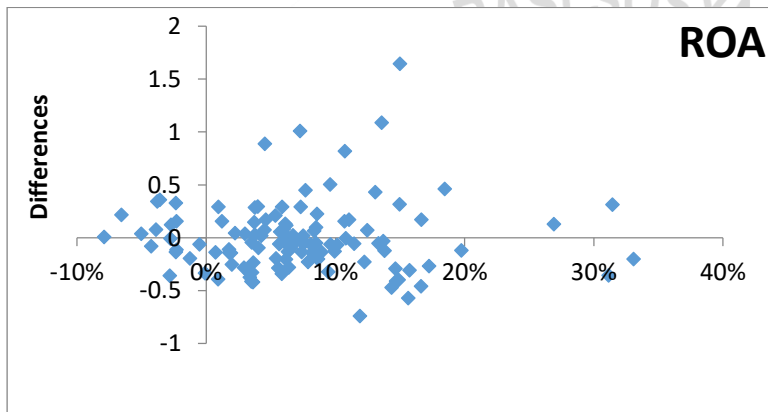
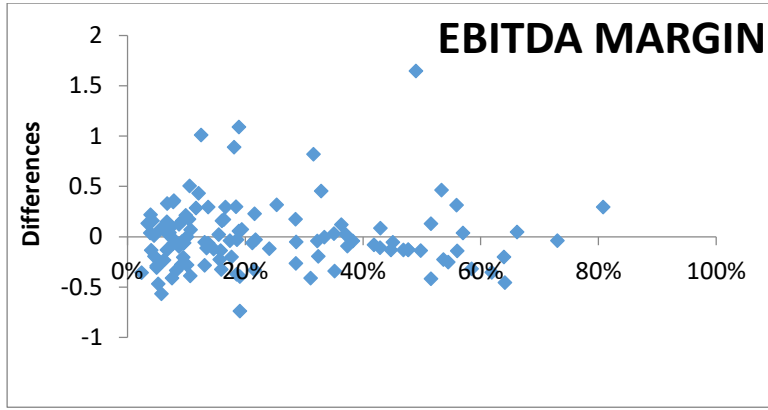
ROA	4%	-3%	4%	-4%	6%
ROE	15%	-17%	29%	-23%	28%

TUPRS

EBITDA	3.735.315.000	3.194.783.000	5.637.298.000	8.539.433.000	3.807.043.000
EBITDA MARGIN	10%	9%	10%	10%	4%
ROA	11%	6%	11%	10%	1%
ROE	35%	22%	42%	37%	5%

Appendix 2. Normal Probability Chart of the Dependent Variable**Appendix 3.** Differences Chart of the Independent Variables

OLAĞANÜSTÜ DÖNEMLERDE HABERCİLİK VE GAZETECİLİK ETİĞİ: İNTERNET HABER SİTELERİNDE KORONAVİRÜS HABERLERİNİN SUNUMU

Gülsemin Mısırlı

Atatürk Üniversitesi

0000-0001-8103-8462

Zuhal Ergün

Atatürk Üniversitesi

0000-0003-3982-0682

ÖZET

Toplumun bilgilendirmesi ve bilinçlendirmesinin yanı sıra 4. kuvvet olarak da adlandırılan medyanın kitleleri etkileme potansiyeli oldukça yüksektir. Bireyler üzerinde bu denli etkisi olan medya, yaptığı haberlerde toplumda panik, korku, kaos oluşturacak ifadeler kullanmamaya özen göstermeli; bilgileri topluma doğru bir şekilde aktarmaya dikkat etmelidir. Ancak bugün teknolojinin gelişmesine paralel olarak yeni habercilik anlayışı yaygınlaşmaya başlamış ve bu yeni habercilik anlayışı geleneksel haberciliğin değişmesine sebep olmuştur. Günümüzde haber alma açısından önemli bir yere sahip olan internet gazeteciliği bu değişimin olmasında büyük paya sahiptir. Zira internet gazeteciliğinde popülerlik satın alma değil tıklanma üzerinden gerçekleşmektedir. Dolayısıyla haber sitelerinin internetteki popülaritesini arttırması için, daha yüksek tıklanma oranları elde etmesi gerekmektedir. Tıklama amacıyla oluşturulan haber başlıkları ve kullanılan görseller haberin önemli ayrıntılarını gizleyerek okuyucuyu web sitesine yönlendirmeyi hedeflemektedir. Editörlerin olayları abartarak ya da çarpıtarak attığı üstü kapalı başlıklarla okuyucuda haber değeri varmış hissi uyandırılmaktadır. Enformasyon vermekten uzak olan tüm bu içerikler bireylerde korkuya neden olmasının yanı sıra toplumda da krizlere neden olmaktadır. Bu çalışma, tüm dünyayı etkileyen Covid-19 salgını döneminde internet haber sitelerinin tıklanma tekniğini nasıl kullandıklarını incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma ayrıca olağanüstü dönemlerde habercilik ve gazetecilik etiğini Covid-19 salgını üzerinden incelemesi bakımından da önemlidir. Çalışmanın kuramsal çerçevesinde gazetecilik etiği ve gazetecilikte yeni etik sorunlardan bahsedilmiş ayrıca olağanüstü dönemlerde habercilik anlayışına değinilmiştir. Uygulama kısmında ise, Türkiye’de en çok takip edilen haber sitelerinde (hurriyet.com.tr ve milliyet.com.tr) yer alan Covid-19 konulu haberler 01 Temmuz 2020- 15 Temmuz 2020 tarihleri arasında taranmıştır. Tık odaklı olduğu düşünülen haberlerin metin ve fotoğrafları söylem analizi yöntemi ile incelenmiştir. Sonuç olarak, internet sitelerinin olağanüstü bir süreç olan koronavirüs döneminde insanları bilgilendirmekten ziyade korku, panik uyandıran; merak ve dürtülerini tetikleyerek haber sitelerine yönlendiren habercilik anlayışını benimsedikleri görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İnternet Haberciliği, Tık Haberciliği, Gazetecilik Etiği, Olağanüstü Dönemlerde Habercilik, Covid-19.

GİRİŞ

20. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan internet olgusu, kitle iletişim araçlarında önemli değişim ve dönüşümler yaşanmasına neden olmuştur. Bu değişimin sonucu olarak ortaya çıkan ve yeni bir mecra olan internet gazeteciliği, hem yazılı basının hem de görsel basının özelliklerini bir arada bulundurmaktadır. Bu gazetecilik anlayışının geleneksel gazetecilik anlayışından ayrıldığı temel noktalardan biri reklam yapısının sayfa ziyaretine bağlı olmasıdır. Dolayısıyla geleneksel gazetecilikteki tiraj gibi gelir kayıplarının telafisi reklam aracılığıyla yapılmaktadır. Hiç şüphesiz internet gazetelerinin reklam paylarını yükseltme arzusu haber yapısının değişmesine neden olmuş; çok tıklanma kaygısı ile içeriğin yozlaştırılması, doğruluğu kanıtlanmamış haberlerin artışı olmak üzere habercilik açısından pek çok bozulmayı beraberinde getirmiştir. İnternet gazeteciliğinde kaygı, haber vermekten ziyade, haber satmak üzerine kurgulanmıştır. Okuyucuyu cıcaflı başlıklar ve fotoğraflar ile siteye yönlendirmek, hatta uzun süre sitede kalmasını sağlamak günümüz internet haberciliğinin en önemli kaygısı durumundadır. Merak uyandırıcı dil ve üslup kullanma, dürtüleri harekete geçiren fotoğraflara sık sık yer verme, görüntüyle oynama gibi özellikler yanıltıcı yöntemlerin başında gelmektedir. Okuyucuyu habere tıkladığında hayal kırıklığına uğrasa da yine de haber siteleri amacına ulaşmış olmaktadır. Ancak tüm bunlar gazetecilik etiğinin zarar görmesine neden olmaktadır.

Bu çerçevede çalışmanın temel probhlematikliği, haber sitelerinin “tık” uğruna gazetecilik meslek etiğini görmezden gelmesi şeklinde özetlenebilir. Dolayısıyla bu çalışma, bir kandırmaca türü olan tıklatmanın metinsel ve metinsel olmayan “tıklatma ipuçlarını” olağanüstü bir dönem olan koronavirüs dönemindeki haberler üzerinden göstermeyi amaçlamaktadır. Literatürde konuyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında Dönmez’in (2010), Türk internet gazetelerindeki tık odaklı haber başlıklarının içerik ile olan uyumsuzlarını “kapan manşetler” kavramı üzerinden incelediği; Işık ve Koz’un (2014), internet gazeteciliğindeki başlık-içerik uyumsuzluğu üzerinden gerçekleştirdiği haber incelemeleri; Özyal’ın (2016) Türk haber sitelerinde tık haberciliği sunumunu içerik analizi çerçevesinde ele aldığı ve İnce’nin (2018) yine başlık içerik uyumsuzluğu üzerinden yaptığı haber incelemeleri önemlidir. Bunlara ek olarak, Çelik’in (2020) sağlık gazeteciliğinde bilgilendirmek mi yoksa tıklanma eylemi ile ekonomik getiri sağlamak mı daha önemlidir sorusu üzerinden tartıştığı “Tık Odaklı Habercilikte “Tık Yemi” Taktiği: Koronavirüs (Kovid-19) Örneği” çalışması literatürde yer bulan çalışmalardandır.

Bu çalışma ise, internet gazetelerinin olağanüstü bir dönem olan Covid-19 sürecinde koronavirüs haberlerinin okuyucuya nasıl tıklattırılmaya çalışıldığını incelemesi açısından önemlidir. Çalışmanın bu yönüyle olağanüstü dönemlerde gazetecilik - habercilik etiğine ve “tık sorununa” katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmada ‘tuzak başlık’ olarak adlandırabileceğimiz yanıltıcı haber başlıkları üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Haberin başlığıyla içeriği arasında uyumsuzluk ve yanıltıcı bilgilerin yanı sıra, aşırı heyecan

verici bir dil ve üslup da kullanılmaktadır. Çalışmada, başlığın ima ettiği ve zihinde çağrıştırdığı anlam ve oluşan bağlam ile haber teması arasında farklılık incelenerek değerlendirilmiştir.

1. Gazetecilik Etiği ve Gazetecilikte Yeni Etik Sorunlar

19. yüzyılın ortalarından itibaren etkinliğini arttıran gazetecilik mesleğinin literatürde birden çok tanımı bulunmaktadır. Ancak en basit haliyle gazetecilik, “kitle iletişim araçları aracılığıyla haber ve bilgi veren ve yaptığı bu iş karşılığında para kazanan kişidir” şeklinde adlandırılabilir (Sabuncuoğlu- Pekseven, 2016: 593). Gazetecinin sorumlulukları ise Türkiye Gazeteciler Cemiyeti (www.tgc.org.tr/ 4.Prg) sitesinde şu şekilde tarif edilmektedir:

- Gazeteci, basın özgürlüğünü, halkın doğru haber alma, bilgi edinme hakkı adına dürüst biçimde kullanır. Bu amaçla her türlü sansür ve otosansürle mücadele etmeli, halkı da bu yönde bilgilendirmelidir.
- Gazetecinin halka karşı sorumluluğu, başta işverenine ve kamu otoritelerine karşı olmak üzere, öteki tüm sorumluluktan önce gelir. Bilgi ve haber ile özgür düşünce, herhangi bir ticari mal ve hizmetten farklı olarak toplumsal bir nitelik taşır.
- Gazeteci, ilettiği haber ve bilginin sorumluluğunu üstlenir ve paylaşır.

Bu maddelerden de anlaşılacağı üzere gazetecilerin hak ve sorumluluk mecrası oldukça geniştir. Bu sorumluluk anlayışından dolayı, gazeteciden tarafsız, ilkeli, evrensel değerlere, kişilik haklarına ve çok sesliliğe saygılı, kamu yararını gözetken dürüst bir habercilik anlayışıyla, kişisel çıkar düşünmeksizin hareket etmesi beklenmektedir (Sabuncuoğlu Pekseven, 2016: 593). Ancak ahlaki erozyonun hızının endüstrileşmenin hızıyla yarıştığı çağımızda gazetecilik de bu erozyondan nasibini almıştır. Bu nedenle Avrupa’da ilk kez 1954 yılında tüm kıtayı kapsayacak bir gazetecilik etiği oluşturma çabasına girilmiş ve bu zaman içerisinde oluşan o ana dek tanımlanmamış etik aksaklıkların var olması nedeniyle yenilenmek durumunda kalmıştır (Akt. Sabuncuoğlu Pekseven, 2016: 593). Bu doğrultuda ülkemizde de gazetecilerin girişimiyle 1960 yılında Basın Ahlak Yasası; 27 Mayıs 1960 ihtilalinden sonra basın mensuplarının kendi aralarında birleşerek kurdukları Basın Şeref Divanı; 1994 yılında Basın İlan Kurumu’na geliştirilen Basın Ahlak Esasları;1988’de Basın Konseyi; yine 1988 yılında Türkiye Gazetecilik Cemiyeti tarafından Türkiye Gazeteciler Hak ve Sorumluluk Bildirgesi; 2002 yılında Doğan Yayın Holding tarafından benimsenen DYH Yayın İlkeleri ve 2007 yılında Medya Etik Konseyi Derneği (Araslı, 2011: 47- 50) önemli adımlardır. İsimleri farklı olsa da meslek etik ilkelerinin her birinin amacı, gazetecilik mesleğinin saygın ve etik kurallara bağlı olarak devam etmesini sağlamaktır.

Basın meslek kurallarının başında şüphesiz tüm dünyada kabul görmüş bulunan ortak kural olarak “doğru haber verme” gelmektedir. Gazeteci, okuyucuya yanlış bilgi vermekten kaçınmalıdır. Haberin doğrulunu çeşitli kaynaklardan araştırmalı eğer bir düzeltme varsa bunu mutlaka yayınlamalıdır. Meslek gizliliğini korumalı, haberin kaynağını açıklamamalıdır. Tüm bunların yanı sıra gazeteci, iftiradan, hakaretten ve kişilerin özel yaşamlarıyla ilgili bazı özelliklere girmekten, şiddet ve kötülüğe karşı esnek tutum izleyip kamu ahlakını

zedelemekten, haber alabilmek için, dürüst olmayan yollara başvurmaktan sakınmalıdır (Tokgöz, 2006: 140). Ayrıca etik anlayışa sahip bir gazeteciden ayrımcılıktan, insanları yanlış yönlendirme ve güdülemeden uzak durması beklenmektedir. Özek'e göre; bugün basın, maddi çıkarlar, siyasi güç ve reyting amacıyla kişilik haklarına saldırmakta, haber değerini ortadan kaldırarak bilgilenme sürecini olumsuz yönde etkilemektedir. Kışkırtma, gizli dinleme ve görüntüleme yöntemleriyle verilen haberler insan haklarına ve özel hayata müdahaleyi gündeme getirmektedir. Haber verilmeyip adeta haber yaratılmaktadır (Akt: Banar, 2006: 129).

Gazetecilik etik kodlarından sıkça altı çizilen önemli bir konu da nesnelliktir. Nesnellik ilkesine göre; haberde kişisel olmayan veriler yer almalı ve hiçbir bireysel değer yargısı bulunmamalıdır. Haber/haberci siyasal ve ideolojik açıdan tarafsız olmalıdır (Uzun, 2016: 42). Gazetecilik etiği ekseninde tartışılması gereken önemli bir konu da gazete haberlerindeki basmakalıp kapakların veya fotoğrafların yaygınlığıdır. Bu tür haberlerin yaygınlığı kitlelerin habere, sonuç olarak gazetecilik mesleğine duydukları güveni sarsmaktadır. Sander'in de ifade ettiği gibi, özellikle, belki önemsiz gibi değerlendirilen ve çoğu zaman üzerinde durulmayan basmakalıp haber anlayışının ve basmakalıp kapakların, resimlerin fotoğrafların kullanılması gazetecilik mesleğinin haber imajına zarar verdiği düşünülmektedir. Bu eleştirinin savunucusu Sander, "Avrupa Birliği üye devletleri, İkinci Dünya Savaşı anlatıları ile çerçevelenmiş basmakalıp kapakların ortak bir şekilde paylaşılması olayından çok daha fazla zarar" gördüklerini ifade etmektedir. Çünkü "Halkı veya grupları soyutlamalara veya klişelere indirgeyen basmakalıpçılık, tembel, kötü gazeteciliktir (Akt. Ertekin, 2006: 119).

İnternet gazeteciliğinin doğası, içeriği ve geleneksel gazetecilikten farklılığı gazeteciliğin bilinen etik sorunlarının yanı sıra yeni etik problemlerin doğmasına neden olmuştur. Binark ve Bayraktutan (2013) tarafından ortaya konulan *Ayın Karanlık Yüzü: Yeni Medya ve Etik* adlı çalışmada, yeni medyanın doğurduğu etik sorunlar şöyle ifade edilmiştir:

- Nefret söylemi
- Yanıltıcı etiketleme ve başlıklandırma (Tık yemi)
- Yeni medya ortamındaki yoğun reklam içeriği
- Haber ve ticari enformasyonun sınırlarının belirsizleşmesi
- Üretilen içeriklerin doğruluğu teyit edilmeden yayımlanması
- Özel yaşamın gizliliği
- Telif-patent hakları
- Dijital gözetim
- İçeriğin asıl kaynağının gösterilmemesi
- Veri madenciliği
- Bireyin yeni medya ortamında sadece tüketici olarak konumlandırılması.
- Kişisel verilerin güvenliğinin sağlanamaması

Çalışma kapsamında incelenecek haberlerin internet gazeteciliğinin etik sorunlarından biri olan tık sorunu doğrultusunda inceleneceği için tık haberciliğini detaylandırmakta fayda vardır. Tık haberciliği kavramı İngilizce clickbait journalism kavramının Türkçesi olarak

kullanılmaktadır. İrvan tık haberciliğini şöyle tanımlamaktadır: “Ayartıcı başlıklarla okuru habere tıklatan ve web sayfasına yönlendiren başlıklar kullanılmasıdır” (2018). Özyal ise; Eksik, abartılı, içerikle ilişkisi kurulamayan metinlerin ve ona eşlik eden fotoğrafların belirli yapılar içerisinde kullanılması ile oluşturulan haber sunumları olarak ifade etmektedir (2016: 280). Özyal ayrıca tık haberciliğini, haber okurlara en basit ve en doğru biçimde nasıl ulaştırılabilir sorusu yerine, mevcut malzeme ile en fazla tık nasıl alınır sorusuna cevap arayan içerik yönetimli şekilsel bir haber pratiği olarak (2018: 280) nitelendirmektedir. Tüm bu tanımlardan hareketle tık haberciliği kısaca, haber başlıklarında ve fotoğraflarında çok sık şekilde kullanılan aldatıcı, gerçeği yansıtmayan başlıklar olarak tanımlanabilir. Çoğu zaman yanıltıcı ve doğrulanmamış ve nadiren düzeltilmiş bu tür haber başlıkları, sahte haberlerin internete yayılmasında önemli bir etken olmuştur. Elbette bu durum gerek kamuoyu açısından gerek gazetecilik etiği açısından riskler doğurmaktadır.

Tık haberciliğinin en popüler haber başlıklarını “Flaş gelişme!”, “Şok İfadeler”, “Kan Donduran Görüntüler”, “Bunu Kimse Beklemiyordu”, “O Ünlü Kim?” gibi bol ünlemler, soru işaretli cümleler ya da “O Kadın Meğerse...”, “Yok Artık...” gibi yarım bırakılmış ifadeler oluşturmaktadır. Dönmez (2010) bu başlıkları “kapan manşet” olarak nitelendirmektedir.

Tık odaklı haber sunumlarına ilişkin tanımlamalarda vurgu çoğunlukla haber başlıklarının üzerindedir. Ancak haber sunumunu hazırlarken kullanılan metin dışı öğeler yani fotoğraflar ve diğer multimedya fonksiyonları da tık odaklı habercilik içerisinde yer sahibidirler. Haber başlıklarında kullanılan görüntülerin haber ile olan ilişkisinin anlaşılabilirliği, merak dürtülerini körüklemesi veya aşırılığı, haberin tık alma amacına başlık metni ile birlikte -hatta kimi zaman tek başına- hizmet eder. Böylece daha zayıf bir içerik rahatlıkla haber yapılabilen veya haber değeri düşük olan bir içerik en çok okunan/tıklanan haber haline getirilebilmektedir. Dolayısıyla tık haberciliğinde kimi incelemeler yalnızca başlıklar üzerinden yürüse de görseller de bu işleyiş içerisinde önemli rol oynamaktadır (Özyal, 2016: 282). Öyle ki, son dönemin en büyük modası ise her konuda bir fotoğraf galerisi oluşturmaktır. Bugün magazin diyebileceğimiz basit haberlerin yanı sıra çok ciddi haberlerde bile galeri oluşturulmaktadır. En basitinden “ünlüleri hiç böyle görmediniz”, “günün çılgın fotoğrafları”, “bu kareler güldürüyor” gibi galeriler en pahalı reklam segmentlerini içermektedir. Okuyucu habere tıkladıkça reklamların ağına düşmektedir. Çünkü her tıklama yeni bir fotoğraf bu da yeni bir reklam anlamına gelmektedir. Fotoğraflar çoğunlukla genç erkek ziyaretçinin bakışına sunulan kadın ve dişilik imgesini öne çıkarmaktadır. Bu haberler tık üzerine tık almaktadır (Tunç, 2016). Dolayısıyla cinsellik ve kadın tık haberciliğinin önemli haber sunumlarından biri olmaktadır.

Akıllı telefonlar tık haberciliğinin yaygınlaşması ve gelişmesi açısından yeni ortamlar hazırlamıştır. Bildirim gazeteciliği (glancejournalism) denilen bu yeni uygulama akıllı telefonlardaki haber uygulamalarına düşen kısa başlıklar ve spotlar anlamına gelmektedir. Bildirim gazeteciliği tıpkı tık haberciliğinde olduğu gibi uygulamaya trafik sevk etmek için kullanılmaktadır (Yurtoğlu, 2018). Aslında hem bildirim haberciliği hem de galeri haberciliği yine okuyucunun içeriği tıklaması ve sitede kalmasını sağlamak için geliştirilen yöntemlerdir.

Tık haberciliği, haber sitelerinin popüler olması noktasında önemli bir faktör olsa da bu habercilik anlayışı okuyucuyu canından bezdirmiştir. Öyle ki www.change.org'da söz

konusu haberciliğin kalkması için imza kampanyası bile başlatılmıştır. Harun Yeli tarafından 'Tık Haberciliğine Son Verilsin' başlıkla başlatılan kampanyada şu ifadeler yer almaktadır: "Tık haberciliğine son verilsin! İnternet sitelerinin ziyaretçilerini "okur" değil "ziyaretçi" olarak görüyor ve buna göre içerik hazırlıyor..." (www.change.org).

Tunç (2016) ; Dönmez (2010: 3), tık haberciliğinin bu denli yaygın hale gelmesini internette reklam dışında para kazanma yönteminin henüz bulunamamış olmasıyla açıklamaktadırlar. İnternet üzerinde verilen reklamların farklı fiyatlandırma politikaları olmakla birlikte, gündelik hayatta en çok uygulananı, "tıklama başına maliyet" üzerine kuruludur. Amaç yalnızca okuru haber sitesine yönlendirmek değil ayrıca olabildiğince uzun tutmaktır. Çünkü internet üzerinde ziyaretçilerin yalnızca binde 5'i reklamlara tıklamaktadır. Böylece bir reklamın tıklanma sayısını artırabilmenin ve buna bağlı olarak çok para kazanmanın bilinen en iyi yolu o reklamı daha çok gösterebilmektir (Tunç, 2016). Dolayısıyla gazeteciliğin dijital ortama taşınması ile reklamlar gazetelerin bu formlarına kaymaktadır. Pew Araştırma Merkezi'nden Holcomb ve Mitchell'ın (2014) Amerikan gazeteleri üzerine yaptığı araştırma bu olguyu destekler niteliktedir. Araştırmaya göre basılı reklamcılık gerilerken, dijital reklamcılık büyümekte ve yine aynı araştırmaya göre, gazeteciliğin en büyük gelir kaynağı %69 ile reklamlardan oluşmaktadır (Holcomb ve Mitchell, 2014).

Toparlayacak olursak, geleneksel gazetecilikte var olan etik sorunlara internet gazeteciliğinin doğması ile yeni sorunlar eklenmiştir. Yeni etik sorunların başlıcalarından biri de yanıltıcı etiketleme ve başlıklandırma ile yapılan tık haberciliğidir. İnternet gazeteciliğinin ortaya çıkardığı ve son dönemlerde oldukça yaygın olarak kullandığı tık haberciliğinde asıl hedef, başlık ve görseli en dikkat çekici, en çarpıcı ve insanların merak duygularını harekete geçiren içerikler hazırlayarak tıklanabilir hale getirilmesini sağlamaktır. Varlığını dijital mecrada devam ettirmeye çalışan gazeteler finans kaynağı olarak kendilerine böyle bir çözüm yolu bulmuşlardır.

2. Olağanüstü Dönemlerde Habercilik ve Küresel Salgın (Covid-19) Dönemi

Olağanüstü hal terimi bireylerin ve toplumların olağan yaşamlarını sekteye uğratan durumlar olarak tanımlanabilir (Akgül, 2017: 6). 1961 Anayasası olağanüstü hali iktisadi buhran, depresyon; sıkıyönetim sebeplerini ise, savaş, şiddet ve isyan olarak nitelendirirken, 1982 Anayasası, olağanüstü durumlara salgın hastalıkları da eklemiştir (Fendoğlu, 2017: 55). Olağanüstü durumların çeşitlenmesi ve sayılarının artması, bu durumdan etkilenen bireylerin ve kurumların sorumluluklarını arttırırken aynı zamanda onlara çözümün parçası olma görevini de eklemektedir. Olağanüstü olarak tanımlayabileceğimiz pek çok sorun yalnızca bir bölgedeki bireyleri değil küresel çapta pek çok kişiyi etkilerken; nüfusun yoğun yaşandığı yerlerde kitlesel ölümler ve buna bağlı olarak küresel krizler yaşanabilmektedir. Böyle bir süreçte çözüm olarak görülen uygulamaların gerçekleştirilmesi için birey ya da kurum olarak adlandırılacak tüm aktörler üzerine düşeni yapmalıdır. Önemli bir iletişim kaynağı olan medyanın da olağanüstü dönemlerde aktif rol üstlenmesi ve mücadelenin bir parçası olması gerekmektedir (Akgül, 2017: 6). Bu tür haberlerde insanları umutsuzluğa sevk etme ve toplumsal sorumlulukları yerine getirmeme gibi tutumlardan kaçınılmalıdır (Temiztürk,2012:1). Ayrıca medya kamuoyunu doğru, tarafsız bilgilendirmeli, ilkeli ve sorumlu davranmalı haber

ve yorumlarda kullandığı dil-üsluba dikkat etmelidir (Fendoğlu, 2017: 55). Oysa medya olağanüstü dönemlerdeki olayları haberleştirirken istismara ve abartıya neden olmakta olayı gerçek bağlamından kopararak farklı şekillere sokmaktadır (Temiztürk,2012:1). Zira, olağanüstü dönemlerde yaşanan karışıklıklar, karmaşalar, ekonomik sıkıntılar ve gerilimler haber değerini arttırmaktadır. Bu dönemlerde olumlu haberlerden çok dramatik, yeni, anormal olan haberler kabul görürken gündemi de onlar oluşturmaktadır. Çünkü bu dönemde yaşanan olumsuzluklar medya, özellikle de internet medyası açısından önemli bir haber potansiyelidir. Yapılan haberlerde sıra dışı insan portlerine yer verilerek bu yolla manşetler oluşturulmaktadır (Akgül, 2017: 29). Yurdigül'ün de işaret ettiği gibi, “iyi haber, haber değildir” ya da “kötü haber, iyi haberdir” gibi, olumsuzluk yüceltilmekte, gerek ulusal gerek uluslararası medyada olumlu gelişmeleri içeren haberler olumsuz içeriklerden oluşan haberler kadar yer almamaktadır. Olumsuzluk değeri taşıyan haberler daha da olumsuzlaştırılıp ön plana çıkartılarak tecavüz, cinayet, doğal afet, terör gibi haberlerle kötü bir dünya resmi çizilmektedir (2014: 136). Medya olağanüstü dönemlerde bilgi vermek yerine olayı daha da sansasyonel hale getirerek adeta bir korku filmi yaratmaktadır. Olaylar dramatize edilerek bu yolla dehşet propagandası yapılmakta, olayı yaşayan kişilerle okuyan/izleyen kişiler aynı duygusal çöküşe sürüklenmektedir.

1982 Anayasası ile birlikte salgın hastalıkların da olağanüstü hal kapsamına girmesi ve günümüzde tüm dünyayı etkileyen koronavirüs salgınının bu kapsamda değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Küreselleşme kavramının henüz literatüre girmediği zamanlarda da dünya kara vebadan İspanyol gribine kadar birçok salgın hastalıkla karşılaşmış, milyonlarca insan bu hastalıklar nedeniyle yaşamını yitirmiştir. Ancak geçmişle bugünün farkı insanların virüsleri daha hızlı ve daha uzak yerlere yayıyor olmasıdır. Sözelimi 2009 yılı Domuz Gribi salgını birkaç hafta içinde 30 ülkeye ve hatta aylar içerisinde 190'dan fazla ülkeye yayılmaya başlamıştır (Balta, 2020:3). 2019'un Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve daha sonra tüm dünyaya yayılan Covid-19 zamanla küresel salgın haline gelmiştir. Türkiye'de ise 2020 yılının Mart ayında ilk vaka görülmüştür. Ülkemizde virüsle mücadele kapsamında eğitime ara verilmiş, pek çok eğlence mekânı ve işletme kapatılmış, iş hayatında evden çalışma düzenine geçilmiş ayrıca zaman zaman sokağı çıkma yasağı uygulanmıştır. Tüm bunlar ülke gündemini fazlasıyla meşgul etmeye başlamış ve medya için önemli bir haber kaynağı haline gelmiştir.

YÖNTEM

Çalışmanın evrenini, Türkiye'de internet üzerinde yayın yapan haber siteleri oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında bütün haber sitelerini incelemek mümkün olmayacağından örneklem belirleme yoluna gidilmiştir. Türkiye'de en popüler haber sitesi içinde yer alması nedeniyle milliyet.com.tr. ve hurriyet.com.tr örneklem olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda milliyet.com.tr. ve hurriyet.com.tr siteleri 01 Temmuz 2020- 15 Temmuz 2020 tarihleri arasında taranmış ve 6 adet örnek belirlenmiştir. İncelenecek haberler, aranan özelliğin en vurgulu olduğu haberleri sağlayan örnekler arasından seçilmiştir.

Çalışmada yöntem olarak söylem analizi kullanılmıştır. Söylem analizi, “ifadelerin sözdizimsel ve semantik sınırlarının ötesine gitmeyi ve bu ötede yatan anlam ve içeriği

incelemeyi gerektirmektedir” (Çelik ve Ekşi, 2008: 105). “Kim nasıl ve niçin konuşuyor, yazıyor veya nasıl okuyor” gibi sorulara cevap arayan söylem analizi, varsayımlardan değil belirsizliklerden yola çıkmaktadır. Söylem analizinde analizi yapan kişi anlama odaklanır ve bunun sonucu olarak bunun anlamı ne, neden bunu söyledi? biçiminde sorular üzerinde durur (Dönmez, 2010: 108). Haberde kullanılan dil, çoğunlukla duygularla alıcı kitlenin düşünme ve davranış biçimini etkileme gücüne sahiptir. Örneğin tehdit ve tehlike hissi uyandıran haberler okuyucuda/izleyicide korku duygusunu tetikleyebilir. Ülkemizde görüldüğü günden beri medyanın önemli bir haber kaynağı haline gelen koronavirüs haberlerinin korku uyandıran ifadelerle sunulması ve haberi tıklatma uğruna okuyucuda gerginliğe, paniğe yol açması bu haberlerin eleştirel bir bakış açısıyla incelenmesini gerekli kılmıştır.

BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde milliyet.com.tr ve hurriyet.com.tr haber sitelerinden alınan 6 haberin söylem analizi yöntemiyle çözümlendiği analizler yer almaktadır.

Görsel 1.: Fotoğraflar Cerrahpaşa'dan Geldi Korona'lı O Hastalar
(www.hurriyet.com.tr, 2020).

Haber, “Fotoğraflar Cerrahpaşa'dan Geldi Korona'lı O Hastalar” başlığıyla verilmiştir. Korona'lı O Hastalar ifadesinden sonra üç nokta kullanılmıştır ve bu yolla okuyucuda merak duygusunun uyandırılması amaçlanmıştır. Haberi merakla tıklayıp başlık ve görselle içeriğin uyuşmadığını gören okuyucu, kendini kandırılmış hissetmekte ve böyle bir süreçte kaygı düzeyi en üst seviyeye çıkmaktadır. Fotoğrafta ise, vücudun farklı yerinde kızarıklık ve deri hastalığı olan bir kişinin görseline yer verilerek koronanın ciltte bu gibi tahribata yol açtığı izlenimi verilmektedir. Oysa haberin içeriğinde fotoğrafta ve başlıkta sunulanın tam aksine koronavirüsün ciltte doğrudan tahribata yol açmadığı diğer bulgularla birlikte rastlanabilir olma ihtimaline yer verilmiştir. Bilgi alma ihtiyacının en üst seviyede olduğu koronavirüs sürecinde, kullanılan bu gibi başlık ve görselle okuyucunun zihninde doğrudan bir gerçeklik algısı oluşturulmaktadır. Zira olağanüstü olarak nitelendirilen salgın döneminde insanlar bir haberin gerçekliğini sorgulama ve düşünmek yerine; korkuya kapılma, kaygılanma gibi duygularla hareket ederek habere tıklamakta ya da haberi hiç tıklamadan doğrudan bu şekilde algılayıp bilinçaltına atmaktadır.

Görsel 2.: Gece Yarısı Tüyler Ürperten Gelişme- Koronavirüste Korkulan Oldu
(www.hurriyet.com.tr, 2020).

Haberde dikkat çekmek amacıyla çift başlık kullanılmıştır. İlki büyük puntolarla verilen ‘Koronavirüste Korkulan Oldu’ başlığıdır. Burada kullanılan “korkulan oldu” ifadesi büyük puntolarla okuyucun gözüne sokulmakta, okuyucunun korkması gerektiği vurgulanmaktadır. İkinci başlıkta kullanılan, “Gece Yarısı Tüyler Ürperten Gelişme” ifadesi ile korkunun şiddeti gözler önüne serilmiştir. Haberde sağlık görevlilerini andıran ağzı maskeli üç kadın görüntüsüne yer verilmiştir. Dolayısıyla başlıkta yaratılmak istenen korku fotoğraflar aracılığıyla da desteklenmiştir. Fotoğraftaki kişilerin korkulu tedirgin bakışları haberi gören okuyucunun zihninde koronavirüsle ilgili en kötü senaryonun canlanmasına zemin hazırlar niteliktedir. Oysa habere tıklandığında günlük rutin verilen vaka sayısı artışlarından bahsedilmiştir. Vaka sayısının yüksek olması zaten beklenenin dışında olmayan bir durumdur.

Görsel 3.: Koronavirüs Tsunami Gibi – Tarihi Haber...
(www.milliyet.com.tr, 2020).

Haberde iki başlık kullanılmıştır ancak kullanılan başlıklarda haber içeriğini anlatan ifadeler yer verilmemiştir. Okuyucu tarihi haber ifadesini gördüğünde yeni bir bilgi

öğreneceğini düşünerek habere tıklamaktadır. Oysa haber içeriğinde günlük vakanın artışı dışında yeni bir bilgiye yer verilmemiştir. Ayrıca başlıkta kullanılan tsunami sözcüğü hem olumsuzluğu çağrıştırmakta hem de abartıyı ifade etmektedir. Bununla yapılmak istenen okuyucuda bir felaket senaryosu ile karşı karşıya kalacağı hissi oluşturmaktır. Fotoğrafta maskeli bir kadın ve hücre görünümünü andıran birbirinden bağımsız iki farklı görsel kullanılmıştır. Böylece kullanılan görsellerde de başlıkta olduğu gibi haber içeriği ile uyumsuz ve okuyucuda bilgi boşluğu bırakacak karelere yer verilmiştir.

Görsel 4.: Bunu kimse beklemiyordu! Artıyor... Corona Şüphesi
(www.milliyet.com.tr, 2020).

Haber içeriğinde bir doktorun Covid - 19 sürecinde saç dökülmesi şikâyeti ile gelen hastaların sayısındaki artışın nedeni olarak koronavirüsün bazı belirtileri ve tedavide kullanılan ilaçların olabileceği iddiası yer almaktadır. Burada haberin içinden bir ayrıntı alınarak okuyucuda korku yoluyla haberi tıklatmayı sağlamak hedeflenmektedir. Manşete bakıldığında ise, haberin içeriğinde yer alan bilgileri aktarmadığı yanıltıcı başlığı destekleyici bir fotoğraf kullanıldığı görülmektedir. Zira haber başlığında kullanılan ifadeler ve görseller okuyucunun zihninde saç dökülmesi ile ilgili herhangi bir çağrışım yapmamaktadır.

Görsel 5.: Uzmanlardan Dikkat Çeken Açıklamalar: Yüzünüzü Yıkadığınız Suyu Bile Dikkat Edin
(www.hurriyet.com.tr, 2020).

Görsel 5’de yer alan haberde, haber sitesinin gündemdeki bir olaydan yararlanarak okuyucuya tuzak bir başlık sunduğu söylenebilir. Haber içeriğinde uzmanlar temiz su kullanımına dikkat çekerek tatlı sularda beyin yiyeceklerinin olabileceğini vurgulamışlardır. Oysa habere tıklanmadan haberin tam olarak neyi ifade ettiği anlaşılmamaktadır. Burada yapılmak istenen yukarıda analiz edilen diğer haberler gibi koronavirüsle ilgili çarpıcı başlıklar atarak dikkat çekmek değil, koronavirüs çağrıştırılarak tıklanması pek de mümkün olmayan bir haberi tıklattır. Nitekim dünya gündemini büyük ölçüde koronavirüs haberleri oluşturmasından dolayı herhangi bir sağlık haberinde aksi belirtilmedikçe bireyler bunu koronavirüs haberi zannedebilmektedir. Dolayısıyla haberde tıklayıcılığı artırıcı unsurun başlık ile sağlandığı görülmektedir.

Görsel 6.: “Çin Gizemli Hastalığı Duyurdu: Yayılıyor, Koronadan Daha Ölümcül”

(www.hurriyet.com.tr, 2020).

Görsel 6’da görüldüğü “Çin Gizemli Hastalığı Duyurdu: Yayılıyor, Koronadan Daha Ölümcül” adlı başlıkla okuyucu korku ve endişe yoluyla habere çekilmektedir. Zira haber okuyucuda Çin kaynaklı yeni bir hastalığın baş göstermesi hissini uyandırmaktadır. Oysa haberin içeriğinde, Kazakistan’da bir çeşit zatürre salgınının yayılmaya başladığı yer almaktadır. Koronavirüsün ilk kez Çin’de ortaya çıkması ve hatta ardından Çin’de daha başka ölümcül hastalıkların da haberlere konu olmasıyla birlikte ölümcül hastalıklar, virüs, salgın denildiğinde insanların aklına doğrudan Çin gelmektedir. Haber başlığında da oluşan bu algıdan yararlanmak için hastalığın Kazakistan’da olduğu bilgisine yer verilmemiştir. Yine başlıkta kullanılan “koronadan daha ölümcül ifadesi” içerikte Çin’in bir iddiası olarak yer alırken Kazak yetkilileri bu durumun sadece zatürre olduğunu ifade etmişlerdir. Burada Çin’in iddiası ön plana çıkarılıp koronadan daha ölümcül ifadesi başlığa taşınarak insanlarda korku yoluyla habere tıklatılma hedeflenmiştir.

SONUÇ

İnternetin gelişmesi, geleneksel gazeteciliğin çevrimiçi ortama taşınması, medyada yeni bir tabloidleşmeyi doğurmuştur. Tık haberciliği olarak nitelendirilen bu durum doğrulanmamış söylentileri doğru olarak bildirmek, daha fazla okuyucuyu bağlantılara tıklatmak için gerçekleri gizlemektir. Yanlış bilginin internette ne kadar hızlı yayılabildiğini göz önüne alırsak, bu yeni durumun kamu yararı açısından ne kadar zararlı olduğu aşikârdır. Ayrıca gazetecilik meslek etiği çerçevesinde düşünüldüğünde, tık haberciliğinin ahlaki bir habercilik olmadığı söylenebilir. Söz konusu habercilik türü haberin, haberciliğin ve en önemlisi gazetecilik mesleğinin değerini düşürmektedir. Ayrıca bu yolla oluşturulan haberler özellikle olağanüstü hal durumlarında toplumda panik, korku ve kaosa da neden olabilmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, tüm dünyayı etkileyen ve olağanüstü hal olarak sayılan Covid-19 salgını döneminde internet haber sitelerinin tıklatma tekniğini nasıl kullandıklarını incelemektir. Çalışma kapsamında Türkiye’de en çok takip edilen haber sitelerinde (hurriyet.com.tr ve milliyet.com.tr) yer alan Covid-19 konulu haberler 01 Temmuz 2020- 15 Temmuz 2020 tarihleri arasında taranmıştır. Tık odaklı olduğu düşünülen haberlerin metin ve fotoğrafları söylem analizi yöntemi ile incelenmiştir. Ele alınıp incelenen haberlerin hem başlık hem de görsellerinde tık tuzağı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Haber başlıklarında “dikkat, korkulan oldu, tarihi haber, ölümcül, bunu kimse beklemiyordu” gibi ifadelerin kullanımına sık sık yer verilerek okuyucuda korku hissi yaratılmaktadır. Ayrıca haberde içerikle ilgisi olmayan, daha çok arşivden alınmış dikkat çekici fotoğraflar kullanılarak tıklatmayı arttırmak hedeflenmektedir. Hemen hemen her haber sitesinde verilen günlük vaka sayıları bile ima edici unsurlarla önemli hale getirilmekte ve tıklanmayı sağlamaktadır. Haber başlıklarında sık yer verilen bir diğer unsur üç nokta kullanımının yaygınlığıdır. Bu durum Özyal’ın da ifade ettiği gibi, başlıkta eksiltilmiş cümlelere yer vererek haberin en önemli kısmı okuyucudan gizlenmekte ve böylece okuyucu haber sitesine yönlendirilmektedir (2016: 295). Üç nokta ile bitirilen haber başlıklarının okuyuculara bu kadar çekici gelmesi, ortaya çıkan bilgi boşluklarının merak dürtüsünü artırması şeklinde ifade edilebilir.

Özetle, internet haber sitelerinde koronavirus haberleri gerek başlık gerek kullanılan görseller açısından oldukça dikkat çekici bir biçimde hazırlanmıştır. Büyük puntolarla okuyucunun gözüne sokulan bu haberler okuyucuda yeni bir bilgi öğreneceği hissi uyandırmakta ancak okuyucu haberi tıklayıp okumaya başladığında beklediğini bulamamaktadır. Tüm bunlar göstermektedir ki; internet haber siteleri olağanüstü dönem olan koronavirus sürecinde halkı bilgilendirmek ve bilinçlendirmek yerine bu bilgi açlığını kullanarak koronavirusu tıklatma için araç haline getirmiştir.

Bu incelemeler ve araştırmalardan internet sitelerinin koronavirus sürecindeki amacının; okuyucuyu bilgilendirmek, kitleleri harekete geçirmekten ziyade insanların merak ve dürtülerini arttıran habercilik anlayışını benimsedikleri görülmüştür. Bu noktada internet gazeteciliğinin etik değerler çerçevesinde devam etmesi, özellikle olağanüstü dönemlerde kitlelerin internet haberciliğine karşı güven duyabilmesi adına bazı çözüm önerilerini sunmak yerinde olacaktır:

- Habere konu olan kişi ya da kurumlar haber başlığında belirtilmelidir.
- Okuyucuyu manipüle etmekten uzak durulmalıdır.

- Olayın nerede gerçekleştiği haber başlığında açıkça ifade edilmelidir.
- Haberin fotoğrafı haberin içeriğiyle uyumlu, okuyucu fotoğrafa baktığında haberle ilgili zihninde çağrışım olmalıdır.
- İnternet haberciliğinin gelir kaynağının reklamlar olduğu düşünüldüğünde elbette tıklanma unsuru önemlidir. Ancak bunun için daha yaratıcı, gazetecilik etik değerlerine gölge düşürmeyen yöntemler seçilmelidir.
- Basın yasaları bu konuda yeni düzenlemeler getirmelidir.
- Olağanüstü dönemlerin kargaşa, kaos ve korku oluşturabileceği göz önünde bulundurulmalı ve bu dönemde daha dikkatli haber yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Araslı, O. (2016). *İnternet ve İnternet Haberciliği: Türkiye'deki Popüler Haber Sitelerinin Etiksel Açıdan İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Balta, E. (2020), Kara Vebadan Koronavirüse Küreselleşme, <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/02/10/kara-vebadan-koronaviruse-kuresellesme/>?, Erişim Tarihi: 04. 10. 2020
- Banar, Seçil (2006). "Türkiye'de Haber Verme İşlevinin Kişilik Hakları ve Etik Yaklaşımına Değerlendirilmesi". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (15). 125-138.
- Binark, M. & Bayraktutan, G. (2013). *Aydın karanlık yüzü: Yeni medya ve etik*. İstanbul: Kalkedon
- Çelik, H., & Ekşi, H. (2008). Söylem analizi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 27(27), 99-117.
- Çelik, H., ve Ekşi, H. (2008). "Söylem analizi". *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 27(27), 99-117.
- Çelik, R. (2020)." Tık Odaklı Habercilikte "Tık Yemi" Taktiği: Koronavirüs (Kovid-19) Örneği". *Social Sciences Research Journal*, 9 (2), 14-25.
- Dönmez, H. (2010). "İnternet Haberciliğinde Tıklanma Kaygısı ve 'Kapan'Manşetler". *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (14), 105-129.
- Ertekin, B.A. (2006). *Gazetecilik Meslek Etiğinin Kuramsal Açıdan İncelenmesi ve Bir Uygulama Olarak 11 Eylül 2001 Olayının Türkiye ve Kanada Gazetelerindeki Yansıması* , (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: T.C Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Fendoğlu, H.T. (2017). "Olağanüstü Dönemler ve Yayıncılık", *Hacettepe HFD*, 7(1), 49–66
- Holcomb, J. ve Mitchell, A. (2014). The Revenue Picture for American Journalism, and How It Is Changing. "Pew Research Center".. <http://www.journalism.org/2014/03/26/therevenue-picture-for-american-journalism-and-how-it-is-changing/> Erişim Tarihi: 20.11. 2018
- <https://www.change.org/t/t%C4%B1k-habercili%C4%9Fi-tr-tr> Erişim Tarihi: 23.11.2018

- <https://www.hurriyet.com.tr/aile/son-dakika-haberi-beyin-yiyen-amip-uzmanlardan-dikkat-ceken-aciklamalar-yuzunuzu-yikadiginiz-suya-dikkat-edin-41561773> Erişim Tarihi: 10.07.2020
- <https://www.hurriyet.com.tr/galeri-koronaviruste-korkutan-rekor-41561510/2> Erişim Tarihi: 10.07.2020
- <https://www.hurriyet.com.tr/galeri-ulkede-bilinmeyen-yeni-virus-panigi-41561626> Erişim Tarihi: 10.07.2020
- <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/cerrahpasadaki-koronavirus-hastalari-ilgili-onemli-calisma-210-hastada-goruldu-41562821> Erişim Tarihi: 12.07.2020
- <https://www.milliyet.com.tr/galeri/son-dakika-koronavirus-tsunami-gibi-tarihi-haber-6257015> Erişim Tarihi: 11.07.2020
- <https://www.milliyet.com.tr/gundem/son-dakika-sac-dokulmelerinde-ciddi-artis-corona-suphesi-6256172> Erişim Tarihi: 10.07.2020
- Işık, U. ve Koz, K. A. (2014). “Çöp Yığınlarında Haber Aramak: İnternet Gazeteciliği Üzerine Bir Çalışma.” *Humanities Science* 9 (2): 27-43. [dx.doi.org/10.12739/NWSA.2014.9.2.4C0178](https://doi.org/10.12739/NWSA.2014.9.2.4C0178).
- İnce, M. (2018). “İnternet Haberciliğinde Çok Tıklanma Beklentisi ve Tuzak Başlıklar”. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (2), 297-313.
- İrvan, S. (2018). Tık Haberciliği, <https://suleymanirvan.blogspot.com/2018/08/tik-haberciligi.html> Erişim Tarihi: 30.10.2020.
- Koç- Akgül, S.(2017). “Olağanüstü Durumlar, İletişim ve Habercilik Yaklaşımları”. *TRT Akademi* 2(3), 6- 47.
- Özyal, B. (2016). “Tık Odaklı Habercilik: Tık Odaklı Haberciliğin Türk Dijital Gazetelerindeki Kullanım Biçimleri”. *Global Media Journal: Turkish Edition*, 6(12), 273- 301.
- Sabuncuoğlu- Pekseven, (2016). “Global Dünyada Değişen Basın ve Gazetecilik”. *Global Media Journal TR Edition*, 6 (12), 587- 600.
- Temiztürk, H. (2012). “Türk Medyasında “Olağandışı”nın Haberleştirilmesine Etik Bağlamda Eleştirel Bir Yaklaşım”. *Atatürk Üniversitesi İletişim Dergisi* (3), 1- 16.
- Tokgöz, O. (2006). *Temel Gazetecilik*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Tunç, A. (2016). Bir Tık Uğruna Biten Gazetecilik <http://p24blog.org/yazarlar/1886/bir--tik--ugruna-biten-habercilik> Erişim Tarih: 20. 11. 2018
- Türkiye Gazeteciler Cemiyeti (2018) <https://www.tgc.org.tr/> Erişim Tarihi: 15.12.2018
- Uzun, R. (2016). *İletişim Etiği Sorunlar ve Sorumluluklar*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Yurdigül, A. (2014). *Televizyon Ana Haber Bültenlerinde Korku Kültürünün İnşası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi S.B.E.
- Yurtoğlu, A. (2018). <https://medium.com/@bababasq/yeni-medyada-haber-sunumunda-kar%C5%9F%C4%B1a%C5%9F%C4%B1an-etik-problemler-228da51391dc> Erişim Tarihi: 11.11. 2018

TÜRK TV DİZİLERİNDE KÖTÜ-KOMİK KARAKTERLER ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR İNCELEME: ZÜMRÜDÜANKA DİZİSİ ÖRNEĞİ

Zuhal Ergün

Atatürk Üniversitesi

0000-0003-3982-0682

Gülsemin Mısırlı

Atatürk Üniversitesi

0000-0001-8103-8462

ÖZET

Toplumsal değerlerin oluşmasında ve değişmesinde söz sahibi olan kitle iletişim araçlarından televizyon izleyiciler üzerinde de büyük bir etkiye sahiptir. Bu etkinin oluşmasında televizyonun en yaygın kullandığı formatlardan biri de dizilerdir. Günümüzde hem dünyada hem de ülkemizde ivme kazanan televizyon dizileri gelişimini giderek arttırmaktadır. Özel televizyon kanallarının artmasıyla birlikte çok sayıda yerli dizi de ekranlarda yer edinmeye başlamıştır. Bu dizilerin bazıları yüksek izlenme oranlarıyla ülke gündemini meşgul etmekte; toplumsal yaşamı, sosyal alışkanlıkları ya da hayat tarzlarını etkileyebilmektedir. Dizilerde yer alan karakterler ve onların yaşadığı her türlü zorluklar, sorunlar, sevinçler, heyecanlar izleyici tarafından benimsenmekte ve izleyici o karakterlerle özdeşlik kurabilmektedir. Son yıllarda dizi sürelerinin uzamasıyla senaristler izleyicilerin dikkatini çekmek için kalemelerini kötüye çevirmiştir. Türk dizilerinde kötü ana karakter olmadan neredeyse dizi hikâyeleri oluşturulamamaktadır. Diziler hikâyelerini devam ettirmeyi ve süreyi doldurmayı kötü karakterler üzerinden kurgulamaya başlamışlardır. Bu çalışma, Türk televizyonlarında son zamanlarda artış gösteren dramatik konulu dizilerde kötü olarak nitelendirilebilecek karakterlerin komik sahnelerine sık yer vererek izleyicilerde sempati uyandırması ve bu karakterlerin kötülüklerini gölgede bırakmasını eleştirel bir inceleme ile irdelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada hala yayınlanmaya devam eden Zümrüdüanka dizisinde yer alan ve kötü-komik ana karakterin belirgin örneklerinden biri olan Abbas karakteri üzerinden bir inceleme gerçekleştirilecektir. İncelemede yöntem olarak eleştirel söylem analizinden yararlanılacaktır. Çalışma, Türk televizyon dizilerinde bir klişe haline gelen kötü karakterlerin komik-sempatik temsiline eleştirel bir bakış açısı sunan ilk çalışma olması bakımından önemlidir. Çalışmanın bu yönüyle ileride yapılacak araştırmalara ışık tutacağı öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Televizyon Dizileri, Kötü-Komik Karakterler, Zümrüdüanka Dizisi, Abbas Karakteri

GİRİŞ

Televizyonda ticari yayıncılığın başladığı ve kanalların mantar gibi türediği 1990'ların sonu ve 2000'li yıllarda daha önce görülmemiş bir dizi furyası ortaya çıktı. Bu diziler ulusal televizyon kanallarında bir taraftan en popüler programlar haline gelirken ve reyting ölçümlerinde ilk sırayı alırken diğer taraftan da yurt dışına ihraç edilmeye başlandı. Günümüze gelindiğinde ise Türk yapımı her dört diziden üçü ihraç edilmekte ve dünyada 700 milyondan fazla izleyicisi bulunmaktadır. Türkiye bu rakamlarla ABD'den sonra en fazla dizi ihraç eden ülke konumundadır (AA, 2019).

Kültürel kapitalizmin en fazla yoğunlaştığı alanlardan biri olan diziler günümüzde yalnızca reyting oranlarıyla değil fanlarıyla kurduğu ilişki biçimleriyle de öne çıkmaktadır. Neredeyse her dizinin resmi bir web sitesi, tartışma forumu, bloğu ve hatta sosyal medya hesaplarında fan sayfaları bulunmaktadır (Köse, 2018: 150,155). Bununla birlikte izleyicilerin dizide kendileriyle özleştirdikleri, yakın ve sempatik buldukları karakterler için bile oluşturdukları fan sayfaları vardır. İzleyiciler beğendikleri karakterleri televizyonda görmekten keyif almakta; onların yaşantısı, konuşması, davranış şekilleri izleyiciler için rol model olmaktadır. Ancak izleyicilerin beğendiği bu karakterler her zaman iyi bir rol model değildir. Bazen çok kötü olarak nitelendirilebilecek karakterler bile yazılan komik sahnelerle izleyicilerde sempati uyandırmaktadır. Öyle ki bu karakterler zaman zaman başrol oyuncularını dahi gölgede bırakabilmektedir. Bu bildiride, Türk televizyon dizilerinde son dönemlerde klişe haline gelen kötü karakterlerin komik sahnelerle süslenerek kötülüklerinin gölgede bırakılması, izleyicilerin bu karakterleri benimsemesi ve hatta dizideki repliklerini rol model olarak almaları eleştirel bir bakış açısıyla ele alınacaktır.

Türk Televizyon Dizileri ve Yarattığı Karakterler

Günümüz endüstriyel yapıları; edebiyat, roman, masal, mitolojik destan, halk öyküleri, tiyatro gibi geleneksel toplumlara ait yazılı ve sözlü ürünleri, teknolojik imkânlarla birleştirerek yeni bir tür olan televizyon dizilerini ortaya çıkarmıştır. Modern insanının toplumsal yaşamını biçimlendirmede başat bir etkiye sahip olan televizyon dizileri aynı zamanda insanları eğitmek ve eğlendirme işlevini de üstlenmektedir. Önemli siyasi ve ekonomik araçlardan birisi olan diziler oluşturdukları senaryo ve kurgularla toplumun düşünce yapısını şekillendirmektedir (Karaboğa, 2016: 186). Özel televizyonların yayın hayatına girmesiyle birlikte rekabet ortamı artmış ve çıkar sağlama amaçlı yapılan bu senaryo ve kurgular üst seviyelere ulaşmıştır. Böylece televizyon kanalları yüksek reyting elde edebilmek uğruna toplumun kültürel, ahlaki ve sosyal yapısına uygun olmayan programlara da yönelmişlerdir (Ayduttu, 2011: 31).

Türkiye'de dizilerin kısa tarihine bakacak olursak; izleyiciler ilk kez 1972 yılında *Bedava Dünya Gezisi* isimli bir Fransız dizisinin Türkçe seslendirmesi ile "dizi" adı verilen televizyon formuyla tanışmıştır. 1974'te ise dönemin TRT Genel Müdürü İsmail Cem, Yeşilçam'ın ünlü yönetmenlerini TRT'de dizi üretmek için bir araya getirmiştir. 1975 yılında TRT'nin Yeşilçam ile yaptığı işbirliği neticesinde yerli dizi yayını edebiyat uyarlamaları ile başlamıştır. Bu kapsamda Halid Refiğ, Halit Ziya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnu* romanını

televizyona uyarlamaya girişmiştir. 1980’li yılların çok hatırlanan yapımları arasında ise, *Küçük Ağa*, *Kartallar Yüksek Uçar*, *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*, *Çalkuşu*, *Aliş ile Zeynep* sayılabilir. Bunlara ek olarak *Kaynanalar*, *Kuruntu Ailesi* ve daha sonraları yayımlanan *Bizimkiler* gibi, her bölümünde belirli bir hikâyenin işlenip bir sona bağlandığı dizi formundaki yapımlar bulunmaktadır (Köse, 2018: 154). 1990’lı yıllarda dizi yağmurunun sinyallerini çok güçlü bir şekilde hisseden izleyici, 2000’li yıllarda ise, daha önce hiç görülmemiş bir dizi patlamasına şahit olmuştur. Kısa sürede büyüyen güçlenen dizi sektörü, yaklaşık iki saatlik yayın süresi ile ana haber bültenleri sorasının vazgeçilmez yayın kuşağı haline gelmiştir (Çelenk, 2010: 21).

Son zamanlarda neredeyse tüm televizyon kanallarında yüksek reyting elde etmek amacıyla birçok dizi yayınlanmakta ve bu diziler toplumun büyük bir kesimi tarafından ilgiyle takip edilmektedir. Özellikle genç kitle bu dizilerde gördüğü karakterleri benimsemekte ya da onlar gibi olmaya çalışmaktadır. Dizilerde yaratılan karakterler izleyicileri ekran karşısına kilitlemekte, böylece izleyiciler dizinin gününü, saatini merakla beklemektedir. İzleyiciler beğendikleri karakterleri her hafta evlerinde ağırlıyormuş gibi hissetmekte, bu karakterleri görmekten keyif almakta ve böylece onlarla daha da yakınlık kurmaktadır. Şüphesiz beğenilen bir karakteri yeniden ekranda görme arzusu, izleyiciyi tekrar tekrar diziyeye sürüklemektedir (Arslan,2013: 1). İzleyici kitlesi için sevilen/beğenilen bir karakteri yalnızca televizyon ekranında görmek yetmemekte; izleyiciler bu karakterler için oluşturulan fan sayfalarına üye olmakta, dizinin ve karakterin sosyal medya platformlarındaki sayfalarını takip etmektedirler. Ayrıca izleyici YouTube gibi platformlarda sadece o karakterin yer aldığı sahneleri defalarca izlemekte ve o karakteri öven yorumlar yapmaktadır.

İzleyicinin eskiden kendisi ile özdeşleştirdiği ve öykündüğü samimi, dürüst, ilkeli, adaletli karakterlere şimdilerde, kötü karakterler de eklenmiştir. Zira son yıllarda dizi sürelerinin uzamasıyla senaristler kötü ana karakterlere de sık sık yer vermektedir. Bu kötü karakterler bir yandan “bu kadar da olmaz” dedirten sahnelerde rol alıp halkın tepkisine neden olurken; diğer taraftan da sempatik sahnelerle halkın beğenisini kazanmaktadır. Öyle ki, *O Hayat Benim* (2014-2017) dizisindeki Efsun karakteri; kardeşinin hayatını çalan, dolandırıcı, yalan söyleyen, rahatlıkla kötülük yapabilen, konuşması-davranışları toplumun değer yargılarına uymayan biridir. Ancak dizi ilerledikçe karaktere yazılan sempatik senaryolar bireylerin ilgisini çekmiş ve bu karakter severek izlenen, takip edilen biri haline gelmiştir. Hatta zaman zaman ana karakterleri bile gölgede bırakmıştır. Yine kötü karakterin komik sunumuna bir başka örnek ise, *Kırgın Çiçekler* (2015-2018) dizisinde yer alan Kemal karakteridir. Bu karakter dizide pedafolik bir kimseyi canlandırmakta ancak sunduğu repliklerle komik bir izlenim yaratmaktadır. Dolayısıyla karakterler kötü de olsa onların kullandıkları her türlü ifade ya da davranış şekli izleyiciler tarafından benimsenebilmektedir. Televizyon dizilerinin bu kötü ana karakterlere sık yer vermeleri ve onları çoğu zaman sempatik bir şekilde sunmaları eleştirel bir incelemeyi gerektirmektedir.

Zümrüdüanka Dizisi Örneğinde Türk Dizilerinde Kötü-Komik Karakter Temsilinin İncelenmesi

Bu bildiriye, Türk televizyon dizilerinde son dönemlerde klişe haline gelen kötü karakterlerin olaylar karşısındaki komik davranışları ve kullandığı sözcüklerle izleyiciye sempatik

gösterilme çabası eleştirel söylem analizi yöntemi ile ele alınmıştır. Bu doğrultuda alt metinlerin çözümlenmesi ve söylem içerisinde saklı olan yapıları açığa çıkarmak, disiplinler arası bir çalışma alanı olan eleştirel söylem çözümlemesiyle mümkün olabilmektedir. Eleştirel söylem analizi yöntemi kullanılarak incelenen çalışmalarda söylemlerin yanı sıra görsel öğeler, mekân ve renklerin kullanımı da incelenebilmektedir (Doyuran, 2018: 321). Eleştirel söylem analizi, söylemin tüm yönlerini odağına koyarken bunu yalnızca dil ile değil, olay ve durumların iletişimsellik boyutunda diğer yönleriyle de dikkate almaktadır. Burada söz konusu diğer yönlerden kastedilen iktidar, eşitsizlik ve egemenlik ilişkilerinin söylem vasıtasıyla toplumda yeniden inşa edilme sürecini ele alır. Bu noktada eleştirel söylem analizi, özellikle manipülasyon, rıza üretimi ve meşruiyet gibi bireyleri zihinsel olarak etkileme süreçlerinde söylemin işlevine odaklanır (Ayhan, 2020: 75)

Çalışmanın evrenini Türk televizyon dizileri, örneklemini ise Zümrüdüanka dizisi oluşturmaktadır. Türk televizyon dizilerinde klişe haline gelen kötü karakterlerin sempatik temsiline önemli bir örnek teşkil etmesi ve hala yayınlanmaya devam eden bir dizi olmasından dolayı Zümrüdüanka dizisi seçilmiştir. Bu doğrultuda Zümrüdüanka dizisinin odak noktasında yer alan ve kötü bir karakter olan Abbas'ın, komik replikler ve sahnelerle nasıl sempatikleştirildiği analiz edilmiştir.

Zümrüdüanka Dizisinin Künyesi ve Özeti

Zümrüdüanka, yönetmenliğini Serhan Şahin'in yürüttüğü, senaryo süpervizörü Eylem Canpolat olan ve Pastel Film tarafından 25 Ocak 2020 tarihinde Fox TV ekranlarında yayınlanmaya başlayan yerli bir dram dizisidir. Çalışmanın yapıldığı dönemde dizinin ikinci sezonu yeni başladığı için çalışma, dizinin birinci sezonda yayımlanan bölümleriyle sınırlı tutulmuştur. Birinci sezonda yayımlanan bölüm sayısı 9'dur ve her bölüm yaklaşık 2 saat 40 dakika sürmektedir. Dizinin kadrosunu Serhat Demirkan (Alp Navruz), Zümrüt Kuloğlu (Ceren Yılmaz), Abbas Demirkan (Selim Bayraktar), Azimet Demirkan (Ayten Uncuoğlu), Ülfet Kuloğlu (Hatice Aslan), Rüstem Kuloğlu (Serhat Özcan), Nevcihan Demirkan (Elif Çakmak), Meliha Kuloğlu (Miray Akay), Suhandan Demirkan (Pelin Abay), Latif Demirkan (Barış Küçüköğler), Döne Kılıç (Asiye Dinçsoy) oluşturmaktadır (www.fox.com.tr).

Bunlara ek olarak Abbas karakterinin analizi yapılırken isimlerine değinilen karakterlerin Abbas ile bağlantıları aşağıda verilmiştir:

Serhat: Abbas'ın yeğeni

Zümrüt: Abbas'ın yeğeninın karısı

Adil: Abbas'ın kardeşi

Oya: Abbas'ın tecavüz edip ölümüne sebep olduğu kız.

Zümrüdüanka dizisi, Nevşehir'in yoksul bir mahallesinde annesi, babası ve iki kız kardeşiyle beraber yaşayan Zümrüt Kuloğlu'nun hikâyesini konu almaktadır. Zümrüt, bölgenin en güçlü ailelerinden biri olan Demirkanların fabrikasında çalışmaktadır. Zümrüt'ün annesi, Ülfet kızlarını zengin kısmetlerle evlendirip fakir hayatından kurtulma derdinde olan bir kadındır. Zümrüt, bir taraftan onun bu baskılarıyla uğraşırken diğer taraftan da Demirkanların varislerinden Adil Bey'in evlenme teklifini annesinden saklamaya çalışmaktadır. Fakat Ülfet bu durumu öğrenir ve kız kardeşini evlendirmekle tehdit ederek Zümrüt'ü Adil'le evlendirmeye zorlar. Zümrüt, Adil ile evlenmeye mecbur kalır ve Zümrüt'ün Suriye'de şehit düştü sandığı sevgilisi, Demirkanların torunu Serhat nikâh günü ortaya çıkar. Düğün gecesi

Adil, abisi Abbas tarafından öldürtülür. Töre gereği Zümrüt konağın en genç bekâr erkeği ve eski sevgilisi Serhat ile evlendirilir.

Abbas Karakteri

Zümrüdüanka dizisinin önemli karakterlerinden biri olan Abbas Demirkan; ahlaksız, sinsî, sömürgeci, acımasız ve son derece gaddardır. Yolsuzluk yapmaktan, rüşvet almaktan ve bunun gibi birçok kirlî işe bulaşmaktan çekinmeyen biridir. Ekonomik açıdan güçlü, lüks arabalara binen ve konakta yaşayan Abbas eğlence hayatına düşkünlüğüyle de tam bir zengin adam profili çizmektedir. Onun bu zenginliği ve mafyavari tavrı ise yaptığı her türlü kötülüğün üstünü örtmektedir. Bu karakter ayrıca eşine sürekli hakaret edip aşağılamakta, kuma getirmekte ve metreslerine ev açmaktadır. Bunun dışında kardeşinin eşine, evdeki çalışanlara göz koyabilmekte ve aslında tüm kadınları parasıyla alabileceği bir meta olarak görmektedir. Abbas karakteri kardeşini, yeğenini ve hatta öz çocuklarını bile çıkarları uğruna harcayabilmektedir. Nitekim öz kardeşini ve kızının sevgilisini gözünü kırpmadan öldürmüştür. Tüm bunlara rağmen Abbas, yazılan komik replikler ve sahnelerle izleyicinin güldüğü, komik bulunduğu en nihayetinde de sevdiği/beğendiği bir karakter haline gelmiştir.

İlk bölümde Abbas, Oya adında genç bir kıza tecavüz etmiştir ve kız hamiledir. Oya ablası ile birlikte Abbas'ın şirketine gider. Abbas orada onlara bağırır, hakaretler eder. Tam o sırada eşi içeri girer. Kızları gören eşi Abbas'tan şüphelenir ve Abbas'a kızların kim olduğunu sorar. Abbas ise rahat bir tavırla *"annemin köyünden akrabalar, dara düşmüşler yardım ediyorum"* der. Kızlar odadan çıktıktan sonra eşi ve kardeşine döner ve *"Hay koca Rabbim, ben daha kime yardım edeyim. Hilal-i Ahmer'e döndüm haberiniz yok. Evliya gibi adamım"* sözleriyle tecavüz ettiği ve sonunda Oya'nın intiharı ile sonuçlanan bu dramatik sahne adeta bir güldürü sahnesine dönüşmüştür.

Görsel 1: Abbas Karakterinden Görüntüler

Abbas kardeşini öldürmüş ve tam da istediği gibi kardeşinin karısı sahipsiz kalmıştır. Bunu fırsat bilerek gelinin odasına girer ve gelinin sert tepkisiyle odadan kovulur. Odadan çıkar çıkmaz *“lan bu ne, lan sıcak duşunu alacan, ılık sütünü içicen, kaymak gibi olucan, bu ne lüzümsüz bir tansiyon gereksiz bir asabiyet, ne müşkül bir durum ya”* (Bölüm 2) gibi komik sözler söyleyerek sanki kardeşini kendi öldürtmemiş ve biraz önce, ölen kardeşinin karısına ahlaksızca yaklaşmamış gibi olayları önemsizleştirmekte; izleyicide de aynı önemsiz tavrı yaratmaktadır.

Dizinin hemen her bölümünde karısını bedeni üzerinden aşağılayan, karısına çok yemek yediği vurgusuyla saygısızlık yapan Abbas, karısına uyguladığı psikolojik şiddeti üçüncü bölümde *“pilava, dolmaya yumulmaktan hamur beyinli oldun ”* (Bölüm 3) sözleriyle göstermektedir. Ancak sarf edilen sözler komik repliklerle sunulmakta; dolayısıyla izleyicide tepki yerine tebessüm oluşturmaktadır.

Dördüncü bölümde Abbas, Zümrüt’ün odasına dalar ve onu darp etmeye başlar. O sırada Zümrüt onu bıçaklar. Abbas, *“Ne yaptın sen gelin? Sen benim canımı acıttın, kanımı akıttın ben de senin kanını akıtacağım”* der. Tam Zümrüt’ü bıçaklayacağı sırada dışarıdan gelen silah seslerinin korkusuyla odadan çıkar. Kendi kendine konuşan Abbas *“Ne yaptın sen bana. Bıçaklanmayacak yerimi bıçakladın., Ah benim güzel Abbas’ım, cici Abbas’ım”* şeklinde kurduğu komik sözlerle bir önceki sahnede Zümrüt’ü darp ettiği ve onu bıçaklamaya çalıştığı gerçeği unutulup gider. Dolayısıyla izleyici bu gergin sahneden gülererek çıkar.

Abbas dördüncü bölümde bir cinayet işler ve bunu da yeğenin üzerine atar. Daha sonra hiçbir şey olmamış gibi yeğeni Serhat’ın doğum gününe gelir ve komik üslubuyla *“İyi ki doğdun yeğenim, iyi ki doğdun, mutlu yıllar yeğenim. Bundan böyle gençliğe amadeyiz, Serhat’ın askerleriyiz”* diyerek içeri girer. Tam o sırada polisler gelir ve Serhat’ı cinayetten tutuklarlar. Abbas karakteri orada da hem söylediği sözlerle hem de jest-mimikleriyle ve hal hareketleriyle izleyicide sempati uyandıracak davranışlar sergiler. Yani cinayet işleyip, işlediği bu cinayeti de yeğenin üzerine atması bu sahnelerle gölgede bırakılmıştır. Serhat’ın cinayet şüphesiyle tutuklanmasının ardından yönetim kuruluyla hemen toplantı yapan Abbas, Serhat’ın işçilere verdiği zammı ve şirket çalışanlarının çocuklarına yapılması planlanan kreşi iptal ettiğini *“Serhat’ın yaptığı zamdı, çocuklara kreşti, yok bebelere balondu, bunları hemen kaldırılıyorsunuz”* sözleriyle duyurur. İşçilerin davul-zurna eşliğinde sevinerek kutladıkları bu haklar Abbas tarafından ellerinden alınmaktadır. Ancak bu durum Abbas’ın komik replikleriyle ifade edildiğinden izleyici bu kötülüğü görmemekte hatta bu duruma gülmektedir.

Sekizinci bölümde Abbas, Zümrüt’ün en yakın arkadaşını Serhat’la Zümrüt’ün evliliğini bozmak için planlarına dâhil eder. Zümrüt’ün arkadaşı ev ve araba karşılığında Serhat’a Zümrüt’ün Adil’le zorla değil severek evlendiğini söyler. Serhat’la Zümrüt’ün evliliğini tamamen bitirmeyi umduğu bu planı annesine *“Bir daha birleşmezler, birbirlerinin görmek istemezler, küstüler bir daha, bitti bu iş. Zaten ne o öyle bizim yanımızda mıç,mıç,mıç. Hop aile var”* şeklinde yine komik üslupla anlatır. Burada dizi izleyicisinin kavuşmasını beklediği bir çifti ayırma planı izleyiciye güldürü unsurlarıyla birlikte sunulmakta ve böylece burada da yaptığı kötülükler arka plana itilmektedir.

SONUÇ

Türk dizi sürelerinin uzamasıyla senaristler daha başka senaryolarla hikâyeyi genişletmekte ve kötü karakterlere sık sık yer vermektedir. Son yıllarda klişe haline gelen kötü karakterlerin sempatik sunumlarıyla izleyici kötü karaktere karşı sempati duymakta ve onu benimsemektedir. Dolayısıyla bu çalışmada Türk televizyon dizilerinde kötü karakterlerin sempatik sunumunu doğallaştıran söylem biçiminin ve üstü örtük bir şekilde sunulan yanlışların zamanla toplumda ahlaki dezenformasyona yol açacağı düşüncesinden yola çıkılmıştır.

Dizide Abbas'ın en acımasız, en kötü, en gaddar olduğu sahnelerin ardından komik bir sözü, davranışı, yüz ifadesi kullanıldığı için Abbas'ın bir önceki sahnedeki o kötülüğü gölgede bırakılmakta ve izleyicinin aklında sempatik bir karakter olarak kalmaktadır. Bunlara ek olarak Abbas karakterinin şahsına münhasır esprileri, sık tekrarladığı komik replikleri dizide izleyicinin en tedirgin ve gergin bulunduğu sahnelerin arkasına eklenerek yine Abbas'ın kötü bir adam tavrı komik bir adama dönüşmektedir. Hatta bu kötü karakterin dizide kullandığı komik replikler izleyicilerin ağızına dolanmaktadır. Bu karakterin sık sık kullandığı, “*yeğenlerin hasosu, maşallah maşallah, iyisin iyi, Allah'ım bir kapıyı kapatıyorsun sonra diğerini de kapatıyorsun, bal yiyin, kaymak yiyin ala hop tereyağlı ballı ekmek, lan yüksek lisanslı şapaşirli, gelinlerin derdosu, anaların himalayası, ne müşkül bir durum bu*” gibi replikler izleyicide Abbas karakterine karşı sempati uyandırmaktadır. Gerek sosyal medya platformlarında gerek dizinin You Tube hesabının altına yapılan yorumlarda Abbas'a daha fazla sahne ayrılmasının talep edilmesi bunu açıkça göstermektedir. Böylece aslında yukarıda da belirtildiği gibi kötü bir karakter olan Abbas bu özelliğinden çok izleyici için artık sempatik komik bir adam konumundadır. Özetle, öyle bir Abbas karakteri yaratılmaktadır ki, söylediği her söz, kendine has oluşturduğu mimikleri ile izleyici Abbas'ı görür görmez gülme refleksi göstermektedir.

Dizide yoğun olarak işlenen tecavüz, cinayet gibi Türk toplumunun ahlaki yapısıyla çelişen ve toplum tarafından kabul görmeyecek olaylar komiklik kisvesiyle gölgelenmektedir. İzleyici kitlesinin, özellikle genç kitlenin kötü insanların komik adı altında kötülüklerini gizlemelerinden etkilenebileceği gerçeği ve bu kötülükleri görmezden gelip kötüyü sevebileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Tüm bunlar ayrıca toplum nazarında iyi karakterle, kötü karakter arasındaki çizginin belirsizleşmesine yol açabilmektedir. Zira televizyonun kitlesel gücü düşünüldüğünde bunların basit bir ihtimal olarak kalmayıp gerçeklik oluşturacağı unutulmamalıdır.

Bu bildiri kötü karakterlerin komik temsilini eleştirel bir bakış açısıyla ele alıp inceleyen ilk çalışma olması bakımından önemlidir. Çalışmada kötü karakterlerin komik sunumuna farklı bir perspektiften bakılmış ve bir karakter üzerinden inceleme yapılmıştır. Konu, ileride geliştirilip genişletilerek ve başka karakterler üzerinden analizler yapılarak kapsamlı hale getirilebilir.

KAYNAKÇA

- Arslan, Ö. (2013). *Tv Dizilerinde Yer Alan Karakterler İle Kurulan Parasosyal Etkileşim: Bağlanma Biçimleri Ve Yalnızlık Açısından Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayduttu, S. (2011). “Dizilerin Türk Diline Olumsuz Etkileri”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*.1 (1), ss. 31-34.
- Ayhan, P.(2020). *Türkiye’deki Şiddet İçerikli Televizyon Dizilerinde Erkeklik Temsilleri Ve Hegemonik Erkeklik Yapılanması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelenk, S. (2010). “Aşk-ı Memnu’dan Aşk Memnu’ya Yerli Dizi Serüvenimiz”, *Birikim Dergisi*. 256- 257, ss. 18-27.
- Doyuran, L. (2018). “Doyuran Medyatik Bir Çalışma Alanı Olarak Eleştirel Söylem Çözümlemesi (Televizyon Dizileri Örneğinde)” *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(4), ss. 301-323.
- <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/abdden-sonra-en-fazla-dizi-ihrac-eden-ulke-turkiye/1641524#:~:text=%C4%B0stanbul,500%20milyondan%20fazla%20seyirciye%20ula%C5%9Ft%C4%B1>. Erişim Tarihi: 28. 09. 2020
- <https://www.fox.com.tr/Zumruduanka/izle> Erişim Tarihi: 30. 09. 2020
- <https://www.fox.com.tr/Zumruduanka/oyuncular> Erişim Tarihi: 30. 09. 2020
- Karaboğa, T. (2016). “Dizi İzleyicilerinin Televizyon Dizilerinde Sunulan Tüketim Unsurlarına Yönelik Eğilimleri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (27), ss. 182-208.
- Köse, H. (2018). *İletişim Sosyolojisi Ders Notları*, Erzurum: Simge Kitap.

HISTORICAL STUDIES IN THE LIGHT OF GEOGRAPHICAL DATA. EASTERN ANATOLIA: THE GEOGRAPHY OF URARTU

Asmar Goyushova

PhD student of the Institute of History named after A.A.Bakikhanov of the Azerbaijan
National Academy of Sciences, Baku

Abstract

As it is known, one of the three main factors that make up history is the geographical location. Each nation's history depends on the geographical situation of the lands on which the nation lives on. Since the earliest times, civilizations, cultures developed in different ages and regions have been shaped by the possibilities offered by geographical circumstances. Creative people in the regions where suitable geographical conditions existed had used these geographical possibilities as well as their talents and cultural accumulation to achieve their desired success sometimes totally and sometimes significantly. However, when the lands where some civilizations established are examined geographically, it may be seen that geography has not been generous in achieving the aimed success for these civilizations. The biggest example of the aforementioned civilizations is the Urartian Kingdom which established in 1273 BC in Eastern Anatolia. Eastern Anatolia is a malfunctioning high country where mountains are getting closer and closer to each other and at the same time the heights increase as we go east. Despite the obstacles caused by hard geographical conditions, these lands were used skillfully by the Urartians to maintain their advantages and existence in this region.

Key words: Urartu, Eastern Anatolia, Assyria, geographical conditions

Introduction

As it is known, one of the three main factors that make up history is the geographical location. Each nation's history depends on the geographical situation of the lands on which the nation lives on. If we take a look at the map, we see that Anatolia is surrounded by the continents of Asia, Europe and Africa, and that it is a bridge between Asia and Europe. This situation seems to have given Anatolia the task of a cultural intermediary. The best expression of this is that many peoples of different origins have lived together since the 3rd millennium BC and this situation has continued for centuries. The landforms, streams and climatic conditions of Anatolia also played a major role in the formation of Anatolian history (5, p. 3-5)

Eastern Anatolia is an area of rugged highlands with closely packed mountain ranges which give the impression of a knot. In basic form it resembles a triangle with its base lying parallel to the eastern frontiers of Turkey, with southern mountain ranges forming one side the apex pointing towards Central Anatolia. From its geographical location, Eastern Anatolia has been a central region, with Mesopotamia in the south, Iran in the east, Caucasia in the northeast and Central Anatolia in the west. The most striking characteristic of the region which differentiates it from the rest of the country is its high altitude. Most of the area consists of plateaux 2000 meters in height. The lowest point in the region is the Ighdir plain with altitude of 875 meters. The average altitude in the east is 2000 meters compared with an average of 1000 meters in Central Anatolia. (2, p. 51-53).

Archaeological excavations show that the mounds in Eastern Anatolia, excluding the Elazig region in the west, which is less than 800 meters below sea level, and the Aras basin in the east, were largely abandoned in the II millennium BC. There are written documents and archaeological data showing that new societies came to Eastern Anatolia from the end of the II millennium BC. The selection of mounds abandoned after the Early Bronze Age as a resettlement site began in the Middle Iron Age, when the Urartu kingdom was established. (4, p. 5-6) In the Middle and Late Bronze Age, when the mounds became desolate in Northeastern Anatolia, the plateau culture, of which we are aware of its existence, has gained widespread with its kurgan type tomb architecture and pottery, some of which have multicolored ornaments. This culture, whose settlement areas are not identified and whose traces cannot be found in the mounds in the areas where agriculture can be made, can be identified by the kurgan type tombs in the foothills of Mount Ararat, around the Subhan mountain and in the Ardahan region, and the pottery, most of which came to museums through illegal excavations.

Urartu was one of the powerful kingdom in Asia Minor in the Middle Iron Age. Among his contemporaries, the Neo-Assyrian Kingdom in the south, Melitia (Malatya), Tablani (Tabal-Kayseri region) and Qumaha (Kummuh-Commagene, Adiyaman-Samsat) in the west, the Late Hittite States, the Phrygians in Central Anatolia, Mana and Meds in the Northwest had established commercial relations (4, p. 2-3).

When the lands where the Urartu Kingdom was established are examined geographically, it will be seen that the geography has not been as generous as the other regions of Anatolia in reaching the civilization it aimed at. However, many negativities

created by the geography of the region were used skillfully by the Urartu administration for their own benefits and for their existence in this region (3, p. 4-5)

The political balance in Central Asia was disturbed by the withdrawal of the long-ruling Hurri-Mitanni state from Northern Mesopotamia, followed by the Hittite state. The small kingdoms built on their ruins were crushed by the "sea peoples" who came along the Aegean road. In the first quarter of the second millennium BC, there was no centralized, powerful kingdom in Eastern Anatolia that could withstand the attacks of the Assyrian state, which aimed to become a new "superpower" in the Central Asia. The Uruatri and Nairi confederations, which would shape the next political landscape of the region, emerged in such a historical context.

The first place of the kingdom was on the east and southeast coasts of Lake Van. However, during the conquests, the borders of the state expanded beyond Gökçe lake and Aras river in the north and to the Euphrates coast in the west. In the meantime, the Urartian armies extended eastward to the sources of Rovanduz and the Zap River. As a matter of fact, the Urartu kingdom occupied a large part of Eastern Anatolia and Bitlisi, which is close to the Assyrian border. On the eastern side of the state, on the southern shores of Urmia Lake, the hometown of Manna, referred to as Minni in the Torah, and the hometown of Parsua were located. On the west of the mentioned places, the city of Musasir, which was a colony of the Urartu Kingdom and was also called Ardinis, the city of the sun god in Van inscriptions, lay (5, p. 194-195).

We come across the name of the Uruadri confederation in Assyrian written sources during the first years of Urartu. The Assyrian king Salmaneser I (1274-1245 BC) reports that in the 1st year of his rule, he campaigned against Uruatri, captured 8 countries and destroyed 51 cities (1, p. 169; 7, p. 463; 9, p.53) . These places are Himme, Uatqun, Masgun, Salua, Luha, Halila, Nilipahri and Zingun regions. Among the 8 regions located here, Himme, Uatqun, Masgun, Salua reflect the territories that form the southeast, south and southwest borders of the confederation. Luha in the northeast of Lake Van and the Nilipahri and Zingun areas on the north coast, although it is not certain, it is clearly and definitively documented that Uruadri lands surrounded Lake Van during the reign of Salmaneser I and later (7, p. 461-462).

One of the inscriptions of his successor, Adad Nerari II (912-891 BC) (see Figure 1) describes the military campaign to the east of Anatolia as follows: KUR. kir-hi KUR. za-mu-a

a-di ni-ri-bi ša KUR. nam-ri il-la4-lu KUR. sa-lu-a u3 KUR. u-rat-ri "... I went from Kirhi and Zamua to Namri. From Salua and Uratri ..."

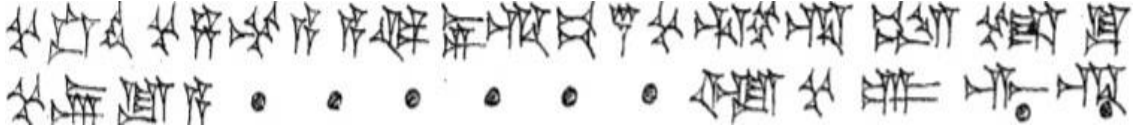

Figure 1. Fragment from the inscription of Adadnerari II (№ 84)

Kur.ú-rat-ri- this definition is used as the "Land of Uruatri" in the english language. However, as the concept of "land" has sosio-political connotations, it would suit the meaning of the definition better to use the term "Uruatri Region".

Conclusion

There is an exhaustive concurrence among researchers on the meaning "Uruatri" holds for Assyrians. According to such views, these definitions in the Assyrians sources hold no ethnic or political meaning and refer to a kind of geographical description such as "Mountanious terrain" or "Land of Mountain". It is also known that despite the occurrence of demographic changes from time to time, these terms were continually used in the sources in the same manner (8, p. 9-10; 6, p. 6-7).

It is obvious that despite all the difficulties and difficulties created by the geography of the region, the communities inhabiting these areas since the Iron Age, especially the Urartians, have adapted to this situation. Perhaps the main reason for the centuries-long existence of Urartu in the Near East scene is this success in using the natural environment for its own benefits.

References

1. Akurgal E., Anadolu Uygarlıkları. Ankara, 2020, 623 s.
2. Erzen A., Doğu Anadolu ve Urartular. Ankara, 1984, 96 s.
3. Çilingiroğlu A., Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı. İzmir, 1997, 171 s.
4. Köroğlu K., Urartu: Krallık ve Aşiretler. / Urartu: Doğu'da Değişim/ İstanbul, 2020, 283 s.
5. Memiş E., Eskiçağ Türkiye tarihi. Bursa, 2015, 352 s
6. M.N. van Loon., Urartian Art: Its Distinctive Traits in the light of New Excavations, Leiden 1966, 248 p

7. Pınarcık P., Urartu Krallığının tarihi coğrafyası hakkında yeni öneriler /Tarih İncelemeler Dergisi/ cilt XVII, sayı 2, s. 459-482
8. Tan A., The establishment of Urartu Kingdom. Urartians: A Civilization in the Eastern Anatolia / The Proceedings of the 1st International Symposium held at Istanbul 13-15 October, 2014, pp. 29-42
9. Salvini M., Urartu tarihine genel bir bakış. / Urartu: Doğu'da Değişim/ İstanbul, 2020, 283 s.
10. Schroeder O. Keilschrifttexte aus Assur. Historischen Inhalts. Leipzig, 1922

GENDER ASPECTS OF CULTURE**Vusala Aghabayli**

Associate-professor, Ph.d. in Philology

Azerbaijan University of Languages

vusale.agabayli@gmail.com – <https://orcid.org/0000-0003-1560-028X>**ABSTRACT**

Analyzing the concept of gender, it is necessary to touch upon the gender aspects of culture. Because gender relations are the relations that are classified, formed and changed by the cultural environment. Gender culture is a universal value that includes a framework of socio-cultural processes. Culture itself can also be analyzed as a system of knowledge that is received and transmitted by a large enough mass of people. Culture is measured by people and in its turn, people are measured by culture and all this process reflect in literature. Culture influences people's way of thinking, language and behavior. Man is born as an individual and is shaped by the culture of the society in which he is born. That is, he is born as “a sex”, and then he is formed as “a gender”. Against the background of the socio-cultural factors of the society in which he carries the culture, gender roles are determined for him, gender stereotypes are framed.

Since all the issues we study about gender are a matter of society, the best manifestation of these issues is reflected in the literature. In the gender analysis of culture, it is especially important to study the relationship between male and female ways of thinking, masculine and feminine perceptions in the cultural structure of gender. In an androcentric society, it has long been thought that women lack the ability to think logically. This privilege was given to the man. However, the recent researches already investigate the opposite of this idea. In a society dominated by male logic, women socialize by adopting the rules of male opinion, including gender roles and stereotypes. In such a situation, or in other words, understanding the world which is formed under the impact and power of the masculine logic, identifies gender asymmetry. Literature and fiction are also a very valuable tool and source in terms of studying the relationship between men's and women's ways of thinking, style and the paradigms of perception.

Key words: gender, culture, literature, society, feminine, masculine.

Introduction

In a majority of countries and in a series of literatures "gender research" is considered to be researches on women's issues or feminist researches. In fact, gender researches reflect not only women's issues, but also important features of the genders, gender relations, and the position of the genders in society and politics, the historical process of socialization of women's movements. Gender researches refer primarily to the study of gender in terms of socio-psychological and socio-cultural characteristics. Of course, against the background of the above, the social and economic environment, economy and politics are also taken into account.

Gender research in itself is connected with a number of sciences; its scope is very wide. It is related to philosophy, history, political science, anthropology, ethnography, cultural studies, psychology, linguistics, literature and other sciences.

Although socio-economic factors play a major role in the formation of gender stereotypes, cultural factors are more influential. Gender socialization is shaped by the culture that exists in a gender-based society. The reason is that generations socialize within different cultures and cultural changes. From this point of view, in this article we will try to analyze the role of culture in the formation of gender identity, the emergence of gender stereotypes.

Culture as a “Social Constructor”

Gender aspects of culture relate to both meanings of culture: in the broadest sense, the role of culture as a "social constructor" and the development and implementation of cultural policy. The essence of this can be explained and confirmed in different ways. Firstly, cultural rights are human rights that are the rights of both genders, both men and women. In the cultures of almost all countries and in all areas of culture, human rights allow for a change in the cultural diversity of a society. Ensuring human creativity and creating conditions in the society in which they live is one of the main conditions of human rights.

Secondly, gender is closely linked to culture. The roles of women and men in the social environment are determined by culture, depending on space and time, and are measured by cultural boundaries. Gender is a cultural and social constructor of values, norms, and behaviors that serve masculine and feminine roles, defined by a strong connection between women and men.

That is why the collective criteria and beliefs formed in the society about “typical man” or “typical woman” create gender stereotypes that define, shape or limit the opportunities and roles of women and men. (EIGE, 2016)

For some scientists, talking about gender as a social constructor in gender relations is a refutation of biological determinism. Biological determinism suggests that the relationship between the genders in society stems from the characteristics of belonging to the biological sexes. Behavior regulated by biological determinism can be considered normal and natural. Thus, the gender relations of social groups are due to differences in biological principles. The complexity of the gender structure of society is due to the characteristics of the transformation of the social structure of modern civilization from the stage of industrialism to the stage of post-industrial social structure. In this case, civilization is understood as a private social organization of society that can characterize the relationships of all individuals. (Aghayeva, K., 2014)

However, speaking of the cultural content of gender, it should be noted that it places people's lives in a cultural context, in a cultural frame with asymmetrical roles. That is, every woman or man individually can accept or oppose established social roles. Thus, culture and traditions can both create and oppose the oppression or freedom of different people in accordance with the requirements of the time at different periods. Nothing remains unchanged for the culture. National-cultural values, considering the aspects of culture, determine which of these aspects should remain and which should go. (EIGE, 2016)

Here, it is necessary to mention the radical feminists who have a special role in the formation of women's culture. Because as a result of their activities, women's clubs and women's clinics were established to get rid of men's privileges and male dependence as a fundamental impetus in the development of women's art, motherhood and reproduction. These, in turn, led to the emergence and formation of alternatives such as women's language, women's literature, women's music, women's art.

The Relation of the Cultural Structure of Gender with Socialization

A cultural approach to gender research shows that the cultural structure of gender depends on multifaceted socialization. That is, as we have said before, gender roles, gender stereotypes, the social nature of gender play a key role in the formation of gender norms.

Azerbaijani researcher Farajova (2002) also speaks about the role of socialization in the cultural structure of gender in her book "Gender and Culture", which is reflected in all spheres of social existence and is constantly updated and activated during social practice, a

series of activated ideas are formed - that is, a series of ideas and imaginations that define "masculinity" and "femininity". They determine the division of social functions between men and women; social influence is based on interpersonal communication and daily individual behavior; forms the basis of the professional structure of society and state policy in various fields. These perceptions are actively expressed in the public consciousness and in human psychology; forms the appropriate type of thinking and perceptual paradigms; strengthened in science, literature, fine arts, language. The most common perceptions of masculinity and femininity in traditional culture are that the qualities and values of masculinity include dominance, aggression, determination, rationality, activism, power, the pursuit of success, and so on; and women's qualities and values - delicacy, softness, shyness, etc. In this regard, the norm of values has been formed that masculinity and femininity are not complementary, intersecting, diverse and asymmetrical. It is this ratio that forms the basis of the existing gender system in society. (Gender Research Center, 2003)

Of course, the formation of the cultural nature of gender is a social issue. The division of roles, spheres of activity and differences between men and women are important in their formation.

In general, it should be noted that the guardians of patriarchal society are not always men, but often women. The vast majority of women, especially mothers-in-law and grandmothers, as patrons of patriarchal society, nurture and advocate for the protection of the rule in the hands of men, exaggerating the father, brother and husband factor and forcing their daughters and daughters-in-law to remain silent. Therefore, the cultural bearers of such a society serve the formation of the society with the patriarchal elements that they must carry within them, because they grew up with these traditions and tales from childhood. In such a society, the vast majorities of girls grow up shy, helpless, cowardly, and do not understand their rights. In cases of rape, sexual harassment, or beatings by her husband, the girls are not always able to express their shame or defend themselves. Because the society usually chooses a woman as an object of criticism in such complaints as in Azerbaijani language using the similar expression like, "*dana göz elməsə, kəl atlanmaz; yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz*" ("if the calf does not look, the head will not jump; A good horse does not whip itself,") they say, turning the woman into an object of ridicule.

When do these issues come up? – Only in case of unavoidable accidents and deaths. However, it is possible to solve this problem if a woman knows that while complaining about sexual harassment, she will not be the object of criticism; if she does not accept the disgusting offers made by men, she will be provided with another job; even if she is fired, there will be

shelters with the child, when the husband beats, the police who neglect to say "it is a family affair", she will find social work to ensure her; the divorced woman will be accepted in the society. Then there will be no or reduced physical violence, no women crime and no newborn baby thrown in the street.

Websites, newspapers, and news channels at best turn the issue into public condemnation only after a rape or terrible crime. They do not write or they write rarely about psychological violence, economic violence, or a society where women are praised as vulgar, helpless, and cowardly.

The Third Gender in Cultural Aspects of Gender

While talking about the gender aspects of culture, it should be noted that homosexuals and sexual minorities also exist in society. Homosexuals, who are considered to be the third sex, are themselves divided into a number of groups. The aim of the research is not to propagate them, but simply to treat them as a human factor and to see them as an integral part of humanity as a socio-cultural phenomenon. Homosexuality exists in all cultures, but attitudes toward homosexuals are ambiguous in almost all cultures.

Anthony Giddens wrote that the term "homosexual" was not used in language until the 18th century, but in general, those who had such a secret relationship were punished and not accepted when they were discovered. In England and some other countries, homosexuality was even used to kill people. However, not all concepts about such people had been formed yet. Unnatural sexual intercourse began to be discovered first in male-female relations, then in male-animal relations, and later in male-male relations. The term "homosexuality" first came to the fore in the 1960s, when homosexuals were viewed as a special type of people with sexual disabilities. Then the term "lesbianism" appears. The death penalty for sexual minorities was abolished after the independence of the United States, and in Europe in the late 18th and early 19th centuries. However, sexual minorities have long been criticized in most Western countries, especially in the United Kingdom.

In the past, homosexuality was so harsh and cruel that it has become a myth in the West. Homosexuality is neither a disease nor a mental disorder. Sometimes people confuse transvestism or transsexualism with homosexuality and evaluate it as a job, interest, profession. But this is not the case. Homosexuals are sometimes even heterosexual and present themselves as the third sex and want to be accepted like that. (Giddens E., 2005)

If we are comparing social culture, gender analysis in culture and gender stereotypes, it is necessary to note the role of prostitutes in society. Prostitution is considered to be the

oldest profession of women. Prostitutes, as women, are stereotypes created by society, which are also carriers of the culture to which they belong and act in accordance with the requirements of the society to which they belong. The causes and goals of prostitution have been discussed in all countries for many years, but have not been completely resolved. Historically, prostitution has become one of the most common occupations of poverty and hunger. Paul Goldstein identifies and classifies some types of prostitution. He notes that although the lower classes are usually involved, sometimes the middle class joins them. The main purpose of regular and professional prostitutes is to earn money, to provide their life cost. There are occasional prostitutes who commit prostitution in exchange for any work, item, gift, which is also called barter prostitution. Speaking about street prostitutes, prostitutes who work with bells, prostitutes who work as masseurs, Goldstein notes that there are also institutions and organizations that organize prostitution and create conditions for their activities. (Goldstein P. 1979)

We think that in order to eliminate prostitution, first of all, it is necessary to investigate the causes of prostitution and find solutions to them. In a society where women are involved in prostitution, it will be impossible to solve this problem if the men who need it are not prevented, if the institutions that support and create conditions for prostitution are not interfered with. The matter of "honor" and "shame" should not be considered only for women. If a woman is involving with prostitution, she does not do it alone, but with a man who demands prostitution and creates conditions. Therefore, both the impudence and the dishonor of a man should be regarded as a depravity, and the society that judges a woman should condemn the same to a man. As Frida Kahlo puts it, "Anyone who simply starts talking about women when they say morality and honesty is dishonest and immoral." Mehmet Akif Ersoy writes in a similar meaning: "*Namusu ancaq qadına aid edən cahillər anlasınlar ki, namus insana aid bir anlayışdır. Qadını, kişisi fərq etməz.*" ("Ignorant people who attribute honor only to women should understand that honor is a concept that belongs to man. It doesn't matter if it's a man or a woman.")

Conclusion

The main place in the theoretical sense of gender belongs to its interpretation as a socio-cultural category. Such an approach to gender is legitimately conditioned by the need to clarify the difference in its definition of social organization and cultural organization as a phenomenon.

The cultural organization of gender requires its analysis to take into account factors such as gender socialization, gender stereotypes, roles, gender identity, the formation of the mind, and the impact of gender inequality and gender systems on people in different cultural contexts.

In fact, the main goal of gender research is a challenge for democracy. That is, it is not an important issue here to reveal or prove the conflict between men and women or any differences between them. The main requirement of gender researches are the formation of a society that protects and unites anyone who is neglected and unable to defend their rights, regardless of gender, color or character.

References

Aghayeva K, *Azərbaycanda gender məsələləri, Qərb Universitetinin Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi*, Bakı 2014, 417 p.

Centre for Women and Democracy, Sex and power 2013: who runs Britain?, 2013, <http://www.hansardsociety>.

European Institute for Gender Equality, Gender in Culture, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016, 26 p.

Fərəcova F.F. *Gender və mədəniyyət. Müəhazirələr kursu. - Bakı, Qərb Universitetinin Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi*, Bakı 2002, 184 s.

Gender araşdırılmaları mərkəzi, (Gender Research Center) *Gender, tarix, cəmiyyət, mədəniyyət. Qərb Universitetinin Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi*, Bakı 2003, 360 s.

Goldstein, P. J. *Prostitution and Drugs. Lexington, MA: Lexington Books*, 1979, 190 p.

Гидденс Э. *Социология/ При участии К. Бердсолл: Пер. с англ. Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. М.: Едиториал УРСС, 2005. 632 с.*

<https://kayzen.az/blog/kulturologiya/9178/gender-v%C9%99-m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99t.html>

PEYGAMBERLERİN İNSANLARA GÜVEN YÖNTEMİ**Dr. Öğretim Üyesi Asmaa Younis**

Atatürk Üniversitesi

orcid.org/0000-0002-2005-372x

ÖZET :

Bu çalışmanın amacı , peygamberlerin insanlara güveni yayma yöntemini göstermektedir.

Peygamberlerin usulü buydu:

Peygamberin yöntemi onlara barış ve insanların ruhlarına güvenlik ,sükunet yaymaktı.

Allahın birliğine ,ihtişamına ve yüceline ve ibadet yolu ile bireyselliklerine bir çağırıdır

Bu sebeple İbrahim (a.s)2ın duasında ALLAH Teala'nın dileği ,harem torağını güvenli

kılması ve ailesini haremın meyveleri ile rızıklandırması olmuştu. Nitekim Allah Teala bütün

Müslümanlara bu yolu takip etmelerini tavsiye etmiştir . bela ve musibetler yaşıyoruz.

Özellikle de corona virüs yayılmasından sonra dünya bu salgından dolayı korkunç bir dönem

geçiriyor.bu nedenle ,endişe zamanında kaygı içinde güven yaymak ve bu salgını sona

erdirmek için umut ve iyimserlik kapısını açmak bir sorumluluk meselesidir. Bu çalışma

peygamberi müminler arasında güvenlik ve sükuneti yayma yöntemini peygamberlerin nasıl

benimsediğini ve bu yaklaşımı teyit etmek için önemlidir.

Araştırma planı: Araştırma bir giriş ve üç konudan oluşur .her konu ana fikir konu etrafında

dönen bir çok farklı konuyu ele alır ve kaynak referanslarının bir listesini içerir.

1.başlık :güven kavramı ve kavrama ilişkin anlamlar.**Alt başlıklar ;**

Güvenin sözlük anlamı ,

Güvenle ilgili ayetler ,

Güven kavramı ile ilgili açıklamalar.

2.başlık: kuran 'da güven veren kadınlar**Alt başlıklar ;**

Allah'ın h.z Meryem e doğum sırasında güven vermesi

HZ.Musa'nın annesi onu nehre bırakırken ALLAH 'IN verdiği güven .

3. başlık: endişe anını güvene çevirmede peygamberlerin örnekleri**Alt başlıklar ;**

H.z. Muhammed (s.a.v) in yöntemi ,

Şuayb'ın Hz. Musa 'ya mısırdan ayrılırken ona güven vermesi ,

Hz. Yusuf 'un kardeşine güven verirkenki yaklaşımı,

Yazılmış olan makaleden çıkarılabilecek en önemli bilgiler.

GİRİŞ

Hiç şüphe yok ki ,her her insanın aradığı mutluluk ile psikolojik güven arasında yakın bir ilişki vardır. Ve bu yüzden de kıyamet günü kur'an -ı kerim 'in insanlara emniyet vaaz ettiğini , tüm mutluluk şartlarını gerektiren bu müjdeyi görüyoruz, ve demek istediğimiz mutluluk,umut ve memnuniyet gönderen , insana huzur ve güvence getiren ve insan için psikolojik ve ruhsal güvence sağlayan tam manevi mutluluktur , böylece mutlu ve mutlu , güvende ve güven içinde yaşar, ruhun sükuneti olmayan bir kişi için mutluluk yoktur, kalbin rahatlığı olmadan ruhun sükuneti yoktur kişiye doğumdan itibaren ve tozla kaplanana kadar (ölene) kadar hayatının her aşamasında kaygı, korku , sıkıntı, kararsızlık , şüphe ve şüphe eşlik ettiği için psikolojik güvenlik basit bir talep değildir

İslam'ın tüm yapısının dayandığı temeli, insanın korku, panik ve kargaşadan ve özgürlüğünü ve insanlığını sınırlayan her şey den korunması ve güvenlik, barış ve sükunet meşru haklarına duyulan ilgidir . huzur ve sükunet , kimsenin sahip olmadığı müminler için Allah 'tan büyük bir nimettir ve sadece onu deneyimle'yen ve etkilerini yaşayanlar hissedebilir , sükunet bir araçtır, ancak bir metanet direğidir. Yüce Allah'ın armağanı olarak kuran ve sünnet 'i dikkate alan müminin sahip olduğu huzur ve sebat . Kuran okuru, okumasının ve tefekkürünü doğasında var olduğunu anlat.

Bu çalışmanın amacı peygamberler insanlara güveni yayma yöntemini göstermektedir. Peygamberlerin usulü buydu:

Peygamberlerin yöntemi onlara barış ve insanların ruhlarına güvenlik ,sükunet yaymaktır.

1. Güven kavramı ve kavrama ilişkin anlamlar.

1.1 .GÜVENİN SÖZLÜK ANLAMI:

Sakinleşme manasında isimdir. alçak yere” mutmainne” denir. Alçak yer demektir. Çünkü onun seviyesi düşüktür Seviyesi düşük olduğu için ona"ard'n mutmainne" denir

Sibevey şöyle söyledi;”tuma'niyne “kelimesi “da'menten “ kelimesinden çevirilmişir¹

Feyruzabadi derki; ²kuranda “damaniyne" kelimesi geçer ve 3 şekilde kullanılır;

1. Sükun ve karar manasında
2. Meyil ve rıza manasında kullanılır,

¹ burhaneddin el -havarizmi el mu'ğrab fi tertibibil mu'ğrab s.294 ; ibni side el mursî el muhkem ve'el muhitu'l azam 9/260.

² el feyruzabâbadi basairu zevi'temyiz fi latifi'l kitabî'l aziz 2/165

3. Seferin dışında ikame etme (mukim)

1.2 . GÜVENLE İLGİLİ AYETLER

(Güven) kelimesi Kur'an-Kerim'de yakınsak bir bağlamda ve farklı şekillerde yer almaktadır " on iki ayette geçmektedir":

* İbrâhim "Rabbim! Ölülerini nasıl diriltiyorsun, bana göster!" deyince, rabbi "Yoksa inanmıyor musun?" demişti. O "Hayır inanıyorum, fakat kalbim tam kanaat getirsin diye" cevabını verdi. Rabbi "Kuşlardan dört tane al, onları kendine alıştır, sonra (parçalayıp) her bir tepeye onlardan bir parça bırak, sonra onları çağır. Koşarak sana gelecekler ve şunu bil ki, Allah hep galiptir ve hikmet sahibidir" buyurdu³

Bu ayette Hz. İbrahim öldükten sonra dirilmeye kalbinin emin olup tatmin olması için bir işaret istiyor ve de bu olay onun üzerine gerçekleşiyor.

*O kimseler ki, Bize kavuşacaklarını ümit etmezler ve dünya hayatına razı olmuşlar ve onunla mutmain bulunmuşlardır ve o kimseler ki onlar Bizim ayetlerimizden gafillerdir⁴

Allahü Teala bu ayette dünya hayatını kendileri için yeterli görüp, ona güvenenler dünya işleri ile kalplerini tatmin edenler, ahrete hazırlık yapmayanlar , elleri boş müflis ve Allahın nimetlerinden mahrum kalacak, gafil kimseler olarak anlatılıyor.

* (Allah, şöyle der:) “Ey huzur içinde olan nefis⁵

Allah Teala ya güvenip teslim olan insanın kalbine sükunet ve huzur geldiği rızaullahı erdiği anlatılmaktadır.

*Namazı bitirince de ayakta iken, otururken ve yatarken Allah'ı anın. Güvenlik içinde olduğunuzda namazı gerektiği gibi kılın. Şüphe yok ki namaz, müminler üzerine vakitleri belli olarak yazılmış bir ödevdir.⁶

Dünya meşgaleleri hastalıklar sıkıntılar imtihanlar insanın kalbini ve aklını meşgul eder. Allah Teala ise huzurunda insanın namazda kalbinin , yalnız Allah ile olmasını huşu ve güven içinde olmasını ister.

Kuran ı Kerimin bazı yerlerinde güven kelimesine anlam açısından yakın birkaç yerde geçmektedir.

* Allah bunu, sırf size bir müjde olsun ve bununla kalpleriniz yatışsın diye yapmıştır. Zafer, yalnız güçlü ve hikmet sahibi Allah katından gelir⁷

Allah a hakkı ile teslim olup itaat ederlerse ; Allah onların kalplerine güven verip , görünmez ordularıyla onlara destek olur.günümüzde salgın hastalıklar karşısında Allah a güven kimselerin bu süreci rahat atlattılar.

³Bakara /260 . Diyanet İşleri Başkanlığı meali 2009 Ankara s.48.

⁴Yunus /7. Diyanet İşleri Başkanlığı meali 2009 Ankara s. 218p.

⁵ fecr/ Diyanet İşleri Başkanlığı meali 2009 Ankara S.679.

⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı meali 2009 Ankara s.100.

⁷ Al i İmran /126 .

*Siz o demde Rabbinize dua edip yardım istiyordunuz. O da: “Birbiri ardından gelecek bin melek size yardım edeceğim” diyerek duanızı kabul etmişti. Allah, sadece kazanacağınız zafere bir müjde olsun ve o sayede bütün endişeleriniz silinip kalpleriniz huzura ersin diye sizi meleklerle destekledi. Yoksa yardım ve zafer ancak Allah tarafındandır. Şüphesiz ki Allah, kudreti dâimâ üstün gelen, her işi ve hükmü sağlam ve hikmetli olandır.⁸

*Onlar ki iman ederler kalpleri Allah’ın zikri ile tatmin olur .iyi bilin ki kalpler ancak Allah ‘ın zikri ile tatmin olur⁹

İnsanlar dünyada arayış içindedirler ,kalplerini tatmin etmek için aktiviteler yaparlar ancak hiçbiri kalbi tatmin etmeye kafi gelmez ancak Allah Teala’nın zikri kalbe heyecan ve güven verip kalbin arayışını yerine getirir.

*Onlar, “İstiyoruz ki ondan yiyelim, kalplerimiz yatışsın. Senin bize doğru söylediğini bilelim ve ona, (gözü ile) görmüş şahitlerden olalım” demişlerdi¹⁰

* Kim iman ettikten sonra Allah’ı inkâra sapsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- kim kalbini inkâra açarsa işte Allah’ın gazabı bunlaradır; bunlar için çok büyük bir azap vardır.¹¹

*Eğer yeryüzünde sakın sakın yürüyen melekler olsaydı elbette onlara bir meleği peygamber olarak indirirdik¹²

Melekler aramızda yaşamış olsaydı insanlar meleklerle muhatap olsaydı peygamberler meleklerden olurdu ama muhatabımız insan olduğu için Allah insanı insanla terbiye eder bu yüzden de insan peygamberler göndermiştir

* Yine insanlar içinde kimileri vardır ki, Allah’a şartlı olarak kulluk eder; öyle ki kendisine bir iyilik denk gelirse bundan pek memnun olur, ama başına bir imtihan sıkıntısı gelse hemen yüz çevirir. Böyleleri dünyasını da âhretini de yitirmiştir ve apaçık hüsrana işte budur.¹³

1.3.Güven kavramı ile ilgili açıklamalar

*HUZUR RUHU (SÜKUNET)

Sekinet asıl “ tumanıyne “ demektir vakar, sükun, demektir . Allah kulun kalbine onu sıkıntı anında kulun kulu kalbine yerleştirir ve artık bundan sonra sıkıntı duymaz. Böylece kulun imanı artar ve bağlanma kuvveti de .¹⁴

*Ona (Muhammed'e) yardım etmezseniz, bilin ki, inkar edenler onu Mekke'den çıkardıklarında mağarada bulunan iki kişiden biri olarak Allah ona yardım etmişti. Arkadaşına (Ebu Bekir'e) "Üzülme, Allah bizimledir" diyordu; Allah da ona güven vermiş, görmediğiniz

⁸ enfal /9-10.

⁹ Rad /28.

¹⁰ MAİDE/ 113. Celaleyn Tefsiri istanbul 2005 1.cilt s.715

¹¹ NAHL/106. Diyanet İşleri Başkanlığı meali 2009 Ankara s. 291

¹² . isra /95

¹³ hac/11. Diyanet İşleri Başkanlığı meali2009 Ankara s.355

¹⁴ el feyruzabâbadi basairu zevi'temyiz fi latifi'l kitabi'l aziz 3/283

askerlerle onu desteklemiş, inkar edenlerin sözünü alçaltmıştı. Ancak Allah'ın sözü yücedir. Allah güçlüdür, hakimdir.¹⁵

Rasululah efendimiz hicret esnasında Hz. Ebubekir r.a telaşlanıp “ya! Rasulallah öldürülürsem ben aciz bir adamım ama siz öldürülürseniz bizler ney yaparız ? dediğinde rasululah efendimiz :

Üçüncüleri Allah olanım iki kişi hakkında ne dersin ? mahzun olma ! muhakaki Allah bizimle beraberdir.

Bunun üzerine Hz. Ebubekir a.s in hüznü def edip kalbine bitmez tükenmez bir itm’inan – 1 rahmet sekinet indi. Peygamberlerin, sıkıntı anlarında insanlara güven telkini çok önemlidir

*Yerleştim

Gönül’e yerleştirme, kalbin sakinleştirilmesi¹⁶

*Peygamberlerin haberlerinden, senin kalbini kuvvetlendireceğimiz bilgilerin her birini sana anlatıyoruz. Bunlarda sana gerçeğin bilgisi, müminlere de bir öğüt ve bir uyarı ulaşıyor.¹⁷

Günümüz şartlarında stres depresyon kaygı bozukluğu çeken toplumlara, kuranda geçen peygamber kıssaları insan kalbine huzur verip imtihanları rahat bi şekilde geçip güvene ermelerini sağlar

MEMMUNİYET (RAZI)

neticesinde acı olsa bile ;kalbin sevinmesi,i Rıza göstermesi Allah’tan gelen her şeye razı olmak kulun Allah ne takdir ederse razı olmasıdır. Dolayısıyla Allah’ın da kuldan razı olması¹⁸

*İman edip iyi dünya ve âhiret için yararı işler yapanlara gelince, halkın en hayırlısı da onlardır. Onların rableri katındaki ödülleri, altından ırmaklar akan, içinde devamlı kalacakları adn cennetleridir. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah’tan razı olmuşlardır. İşte bu, rabbini sayıp O’ndan korkanlar içindir¹⁹

KESİNLİK

yakın ilimden bir sıfattır fakat Marifet ve Dirayet üzerinedir.

Yakîn imandandır bedendeki ruh gibidir²⁰

* Kesin olan şey gelinceye kadar rabbine kulluk et.²¹

TESLİMİYET /HUŞU

¹⁵ tövbe/ 40.

¹⁶ İbni manzur, lisanul-arab,2/19.

¹⁷ hud/120

¹⁸ El cürcanî et tan’ fat s.111.

¹⁹ beyine /8.

²⁰ el feyruzabâbadi basairu zevi'temyiz fi latifi'l kitabı'l aziz 5./395.

²¹ HİCR/99.

Huşu kelimesi ha -şe -a' yeşeğu' huşu'an' kelimesinden gelir. Ve teşeu' kelimesi “ yere bakmak ve sesi alçaltmak demektir.” Denildi ki ; huşu hudu' kelimesine yakındır ancak hudu' bedenle olur huşu ise sesle ve görmekle olur.²²

O sırada gözlerine korku çökmüş, perişan olmuşlardır. İşte başlarına geleceği konusunda uyarıldıkları gün o gündür²³

O gün kendisinden yan çizmek mümkün olmayan davetçiye (İsrâfil'e) uyarlar. Sesler, Rahmân'ın azametinden dolayı kısılmıştır. Artık sadece fısıltı işitebilirsin.²⁴

*Haşye

Haşye havf demektir. Adam çok korktu!

Ferra dedi ki : Ayetlerdeki haşiyeye bilmek demektir.yani (üdrusu) onu okuyun demektir.²⁵

“Erkek çocuğa gelince, onun anne babası Mümin kimselerdi. Çocuğun onları az Azgınlık ve inkâra düşürülmesinden korktuk.

Onun Azgınlık ve küfrünün ,Mümin olan anne babasına kuşatmasından, onların iyiliklerine karşı nankörlük edip kendilerine kötü davranmasından ve böylece onlara bir kötülük ulaştırılmasından korktuk.

Ayette ,çocuğun yapacağı işin sonucunun hoş görmeyenin Allah Teala olması da muhtemeldir. Buna göre mana şöyle olur :biz o çocuğun ,anne babasına Azgınlık ve inkar ile kuşatmasını hoş bulmadık.

Ayet Şöyle devam ediyor: “Böylece, Rabi'lerinin onun yerine kendilerine günahlardan ve kötü ahlaktan daha temizle Daha merhametli bir evlat vermesini istedik.”

Şöyle denilmiştir:” Onların bir kız çocuğu oldu. Onunla bir peygamber evlendi ;ondan doğan çocuk peygamber oldu ve Allah teâlâ onun elinde nerede insanları hidayete.²⁶

Zerrac dedi ki : hızır (a.s) sözünde hoş görülmedik bir şeydir ²⁷

*ZİKİR

Zikir : bir şeyi hatırlamak için saklamak, dilden akan sözdür.²⁸

* Hatırlayın ki, sizden sağlam bir söz almış, üzerinize de dağı kaldırmıştık. “Size verdiğimiz kuvvetle tutun, onda bulunanları daima hatırlayın; umulur ki korunursunuz” (demiştik).²⁹

*DİNDARLIK

Takva sakınmak manasındadır koruma sağlamaktır

²² Al-Hassan bin Abdullah Al-Askari. Mucam alfuruk el lugavya,s217

²³ MEARİC/ 44.

²⁴ TAHA /108.

²⁵ İbni manzur, lisanul-arab,14/288.

²⁶ Kehf/80.

²⁷ İbni manzur, lisanul-arab,14/288.

²⁸ İbni manzur, lisanul-arab, 4/308.

²⁹ BAKARA /63.

Kelamcılar takvayı ; “Allah’a itaat ederek onun cezalandırmasından korkmaktır.” Şeklinde tarif etmişlerdir.

O takva yaptığı veya terk ettiği şeyden azaba müstehak olmaktan nefsinin korumaktır.³⁰

*Hac bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapsak ve tartışıp çekişmek yoktur. Ne hayır işleseniz Allah onu bilir. Azık edinin; kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır. Öyleyse bana saygı duyun, ey akıl sahipleri!³¹

*ALÇAL GÖNÜLLÜLÜK

İhbat için ferra derki :ihbat huşu manadındadır yani mütevazi (alçak gönüllük) yumuşak olmak demektir³²

*Her ümmet için, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanların üzerlerine O'nun adını anarak kurban kesmeyi meşru kıldık. Sizin Tanrınız tek bir Tanrı'dır, O'na teslim olun. Allah anıldığı zaman kalbleri titreyen, başlarına gelene sabreden, namaz kılan, kendilerine verdiğimiz rızıktan sarfeden ve Allah'a gönül vermiş olan kimselere müjde et³³

*Bu, kendilerine ilim verilenlerin Kuran'ın, senin Rabbin'den bir gerçek olduğunu bilip de ona inanmaları ve gönüllerini bağlamaları içindir. Allah inananları şüphesiz doğru yola erdirdi.³⁴

*Ağır başlılık , olgunluk

Vakar : ağır başlılık ve olgunluk demektir, büyüklük demektir. Adam ağır başlı oldu denir. Yani kibirli manasındadır

* Ne oluyor size de Allah'ın büyüklüğünü hesaba katmıyorsunuz?³⁵

2. kuran ‘da güven veren kadınlar

2.1.Allah'ın Hz. Meryem'e doğum sırasında güven vermesi,

16- 21 nci âyetlerde Hz. Meryem'in , meleklerle karşılaşması anlatılıyor. Âli İmrân Sûresinde açıkladığı üzere, annesi henüz gebe iken karnındaki Meryem'i,ma'bede hizmetçi olarak adamıştı. İşte çocukluğundan beri vaktini ibadetle geçirmekte olan Meryem , ma'bedin doğu yönünde tenhâ bir yerde bulunuyordu. O bu halde iken Allah, Rûhunu Meryem'e gönderir. Düzgün, yakışıklı bir insan şekline bürünerek kendisine gelen Rûhu görünce Meryem, Allah'a sığınır, onu kendisine saldırmak isteyen bir delikanlı sanarak:" Eğer Allah'tan korkuyorsan beni bırak, bana dokunma , senden Allah'a sığınırım!"der.

³⁰El cürcanî et tan' fat s.65.

³¹Bakara/ 197.

³²el ragıb el isfehânî el müredâti fi ğaribil kurân s.20.

³³hac /34.

³⁴hac/ 54.

³⁵NUH /13.

Fakat Ruh, Allah'ın elçisi olduğunu, kendisine tertemiz bir erkek çocuk hediye etmek üzere geldiğini söyler. Kendisine insan eli değmediği ve kendisinin fâhişe bir kadın olmadığı halde nasıl çocuk doğuracağına şaşan Meryem'e Ruh , bunun Allah'a kolay bir iş olduğunu, insanlara bir mu'cize olmak üzere bu çocuğu böyle babasız yaratacağını söyler ve iş olup biter . Son âyet, Meryem'e gelen Rûhun sözü olabileceğini gibi o durumu anlatan bir âyet de olabilir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Meryem'e çocuk üfleyen Rûhun adı belirtilmemiştir. Tefsirlere göre bu ruh, Hz. Cebrail'dir. Çünkü o , "er-rûhu'l-emîn:güvenilir rûh"olarak nitelendirilmiştir. Maamâfih,bu konuda bir açıklık yoktur. Sûre Mekki'dir,Mekke'de inen sûrelerden Kur'ân'ı getiren rûh ,güvenilir olarak nitelendirilmiş, fakat ismen zikredilmemiştir. Ancak Medine devrinde inen Bakara Sûresinin 97 nci âyetinde Kur'ân'ın Cibril tarafından indirildiği, Tahrîm Sûresinin 4 ncü âyetinde Cibril'in,Hz. Muhammed'in dostu olduğu bildirmektedir. Bundan anlaşılıyor ki Kur'ân'ı getiren Rûh, Cibril'dir .Meryem 'e çocuk üfleyen de Cibril olduğu anlaşılmaktadır. Kesin olan şey, Meryem 'e yüce bir ruhun çocuk üflediğidir. Zaten Cebrail de yüce yüce ruhlardandır. Biz bunlara melek diyoruz. Ebû Müslim 'e göre de Meryem'e gönderilen ruh , karnında şekillenip insan olan ruhtur. Fakat birinci görüş daha kuvvetli kabul edilir.

22-26:Meryem gebe kalır. Çoğunluğun kanısına göre Meryem'in gebelik süresi normal süredir, yani dokuz aydır. Bunun sekiz ay , yada altı ay sürdüğünü söyleyenler yanında gebe kalır kalmaz doğurduğunu söyleyenler de vardır. Çoğunluğun görüşü daha doğrudur.

İbn Kesîr'in belirttiğine göre Meryem ile, kız kardeşi yani Yahya'nın annesi aynı zamanlarda gebe kalmışlar ve Yahya'nın annesi ,Meryem'le karşılaştığında, kendi karnındaki çocuğun, Meryem 'in karnındaki çocuğa, saygı için secde ettiğini hissetmiştir. Onların dininde Allah'tan başkası için saygı amacıyla secde edilmesi caizmiş, İslam'da bu haram kılınmıştır.

Meryem,karnındaki çocuk büyüüp gebeliği belirmeğe başlayınca durumu ailesinden gizlemek için uzak bir yere gider , onlara görünmemeğe çalışır. Doğum sancısı tutunca bir ağacın altına gelir. Başına gelenlere üzülen Meryem, altından: Üzülmemesini, Rabbinin alt tarafında yani hemen yanı başında içecek bir su akıttığını, kuru ağacı silkelemekle de üzerine taze hurma dönüleceğini, yeyip içmesini ve sevinmesini , insanlardan birini görünce Rahmân için susma orucu adadığını, kimse ile konuşmayacağını söylemesini bildiren bir ses duyar. Sözcüğünden bu ünleyenin , Meryem 'e çocuk üfleyen ruh olduğu anlaşılır, Maamâfih ünleyenin ,İsa olduğunu söyleyenler de varsa da bu doğru görülmez. Çünkü henüz İsa doğmamıştır³⁶

2.2 . Hz. Musa'nın annesi onu nehre bırakırken Allah'ın verdiği güven.

*Musa'nın annesine ilham ederek kalbine, onu emzirme fikrini attık. İbn Abbas "Bu, ilham şeklinde bir vahydir" der. Mukâtil de: "Bunu ona Cebrail bildirdi" demiştir. Kurtubî şöyle der:" Mukatil'in sözüne göre bu olay, ilham değil, bildirme şeklinde bir vahydir. Tefsircilerin tümü, Musa'nın (a.s.) annesinin peygamber olmadığı fikrinde birleşmişlerdir. O na meleğin

³⁶ Prof,Süleyman Ateş,yüce kuran ın çağdaş tefsiri,5/375

gönderilmesi, meşhur hadiste anlatılan kel, alaca hastası ve kör ile konuşması gibidir. Peygamberlik olmaksızın, meleklerin insanlarla konuşması bu kabildendir. Melekler İmran b. Husayn'a selam verdiler ama o bir peygamber değildi." Ona "Firavun'dan gelecek bir kötülükten korkarsan, onu bir sandığa koy ve denize yani Nil nehrine at. O helak olur diye korkma, ayrılığına da üzülme, Şüphesiz biz, onu sana geri vereceğiz ve onun vasıtasıyla İsrailoğullarını kurtarmak için onu peygamber kılıp o azgın Firavun'a göndereceğiz" dedik.³⁷

Ülkesinde böbürlenen, zorbalık yapan Fir'avn ülkesi halkına eşit işlem yapmamış , onları sınıflara ayırmıştı. İsrail oğulları eziyor onların doğan erkek çocuklarını kestiriyor,kız çocuklarını sağ bırakmıyordu . Oysa Allah ezilenleri lûtfuyla ezenlerin , mülküne varis kılmayı , Fir'avn,Haman ve askerlerinin korktuklarını başlarına getirmeyi diliyordu. İsrail oğullarının o zalimlerin elinden kurtarmak için bir kurtarıcı peygamberin gönderilmesi gerekmişti . Allah bu peygamberi yarattı.

7-9 : Bir İsrâiloğlu kadını , Musa'yı doğurdu. Bu çocuğun da öteki çocuklar gibi Fir'avn'ın buyruğuyla kesileceğinden korkuyordu. Allah ,anneye,çocuğunu bir sandığa koyup Nil'e atmasını , hiç korkmamasını ,onu tekrar kendisine geri vereceğini ve onu peygamber yapacağını ilhâm etti . Kalbine doğan bu ilhâm üzerine anne, çocuğunu bir sandığa koyup Nil ırmağına bıraktı. Nil kıyısında oturmakta olan Fir'avn ailesi , sandığı ırmaktan aldılar . Çocuğu çok seven Fir'avn'ın karısı, kocasına onu öldürmeyip evlat edinmesini ricâ etti. Böylece hiç farkına varmadan Fir'avn,saltanatını yıkacak olan Mûsa'yı kendine evlâd edinmiş oldu.

10-11:Mûsa'nın annesi , geceyi hep Mûsa'yı düşünerek geçirdi . Musa'dan başka bir şey düşünmüyordu . Ancak Allah 'ın yardımıyla kendini tutabildi.Yoksa az daha gerçeği açıklayacak. Nil'den çıkarılan çocuğun, kendi çocuğu olduğunu söyleyiverecekti . Fakat Allah onun gönlünü pekiştirdi, sonunda çocuğuna kavuşacağına inandırdı . Kızına oraya gitmesini , fazla içlerine sokulmadan , onlara sezdirmeden Musa'nın durumunu araştırmasını söyledi.

12-13: Bununla çocuk, hiçbir kadının sütünü emmiyordu. Fir'avn ailesinin Musa'yı emzirebilecek bir süt annesi araştırdıklarını öğrenen bu kız onlara, bu çocuğa iyi bakacak bir aileyi kendilerine gösterebileceğini söyledi.³⁸

3.endişe anını güvene çevirmede peygamberlerin örnekleri

3.1. Hz. Muhammed (s.a.v) 'in yöntemi,

*Eğer siz Allah'ın Rasûlüne yardım etmezse-niz, bilin ki Allah onun yardımcısı ve koruyucusudur. Bu şartın cevabı mahzuftur. Takdiri: "Allah ona yardım edecek" şeklindedir. Nitekim bundan sonra gelen cümlesi bunun göstermektedir. Yani: Eğer siz ona yardım etmezseniz, bilin ki Rasulullah (s.a.v.) iki kişiden biri iken ona yardım eden Allah yine ona yardım edecektir. Çünkü o zaman onun yanında ne yardımcıları ne de destekçileri vardı. Onu kâfirler çıkardığı zaman. Yani Muhacir olarak Mekke'den çıkıp Medine'ye gittiği zaman. "Kâfirler onu çıkardığı zaman" denilmesinin sebebi şudur: Onlar peygamberi çıkmaya

³⁷ Bkz, Buharî, Enbiyâ, 50; Müslim Zûhd 10,Kurtubî, 13/250 ,Muhammed Ali Es-Sabuni, Safvetü't-Tefasir, Ensar Neşriyat: 4/412.

³⁸ Prof,Süleyman Ateş,yüce kuran ın çağdaş tefsiri,7/437

zorladılar, onu öldürmek için tuzaklar kurdular, nihayet o da hicret etmeye mecbur kaldı. Onların ikisi mağarada buldukları zaman peygamber iki kişiden biri idi. Diğeri de Ebubekir es-Sıddık (r.a.) idi. Üçüncü bir kişi yoktu. Yani Hz. Peygamber (s.a.v.), Ebubekir Sıddık(r.a.) ile birlikte., Sevr dağındaki mağarada gizlen-dikleri zaman Allah ona yardım etti. O zaman o, arkadaşı Ebubekir Sıddık (r.a.)'i yatıştırmak ve gönlünü hoş etmek için "korkma, Allah'ın yardım ve zaferi bizimle beraberdir" duyordu. Taberî. Enes (r.a.)'ten Ebubekir es-Sıddık'ın şöyle dediğini rivayet eder: Ben Rasu-lullah (s.a.v.) ile birlikte mağarada, müşriklerin ayakları da başımızın üstünde iken: "Ya Rasulallah!" dedim. "Olardan biri ayağını kaldırırsa mut-laka bizi görecektir" Rasulullah (s.a.v.) : "Ya Ebubekir! Üçüncüleri Allah olan iki kişiyi sen ne zannediyorsun? Dedi³⁹ Hz. Ebubekir'in üzüntüsünün sebebi, Rasulullah (s.a.v.)'ın başına bir şey gelmesinden korkması idi. Kalbini te-skin etmek için Rasulullah (s.a.v.) ona: "Sen üzülme..," dedi. Allah, rasûlü üzerine huzur ve sükûn indirdi. katından melekler ordusu ile destekledi. Melekler onu mağarada koruyor-lardı. Siz onları görmediniz. Allah, şirk kelime-sini alçak , adî ve hakîr kıldı. O melek ordusu ile şirki ve müşrikleri zelil etti. Kelime-i tevhid, yani "lâ ilahe illallah" ise, işte galip ve üstün gelen odur. Allah, onunla müslümanları aziz kıldı, şirki ve müşrikleri ise zelil etti. Allah kudret sahibi ve galiptir; mağlup olmaz. Yaptığı her şeyde hikmet ve menfaat vardır.⁴⁰

40 ncı âyette de müslümanlar, Elçisine yardım etmeseler dahi Allah 'ın ona yardımcı olup onu güç durumlarından kurtardığını hatırlamaktadır: Münkirler onu yurdundan çıkardıkları zaman yanında bir tek arkadaşından başka kimse yoktu. İkisi birlikte mağaraya sığındıkları zaman o , korkuya kapılan arkadaşına : " Üzülme, Allah bizimle beraberdir!" demişti . O zaman Allah ona huzur ve güven indirmiş, onu görülmeyen askerlerle desteklemiş kâfirlerin sözünü alçaltıp kendi sözünü yükseltmişti. Her zaman galip, güçlü olan Allah, her işi hikmetle yapar.⁴¹

3.2. Şuayb (a.s) 'ın Hz. Musa'ya mısırdan ayrılırken güven vermesi,

*Derken, o İki kadından biri, utana uta-na ona geldi. Bu kelimde kısaltma olup, takdiri şöyledir: Kadınlar hızla ba-balarına gittiler. Halbuki onlar, genellikle yavaş yürürlerdi. Adamın duru-munu ona anlattılar. Babaları, kadınlardan birine, Musa'yı çağırmasını em-retti. O da haya ve utanma duygusu içersinde, hür kadınların yürüyüşü ile yürüyerek Musa'ya geldi. Yüzünü, örtüsüyle örtmüştü. Ömer (r.a) der ki: "O, çokça girip çıkan cüretkâr kadınlardan değildi."⁴² Dedi ki, koyunlarımızı sulama ücretini ödemek için babam seni istiyor. İbn Kesir şöyle der: "Bu, ifadede edepli davranma vardır. Zira kuşku uyandırmamak için "babam seni çağırıyor" diye mutlak bir şekilde onu istemedi"⁴³ Musa onun yanına gelip durumunu ve Mısır'dan kaçış sebebini anlatınca, Şuayb (a.s) dedi ki: "Korkma, sen emin bir beldedesin. Burada Firavun'un sözü geçmez. Allah seni, suçluların tuzağından kurtarmış."⁴⁴

³⁹ Taberî, 10/136.

⁴⁰ Muhammed Ali Es-Sabuni, Safvetü't-Tefasir, Ensar Neşriyat: 2/482-483.

⁴¹ Prof,Süleyman Ateş,yüce kuran ın çağdaş tefsiri,4/81.

⁴² Taberî, XX/39

⁴³ Muhtasar-ı İbn Kesîr, 111,11

⁴⁴ - Muhammed Ali Es-Sabuni, Safvetü't-Tefasir, Ensar Neşriyat: 4/424-425.

a 23-24:Medyen kuyusuna geldi.Herkesin su çekip hayvanlarını suladığını , ancak iki kızın, erkeklerin içine sokulmayıp hayvanlarını uzakta beklettiklerini gördü. Onlara neden böyle yaptıklarını sordu . İhtiyar bir zâtın kızları olduklarını, babalarının gelemediğini, kendilerinin de erkeklerin içine sokulmak istemediklerini söylediler. Musa hemen adamların içine sokulup kuyudan su çekti, kızların hayvanlarını suladı ve gölgeye çekilip Allah'tan, acıkmış olan karnını duyurmasını istedi.

25-28 :Evlerine dönmüş olan kızlardan biri Musa'nın yanına geldi hayvanlarını sulamasının ücretini vermek için babasının kendisini çağırdığını söyledi. Musa'dan, başından geçmiş olanları dinleyen ihtiyar zât , ona korunmasını, zalimlerin elinden kurtulduğunu, sekiz veya on yıl hizmet etmesi karşılığında kızlarından birini kendisiyle evlendirmek istediğini söyledi. Böyle anlaştılar.⁴⁵

3.3 Hz. Yusuf 'un kardeşine güven verirkenki yaklaşımı

*Yakup'un oğulları Yusuf un huzuruna girdiklerin-de, Yusuf, kardeşi Bünyamin'i kucakladı. Ben senin kardeşin, Yusuf'um, dedi: Yusuf böyle söyledi ve durumu gizlemesini iste-di: Geçmişte bunların bize yaptıklarına üzülme. Al-lah bize lütfedip hayırlısıyla bizi bir araya getirdi. Tefsirciler şöyle der: Kardeşleri Yusuf un huzuruna girdiklerinde Yusuf onlara ikram ve ihsanda bulundu, güzel bir şekilde ağırladı. Sonra ikişer iki' şer ayrı odalarda yatırdı. Bünyamin tek kaldı. Yusuf: "Bunun arkadaşı yok. Bu, benimle beraber kal-sın" dedi. Gece, Yusuf onu kucaklıyor ve boynuna sarılıyordu. Bünyamin'e şöyle dedi: Ben senin kardeşin Yusuf'um. Onların yaptıklarına üzülme. Son-ra bir hile ile bünyamini yanında bırakacağını kendisine bildirdi ve bu olayı gizli tutmasını ona emretti.⁴⁶

Sonuçlar

*Güven kelimesi Kur'an-Kerim'de benzer bir bağlamda ve farklı şekillerde yer almaktadır " on iki ayette geçmektedir":

*Güvenin Sözlük anlama : korku, çekinme ve kuşku duymadan inanma ve bağlanma duygusu.

"Bu güveni sarsmayın"

*bir şeyden umulan, beklenen niteliğe inanıp ona göre davranma.

*Güven kelimesi, dilimizde oldukça kullanılan kelimelerden birisidir. TDK'ye göre güven kelimesi anlamı şu şekildedir:

- Korku, çekinme ve kuşku duymadan inanma ve bağlanma duygusu, itimat
- Yüreklilik, cesaret.

*Peygamberin yöntemi onlara barış ve insanların ruhlarına güvenlik ,sükunet yaymaktı.

Allah'ın birliğine ,ihtişamına ve yüceliğine ve ibadet yolu ile bireyselliklerine bir çağırıdır.

*Peygamberlerin yöntemi onlara barış ve insanların ruhlarına güvenlik ,sükunet yaymaktı.

⁴⁵ Yusuf/69, Prof,Süleyman Ateş,yüce kuran ın çağdaş tefsiri,6/438.

⁴⁶ Muhammed Ali Es-Sabuni, Safvetü't-Tefasir, Ensar Neşriyat: 3/183.

* Peygamberlerin Endişe anını güvene çevirme peygamber Endişe anını güvene çevirme. (örneklüğinde: Yusuf Kardeşine dedi ki: (Cesaretin kırılmasın) Şuayb Musa'ya : (Korkma)

Ve Muhammed (s.a.v) Dostuna:(Üzülme).

*Örneklüğinde. En güzel salat ve selam Onun üzerine olsun peygamberin

*endişe zamanında kaygı içinde güven yaymak ve bu salgını sona erdirmek için umut ve iyimserlik kapısını açmak bir sorumluluk meselesidir.

Dininiz bu konuda insanları peygamberin davranışlarını (sünnet) örnek göstermektedir. İnsanlar peygamberlerin örnek alarak yaşasalar hayatlarını onların hal ve davranışlarına uyarlasalar ,toplum içerisinde zaten güven olacak ve suç oranları düşecektir.

*Uluslararası ilişkilerden bürokrasiye, ticaretten aile bağına kadar, gerçek ya da tüzel kişiliklerle, iletişim ve etkileşim olan her alanda, güven, ilişkilerin belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

*İnsanın doğası gereği güvene ihtiyacı vardır, özellikle bu günümüzde ki

*Evlendirken güvенеbileceğimiz bir eş, ev alırken güvенеbileceğimiz bir müteahhit ve muhit, arkadaş edinirken sır saklayabilen güvenilir bir arkadaş ararız.

*Aile fertleri, dostlarımız, iş arkadaşları, alışveriş yaptığımız dükkan, selamlaşıp geçtiğimiz kişiler... Kimiyle daha kısa, kimiyle daha fazla konuşma, paylaşma ve etkileşim kurarız. İçimizi açar, hayallerimizi, sevinç ve kederlerimizi paylaşıyoruz

Hız. Peygamber güven duygusunu toplumun her kesimine yaymaya çalışmıştır. Esasen ana-babanın çocuğa, çocuğun ana ve babasına, eşlerin birbirlerine, âminin memura, memurun âmire, işçinin işverene, işverenin işçiye, satıcının müşteriye, müşterinin satıcıya güven duyduğu bir toplum sağlıklı bir yapıya kavuşmuş olur. Toplumda güven duygusu ortadan kalkacak olursa, insanlar birbirlerinden şüphelenirler, gerçekler bile şüphe ile karşılanır. Ayrıca, manevî bağlar zayıflar; saygı, sevgi ve hürmet ortadan kalkar.

* Gerçekten de Rasûlüllah'ın meydana getirdiği güven merkezli Medine toplumunda, barış, merhamet, dostluk ve yardımlaşma duyguları hakim olmuş, insanlar menfaat ve çıkarları için değil, saygı ve sevgi ile birbirlerine bağlanmışlardır.

Kaynakça:

Al-Hassan bin Abdullah Al-Askari. Mucam alfuruk el lugavya ,Thk: Şeyh Beytullah Bayat ve İslami Yayıncılık Vakfı, Yayıncı: "kom" da Öğretmenler Grubu'na bağlı İslam Yayınları Kurumu, Baskı: Birinci Baskı, 1412 .

Arif erkan ,Sözlük: EL – Beyan Arif, Tasarım , Fatih Araz, Yayınevi ,Yasin Yayınevi , İstanbul, 2006.

burhaneddin el -havarizmi , el mu'ğrab fi tertibibil mu'ğrab , Daru'l kitap al araby – al magreb.

Celaleyn Tefsiri, tercüme: talha alp orhan ençaklar abdülkadir yılmaz , iştambul2005.

Diyanet İşleri Başkanlığı meali 2009 Ankara ,ve Diyanet İşleri Başkanlığı meali 2012.

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, CÂMIU'l-BEYÂN.

*İhtisar ve tahkik : Muhammed Ali es-Subuni, ve Salih Rıza, TERCÜME:M ehmet Keskin
El cürcanî ,et tan' fat , Yayıncının gözetiminde bir grup akademisyen tarafından ayarlandı ve
düzeltildi, Beyrut:Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye .*

*El ferra, mea'lil kuran, Thk : Ahmed Youssef Al-Najati / Muhammad Ali Al-Najjar / Abdel
Fattah Ismail Al-Şalabi, , Birinci Baskı , Daru'l Mesrriya- meser.*

*El feyruzabâbadi, basairu zevi'temyiz fi latifi'l kitabi'l aziz , Thk: Muhammad Ali Al-Najjar,
Yayıncı: İslami İşler Yüksek Konseyi - İslami Mirasın Yeniden Canlandırılması Komitesi,
Kahire.*

*El ragîb el ısfehânî el müredâtı fi ğaribil kurân Dar Al-kalam, Daru'l -Şamiya - Şam, Beyrut
Baskı: Birinci Baskı - 1412 AH.*

*Fahrudin Er-Razi, Tefsir- İ kebir, Mefatihul – Gayb, tercüme: Suat Yıldırım , Lütfullah Ceberci,
Sadık Kılıç, Sadık Doğru , Basın Yayın Pazarlama Ulusu/Ankara, Yayınevi: AKÇAĞ, 1989.*

*İbn acîbe el –hasenî , Bahrü'l medid fi tefsiri'l -kuranı'l -mecîd , Tercüme: Dilaver Selvi, 5.
Cilt, İstanbul, 2011.*

*İbni Cerir et Taberî, Muhammed bin Cerir. Camiu'l-beyan fi te'vili'l Kur'an. B.y.: y.y., 2000.
-İbni Manzur: Muhammed bin Makram bin Ali, Ebu el-Fadıl. , lisanul-arab., Darül-sadıı,
Beyrut 1414 AH.*

*İbni side el mursî ,el muhkem ve'el muhitu'l azam, Thk:Abdul Hamid Hindawi, Yayıncı: Dar
Al-Kutub Al-İlmiya - Beirut.*

İbni sîde el mursî, el muhassas, Thk :Halil İbrahim Jafal, Daru el ıhyaa – Beyrut,1996.

Mahmut Topaş , Şifa Tefsiri , 4. Cilt, İstanbul, 2019.

*Muhammed Ali Es-Sabuni, Safvetü't-Tefasir, Ensar Neşriya , tercüme: Sadreddin
Gümüş,Nedim Yılmaz.10 Basım, İstanbul,2020.*

*Süleymen Ateş,yüce kuran ın çağdaş tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat - Özel Ürün , Cilt: Nümune
Matbaası, Basım Yeri : İstanbul, 1999.*

OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU TANISI OLAN 0-12 YAŞ ARALIĞINDAKİ ÇOCUKLARIN BİREYSELLEŞTİRİLMİŞ EĞİTİM PROGRAMLARININ HAZIRLANMASINDA VE UYGULANMASINDA PSİKO EĞİTİMSEL PROFİLİ (PEP-R) KULLANIM ETKİLİLİĞİNİN İNCELENMESİ

Aslı Yiğit

Dokuz Eylül Üniversitesi
0000-0002-4011-4673

Doç. Dr. Alev Girli

Dokuz Eylül Üniversitesi
0000-0002-4146-3103

ÖZET

DSM-V'e göre otizm spektrum bozukluğu (OSB), sosyal-iletişimsel alanda belirgin yetersizlikler ve sınırlı, tekrarlayıcı davranışlar ve ilgi alanları ile seyreden nörogelişimsel bir bozukluktur. Etkileri ve şiddeti her bireyde farklılık gösterebilmektedir. Otizmin semptomlarını azaltmak ve otizimli bireylerin ve ailelerinin yaşam kalitesini arttırmak için erken teşhis ve tedavi önemlidir. Literatürde otizmin tek bir tedavi yönteminin olmadığı; otizm spektrum bozukluğu olan çocuklara yüksek kalitede erken müdahaleye erişimin sağlanması gelişimde etkili olduğu belirtilmektedir.

Bu araştırmanın amacı, 0-12 yaş arası otizm spektrum bozukluğu tanısı almış çocukların PEP-R değerlendirme ölçeği kullanılarak hazırlanan bireyselleştirilmiş eğitim programları ile taklit, algı, ince motor, kaba motor, el-göz koordinasyonu, bilişsel ve bilişsel sözel olarak yedi gelişim alanında ve davranışsal alanda yer alan ilişki ve duygulanım, oyun ve materyallere ilgi, duyuşsal farklılıklar, dil alanlarında farklılaşma olup olmadığını incelemektir.

Araştırma süreci gerçek deneme modellerinden ön test-son test kontrol modeli ile sürdürülmüştür. Araştırmanın çalışma grubunu, İzmir ilinde 0-12 yaş arasında otizm spektrum bozukluğu tanısı olan 45'i deney 35'i kontrol grubunda yer alan toplam 80 çocuk oluşturmaktadır. Araştırmada çalışma grubunun eğitim programından yararlanma düzeyini belirlemek amacıyla Schopler ve arkadaşları tarafından hazırlanmış Psiko-Eğitimsel Profil-R (1990) (Psycho-Educational Profile- PEP-R) ölçeği kullanılmıştır. Bu çalışma sonucunda elde edilen verilerin analizinde SPSS 20.0 programından yararlanılmıştır.

Araştırmanın sonucunda, deney grubunda yer alan çocukların, kontrol grubunda yer alan çocuklara göre taklit, algı, ince motor, bilişsel, bilişsel sözel gelişim alanlarında ve davranışsal alanın duyuşsal tepkiler, ilişki ve duygulanım, dil alanlarında anlamlı düzeyde farklılaştığı belirlenmiştir. Deney ve kontrol grupları arasında gelişimsel alan alt alanlarından kaba motor ve el-göz koordinasyonu; davranışsal alt alanlarından oyun ve materyallere ilgi alanında olan farklılaşmanın anlamlı olmadığı bulunmuştur. Sonuç olarak PEP-R kullanılarak deney grubunda olan çocuklar için hazırlanan eğitim programlarının etkili olduğu görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: PEP-R, Psiko-Eğitimsel Profil, otizm spektrum bozukluğu, bireyselleştirilmiş eğitim programı.

GİRİŞ

DSM-V'e (2013) göre otizm, belirtileri erken çocukluk döneminde ortaya çıkan sosyal ve iletişimsel alandaki yetersizlikler, kısıtlayıcı ve tekrarlayan davranışlar ve ilgi alanlarını içeren, yaşam boyu devam eden nörolojik bir bozukluktur. DSM-V'te (2013) yer alan kriterlere göre otizimli kişilerde, otizmi tanımlayan davranış örüntülerinin tümü aynı anda görülmeyebilir, davranışların yoğunluğu ve otizmden etkilenme düzeyi kişiden kişiye değişiklik gösterebilmektedir. Otizmin görülme sıklığı her geçen gün artmaktadır. Hastalıkları Kontrol Etme ve Önleme Merkezi (Centers for Disease Control Prevention), 2014 yılı verilerine göre her 68 çocuktan 1'inde, 2016 yılında 8 yaşındaki 54 çocuktan 1'inde OSB olduğunu tahmin etmektedir (Maenner ve ark, 2020). Yapılan çalışmada otizmin görülme sıklığının yaklaşık olarak erkek/kız oranı 3/1-5/1 aralığında olarak bildirilmiştir. Bulgular (Yu ve ark; 2018), otizimli bireylerin yaşamın erken dönemlerinde mümkün olduğunca erken davranışsal müdahaleler almaları gerektiğini düşündürmektedir. Çünkü genç ve ileri yaşlardaki katılımcılar karşılaştırıldığında, genç yaştaki katılımcıların daha yüksek davranışçı tedavi sürelerinden ileri yaşlardaki katılımcılara göre daha fazla faydalandığı tespit edilmiştir (Granpeesheh ve ark. 2009). Yakın zamanda yapılan bir incelemede, 24 aydan küçük OSB'li çocuklar için oluşturulan erken müdahale programlarının sadece çocukların gelişimini ve sosyal iletişim becerilerini etkili bir şekilde teşvik etmekle kalmayıp aynı zamanda ebeveynlerin kabul edilebilirliğini ve memnuniyetini de artırdığı sonucuna varılmıştır (Bradshaw ve ark. 2015).

Öğretmenlerin ve diğer uygulayıcıların bireyselleştirilmiş hedefleri ele almak için kullandıkları öğretim ve müdahale uygulamaları, kanıta dayalı olmalıdır (Engelli Bireyler Eğitim Yasası 2004; akt Sam ve ark. 2020). Son araştırmalar, otizimli öğrenciler için okul programlarının genel kalitesi yeterli olsa da, kritik ihtiyaç alanlarına müdahaleye odaklanan programların özelliklerinin eksik olabileceğini göstermektedir (Odom ve ark. 2020). Öğrencinin hedeflerine etkili bir şekilde hitap etmek için öğretmenlerin / uygulayıcıların, kökleri farklı teorik modellere dayanan ve açık bir etki kanıtı olan uygulamaları seçtikleri bir "eklektik teknik" stratejisi izleyebilirler (Odom ve ark, 2012).

Otizimli çocuklar için farmakolojik, davranışsal, alternatif ve tamamlayıcı tıp dahil çok çeşitli tedaviler kullanılmaktadır. Genellikle her çocuk için birden fazla tedavi kullanılmaktadır (Barnes ve ark, 2020). Araştırmacılar, otizm alanında belirli bir tedavi yaklaşımının etkinliğini doğrulamak için en iyi yaklaşımı tartışmaya devam etmektedir (Mesibov ve Shea 2011; Odom ve ark. 2010; Reichow ve ark. 2008). Otizimli çocuklar için yaygın olarak kullanılan kapsamlı programlardan bazıları; Gelişimsel Müdahale Modeli veya Greenspan yaklaşımı (Greenspan & Wieder, 1997), TEACCH Modeli (Marcus, Lansing, Andrews ve Schopler, 1978; Mesibov, 1997; Schopler, Mesibov, & Baker, 1982), UCLA Genç Otizm Projesi (Lovaas, 1987), LEAP (Otizm ve diğer Yaygın Gelişimsel Bozuklukları Olan Öğrenciler için Yaşam Oyunları ve Eğitim) Programı ve Denver Modelidir. Bu programların çoğu, okul öncesi veya daha büyük yaştaki çocuklar için geliştirilmiştir. Alanyazında bu uygulamalar, genellikle odaklanmış uygulamalar ve kapsamlı uygulamalar olmak üzere iki ayrı başlık altında incelenmektedir (Odom, Boyd, Hall ve Hume, 2010). Odaklanmış uygulamalar spesifik davranışsal ya da gelişimsel hedeflere ulaşmak için

kullanılmak amacıyla geliştirilmiş uygulamalardır (Odom, Collet-Klingenberg, Rogers ve Hatton, 2010). İpucu sunma, pekiştirme, ayırık denemelerle öğretim, video modellerle öğretim gibi uygulamalar odaklanmış uygulamalara örnek olarak gösterilebilir. Odaklanmış uygulamalar hedef davranışlarda değişiklik yaratmak amacıyla sınırlı süreler içinde kullanılmaktadır. Kapsamlı uygulama modelleri ise, OSB'nin temel yetersizlik alanlarında geniş çaplı etkiler yaratmak amacıyla geliştirilmiş uygulamalar olarak tanımlanabilir (Odom, Collet-Klingenberg ve diğ., 2010). Kapsamlı uygulama modelleri içinde farklı odaklanmış uygulamalar bir arada kullanılabilir. Bu uygulamalar genellikle uzun bir süre boyunca (örneğin; bir yıl) ve yoğun biçimde (örneğin; haftada 25 saat) sunulabilmektedir. Erken ve Yoğun Davranışsal Eğitim (EYDE), TEACCH (Treatment and Education of Autistic and Related Communication Handicapped Children) ve Temel Tepki Öğretimi (TTÖ) kapsamlı uygulama modellerine örnek olarak gösterilebilir (Kurt, 2012; Odom, Boyd ve diğ., 2010; Odom, Collet-Klingenberg ve diğ., 2010). Alanyazında, günümüzde OSB olan çocuklar üzerinde geniş çaplı terapötik etkiler yaratmak için kapsamlı uygulamalara gereksinim duyulduğu belirtilmektedir (Eldevik ve Klintwall, 2014; akt; Kurt & Subaşı-Yurtçu, 2017).

Her çocuğun birbirinden farklı kendine özgü güçlü ve zayıf yönleri bulunmaktadır (Greenspan, Weider, 2017). Bu nedenle özellikle özel gereksinimi olan çocuklarla çalışırken oluşturulan eğitim programlarında gelişimin bir bütün olarak ele alınması ve buna dönük bireysel gelişimi destekleyici programların oluşturulmasına ihtiyaç duyulmaktadır (Taymaz Sarı, Biçer, Kasım, 2017). TEACCH programının temeli bilişsel sosyal öğrenme teorisine dayanmaktadır. Görsel planlamalar ve çalışma sistemleri ile çocuğun katılımını ve öğrenmesini desteklemek için çevre yapılandırılmaktadır (Mesibov ve Shea 2010; Mesibov ve ark. 2005). Ulusal Otizm Merkezi'nin Ulusal Standartlar Raporu, kapsamlı bir incelemeye (Wilczynski, 2009) dayanarak, TEACCH programını, kapsamlı bir psikososyal program olarak kabul etmiştir.

Değerlendirme; kişinin güçlü yönlerini, zayıf yönlerini, ilgi alanlarını, öğrenme stilini ve ortaya çıkan becerilerini çeşitli açılardan belirlemeyi amaçlar. Ayrıca, bireyin geçmişini, zaman içindeki değişimini, gelişimle ilgili bilgilerini, yaşam biçimini, sosyal durumu ve aynı derecede önemli olan bireyin içinde bulunduğu çevreye dair bilgileri de içermelidir (Goldstein & DeVries 2013). Standartlaştırılmış testler genellikle otizmlili çocukların düzensiz profilini tam olarak yansıtmayan esnek olmayan, dil tabanlı bir uygulama gerektirir. TEACCH programının 0-6 yaş çocuklarını değerlendirme aracı olarak Kuzey Carolina Üniversitesi'nde 1972 yılında Eric Shopler ve arkadaşları tarafından geliştirilmiş olan PEP ise iletişim yetersizliği olan çocukların düzeyini ifade edici dil becerilerinden bağımsız şekilde de değerlendirebilme olanağı sağlamak için tasarlanmıştır, 1990 yılında yenilenmiştir (Mesibov, 2005). 2005 yılında ise PEP-3 oluşturulmuştur.

Otizm spektrum bozukluğu olan çocukların eğitsel değerlendirilmesi amacıyla kullanılan, geçerliliği ve güvenilirliği yüksek PEP-R ölçeği ile ülkemizde yapılan çalışma sınırlı sayıdadır. Ülkemizde yapılmış olan çalışmalarda Girli (2003), 20 aylık otizm tanılı ve 2,5 yaşında başka türlü adlandırılmayan otistik bozukluk tanılı olgu ile üç yıl, Atasoy & Varır (2005) ise 5 yaşında otizm tanılı bir öğrenciyle 1 yıl süre ile PEP-R kullanılarak yapılan eğitim programı uygulanmış ve iki çalışmada da olguların olumlu yönde gelişme gösterdiği

bulunmuştur. Girli ve Atasoy'un (2006), yaşları 20 ila 72 ay arasında değişen, otizm tanılı 60 çocukla 3 yıl süreyle yürüttükleri boylamsal çalışmada, çocukların 7 gelişim alanında programa giriş becerileri ile programdan çıkış becerileri PEP-R kullanılarak karşılaştırılmıştır. TEACCH ve HANEN programlarından yararlanılarak yürütülen çalışma sonunda, çocukların bütün gelişim alanlarında becerilerinin arttığı ve otistik davranış özelliklerinin yoğunluğunda azalma olduğu belirlenmiştir. Girli (2007) tarafından, yaşları 20 ay ile 48 ay arasında değişen yalnızca yüksek işlevli otizm ve Asperger sendromlu çocuklardan oluşmuş 28 kişilik bir grupla çalışma yürütmüştür. Bu araştırma ile, çalışma grubunu oluşturan çocukların uygulanan eğitim programından sağladıkları gelişmeyi, Psiko-Eğitimsel Profil Revize formu (PEP-R) ile taklit, algı, ince motor, kaba motor, el-göz koordinasyonu, bilişsel ve sözel olmak üzere yedi gelişimsel; ilişki ve duygulanım, oyun ve materyallere ilgi, dil, ve duyuşsal tepkilerden oluşan dört davranışsal alanda incelenmiştir. Ayrıca bu çalışmada, anne-babası aile eğitim programına katılan çocuklarla, katılmayan çocuklar arasında eğitimden yararlanma düzeyi açısından farklılık olup olmadığı da incelenmiştir. Çocukların gelişimsel alanların hepsinde giriş becerileriyle çıkış becerileri arasında olumlu yönde anlamlı düzeyde artış ve otistik davranış özelliklerinde azalma olduğu istatistiksel olarak belirlenmiştir.

D'Elia ve arkadaşları (2007), otizm spektrum bozukluğu olan üç çocuk ile yaptığı çalışmada çocukların özel ilgi alanlarını oyun materyallerine dahil etmenin otistik çocukların sosyal girişimlerini arttırdığını bulmuşlardır. Hume & Odom (2007), tarafından 3 denek ile yapılan çalışmada TEACCH yapılandırılmış oyun oynama becerileri kullanılmış ve katılımcıların katıldıkları oyun sayısının arttığı, tamamlanan görev sayısı veya kullanılan oyun materyallerinin çoğaldığı ve öğretmenlerin yönergelerinin azaldığı tespit edilmiştir. Tsang ve diğ. (2006), TEACCH okul tabanlı programın yararlarını 34 çocuk ile 12 ay boyunca yaptığı çalışmada 18 çocuk TEACCH temelli programla eğitim görmüştür. Deney grubundaki çocukların, son testte algı, ince motor ve kaba motor becerileri sosyal uyum becerileri ve gelişimsel becerilerde önemli derecede iyileşme kaydedildiğini belgelemiştir.

Panerai ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmada (2009), otizmlili ve ağır zihinsel yetersizliği bulunan 34 erkek çocuğa yönelik, üç yıl boyunca uygulanan 3 farklı eğitim yaklaşımının etkililiği karşılaştırılmıştır. Katılımcılar Psiko-Eğitim Profili-Revize (PEP-R) ve Vineland Uyarlamalı Davranış Ölçeği (VABS) ile iki kez değerlendirilmiştir, sonuç olarak TEACCH programının etkililiği doğrulanmış, TEACCH'in olumlu sonuçlarının bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca katılımcıların kaba motor becerilerde ve bilişsel performanslarında ilerleme ve daha az uygunsuz davranış gösterdikleri bildirmiştir. Welterlin ve arkadaşları (2012), düşük yoğunluklu ebeveyn-ev-çocuk temelli TEACCH programının etkililiğini araştırmışlar ve katılımcıların ince motor becerilerinin belirgin bir şekilde iyileştiğini, uyumsuz davranışlarının azaldığını, bağımsızlığın arttığını, görsel algıda ölçülebilir artış olduğunu ve ayrıca ailelerin eğitim becerilerini geliştirdiğini bulmuşlardır.

D'Elia, Valeri, Sonnino, Fontana, Mammone & Vicari (2014), 15 deney ve 15 kontrol grubundan oluşan otizm spektrum bozukluğu bulunan okul öncesi çağıdaki 30 öğrenci ile boylamsal bir çalışma yapılmıştır. 15 çocukla düşük yoğunlukta TEACCH programı takip edilmiş ve çocuklar otizmin şiddetinin belirlenebilmesi için işlevsel uyum, dil becerileri, uyumsuz davranışlar ve ebeveyn stresi alanlarında değerlendirilmiştir. Sonuçlar kontrol grubu

ile karşılaştırılmıştır. Bulgular, düşük yoğunluklu bir ev ve okul TEACCH programının otistik semptomları ve uyumsuz davranışları azaltarak otizmliler için çocuklara fayda sağlayabileceğini göstermektedir. Ayrıca Shopler'ın da belirttiği gibi (1994) ailelerin eğitime katılması sonucunda ebeveyn stresinin azaldığını, ebeveynlerin eğitim programına katılımının önemli olduğunu ve sağaltımın etkinliğinde büyük önem sağladığı görülmüştür. Krishnan ve arkadaşları (2016) tarafından yapılan çalışmada otizmliler için çocuklara uygulanacak erken eğitim programları hakkında ebeveynleri eğitmek ve mevcut kaynağı en üst düzeye çıkarmak için, Hindistan'da otizme yönelik yoğun, ebeveyn aracılı, çok bileşenli, erken bir müdahale etkinliklerini değerlendirmek için otizm tanılı 77 çocuğa PEP-R uygulanmıştır. Sonuç olarak müdahale programlarında ebeveyn aracılı erken eğitim sağlamanın mümkün olabileceği bulunmuştur.

Sunulan bu çalışmanın amacı 0-12 yaş arası OSB tanısı almış çocukların PEP-R değerlendirme ölçeği kullanılarak hazırlanan bireyselleştirilmiş eğitim programlarının etkililiğinin incelenmesidir. Bu amaçla, çalışma grubunda yer alan çocuklarda PEP-R ölçeği ile değerlendirilen taklit, algı, ince motor, kaba motor, el-göz koordinasyonu, bilişsel ve sözel olmak üzere yedi gelişimsel; dil, ilişki ve duygulanım, oyun ve materyallere ilgi, duyuşsal tepkilerden oluşan dört davranışsal alanda program sonrasında 3 aylık deney süresinde olumlu yönde farklılaşma olup olmadığı araştırılmıştır.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu çalışma gerçek deneme modellerinden ön test-son test kontrol grubu modeline göre yürütülmüştür.

Araştırma Grubu

Çalışma grubu İzmir ilinde özel ve resmi özel eğitim kurumlarına devam eden OSB tanılı 0-12 yaş arasındaki 12'si (%15) kız, 68'i (%85) erkek toplam 80 çocuktan oluşmaktadır. Katılımcıların yaş ortalaması 5.93'tür (SS = .86). Çalışmanın deney grubu 6'sı (%13,3) kız ve 39'unun (%86,7) erkek toplam 45 çocuktan oluşmaktadır. Çalışmanın kontrol grubu 6'sı (%17,1) kız, 29'u (%82,9) erkek toplam 35 çocuktan oluşmaktadır. Otizm tanılarının şiddeti açısından, deney grubundaki katılımcıların 21'i (%47,7) hafif, 8'i (%17,8) orta ve 9'u (%20) ağır olarak bildirirken kontrol grubundaki katılımcıların 5'i (%14,3) hafif, biri (%2,9) orta ve 17'si (%48,6) ağır olarak bildirmişlerdir.

Ölçme Aracı

Psiko-Eğitimsel Profil-Revize (PEP-R)

OSB tanımlı 0-6 yaş çocuklarını değerlendirme aracı olarak TEACCH programında 1979 yılında Schopler ve Reichler tarafından geliştirilen geliştirilen Psiko Eğitimsel Profil (PEP) kullanılmaktadır. 1990 yılında revize edilmiş ve PEP-R olarak düzenlenmiştir. Bu test, gelişimi gecikmiş çocuklarda 12 yaşına kadar kullanılmaktadır.

PEP-R, gelişimsel alan ve davranışsal alan olmak üzere iki boyuttan oluşmaktadır. Gelişimsel alan, 16 taklit, 13 algı, 16 ince motor, 18 kaba motor, 15 el-göz koordinasyonu, 26 bilişsel performans, 27 bilişsel-sözel olmak üzere yedi alt alanda 131 maddedir. Beceriler kolaydan zora ilerlese de becerileri değerlendirmede öncelik sırası bulunmamaktadır. Bu nedenle esnek bir uygulaması olup zaman sınırı bulunmamaktadır. Uygulama sırasında bireyin liderliği takip edilebilmektedir. Bu değerlendirme bir çocuğun sadece kazanılmış ve başarısız olan puanları kullanarak değerlendirmek yerine, "gelişen beceriler" adı verilen üçüncü ve bir puan türü vermesi nedeniyle önemlidir. Böylece bu tür puanlama çocuğun kendine özgü güçlü yönlerini ortaya çıkarmayı ve daha kişiselleştirilmiş bir bireysel program oluşturulması için ayrıntılı bilgi almayı sağlamaktadır (Schopler & Mesibov, 1988).

Davranışsal alan, çocukların otistik davranışlarının yoğunlaştığı alanları dört alt alanda, 12 ilişki ve duygulanım, 8 oyun ve materyallere ilgi, 12 duyuşsal tepkiler ve 11 dil olmak üzere toplam 43 madde ile değerlendirme olanağı sağlamaktadır. PEP-R toplam 11 alt boyutta 174 maddeden oluşmaktadır (Schopler ve ark., 1990).

PEP-R Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmaları

Testin orijinal formunun güvenirligi test-tekrar test ve puanlayıcılar arası güvenirlilik olmak üzere iki yöntemle incelenmiştir. Gelişimsel alanın test tekrar test güvenirlilik katsayısı 0,92 olarak bulunmuştur. Puanlayıcılar arası güvenirlilik çalışmasında değerlendirenler arasındaki ölçüm farkları ($F(6,24=5,30 p > .01)$) anlamlı bulunmamıştır (Schopler ve ark. 1990). Amerika dışında İspanyolca, İtalyanca, Çince, Yunanca, İsveççe gibi pek çok dile çevrilmiş olan PEP ve PEP-R'in güvenirlilik çalışmalarında yüksek değerler elde edilmiştir (Kating-Lam & Rao 1993; Kikas & Haidkind, 2003; Muris, Steerneman & Ratering, 1997; Shek, Tsang, Lam, Tang & Cheung, 2006; Steerneman, Muris, Merckelbach & Willems, 1997; Van Berckelaer-Onnes & Van Dujin, 1993).

Türkiye'de Girli, Atasoy & Mutlu (2003) tarafından 18 ay ila 12 yaş arasında 178 otizmli çocukla yapılan güvenirlilik çalışmasında Cronbach Alpha değerlerinin gelişimsel alanda 0.88-0.97, davranışsal alanda 0.81-0.96 arasında değiştiği saptanmıştır. Madde-toplam

puan korelasyon değerleri ise, gelişimsel alanda $r = 0.20$ ila 0.85 ($p < .05$), davranışsal alanda $r = 0.27$ ila 0.74 ($p < .01$) arasındadır. PEP-R'nin benzer ölçekler geçerliliği gelişimsel alanda Ankara Gelişim Tarama Envanteri (AGTE), davranışsal alanda Ritvo-Freman Skalası (RFRLS) kullanılarak incelenmiştir. PEP-R ve AGTE gelişimsel alan toplam puanları arasında $r = 0.81$ ve iki ölçeğin alt alanları arasında $r = 0.55-0.88$ ($p < .05$ ve $p < .01$); davranışsal alan ile RFRLS'nin toplam puanları arasında $r = 0.68$, alt alanları arasında $r = 0.27-0.68$ ($p < .05$ ve $p < .01$) değişen korelasyon değerleri elde edilmiştir.

Veri Toplama Süreci/İşlem

Bu çalışma, Eylül 2017- Mayıs 2018 tarihleri arasında İzmir ilinde, 'Konak, Güzelbahçe, Bornova ve Menemen ilçelerinde MEB bağlı iki Özel özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi ve üç Devlet özel eğitim okulu olmak üzere 5 merkezde yürütülmüştür. Merkez müdürleri ile görüşülerek araştırma hakkında bilgi verilmiş ve ailelerden onam alınmıştır.

Öntest: Testler, katılımcıların devam ettikleri okulda kameralı sınıfta yapılmış ve kaydedilmiştir. Önkoşul becerileri tamamlayamayan öğrencilerde üst beceriler denenmemiştir. Testin uygulama süresi Schopler (1990) tarafından da belirtildiği gibi her öğrencide farklılık göstermiştir ve minimum 35 dakika, maksimum 3 saat sürmüştür.

BEP Hazırlama ve Hedeflerin Belirlenmesi: Deney grubunda yer alan katılımcıların ön testleri ile 7 gelişimsel alt alanda düzeyleri belirlenmiş ve bireysel eğitim programları oluşturulmuştur. Dört davranışsal alt alan sonuçları incelenerek hedefler belirlenmiş ve BEP'na dahil edilmiştir. Kontrol grubuna ise, PEP-R ile yapılan değerlendirme sonuçlarına göre BEP hazırlanmamış ve katılımcılar RAM tarafından verilen hedefler doğrultusunda kendi eğitimcileri ile çalışmaya devam etmişlerdir.

Eğitim Ortamı ve Materyaller: Her katılımcı için öğretim sürecinde kullanılacak materyaller, test sırasındaki gözlemler, aile ve eğitimcisinden alınan bilgiler ışığında ilgi alanları, duyuşsal ihtiyaçları gibi özelliklerine (örneğin, ışıklı oyuncak, dikenli top) göre belirlenmiştir. Ayrıca, masa, sandalyenin yanı sıra, çocukların dinlenebilecekleri, oyun oynayabilecekleri ya da bazı çalışmalarını sürdürebilecekleri halı ve minder gibi yerde çalışma yapmaya uygun materyaller de ortamda bulundurulmuştur

Öğretim: Araştırmacı, her bir katılımcı ile TEACCH programının ilkelerinden olan, yapılandırılmış öğretim tekniklerinden yararlanılarak 45 dakikalık birebir eğitim seansları ile toplam 12 hafta boyunca BEP hedefleri doğrultusunda öğretim yapmıştır. Öğretim sürecinde öğrencilerin performansları her gelişim alanının kayıt formuna kaydedilmiştir.

Uygulama ve Puanlama Güvenirliği

Testlerin uygulama guvenirliği ve eğitim uygulamalarının uygunluğu 25 katılımcının (katılımcıların %55.5'i) video kayıtları tez danışmanı tarafından izlenerek incelenmiştir. Test uygulama guvenirliği % 100 ve oğretim uygulama guvenirliği % 99 olarak değerlendirilmiştir. Testlerin araştırımcı ve danışman puanlama verileri karşılaştırıldığında puanlayıcı guvenirliğinin gelişimsel testlerde %97, davranışsal testlerde %91 olduğu bulunmuştur. Bu sonucun Shek ve ark. (2005) çalışmasıyla da uyumlu olduğu bulunmuştur.

Verilerin Analizi

Bu çalışmada çeşitli şiddet dőzeylerinde otizm spektrum bozukluğu bulunan 80 çocuk ile 3 aylık sőrede eğitmeden yararlanma dőzeyleri öntest-sontest modeli ile PEP-R değerlendirme ölçeği kullanılarak ölçőlmőřtur. Veriler SPSS 20. 0 paket programında yer alan eşleştirilmiş örneklem t testi analizi, bağımsız örneklem t testi, etkisi test edilen bir faktör ya da faktörlerin dışında bağımlı değişken ile ilişkisi bulunan bir değişkenin kontrol edilmesini sağlamak amacıyla Kovaryans (ANCOVA) analizi, iki ilişkisiz örneklem ortalamalarının anlamlı şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını ölçmek için bağımsız gruplar t testi analizi, iki ilişkisiz örneklemden elde edilen puanların birbirinden anlamlı şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını ölçmek için Mann Whitney U testi ile çözölmenmiştir.

BULGULAR

Deney ve kontrol gruplarının gelişimsel ve davranışsal alanlara ait öntest puanlarının farklılaşıp farklılaşmadığı bağımsız örneklem t testi ile incelenmiştir. Deney ve kontrol grubunda yer alan katılımcıların eğitim öncesi ve sonrasındaki gelişimsel dőzeylerindeki farklılaşma eşleştirilmiş örneklem t testi ile incelenmiştir

Deney grubunun, Gelişimsel alanda, taklit becerisinde $t(44) = -5.51, p < .001$, algı becerilerinde $t(44) = -4.14, p < .001$, ince motor becerilerinde $t(44) = -4.82, p < .001$, kaba motor becerilerinde $t(44) = -4.04, p < .001$, el göz koordinasyonunda $t(44) = -3.24, p = .002$, bilişsel becerilerinde $t(44) = -6.81, p < .001$, ve sözel becerilerinde anlamlı farklılık olduğu görölümüştür, $t(44) = -5.61, p < .001$, Davranışsal alanda, ilişki ve duygulanım, $t(44) = -2.47, p = .017$, oyun ve materyallere ilgi $t(44) = -3.42, p < .001$, duyusal tepki $t(44) = -2.43, p = .019$, ve dil boyutunda anlamlı farklılık olduğu görölümüştür, $t(44) = 2.70, p = .010$.

Kontrol grubundaki katılımcıların, gelişimsel alanda, öntest ve sontest sonuçları eşleştirilmiş örneklem t testi analizi sonuçlarına göre, taklit becerilerinde $t(34) = -6.14, p < .001$, algı becerilerinde $t(34) = -4.90, p < .001$, ince motor becerilerinde $t(34) = -5.63, p < .001$, kaba motor becerilerinde $t(34) = -3.89, p < .001$, el göz koordinasyonunda $t(34) = -5.02,$

$p < .001$, bilişsel becerilerde $t(34) = -6.32$, $p < .001$, sözel becerilerinde anlamlı farklılık olduğu görülmüştür, $t(34) = -3.70$, $p < .001$. Kontrol grubundaki katılımcıların davranışsal alandaki öntest sontest ortalama puanları eşleştirilmiş örneklem t testi analizi sonuçlarına göre, ilişki ve duygulanım $t(34) = .828$, $p = .413$; oyun ve materyallere ilgi $t(34) = -1.15$, $p = .130$, duyu tepkileri $t(34) = -1.45$, $p = .156$ ve dil boyutunda anlamlı farklılık olmadığı, $t(34) = -.503$, $p = .619$ görülmüştür.

Bağımsız örneklem t testi sonucuna göre, kontrol ve deney grubundaki katılımcıların tüm gelişimsel ve davranışsal alanlarda öntest puan ortalamalarının birbirlerinden anlamlı şekilde farklılaştığı görülmektedir. Buna göre, deney ve kontrol gruplarının birbirine denk iki grup olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle çalışmanın devamında sonuçlara ANCOVA testi uygulanarak deney ve kontrol gruplarının ön test ortalama puanlarının etkisi kontrol altına alınmıştır. Deney ve kontrol gruplarındaki katılımcıların gelişimsel ve davranışsal alanlara ait sontest puan ortalamalarının farklılaşıp farklılaşmadığı öntest ölçümlerinin etkisini incelemek amacıyla kovaryans (ANCOVA) analizi ile incelenmiştir.

Aşağıda yer alan Tablo 1’de deney ve kontrol grupları katılımcılarının sontest PEP-R alt ölçek düzeltilmiş puan ortalamaları ve standart hataları tablosu yer almaktadır.

Tablo 1

Deney ve Kontrol Grupları Katılımcılarının Sontest PEP-R Alt Ölçek Düzeltilmiş Puan Ortalamaları ve Standart Hataları

PEP-R	Grup	n	Düzeltilmiş X	SE
Taklit	Deney	45	24.61	.367
	Kontrol	35	20.99	.424
Algı	Deney	45	23.47	.350
	Kontrol	35	22.23	.401
İnce Motor	Deney	45	24.804	.370
	Kontrol	35	22.481	.425
Kaba Motor	Deney	45	31.14	.439
	Kontrol	35	31.65	.501
El Göz Koordinasyonu	Deney	45	17.90	.504
	Kontrol	35	16.44	.581
Bilişsel	Deney	45	30.62	.574
	Kontrol	35	27.32	.660
Sözel	Deney	45	21.16	.768
	Kontrol	35	17.56	.887
İlişki ve Duygulanım	Deney	45	13.98	.406

	Kontrol	35	11.26	.471
Oyun ve Materyallere İlgisi		45	6.58	.260
	Deney			
	Kontrol	35	6.12	.296
Duyusal Tepkiler	Deney	45	14.99	.356
	Kontrol	35	13.50	.409
Dil	Deney	45	7.130	.468
	Kontrol	35	5.20	.534

ANCOVA analizi sonuçlarına göre, deney ve kontrol gruplarının, gelişimsel alanın alt alanlarından taklit becerisi ($F(1,77) = 36.85, p < .001, \eta_p^2 = .324$); algı becerisi ($F(1,77) = 4.99, p = .028, \eta_p^2 = .061$), ince motor becerileri ($F(1,77) = 15.29, p < .001, \eta_p^2 = .166$); bilişsel beceriler ($F(1,77) = 12.78, p = .001, \eta_p^2 = .142$) ve sözel beceriler ($F(1,77) = 8.27, p = .005, \eta_p^2 = .097$) son test ortalama puanları arasında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir. Ancak, kaba motor becerileri deney ve kontrol gruplarının ($F(1,77) = .515, p = .475, \eta_p^2 = .007$); el göz koordinasyonu ($F(1,77) = 3.180, p = .078, \eta_p^2 = .040$) son test puanları arasında ise anlamlı farklılık olmadığı belirlenmiştir.

Davranışsal alanda ise, son test ortalama puanları arasındaki farkın deney ve kontrol grubunda ilişki ve duygulanım alanında ($F(1,77) = 16.42, p < .001, \eta_p^2 = .176$) farklılaştığı, oyun ve materyallere ilgi alanında ise anlamlı farklılık olmadığı ($F(1,77) = 1.315, p = .255, \eta_p^2 = .017$) anlamlı farklılaşma olmadığı, duyuşsal tepkiler alanında farklılaştığı ($F(1,77) = 6.87, p = .011, \eta_p^2 = .082$), dil alanında farklılaşma olduğu ($F(1,77) = 7.08, p = .009, \eta_p^2 = .084$) belirlenmiştir.

TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Tartışma

Bu çalışmada deney grubunda yer alan katılımcılar, PEP-R değerlendirme ölçeği sonucuna göre hazırlanmış bireyselleştirilmiş eğitim programıyla 3 ayda, haftada bir olacak şekilde 12 seans eğitim almışlardır. Deney grubundaki katılımcıların gelişimsel ve davranışsal alanlardaki becerilerde ilerleme gösterme düzeyleri tespit edilmiştir. Kontrol grubunda yer alan katılımcılar da PEP-R ile değerlendirilmiş ancak bireyselleştirilmiş eğitim programları devam ettikleri merkezlerde-okullarda uygulanan MEB programına göre hazırlanarak uygulanmıştır. Kontrol grubunun öntest ve sontest sonuçları karşılaştırıldığında kontrol grubunun da gelişimsel alanda ilerleme kaydettiği ancak davranışsal alanda yer alan ilişki ve duygulanım, oyun ve materyallere ilgi, duyuşsal tepkiler ve dil alanlarında öntest puanlarına göre anlamlı bir gelişme kaydedemediği görülmüştür. Bu veriler, alan yazındaki (Francke, Geist 2003; Girli, 2007; Tsang ve diğ. 2006) verilerle örtüşmektedir.

Deney ve kontrol gruplarının son testleri karşılaştırıldığında deney grubundaki öğrenciler taklit; algı; ince motor, bilişsel, sözel alanlarında kontrol grubuna göre daha fazla

ilerleme kaydetmiştir. Kaba motor, el-göz koordinasyonu gibi kas gelişimine dayalı alanlarda denekler arasında anlamlı bir gelişim farklı gözlenmemiştir. Pinerai ve ark. tarafından yapılan çalışmada (2009) ince motor becerilerinde önemli artışlar, uyumsuzluk davranışlarında azalma ve programdaki çocukların, henüz müdahale almayan çocuklara kıyasla bağımsızlaşma becerilerinde artış gözlenmiştir. Mutlu'nun (1998) okul öncesi dönemde 40 çocukla; Girli (2003)'nin 20 aylık otizm tanılı ve 2,5 yaşında başka türlü adlandırılmayan otistik bozukluk tanılı iki olguyla; Atasoy & Varır (2005)'in 3 yaşında otizm tanılı bir olguyla yaptıkları çalışmalarda çocukların gelişimsel ve davranışsal alanda olumlu yönde gelişme kaydettiği belirlenmiştir. Bu çalışmanın bulguları da yukarıda bahsedilen çalışmalar ile uyumlu bulunmuştur.

TEACCH temelli müdahalelere ilişkin olarak, 2-3 yıl boyunca haftada 20-30 saat olarak tanımlanan yüksek yoğunluklu tedavi programının etkilerini açıklayan kontrollü klinik çalışmaların eksikliği vardır (Probst ve ark. 2010). Diğer yandan, düşük-orta yoğunluklu TEACCH müdahaleleri için (örneğin, 2 yıl boyunca haftada 20 saat tedavi) önemli bir etkinlik olduğuna dair yeterli kanıt vardır (Probst ve ark. 2010; Panerai ve ark. 2009). Bu çalışmada TEACCH proramına haftada 1 saat ayrılmasına rağmen katılımcılar ilerleme göstermiştir.

Davranışsal alanda deney grubunun ilişki ve duygulanım; duygusal tepkiler ve dil alanında kontrol grubundan daha yüksek puanlar almıştır. Bu sonuçlar uygulanan eğitim programının otizm spektrum bozukluğunun tanı kriterleri içinde yer alan davranışlarda uygun eğitimsel müdahalelerle olumlu değişikliklerin sağlanabileceğini göstermektedir. Deney grubundaki katılımcıların, davranışsal alanda materyallerle ilgilenme biçiminin, ortama ve çalışmalara dair motivasyonun, dikkat süresinin ölçüldüğü oyun ve materyallere ilgi alanında farklılaşma gözlenmemiştir. Bunun nedeni de çalışma süresinin kısalığı olabilir. Çünkü; Girli (2007) tarafından yapılan, Eylül 1999 ve Haziran 2000 tarihleri arasında Asperger sendromu ve yüksek işlevli otizm tanısı almış 28 çocuğun, 5 yıl süren boylamsal çalışmasında gelişimsel alanların tümünde gözlenen ilerlemenin yanısıra davranışsal alanda istatistiksel düzeyde anlamlı azalma gösterdiği belirlenmiştir. Kontrol grubunda yer alan katılımcılara uygulanan MEB eğitim programında davranışsal alana özgü hedefler yer almamaktadır. Bu nedenle kontrol grubunda davranışsal alanda ön test-son test puanları arasında farklılık görülmemesinin nedeni bu alana yönelik çalışma yapılmamış olması olabilir.

PEP-R ile hazırlanan erken müdahale programlarının olumlu etkileri hem kısa hem de uzun dönemli çalışmalarda gösterilmiştir (Rogers ve Vismara 2008). Bu çalışmada katılımcılar, 0-6 yaş ve 6-12 yaş olarak iki gruba ayrılmıştır. Literatür ışığında, erken çocukluk döneminde yer alan 0-6 yaş grubu katılımcılarının 6-12 yaşa göre daha fazla gelişme göstermesi öngörülmüştür. İki grup arasında anlamlı karşılaştırma yapabilmek için katılımcıların fark puan ortalamaları alınmış ve 0-6 yaş grubunun eğitimden daha fazla faydalandığı belirlenmiştir.

Otizm ve cinsiyet ilişkisi ile ilgili yapılan çalışmalarda kız ve erkek çocuklarının arasında eğitimden yararlanma açısından fark gözlenmemiştir (Aydın, 2002). Bu çalışmada da katılımcıların eğitimden yararlanma düzeyleri cinsiyete göre karşılaştırıldığında kız ve erkek öğrencilerin eğitimden yararlanma düzeylerinde farklılaşma gözlenmemiştir.

DSM-V göre hafif grupta yer alan yüksek işlevli otizmde dil becerileri ve zeka düzeyi normal skala içerisinde yer almaktayken uyumsal davranışlar, sosyal beceriler ve bilişsel işlevlilikte sorunlar gözlenmektedir (Ichikawa ve ark., 2013). Bu çalışmada da, katılımcıların tanıların-otizmlerinin şiddetlerine göre eğitimden yararlanma düzeyleri incelendiğinde gelişimsel alanlardan sözel alan haricindeki diğer gelişimsel alanlarda tanısal şiddete göre anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir. Sözel alanda ise otizm tanıların şiddetine göre hafif grupta yer alan bireylerin, orta ve ağır grupta yer alanlara göre daha fazla ilerlediği tespit edilmiştir. Ancak dilin semantik ve pragmatik yanını ölçen davranışsal alanın dil alanında otizmden etkilenme düzeylerine göre anlamlı düzeyde değişim gözlenmemiştir.

Ülkemizde daha önce PEP-R ile yapılmış çalışmalarda 0-6 yaş aralığındaki çocuklarla çalışılmıştır. Örneğin, Mutlu (1999) Girli'nin (2007) çalışmasında katılımcılar tüm alanlarda gelişme göstermiştir. Bu çalışmada ise daha geniş bir yaş ranjı (0-12) ile çalışılmış olması Türkçe PEP-R le hazırlanan programların etkililiğinin daha geniş bir yaş ranjı için geçerliliğine ilişkin veri sağlamış olması açısından önemlidir.

Bu çalışma (12 hafta) gibi Mutlu'nun ve Atasoy ve Varır'ın çalışmaları daha kısa süreli (8 hafta, 20 hafta) çalışmalardır. Bu nedenle çocukların gelişimsel kazanımlarının genellenmesi ve kullanımı hakkında bize çok fazla veri sunmamaktadır. Ayrıca kısa süreli olan bu çalışmalarda (Mutlu, 1999; Varır ve Atasoy, 2005; Yiğit, 2019), otizmin davranışsal özellikleri ile ilgili olan PEP-R'in davranışsal alanı ile ilgili gelişmelerin daha sınırlı olduğu görülmektedir. Halbuki boylamsal çalışmalarda örneğin Girli (2007) davranışsal alanda daha fazla gelişme sağlandığı belirlenmiştir.

Öneriler

Daha sonra yapılacak çalışmalar için öneriler,

1. Benzer çalışmaların daha fazla kız katılımcının olduğu gruplarla tekrarlanması kız ve erkekler arasındaki gelişimsel farklılıklarla ilgili daha kapsamlı veriler elde etmemizi sağlayabilir.
2. Haftalık ders saati daha fazla olan, yoğun bir program ile çalışma yapılması kaba motor ve el-göz koordinasyonu gibi kas gelişimi ile ilgili becerilerin gelişiminde eğitim programının farklılık yaratıp yaratmayacağını değerlendirmede yararlı olabilir.
3. Ağır şiddette otizmi bulunan öğrencilerin davranışsal alandaki gelişmelerini değerlendirebilmek için daha uzun süreli çalışmaların planlanması yararlı olabilir.
4. 0-3 yaş arasındaki grupların Pep-r ölçeğine göre hazırlanmış eğitim programlarının etkililiği boylamsal olarak incelenebilir. Böylece programın uzun süreli etkileri gözlenebilir.
5. Yapılacak benzer çalışmalarda, ailelerin eğitim programının yararları hakkındaki değerlendirmesini belirleyebilmek amacıyla sosyal geçerlilik verisi toplanabilir..
6. OSB olan çocuğun eğitimden yararlanma düzeyini etkileyen sosyal faktörleri belirleyebilmek için kardeşlerinin olup olmaması, hane halkı sayısı gibi faktörlerin sürece etkisi incelenebilir.

Uygulama alanına ilişkin öneriler,

1. Çocukların gelişimsel alanlardaki performanslarını detaylı olarak görebilmek için PEP-R ölçeği, değerlendirme ve güçlü bir başlangıç noktası oluşturmada kullanılabilir.
2. Çocukların davranışsal alandaki becerileri kapsamlı şekilde değerlendirilerek bireyselleştirilmiş eğitim programına davranışsal alanla ilgili becerilerin geliştirilmesi eklenebilir.
3. Çocukların dil becerilerinin içinde yer alan kavram becerileri ile dilin işlevsel kullanımı arasındaki farklılıkların görülebilmesi için PEP-R ölçeği kullanılabilir.

KAYNAKÇA

American Psychiatric Association, *APA (2013) DSM V*.

Akçakın, M. (2002). Sex Differences in Autism. *Turkish Journal of Child and Adolescent Mental Health* 9(1), 3-15.

Atasoy, S., & Varır, D. (2005). *Otistik çocuklarda TEACCH programının gelişimsel düzeye etkisi: olgu sunumu*. Poster I. İzmir Uluslararası Özel Eğitim ve Otizm Sempozyumunda sunulmuş bildiri, İzmir.

Aydın, A. (2002). *Otistik Çocuk Sahibi Annelerine Yönelik Bir Eğitim Programı Modeli*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Barnes, J.A. & Park, J. H. & Howard, A. & Jeon, M. (2020): Child-Robot Interaction in a Musical Dance Game: An Exploratory Comparison Study Between Typically Developing Children and Children with Autism, *International Journal of Human-Computer Interaction*.

Bradshaw, J. & Steiner, A. M. & Gengoux, G., & Koegel, L. K. (2015). Feasibility and effectiveness of very early intervention for infants at-risk for autism spectrum disorder: A systematic review. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45(3), 778–794.

Boyd, B. A., Conroy, M. A., Mancil, G. R., Nakao, T., & Alter, P. J. (2007). Effects of circumscribed interests on the social behaviors of children with autism spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37(8), 1550–1561.

Boyd, B. A., Odom, S., Humphreys, B., & Sam, A. (2010). Infants and toddlers with ASD: Early identification and early intervention. *Journal of Early Intervention*, 32, 75–98.

D’Elia, L. & Valeri, G. & Sonnino, F. & Fontana, I & Mammone, A. & Vicari, S. (2014). A Longitudinal Study of the Teacch Program in Different Settings: The Potential Benefits of Low Intensity Intervention in Preschool Children with Autism Spectrum Disorder. *J Autism Dev Disord*, 44, 615–626.

Eldevik, S., Hastings, R. P., Hughes, J. C., Jahr, E., Eikeseth, S., & Cross, S. (2009). Meta-analysis of early intensive behavioral intervention for children with autism. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 38(3), 439–450.

Francke, J., & Geist, E. A. (2003). The effects of teaching play strategies on social interaction for a child with autism: A case study. *Journal of Research in Childhood Education*, 18, 125–140.

Girli, A., & Atasoy, S. (2006). *The study of the Turkish autistic children’s (2-6 year) progress*

- through TEACCH and HANEN programme, Poster II. World Autism Congress- Autism Safari Kongresinde sunulmuş bildiri, CapeTown.
- Girli, A (2007) "Otizme Dost Bir Yaklaşım: TEACCH" Özürlüler '07 Kongre Bildirileri Kitabı- Özel Eğitime Disiplinler Arası Bakış-Özürlülere İlişkin Hukuki Düzenlemeler. 197-203.
- Girli, A (2007). *Asperger Sendromlu ve Yüksek İşlevli Otistik Çocukların Eğitimden Yararlanma Düzeyleri. Özel Eğitim Dergisi.* 8(2), 23-43.
- Girli, A., Atasoy, S., & Mutlu, B. (2003). *Otistiklerin değerlendirilmesinde kullanılan PEP-R (Psiko-Eğitimsel Profil) ölçeğinin geçerlik güvenirlik çalışması* Poster Gelişimsel Nöropsikiyatri Toplantıları I. Uluslararası Otizm Sempozyumunda sunulmuş bildiri, İstanbul.
- Granpeesheh, D., Dixon, D. R., Tarbox, J., Kaplan, A. M., & Wilke, A. E. (2009). The effects of age and treatment intensity on behavioral intervention outcomes for children with autism spectrum disorders. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 3(4), 1014–1022.
- Greenspan, S. I. ve Wieder, S. (1999). A functional developmental approach to autism spectrum disorders. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 24(3), 147-161.
- Greenspan, S. I., Wieder, S. (2017). *Otizimde Derinlemesine Oyunla Tedavi.* (1. Basım) (Çev. Müjde Işık Koç). İstanbul: Özgür Yayıncılık.
- Goldstein, S. & DeVries, M. (2013). *Interventions for Autism Spectrum Disorders Translating Science into Practice.* Springer-Verlag New York.
- Hume, K. & Odom, S. (2007). Effects of an individual work system on independence, task acquisition and duration, and generalization in students with autism. *J Autism Dev Disord* 37:1166–1180.
- Ichikawa, K., Takahashi, Y., Ando, M., Anme, T., Ishizaki, T., Yamaguchi, H., & Nakayama, T. (2013). TEACCH-based group social skills training for children with high-functioning autism: a pilot randomized controlled trial. *BioPsychoSocial Medicine*, 7(1), 14. doi:10.1186/1751-0759-7-14.
- Krishnan, R & Nesh, M. T. J. A. & Russell, P. S. S. Russell, S. & Mammen, P. (2016). The effectiveness of an intensive, parent mediated, multi-component, early intervention for children with autism. *J. Indian Assoc. Child Adolesc. Ment. Health* 2016; 12(3):230-252.
- Kikas, E., & Haidkind, P. (2003). *Developing an Estonian version of the psycho-educational profile-revised (PEP-R).* *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 33 (2), 217.
- Kurt, O. (2012). Otizm spektrum bozukluğu ve bilimsel dayanaklı uygulamalar. E. Tekin-İftar (Ed.), *Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklar ve eğitimleri içinde* (ss. 83-120). Ankara: Vize Yayıncılık.
- Kurt, O. & Subaşı-Yurtçu A.B. (2017). Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Kapsamlı Uygulamalar. *Sakarya University Journal of Education*, Nisan/April 7(1), 155-182.
- Lovaas, O. I. (1987). Behavioral treatment and normal educational and intellectual functioning in young autistic children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55, 3–9.

- Maenner, M. J. & Shaw, K. A. & Baio, J., Washington, A. & Patrick, M. & DiRienzo, M., ve ark. (2020). Prevalence of autism spectrum disorder among children aged 8 years—Autism and Developmental Disabilities Monitoring Network, 11 sites, United States, 2016. *MMWR Surveillance Summary*, 69(4), 1–12.
- Marcus, L., Lansing, M., Andrews, C., & Schopler, E. (1978). Improvement of teaching effectiveness in parents of autistic children. *Journal of American Academy of Child Psychiatry*, 17, 625–639.
- Mesibov, G.B. (1997). Formal and informal measures of effectiveness of the TEACCH programme. *Autism*, 1, 25-35.
- Mesibov, G. B. & Shea, V. (2010). *The TEACCH Program in the Era of Evidence- Based Practice. J Autism Dev Disord* 40:570–579.
- Mesibov, G. B., Shea, V. (2011). Evidence-based practices and autism. *Autism*, 15(1), 114–133.
- Mesibov, G.B., Shea, V., & Schopler, E., (2005). The culture of autism. *The TEACCH Approach To Autism Spectrum Disorders* (pp19-32). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Muris, P., Steerneman, P., & Ratering, E. (1997). *Brief report interrater reliability of the psychoeducational profile (PEP). Journal of Autism and Developmental Disorders*, 27 (5), 621-626.
- Odom, S. L., Boyd, B., Hall, L. J., & Hume, K. (2010). Evaluation of comprehensive treatment models for individuals with autism spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 40, 425–436.
- Odom, S. L., Collet-Klingenberg, L., Rogers, S. J. ve Hatton, D. D. (2010). Evidence-based practices in interventions for children and youth with autism spectrum disorders. *Preventing School Failure: Alternative Education for Children and Youth*, 54(4), 275-282.
- Odom, S. L., Hume, K., Boyd, B., & Stabel, A. (2012). Moving beyond the intensive behavior therapy vs. eclectic dichotomy: Evidence-based and individualized program for learners with ASD. *Behavior Modification*, 36(3), 270–297.
- Odom, S. L. & Sam, A. W. & Tomaszewski, B. & Cox, A. (2020). Quality of educational programs for elementary school-age students with autism. [Manuscript submitted for publication]. Frank Porter Graham Child Development Institute, University of North Carolina at Chapel Hill.
- Panerai, S. & Zingale, M. & Trubia, G. & Finocchiaro, M. & Zuccarello, R. & Ferri, R. & Elia, M. (2009). Special Education Versus Inclusive Education: The Role of the TEACCH Program. *Journal of Autism and Developmental Disorders*. 39 (6), 874–882.
- Probst, P., Jung, F., Micheel, J., & Glen, I. (2010). Tertiary-preventative interventions for autism spectrum disorders (ASD) in children and adults: An evaluative synthesis of two TEACCH based outcome studies. *Life Span and Disability*, 13(12), 129–167.
- Reichow, B., & Wolery, M. (2008). Comprehensive synthesis of early intensive behavioral interventions for young children with autism based on the UCLA young autism project model. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 39, 23–41.

- Rogers, S. J., & Vismara, L. A. (2008). Evidence-based comprehensive treatments for early autism. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 37(1), 8–38.
- Sam, A.M. & Odom, S.L. & Tomaszewski, N. & Perkins Y. & Cox, A.W. (2020). Employing Evidence-Based Practices for Children with Autism in Elementary Schools. *Journal of Autism and Developmental Disorders*.
- Shek, D.T.L., Tsang, S.K.M., Lam, L.L., Tang, F.L.Y., & Cheung, P.M.P. (2005). *Psychometric Properties of the Chinese Version of the Psycho-educational profile-revised (PEP-R) [Elektronik versiyon]*. *Autism*, 35(1), 37-44.
- Schopler, E., Mesibov, M. & Baker, A. (1982). The effect of treatment structure on development of autistic children. *Archives of General Psychiatry*, 24, 415-421.
- Schopler, E. & Mesibov, G. (1988). Introduction To Diagnosis And Assessment Of Autism. *Diagnosis and Assessment In Autism (pp. 3-14)*. New York: Plenum Press.
- Schopler, E., Reichler, R. J., Bashford, A., Lansing, M., & Marcus, L. (1990). *Individualized Assessment And Treatment For Autistic And Developmentally Disabled Children: Vol. I. Psychoeducational profile-revised (PEP-R)*. Austin, Texas:Pro-ed.
- Sterneman, P. & Muris, P. & Merckelbach, H., & Willems, H. (1997). *Brief Report: Assessment of development and abnormal behaviour in children with pervasive developmental disorders. Evidence for the reliability and validity of the revised psychoeducational profile*. *Journal of Autism and Developmental Disorders*. 27 (2), 177-185.
- Taymaz Sarı, O. & Biçer, E. & Kasım, D. (2017). Gelişimsel Sorunları Olan Çocuklarda Oyun Temelli Ev ve Çocuk Merkezli Eğitim Programının Etkililiği Üzerine Çalışma. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education)* 32(4): 960-981.
- Tsang, S.K.M., Shek, D.T.L., Lam, L.L., Tang, F.L.Y., & Cheing, P.N.P. (2006). Brief report : Application of the TEACCH Program on Chinese Pre-School Children with autism – does culture make difference [Elektronik versiyon]. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37, 390-396.
- Welterlin, A. & Turner-Brown, L. M. & Harris, S. & Mesibov, G. & Delmolino, L. (2012). The Home TEACCHing Program for Toddlers with Autism. *J Autism Dev Disord*. 42,1827–1835.
- Wilczynski, S.M. (2009). National Standards Report.
- Van Berckelaer-Onnes, I., & Van Dujin, G. (1993). A Comparison Between The Handicaps Behavior And Skills Schedule And The Psychoeducational Profile. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 23, 263-272.
- Yu, L. & Zhu, X. & Shek, D.T.L. & Zou, X.B. & Deng, H.Z. & Au Yeung, P. W. H. (2018). Validation of the Simplified Chinese Psychoeducational Profile Third Edition in Mainland China. *J Autism Dev Disord* 49, 1599–1612.

BİR KAHRAMAN YARATMA SÜRECİ VE SEVİM BURAK'IN PENCERE'Sİ**Dr. Öğr. Üyesi Ferda ATLI**

İnönü Üniversitesi

ORCID ID0000-0003-2364-1356

ÖZET

Sevim Burak 1950 kuşağı öykü yazarları arasında anılmaktadır (Koçakoğlu, 2009: 57). Tiyatro metinlerinin yanı sıra yarım kalmış bir romanının da varlığı bilinen yazar, kendine özgü metin yaratımı ve renkli kişiliği ile Türk öyküsünün değeri geç anlaşılan yazarlar kategorisinde yerini almıştır.

Yazarın ilk öykü kitabı olan *Yanık Saraylar*, ilki 1965 baskısı olmak üzere birden fazla kez basılmıştır (Koçakoğlu, 2009: 57) ve Türk öykü dünyasında hâlâ ses getiren öyküleri içerisinde barındıran kült bir eser olma niteliğini korumaktadır. Bu eser içerisinde bulunan ve katmanlı bir yapıya sahip olan *Pencere* öyküsü gerek yazarın psikolojik yaratım sürecini sembollerle örtülü olarak sunması gerek öykü kahramanı kadının derin psikolojik buhranını okuyucuya yansıtması bakımından oldukça dikkat çekici ayrıntılar barındırmaktadır. Metin, Freud'un "gündüz düşleri ve yaratıcı yazarlık halleri" (Freud, 1999: 127) bakımından okunabileceği gibi yine Freud'un öne sürdüğü yazarın metin kahramanlarını "kendi ego parçalarından yaratması" (Freud, 1999: 132) fikrini de destekleyici bir anlayışla kaleme alınmıştır. Anlatıcının bir pencere camından karşı evde oturan bir kadını gözlemlemesi üzerine kurulmuş olan öykü metni bilinç akışı tekniğine ve şaşırtıcı bir kurguya sahip olmasının yanı sıra şekil özellikleri bakımından da yazıldığı dönemin ilerisinde bir yapıttır. Burak, metinde sözcüklerle adeta oyun oynamış ve hayatı süresince yaşadığı tüm parçalanmışlıkları, yabancılaşmayı ve Yahudi kimliği sebebiyle toplumdaki farklı hissettiği/hissettirildiği gerçeğini birbirinden kopuk ve farklı cümleler üzerinden okuyucuya sezdirmiştir. Pencere sembolü adeta hem Burak'ın kadınlığını (Freud, 2014: 399) hem bir süre mankenlik yaptığı hayatının vitrinini hem de pencerenin dışında kalan toplumun bakışlarını anlatmaktadır. Kendine özgü bir kişiliği olan Sevim Burak, kahramanlarına kendisinden ve çevresinden izler nakşetmiştir.

Çalışmanın amacı Sigmund Freud'un gündüz düşleri ve rüya sembolleri hakkındaki görüşlerinden de yararlanarak Sevim Burak'ın *Pencere* öyküsünü irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Edebiyatı, öykü, Sevim Burak, psikanaliz, Pencere.

GİRİŞ

1950'li yıllarda öyküler kaleme alan ve ölümüne kadar da tiyatro, roman gibi farklı türlerde eserler veren Sevim Burak, Türk edebiyatının en renkli şahsiyetleri arasındadır. Bu renkli kişiliği öykülerinde de dikkat çekmektedir. Mankenlik ve terzilik yaptığı (Koçakoğlu,

2009: 30-31) yılların da kazanımlarıyla öykülerini kendine özgü parçalar hâlinde birleştirip vitrine sunmuştur.

Burak, öykülerinde yapmış olduğu dil ve kurgu oyunlarıyla Türk edebiyatına ayrı bir soluk getirmektedir. *Yanık Saraylar*, *Afrika Dansı* ve *Palyaço Ruşen* isimli üç öykü; *Sahibinin Sesi*, *Everest My Lord*, *İşte Baş*, *İşte Gövde*, *İşte Kanatlar*, isimli üç tiyatro eseri, ölümü sebebiyle yarım kalmış olan *Ford Mach 1* isimli romanı ve anı-mektup tarzında oğlu Karaca Borar tarafından yayınlanan *Mach 1'den Mektuplar* isimli bir eseri mevcuttur (Koçakoğlu, 2009: 57-64). 30 Aralık 1983 tarihinde vefat eden yazar iki evlilik yapmış, iki çocuk sahibi olmuş, Yahudi bir anneden gelmiş olmasının izlerini her zaman taşımış ve eserlerine yansıtmış, eşinin işi dolayısıyla birçok ülke gezmiş entelektüel bir yazardır. Öyküleri psikolojik derinlik barındırmakta sadece konu ve kahraman yaratımı açısından değil kullandığı kelime hatta harf seçimi ve seçilen bu harf ve kelimelerin yazılışı, diziliş özelliği bakımından da kendine özgü bir derinlik yakalamaktadır.

Yanık Saraylar öykü kitabında bulunan *Pencere* (1962) isimli öykü Burak hikâyeciliğinin en güzel örneklerinden biridir. Pencereden karşısındaki evde yaşayan kadını seyreden anlatıcı, kadının ve kendisinin buhranlı hâllerini anlatmakta okuyucu anlatılan kadının anlatıcının kendisi mi yoksa kendisinin dışında bir kişi mi olduğunu tam olarak kestirememektedir. Anlatıcı, karşı apartmanda yaşayan kadının terastan aşağıya atlayarak intihar etmesini beklemekte, yeşil şapkalı bir adamı öyküye dâhil etmekte ve karşı apartmandaki kadın yerine yeşil şapkalı adamın aşağıdan çağırması ve anlatıcının kendisini pencereden aşağıya bırakmasıyla öykü sonlanmaktadır. Kimi zaman büyük harflerin kullanıldığı metinde yazar bazı yerlerde adeta bir şiir yazıyormuşçasına alt alta kırık dizelerle olayın akışını sağlamış, kimi bölümlerde bilinç akışı tekniği kullanılmıştır. Ölüm, intihar, cinsellik ve hayatta kalma iç güdüsü üzerine kurulan metin, Freud'un yaratıcılık üzerine kaleme aldığı satırları hatırlatmaktadır. Metin, Freud'un "gündüz düşleri ve yaratıcı yazarlık halleri" (Freud, 1999: 127) bakımından okunabileceği gibi yine Freud'un öne sürdüğü yazarın metin kahramanlarını "kendi ego parçalarından yaratması" (Freud, 1999: 132) fikrini de destekleyici bir anlayışla kaleme alınmıştır. Burak, metinde sözcüklerle adeta oyun oynamış ve hayatı süresince yaşadığı tüm parçalanmışlıkları, yabancılaşmayı ve Yahudi kimliği sebebiyle toplumdaki farklı hissettiği/hissettirildiği gerçeğini birbirinden kopuk ve farklı cümleler üzerinden okuyucuya sezdirmiştir. Pencere sembolü adeta hem Burak'ın kadınlığını (Freud, 2014: 399) hem bir süre mankenlik yaptığı hayatının vitrinini hem de pencerenin dışında kalan toplumun bakışlarını anlatmaktadır.

Çalışmanın amacı, Sevim Burak'ın *Pencere* metni üzerinden Freud merkezli yaratıcılık, gündüz düşleri ve sembol çözümü ekseninde bir okuma gerçekleştirmektir.

Freud'un Gündüz Düşleri Bağlamında *Pencere*

Yazarlığın bir yaratma faaliyeti olduğu düşünüldüğünde eser de yaratılmış bir varlığa dönüşmektedir. Edebî eser, her ne kadar artık yazarından ayrı bir metin olarak okuyucuya sunulsa da yazar ve eser arasında organik daimi bir bağ vardır. Freud'un gündüz düşleri kavramı bu bağlamda dikkat çekicidir. "*İnsanların düşlemleri çocukların oyunundan daha güç gözlemlenir. Çocuğun kendi başına oynadığı ya da bir oyunun amaçları için diğer çocuklarla kapalı bir ruhsal sistem oluşturduğu doğrudur; ama oyununu yetişkinlerin önünde oynamasa bile öte yandan bunu onlardan gizlemez. Oysa yetişkin düşlemlerinden utanır ve onları diğer insanlardan saklar. Düşlemlerini en gizli iyelikleri olarak bağrında gizler ve*

kural olarak düşlemlerini birine anlatmaktansa yaptığı yanlış edimleri itiraf etmeyi yeğler. Bu tür düşlemler uyduran tek insan olduğuna inanmasının ve bu türden düşlemlerin diğer insanlar arasında da yaygın olduğundan habersiz oluşunun nedeni bu olabilir. Oyun oynayan bir insanla düşlemleyen bir insanın davranışları arasındaki bu farkın nedeni bu iki etkinliğin yine de birbirlerini tamamlayan güdüleridir.” (Freud, 1999: 127). Sevim Burak’ın da oyun, düş ve yaratıcılık ile ilgili düşünceleri Freud’un paralelindedir: “Tıpkı çocukken yaptığımız evler iskambil kağıtlarından oyunumuz gibi. Büyüyünce de seviniyoruz, ağlıyoruz kendi eserlerimizin yıkılmasına... Bu bir oyun değil. Çocukken de büyükken de sanattır yaptığımız. (Kendimize güvenimizdir) Maalesef iki kişi oynanamayan bir oyun. Hayatta daima (iki kişiden) kadın-erkek biri kuvvetlidir. Fizik anlamda değil manevi anlamda. ‘Oyun kuran kuvvetlidir’ Gözü açıkken düş gören kuvvetlidir. Hayal gücü olan kuvvetlidir.” (Burak, 1990: 20).

Yaratıcılığın bu hâlleri göz önünde tutulduğunda okuyucunun Sevim Burak’ın *Pencere* hikâyesinin ilk satırlarından itibaren bir kadın kahraman yaratma süreciyle karşı karşıya olduğunu söylemek mümkündür. Burak, adeta kendi zihninde oluşturduğu bir kadını karşı pencereden seyrediyormuşçasına resmetmekte, hemen bütün ayrıntılarını tasvir etmektedir. Kurmacayla gerçeğin iç içe geçtiği şu satırlardan anlaşılmaktadır:

“Kendini kaldırıp atmak için ufak bir işaretçik bekliyor benden; benim elimden çıkmış bir insanmışçasına istediklerimi yapıyor, buna karşılık onun ölümünü göreyim istiyor.” (Burak, 2016: 18).

Yazar, pencereden seyrettiği kadının hemen her düşündüğünü bilmekte ve kadının da onun düşüncelerinden haberdar olduğunu kimi satırlarda belirtmektedir. Yazarın zihninde oluşan kadın ile yazarın kimliği birbirine karışmaktadır. Yazarın pencereden izlediği kadın adeta onun zihin penceresinden bilinçdışına yolculuk edişi sırasında karşılaştığı ego parçalarından biridir:

“Ne görebilsem –ne alabilirsem- YAŞAMINDAN- yetiniyorum bununla; beni görmemesi için perdemin ortasına küçücük bir delik açıp O’nu gözetliyorum. Ayağının biri baştan başa beyaz sargılı; sargının birden al renge gireceğini düşünüyorum. Cesedinin pat diye tramvay caddesine düştüğünü-bütün caddeyi kaplayıp aştığını- gelen geçeni durdurtuğunu- sihirli bir iki saniyede cesedin kutsallaşıp büyüdüğünü- her şeyin değişip mutlu bir sona bağlandığını- düşünüyorum.

O da aynı şeyleri düşünüyor. 17-18 EKİM 2020
Tramvay caddesine bakıp gülümsüyor.” (Burak, 2016: 18).

Metinde kurmaca kişi ile anlatıcının hatta yazarın iç içe geçmiş hâlleri şu cümlelerle vurgulanır:

“İnsanın kendi ölümünü düşündüğü zaman böyle gülebileceğini –kadının da yerde uzanıp yatan kendi ölüsüne sevgi gösterdiğini- kuruyorum. Kendisini terastan ya da pencereden aşağıya atmasında hiçbir sakınca görmüyorum. Tam tersine, bu bana gerçek bir davranışmış gibi geliyor.” (Burak, 2016: 18).

Hikâye süresince yazarın kurguladığı tek kahraman apartmandaki kadın değildir. Yazar, zihninden birden fazla kişiyi geçirmekte ve hemen hepsinin de ölümünü kurgulamaktadır. Yazar, adeta masa başına oturup bir öykü yazmaya çalışırken penceresinden

seyrettiği nesnelere zihnindeki kişilerle süsleyip kurmaca bir âlem yaratmaktadır. Kalem elinde tutan yaratıcı yazar ortaya koyduğu karakterleri hem yaratma hem de öldürme yetkisini kullanmaktadır. Bu tavır gerçek hayatta kendi hayatından çok da mutlu olmayan yazarın kurmaca âlemdeki güç isteğidir:

“Tramvay caddesinden bomboş geçip giden otobüslere başka bir gözle bakıyorum, bomboş geçip gidiyorlar, boşken dolaşmalarının bir nedeni olmalı diye kurmaya başlıyorum. Onların önüne tanıdıklarımı çıkarıp koyuyorum bir bir-hiç tanımadığım bir adamı itiyorum otobüsün önüne- ayak bileklerine kadar inen siyah paltosuyla bir sağa, bir sola bakıyor -boyu uzayıp kısalıyor- sonra berberden yeni çıkmış koyun başlı bir kadını- keçi, inek, tilki başlı bir sürü insanı itiyorum otobüslerin önüne- hepsi de şaşırıyorlar, yapmacıklaşıyorlar; düşünmemişler böyle bir son kendilerine besbelli... Binlerce ayak olup kaçıyorlar. Kedi ayakları- tavşan ayakları- horoz ayakları- kendi ayaklarım...” (Burak, 2016: 18-19).

Yazar, öyküye bir kahraman daha eklemek ister ve bu kahramanı da kurguladığını açık açık belirtir. Bu YEŞİL ŞAPKALI ADAM anı defterine yazılan değil çizilen bir adamdır ve kadını bırakıp gitmiştir. Kadının kendisini asmasından sorumlu olan kişidir. Fakat ilerleyen satırlarda yazar, bu adamın gerçekte olmadığını ve anı defterine yazdığı şeylerin yalan olduğunu, kendisini kandırmak için bunları yazdığını belirtir. Yalancılık-yaratıcılık-gündüz düşü-kurmaca metin arasındaki sıkı bağ yazar tarafından bu kurguyla okuyucuya hatırlatılmıştır:

“Anı defterine

BİR EV

BİR CADDE BİR BULUT

BİR YEŞİL ŞAPKALI ADAM ÇİZİYORUM.

Cadde’de Yeşil Şapkalı Adam bulutla aynı yöne doğru yürüyor. ‘İşte başını alıp giden adam bu’ diyorum. –Derin uykulardan- paslı merdivenlerden- pencerelerden- kapı zillerinden KAÇAN ADAM BU ADAM.

EVE BAKIYORUM,

İŞTE O EV BU EV DİYORUM,

ODA BU ODA.

KADININ KENDİNİ ASTIĞI EV BU EV,

SANDALYE BU SANDALYE,

MASA BU MASA,

CADDE BU CADDE,

BU ÇOCUKLAR

O ÇOCUKLAR.

Sonra anı defterine bakıp-bütün bunların yalan olduğunu- kendimi kandırmak için YEŞİL ŞAPKALI ADAM'ı kendim çizdiğimi- YEŞİL ŞAPKALI ADAM'ın da bunu bildiğini –beni kandırmak için pencereimin önünden geçtiğini... düşünüyorum.” (Burak, 2016: 21-22).

Pencere öyküsü genel itibariyle yazarın kurmaca ile gerçeği iç içe geçirdiği, Freud'un gündüz düşü kavramını destekleyen dikkat çekici bir metindir. Hem intihar etmesi beklenen kadın hem de Yeşil Şapkalı Adam, yazar tarafından bilinçli şekilde kurgu olduğu hissettirilen kahramanlardır. Yazar kendi gündüz düşünüy modern öyküde olduğu gibi gerçekçi bir zemine oturtmaya çalışmaktan ve okuyucuyu bu dünyaya inandırmaya çabalamaktan uzak metnin gerçeklik algısını dinamitleyen bir tavır takınarak gündüz düşünüy tüm ayrıntıları ve uyanışlarıyla kaleme almıştır. Pencere metni hem anlatılmak istenen olayın anlatıldığı hem de metnin yazarın zihnindeki yaratılış sürecini ortaya koyduğu bir öyküdür.

İntihar ve Parçalanma

Pencere metninin hemen bütün olay örgüsü intihar üzerinden şekillenmektedir. Bireyin kendi kararıyla hayattan kopuşu eylemi olan intihar, dünya edebiyatında olduğu gibi Türk edebiyatında da sık sık işlenmiştir. Emile Durkheim, *İntihar* adlı kitabında intiharı “bencil, elcil ve kuralsızlık” intiharları olarak isimlendirir. Bencil intiharlar kişinin kendisiyle uzlaşamaması, elcil intiharlar kişinin toplumla uzlaşamaması, kuralsızlık intiharları ise ani hayat standartı değişikliklerinde yaşanır (2002: 248). Pencere öyküsünde yazarın kurguladığı intihar elcil bir intihara benzemektedir. Çünkü kimi satırlarda kadının toplum tarafından dışlanması ve yaşamdan ayrı düşmesi ayrıntısıyla anlatılır. Yazar ilk satırlarda toplumun gözünden bir yabancı gibi kurguladığı kadını izlemektedir ve dışarıdan seyrettiği bu kadının ölmesini, intihar etmesini beklemektedir:

“İki gündür karşı apartmandaki kadının intihar etmesini bekliyorum.

Belki de etmez;

Ne düşündüğünü bilmiyorum onun.

Gizli kapaklı bir amacı olabilir.

İki gün oldu tam.” (Burak, 2016: 17).

Yazarın zihin penceresinden izlediği bu kurmaca kadına daha sonraki sayfada hem anlatıcı tarafından hem de diğer pencerelerden ona bakanlar tarafından ölmesi yönünde baskı yapıldığı görülmektedir:

“Perdenin önüne çıkıp seslendim:

‘Haydi atla!’ dedim.

Elimle de işaret yaptım.

Durduğu yerde sallandı.” (Burak, 2016: 20).

Alt pencerelerden gelen sesler ve terastaki kadının yanına çıkarak ona işkence eden iki kadın, kurgusal olarak intihar etmek isteyen kadını anlatırken zihinsel düzlemde okunduğunda Yahudi kökenli bir aileden gelen ve mankenlik yapmış olan yazarın bilinçdışından gelen

korkularını yansıtmaktadır, denilebilir. Teras vitrin olarak okunduğunda toplumda kadınların ataerkil düşünceyle karşısındaki kadına yaptıkları baskı mankenlik yapan Burak'ın bilinçdışına bir işaret olarak görülebilir:

“Bu sırada alt katlardan bir pencere açıldı, ‘Hermine!’ diye haykırdı başka birisi.

Aralıklı tepinmeler oldu.

Yukarı doğru çıkan ağlamalar.

Yalvarmalar işitildi

Sesler terasa doldu.

İlk kez gördüm kadını.

Yalancısız,

Perdesiz.

İple oynatılan bir kukla gibi geldi pencerenin önüne.

Ağzı çarpılmış anlaşılmaz kelimeler söylüyor, benden yardım istiyordu. İki şişman kadın kollarına asılmışlardı silkinip atamıyordu onları.” (Burak, 2016: 20).

İlerleyen satırlar yazarın Yahudi asıllı ve babasıyla evlenmesi hiç de hoş karşılanmayan annesinin dramını anlatır gibidir (Koçakoğlu, 2009: 28). Freud'a göre yazar eserlerinde egosunun parçalarından kahramanlar yaratır ve onlara kendi benliğindekileri aktarır. *“Sanki yazar kahramanın aklına yerleşmiş ve diğer kişiliklere dışarıdan bakıyor gibidir. Kuşkusuz, ruhbilimsel roman özel doğasını genel olarak çağdaş yazarın öz-gözlem yoluyla kendi egosunu çok sayıda ego parçalarına ayırma ve bunun sonucunda kendi zihinsel yaşamının çatışan akımlarını çeşitli kahramanlarda kişileştirme eğilimine borçludur.”* (Freud, 1999: 132). Bu görüşten yola çıkılacak olursa toplumla uzlaşmayan ve kendisi gibi olduğunda toplumdaki baskıcı kişiler tarafından “dayak yiyen” kadın kahraman, baskılar karşısında toplumdan biri gibi davrandığında ve özünü yadsımaya başladığında “akıllanmış” olacaktır. *“Ailenizle deneyimlediğiniz geçmişiniz, anneniz daha size hamile kalmadan önce başlar. En baştaki biyolojik formunuzda, henüz döllenenmiş bir yumurta iken anneniz ve büyük anneniz ile hücrel bir çevre paylaşırsınız. Büyükanneniz annenize beş aylık hamileyken, sizi geliştiren öncü yumurta hücreleri zaten annenizin yumurtalıklarında mevcuttur. Bu demek oluyor ki anneniz doğmadan bile önce, anneniz, büyükanneniz ve sizin ilk izleriniz, hepsi aynı bedendeydi. Üç nesil aynı biyolojik çevreyi paylaşır. Bu yeni bir görüş değildir. Embriyoloji kitapları bunu bize bir asırdan fazla zaman önce anlatmıştır. Sizin başlangıcınız baba tarafından akrabalarınızda benzer şekilde ortaya çıkabilir. Sizi geliştirmiş olan öncü sperm hücreleri babanız henüz annesinin rahminde bir cenin iken kendisinde mevcuttu.”* (Wolynn, 2019: 33-34). Bu bilgilerden yola çıkılarak yazarın zihni dünyası sorgulandığında aslında Burak'ın yarattığı kahramandan çok kendi duygu dünyasında şekillendirmeye çalıştığı intihar ve ölüm düşüncesinin toplumsal olduğu daha iyi anlaşılabilir. Hatta bu intihar düşüncesinin atalardan kalan bir ölüm içgüdüyle şekillendiği bile düşünülebilir:

“Yenik ve zayıftı.

Kadını silkeliyor, konuşsun diye tokatlıyorlardı.

O hep bana bakıyordu.

Ne istiyordu benden?

Onu öylece alıp götürdüler.

Yemek odalarında,

Mutfaklarda,

Sandık odalarında

Gene bağırtacaklardı.

Yarın terasa çıkıp çamaşır asacaktı

...Pencereme bakıp 'Artık akıllandım' diyecekti." (Burak, 2016: 20).

Pencere, Freud'un rüya sembolizmine göre kadını (Freud, 2014: 399) temsil etmektedir. Yeşil Şapkalı Adam'ın gittiğini onu çağırdığını fakat sonra da kendisinin uydurduğunu belirten yazarın tek sorununun toplumsal bir dışlanma olmadığı, bilincinin bu denli parçalanmasında bir erkeğin de rolünün olduğunu düşünmek mümkündür. Toplumsal ilişkinin ilk adımı olan kadın-erkek ilişkisi psikanalitik kuram doğrultusunda okunduğunda anne çocuk ilişkisinin bir yansımasıdır. Freud'un cinsellik üzerine ortaya koyduğu kuramlarda anne ve babayla kurulan ilk bağ kişinin daha sonraki hayatının temel belirleyicisi olarak ele alınmaktadır (Freud, 1997: 150-151). Bu sebeple Burak'ın Yahudi kişiliğinden utanması sebebiyle annesi ile kuramadığı bağ ondaki parçalanma hissini kaynağı olarak görülebilir (Koçakoğlu, 2009: 29). İlk ayrılık olan anne rahminden ve sonra anne kucagından ayrılış daha sonra duygusal birlikten kopuşlarla hemen aynı acıyı verecektir. Öykü süresince parçalanmış uzuvlardan, kırık bacadan ve ellerden bahseden anlatıcı, öykünün sonunda yaşam enerjisini, cinselliği sembolize eden Yeşil Şapkalı Adam'ın çağrılarını rağmen parçalanarak ölmeyi tercih edecektir:

"Karanlıkla aydınlığın kesiştiği saatte ölümlü caddede tuhaf gülümsemeli afişler ortaya çıkıyor, gittikçe büyüyen kalabalık garip bir hissiyat çıkararak yürüyor. YEŞİL ŞAPKALI ADAM ARALARINDA

Şapkasını çıkarıp çıkarıp sallıyor.

'Sen de gelsene' diyor.

Yarı belime kadar karanlığa sarkıyorum, gürültüyle düşüp parçalanmaya başlıyorum." (Burak, 2016: 23).

Sevim Burak'ın *Pencere* öyküsü intihar düşüncesi ve parçalanma leitmotifi üzerine kurulmuştur. Psikanalitik yöntemle okunduğunda Freud'un yazarın gündüz düşleri ve egosunun parçalarını kahramanlarına yansıtması görüşleri doğrultusunda Burak'ın 1962 yılında yani 31 yaşındayken kaleme aldığı bu metinde bilinçdışı bir intihar düşüncesi olduğu söylenebilmektedir. Yazar, hem gündüz düşü kavramını andırır şekilde kurguladığı kahramanların zihninde var olan kişiler olduğunu öykü süresince belirtmiş, hem de adeta bilinçdışı intihar düşüncesini ve isteğini öykünün sonunda kahramanına yaşatarak bir tür

katharsis yaşamıştır. Kalbi ile ilgili büyük sıkıntılar yaşayan Burak bu metni kaleme aldıktan yıllar sonra oğluna yazdığı mektupta hayata olan bağıni şu kelimelerle anlatacaktır: “*En önemli işin, ‘işlerliğin’ yaşam olduğunu kabul ettim. Sağlığım için yaşamak bile yeter. Kör, kambur, topal olmaya razıyım yeter ki ölmeyeyim. Hastahanedeki ölümlerin başı ucunda çok bulundum. Çok ölüm gördüm. Ölümü yaşadım tekrar katater ameliyatı oldum ve ayağa kalktım. Şimdi ayakta olmaya ve üzülmemeye çalışıyorum.*” (Burak, 1990: 46).

SONUÇ

Türk öyküsünün farklı seslerinden biri olan Sevim Burak, tiyatro eserleri ve yarım kalmış bir romana da sahiptir. Öyküleriyle dikkat çeken Burak’ın renkli ve inişli çıkışlı hayatı eserlerine yansımış, gerek şekil gerek içerik bakımından yazıldığı dönemin çok ilerinde örnekler sunmuştur.

Pencere isimli öyküsü yazarın kendine ait özelliklerini en iyi şekilde yansıttığı öykülerinin başında gelmektedir. Yazarın ilk öykü kitabı olan *Yanık Saraylar* kitabında bulunan bu öykü bilinçdışı çağrışımlar ve yazarın kahraman yaratma süreci üzerinden şekillenmektedir. Yazar anlatıcının zihninde kurguladığı karşı apartmanda intihar edilmesi beklenen kadın Burak’ın egosundan ve geçmiş yaşamından izler taşımakta öykü süresince toplumsal baskılarla karşılaşmaktadır. Yahudi kökenli bir annenin kızı olduğu bilinen Burak’ın içinde bulunduğu toplum tarafından yabancılanması, ergenlik çağında Yahudi olması sebebiyle annesini yadsıması, mankenlik yapması sebebiyle ataerkil zihniyet tarafından yargılanması ve hayatında yaşadığı hayal kırıklıkları yazarın bilinçdışı intihar fikrini körükleyen ayrıntılar olarak görünmektedir. Öykü süresince zihninde yarattığı hemen her kahramanın ölümünü, intiharını kurgulayan yazar öykünün sonunda yazar anlatıcının kendisini pencereden atıp parçalandığı bilgisiyle öyküye sürpriz bir son hazırlamıştır.

Bu çalışmada Freud’un gündüz düşleri ve yaratıcılık ile ilgili görüşlerinden yararlanılmış ve yazarın zihnindeki intihar, parçalanma leitmotifinin öyküye yansımaları irdelenmiştir.

KAYNAKÇA

Burak, Sevim (1990), *Mach 1’den Mektuplar*, (derleyen: Karaca Borar), Logos Yayıncılık, İstanbul.

Burak, Sevim (2016), *Yanık Saraylar*, YKY, İstanbul.

Durkheim, Emile (2002), *İntihar*, (çev. Özer Ozankaya), Cem Yayınevi, İstanbul.

Freud, Sigmund (1997), *Psikanalize Yeni Giriş Dersleri*, (çev. Selçuk Budak), Öteki Yayınevi, Ankara.

Freud, Sigmund (2014), *Rüya Yorumları*, (çev. Dilman Muradoğlu), Say Yayınları, İstanbul.

Freud, Sigmund, (1999), *Sanat ve Edebiyat*, Payel Yayınları, İstanbul.

Koçakoğlu, Bedia (2009), *Aşkın Şizofrenik Hâli Sevim Burak*, Palet Yayınları, Konya

Wolynn, Mark (2019), *Seninle Başlamadı*, (çev. Mine Madenoğlu), Sola Unitas Yayınları, İstanbul.

DISTORTED REFLECTION OF REALITY. SATIRE IN UTOPIA**Mahira Hajiyeva**

Ph.D in Philology

Azerbaijan University of Languages

mhacieva@hotmail.com-<https://orcid.org/0000-0002-6922-4286>**ABSTRACT**

The article aims to carry out a detailed examination of satiric representation in selected utopian narrations in English literature.

The work of art is never totally innocent and naive. It has a purpose, unfailingly demands attention to specific issues. We can define it as a reflection of the reality that passes through the lens of the author and fits into an appropriate frame of representation.

In literature, this frame reflects the perception and the means chosen to communicate. It also determines our interpretation of the work. So, if we consider the work of art a mirror, a reflection of reality, then utopian fiction which is not just a simple description of "a good place" is a curved mirror that has a distorted reflection of reality. It is a deliberate distortion and serves a definite purpose. Narration in utopic fiction attacks specific issues and has an ambiguous nature. Representation of disagreement can make use of any literary technique, but few can make the point as much intense as mockery. Satire in this respect is a powerful literary weapon. It opens utopia to the possibility of ambiguity turning it into something more complicated than the mere description of happy places. Therefore, in this article, we focus on this point-the satiric frame of representation in utopian fiction.

Some utopian novels have overall satiric tone while others engage satirical elements now and then. Hence, we analyze three major utopia novels "Utopia" by T. More, "Gulliver's Travels" by C. Swift, and "Erewhon" by S. Butler considering them satires. Besides, we study satirical elements present in some English utopian fiction even though these works are not considered satiric in general.

Key words: satire, ambiguity, emotional tone, narration, vocabulary, fiction.

The satiric character of the representation

Satire may address directly to the issues at hand or create a bridge through history. It appears in various literary forms and genres, "Satire is thus pre-generic. It is not a genre in itself but an exploiter of other genres" (C. a. Knight, 4). In this way, satire is not bound in time and form. We do not talk about satire as a genre, but consider it a literary technique employed in utopian novels. Literature imitates reality, the novel often imitates other literary forms or even itself, the utopian novel is the imitation of reality independently, without imaginative borders and this imitation is further distorted by satire, "The unique, extremely imaginative form of the genre permits normal social restrictions to be dissolved more readily than in other, more realistic, types of fiction" (G. Raymond, IX) So, the literary genre here is novel and satire is a literary technique to create a curved image of discussed issues to add intensity and urgency. In novels, the conflict can appear between the characters or in a character's consciousness, he may be in conflict with himself. In satiric novels the essential

focus shifts to broader issues. And in a utopian novel, these issues are of inevitably political and social importance. Hence utopian novels with satirical tone open the genre's opportunities further. At this point, Charles A. Knight's explanation, "When personal consciousness and the sympathy of readers are replaced by social awareness and by a mixture of analysis and anger, it becomes difficult to continue reading the work within the broad conventions of the novel." (C. A. Knight, 205) becomes quite relevant to the utopian novel. Utopian novel which is characterized as a speculative fiction due to its unrealistic nature becomes real and analytical through satire. What makes a work satire is not its humorous nature. Apart from humour satire has a vividly felt attack on issues of personal as well as social and political importance. The humour is mixed with bitterness. It may be achieved using chosen vocabulary or absurd situations or literary devices like irony, paradox, antithesis, parody, colloquialism, anticlimax, topicality, obscenity, violence, vividness, exaggeration and so on.

Satiric perception of the world.

The first utopia was written in Greek, "Republic" by Plato. In English, the idea was first represented by T. More. He wrote his "Utopia" in 1516 in Latin and the work was translated into English in 1551. More wrote his famous book during the rise of Christian humanism and revival of classical education. It is no surprise that More's Utopia tried to posit the questions concerning the best state of commonwealth and relations between philosophers and kings. T. More was a prominent English humanist and political figure held a high post as a statesman, chancellor of England. He refused to accept King Henry VIII as head of the Church of England and was arrested, blamed of treason and beheaded.

More's utopia was highly regarded by his contemporaries like Erasmus, Giles and has been subject to numerous speculations from its publication to the present time. Among literary critics, there are conflicting opinions about the purpose of the book and according to them, the work is to be considered a satire or regarded as a serious base for communist ideas. We think it is not quite appropriate to discuss the work written in the XVI century England from the XXI century perspective, we cannot possibly be sure about the reasons behind the composition of the work or what the author wished to attain by composing it. Moreover, the work we analyze discusses such issues like euthanasia, women priests, religious tolerance, reforms of government structure, education system yet bears an ambiguous relationship to the author who was a lawyer, a religious Catholic and against religious reforms, took part in the burning of heretics, was blamed of treason due to his persistent opposition to the reforms taking place in the government. Thus, the thing we can do is to consider what the work transmits to us as readers, its appeal to the reader of the present cultural, historical standpoint. Seen from this perspective, the work touches upon some problems and attacks tyranny, juridical system and outdated educational system of the time the author lived in.

More's utopia has been analyzed from different angles one of which is its ambiguous nature. The ambiguity starts just from the beginning, from the title. Utopia, translated from Greek can mean either a good place (EU topos) or no place (ou topos). The title bears this confusion, but the work stands as a narration of happy no place, that is, an imagined happy place. The work itself, in general, contradicts the possibility of a perfectly harmonious country as we will discuss below. The irony continues with the chosen names, "Anyder (waterless) is the principal river of Utopia's main town Amaurote (dim city)..like the

Utopians, the Achorians are the people of no-place, and the Polylerites inhabit the land of much nonsense” (three modern utopias 22). The work is mainly constructed around the discussion between the main character Hythloday and More himself. Hythloday is a person of many experiences, he has travelled much, taken part in Vespucci’s expeditions, is very well learned in the Latin and Greek languages. We read his narration of Utopia, he engages in intelligent polemics with More, more than once More and Giles advise him to serve as the king’s councillor which he rejects on the ground that the kings are mostly interested in wars, the matter in which he is not an expert and he wishes to remain free. However, his name, Hythloday means “peddler of nonsense”, a pun which casts a shadow on everything he tells.

One of the issues discussed in the work is crime and punishment. Hythloday seems quite reasonable when he opposes death penalty saying, “*God commandeth us that we shall not kill. And be we then so hasty to kill a man for taking a little money?*” (T. More, 26) He goes on to explain that, seeing no difference between punishments for theft and murder the men are provoked to commit both. He not only touches upon the methods of punishment but also sees the motive behind crime and explains the reasons for poverty that compels men to steal. All these seem perfectly reasonable until the same person prefers the Polylerites system of punishment and goes on to describe it in the same earnest manner. There, the thefts are condemned to be labourers, they are locked in chambers, can be hired at the market place and “chastised” with stripes. He describes their lives as “nothing hard or incommodious”. They cannot escape, it is not hard to distinguish them, “*All and every one of them is apparelled in one colour. Their heads be not polled or shaven, but rounded a little above the ears. And the tip of the one ear is cut off. Every one of them may take meat and drink of their friends, and also a coat of their own colour; but to receive money is death, as well to the giver as to the receiver.... The serving men of every several shire be distinct and known from other by their several and distinct badges which to cast away is death, as it is also to be seen out of the precinct of their own shire, or to talk with a serving man of another shire. And it is no less danger to them for to intend to run away than to do it indeed. Yea, and to conceal such an enterprise in a serving man it is death, in a free man servitude..... Neither they can have any hope at all to scape away by fleeing. For how should a man that in no part of his apparel is like other men fly privily and unknown, unless he would run away naked? Howbeit, so also fleeing he should be descried by the rounding of his head and his ear mark*”. (T. More, 29) It is easy to see the satirical point here, capital punishment seems to be rather concealed than replaced by something more humane. As we see, the description of the society and the person who talks about it transmits subtle satirical tone.

In the end, we see More take Hythloday’s arm and lead him. It seems we have been listening to an enthusiastic young “peddler of nonsense” who needs a guard and this guard is More who mostly disagrees with his thoughts and do not consider them applicable for England.

“Gulliver’s Travels” or “Gulliver's Travels, or Travels into Several Remote Nations of the World. In Four Parts. By Lemuel Gulliver, First a Surgeon, and then a Captain of Several Ships” was written by J. Swift in 1726. We know that Swift has a unique style of representation. “Gulliver’s Travels” can be described as a satire on human nature, on the social and political reality of the author’s time. The book portrays a pessimistic, a grave view on human as the protagonist who is in search for human reason and tries to understand

weather corruptness is an inherently human feature or not finds this reason only among the Houyhnhnms. Throughout Gulliver's travels, we visit the government where, "candidates petition the Emperor to entertain his Majesty and the Court with a Dance on the Rope; and whoever jumps the highest without falling, succeeds in the office. Very often the chief Ministers themselves are commanded to shew their Skill, and to convince the Emperor that they have not lost their Faculty. (J. Swift, 33) We see the country of Lilliput whose king is recognized as, the "most Mighty Emperor of Lilliput, Delight and Terror of the Universe" (J. Swift, 37); the political parties whose main disagreement is on which end the egg should be cracked; the people concerned on absurd scientific experiments. These are Swift's satiric representation of his views on government structure, political and social issues of his time. When Gulliver is obliged to live among the humans "degenerating into the Vices and Corruptions of my own Species". (J. Swift, 265).

S. Butler continues the same tradition in his "Erewhon" in 1872. Butler narrates the tale of an 18th century Englishman in an English colony. Wishing to explore the territory beyond the colony he travels into the remote parts reaching the land of lost tribes. The people here are probably the descendants of European civilization. One of their distinguishing features is their hatred for machines. It is explained at lengths. Considering the machines dangerous for the future of humanity the machines have got destroyed. Butler's description of the bank, education and health system has a clear satirical tone. If the satire is easily perceived in the description of Erewhon society another issue that Butler masterfully represents is a satiric image of colonial ideology. The protagonist has only one desire, to find a place rich with gold. Although Erewhon does not seem to fulfil this desire, he has yet another plan. He tries to find means to carry the people from this territory and sell them to the sugar plantations. This is a bitter satire on the nineteenth century colonial Englishman whose primary concern seems to be to find, to capture and to exploit. It reaches its climax when the protagonist explains a colonist reason behind his plan, that is to convert the slaves into Christianity because, "...because it would give our own shareholders the comfort of reflecting that they were saving souls and filling their own pockets at one and the same moment." (S. Butler, 205).

Conclusion.

Utopic fiction is not a description of unknown, imaginary, dreamed lands of natural richness and ideal government. Among anything else, utopic fiction represents the author's criticism. Sometimes, fiction is the safest way of expressing disagreement. Satire in this case becomes one of the most powerful means of expression. The utopic novels explained above stand as examples of this approach. Fiction stands as a reflection of reality while utopic fiction distorts this reflection to portray its shortcomings. Satire in this respects becomes the most effective frame of representation.

References

- Charles A. Knight. The Literature of Satire. Cambridge: University Press, 2004.
- Guess Raymond, Quentin Skinner. Utopias of British Enlightenment. Cambridge Texts in the History of Political thought. Cambridge University Press, 1994.

Jonathan Swift. Gulliver's Travels. Oxford world Classics. Oxford University Press, 2005.

More Thomas. Utopia. Three Early Modern Utopias. Oxford World Classics. Oxford University Press, 1999.

Samuel Butler. Erewhon, or Over the Range. The Project Gutenberg eBook, 2006.

ÖĞRETMENLERİN KİŞİLİK ÖZELLİKLERİNİN BAZI DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ

Dr. Venhar KAPLAN

Gazi Üniversitesi

<https://orcid.org/0000-0002-1987-8951>

Prof. Dr. Necati CEMALOĞLU

Gazi Üniversitesi

<https://orcid.org/0000-0001-7753-2222>

ÖZET

Araştırma, öğretmenlerin kişilik özellik algılarını incelemek ve cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim kademesi ve mesleki kıdeme göre anlamlı olarak farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla yapılmıştır. Araştırma, Kayseri ili Kocasinan, Melikgazi ve Talas merkez ilçelerindeki 33 ilkokul ve ortaokulda görev yapan 767 öğretmenin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Öğretmenlerin kişisel bilgilerini öğrenmek için kişisel bilgi formu, kişilik özelliklerini değerlendirmek için Benet-Martinez ve John (1998) tarafından geliştirilen, uluslararası bir araştırma için Sümer, Lajunen ve Özkan (2005) tarafından Türkçeye uyarlanan ve Çoklar (2014) tarafından doktora tezi kapsamında “Kişilik Özellikleri ile Bağışlanma Eğilimi Arasındaki İlişkinin İntikam Güdüsü ve Adalete Duyarlılık Temelinde İncelenmesi”nde kullanılan, “Beş Faktör Kişilik Envanteri Kısa Formu” kullanılmıştır. Ölçek 44 maddeli 5’li likert tipinde sorulardan oluşmaktadır. Beşli likert sorular; “Kesinlikle katılmıyorum:1, Katılmıyorum: 2, Kararsızım: 3, Katılıyorum: 4, Kesinlikle katılıyorum: 5” olarak düzenlenmiştir. Ölçek gelişime açıklık (openness), uyumluluk (agreeableness), öz-disiplin (self-conscientiousness), duygusal tutarsızlık (neuroticism) ve dışa dönüklük (extraversion) olarak beş alt boyuttan oluşmaktadır. Beş Faktör Kişilik Envanterinin Kısa Formunun normal veya normal olmayan dağılıma sahip olup olmadığını saptamak için çarpıklık (Skewness) ve basıklık (Kurtosis) değerleri hesaplanmıştır. Beş Faktör Kişilik Envanterinin basıklık değeri (1,443) ve çarpıklık değeri (0,538) olarak hesaplanmıştır. Çarpıklık Katsayısı (ÇK)’nın, ± 1.50 sınırları içerisinde kalması durumu, puanların normal dağılımdan önemli bir sapma göstermediğinin sonucudur (Büyüköztürk, 2016). Buna göre Beş Faktör Kişilik Envanteri normal dağılım göstermektedir. beş faktör kişilik envanteri kısa formu ölçeğinin, gelişime açıklık (openness) boyutunda 10 madde (5, 10, 15, 20, 25, 30, 35, 40, 41*, 44), uyumluluk (agreeableness) alt boyutunda 9 madde (2*, 7, 12*, 17, 22, 27*, 32, 37*, 42), öz-disiplin (self conscientiousness) alt boyutunda 9 madde (3, 8*, 13, 18*, 23*, 28, 33, 38, 43*), dışa dönüklük (extraversion) alt boyutunda 8 madde (1, 6, 11, 16, 21, 26, 31, 36), duygusal tutarsızlık (neuroticism) alt boyutunda 8 madde (4*, 9, 14*, 19*, 24, 29*, 34, 39*) bulunmaktadır. Beş faktör kişilik envanterinin geçerlilik durumunu belirlemek için yapılan faktör analizinde, ölçeğin toplam olarak beş faktörden oluştuğu, yük değerlerinin ise .32 ile .74 arasında olduğu, toplam varyansın %52’sini açıkladığı belirlenmiştir. Ölçeğin yapı geçerliliğini belirlemek amacıyla, doğrulayıcı ve açıklayıcı faktör analizleri kullanılmıştır.

Açımlayıcı faktör analizinden önce Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett (Bartlett's Test of Sphericity) analizleri yapılmıştır. Sonuçta KMO değeri (=0.75) ve Bartlett (=612.883, p=.000) testleri ile verilerin açımlayıcı faktör analizine uygun olduğu tespit edilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizine ilişkin değerler şöyledir: ($\frac{\chi^2}{Sd}$ =1.72, GFI=0.92, AGFI=0.80, NNFI=0.84, CFI=0.90, RMSEA=0.051, RMR=0.042, SRMR=0.062.). Beş Faktör Kişilik Ölçeğinin kişilik özelliklerini belirlemede kullanılması uygun ve geçerli bir ölçme aracı olduğu konusunda veriler elde edilmiştir. Araştırmadan elde edilen verilerin analizinde, “yüzde”, “frekans”, “bağımsız örneklem için t testi”, “tek yönlü varyans analizi (Anova)”, “Tukey testi (HSD)” analizlerinden yararlanılmıştır. Beş Faktör Kişilik Envanteri ve alt boyutlarının Cronbach Alpha katsayıları hesaplanmıştır ve Tablo 1’de verilmiştir:

Tablo 1

Beş Faktör Kişilik Envanterinin Ortalama, Standart Sapma ve Güvenirlilik Değerleri

Alt boyutlar	$\bar{x}$	SS	α
1.Gelişme açıklık	3.76	.60	.79
2.Uyumluluk	3.32	.40	.76
3.Öz-disiplin	3.87	.49	.78
4.Dışa dönüklük	3.66	.65	.73
5.Duygusal tutarsızlık	2.52	.58	.67
Toplam	3.28	.32	.85

Öğretmen görüşlerine göre kişilik özelliklerinin; *gelişime açıklık, uyumluluk, öz-disiplin, dışa dönüklük* ve *duygusal tutarsızlık/nevrotizm* alt boyutlarına ilişkin bulgular Tablo 2’de yer verilmiştir:

Tablo 2

Öğretmenlerin Kişilik Özelliklerine İlişkin Dağılımları

Boyut	n	$\bar{x}$	SS
Gelişime Açıklık	767	3,61	0,52
Uyumluluk	767	3,17	0,36
Öz-disiplin	767	3,33	0,38
Dışa dönüklük	767	3,42	0,51
Duygusal Tutarsızlık	767	2,81	0,46
Toplam	767	3,26	0,44

Tablo 2 incelendiğinde, öğretmenlerin kişilik özelliklerini iş yaşamında sergilemelerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde; öğretmenlerin kişilik özelliklerinin alt boyutlarından en fazla gelişime açıklık ($\bar{x}$ = 3,61) ve en az da duygusal tutarsızlık ($\bar{x}$ = 2,81) yeterliliklerinde olduğu görülmektedir.

Öğretmenlerin kişilik özellikleri ve alt boyutlarının cinsiyete göre t-testi sonuçları Tablo 3’de verilmiştir:

Tablo 3

Kişilik Alt Boyutlarının Cinsiyete Göre t-testi Sonuçları

Puan	n	$\bar{x}$	SS	sd	t	p
<i>Gelişime Açıklık</i>						
Kadın	444	3,60	0,58	765	1,36	.172
Erkek	323	3,65	0,50			
<i>Uyumluluk</i>						
Kadın	444	3,30	0,39	765	1,86	.063
Erkek	323	3,35	0,41			
<i>Öz-disiplin</i>						
Kadın	444	3,86	0,44	765	0,60	.545
Erkek	323	3,88	0,56			
<i>Dışa dönüklük</i>						
Kadın	444	3,64	0,59	765	1,21	.223
Erkek	323	3,69	0,71			
<i>Duygusal Tutarsızlık</i>						
Kadın	444	2,49	0,57	765	1,88	.060
Erkek	323	2,57	0,58			

* $p \leq .05$

Tablo 3 incelendiğinde öğretmenlerin gelişime açıklık $t [765] = -1,36$, $p \geq .05$, uyumluluk $t [765] = -1,86$, $p \geq .05$, öz-disiplin $t [765] = -0,60$, $p \geq .05$, dışadönüklük $t [765] = -1,21$, $p \geq .05$ ve duygusal tutarsızlık $t [765] = -1,88$, $p \geq .05$ boyutlarında cinsiyete göre anlamlı farklılık bulunmamıştır. Başka bir anlatımla, öğretmenlerin gelişime açıklık, uyumluluk, öz-disiplin, dışadönüklük ve duygusal tutarsızlık özellikleri cinsiyete göre anlamlı olarak farklılaşmamıştır.

Öğretmenlerin kişilik özellikleri ve alt boyutlarının medeni duruma göre t-testi sonuçları Tablo 4'de verilmiştir:

Tablo 4

Kişilik Alt Boyutlarının Medeni Duruma Göre T-testi Sonuçları

	n	$\bar{x}$	SS	sd	t	p
<i>Gelişime Açıklık</i>						
Evli	684	3,61	0,52	765	2,17	.030*
Bekar	83	3,75	0,74			
<i>Uyumluluk</i>						
Evli	684	3,32	0,40	765	0,07	.994
Bekar	83	3,32	0,42			
<i>Öz-disiplin</i>						
Evli	684	3,86	0,50	765	0,68	.493
Bekar	83	3,90	0,43			
<i>Dışa dönüklük</i>						

Evli	684	3,66	0,65	765	0,26	.795
Bekâr	83	3,64	0,56			
<i>Duygusal Tutarsızlık</i>						
Evli	684	2,50	0,56	765	2,26	.024*
Bekâr	83	2,65	0,65			

*p≤.05

Tablo 4 incelendiğinde öğretmenlerin gelişime açıklık $t[765] = -2,17$, $p \leq .05$ ve duygusal tutarsızlık özellikleri $t[765] = -2,26$, $p \leq .05$ anlamlı farklılık gösterirken, uyumluluk $t[765] = -0,07$, $p \geq .05$, öz-disiplin $t[765] = -0,68$, $p \geq .05$ dışa dönüklük $t[765] = 0,26$, $p \geq .05$ alt boyutlarında medeni duruma göre anlamlı farklılık göstermemiştir. Gelişime açıklık alt boyutunda bekâr öğretmenler ($\bar{x} = 3,72$), evli öğretmenlere ($\bar{x} = 3,59$) ve duygusal tutarsızlık alt boyutunda bekâr öğretmenler ($\bar{x} = 2,92$), evli öğretmenlere göre ($\bar{x} = 2,80$) daha olumsuzdur. Başka bir anlatımla, bekâr öğretmenler evli öğretmenlere göre daha gelişime açık ve duygusal olarak tutarsızdır. Öğretmenlerin kişilik özelliklerinin yaş değişkenine göre ANOVA sonuçları Tablo 5’de verilmiştir:

Tablo 5

Kişilik Özelliklerinin Yaş Değişkenine Göre ANOVA Sonuçları

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı fark
<i>Gelişime Açıklık</i>	Gruplar arası	2,263	3	0,754	2,47	,060	-
	Gruplar içi	232,370	763	0,305			
	Toplam	234,633	766				
<i>Uyumluluk</i>	Gruplar arası	2,791	3	0,930	5,79	,001*	21-31/53 ve üzeri
	Gruplar içi	122,530	763	0,161			
	Toplam	125,321	766				
<i>Öz-disiplin</i>	Gruplar arası	1,414	3	0,471	1,89	,128	-
	Gruplar içi	189,512	763	0,248			
	Toplam	190,926	766				
<i>Dışa dönüklük</i>	Gruplar arası	1,812	3	0,604	1,44	,228	-
	Gruplar içi	318,858	763	0,418			
	Toplam	320,670	766				
<i>Duygusal Tutarsızlık</i>	Gruplar arası	1,002	3	0,334	1,00	,391	-
	Gruplar içi	253,881	763	0,333			
	Toplam	254,883	766				

*p≤.05

Tablo 5 incelendiğinde, öğretmenlerin uyumluluk özellikleri yaş değişkenine göre $F [3,763] = 5,79$, $p \leq .05$ anlamlı farklılık göstermektedir. 53 ve üzeri yaş aralığında bulunan öğretmenlerin uyumluluk puanları ($\bar{x} = 3,50$), 21-31 yaş ($\bar{x} = 3,27$) aralığındaki öğretmenlere göre daha olumludur. Buna karşın öğretmenlerin gelişime açıklık $F [3,763] = 2,47$, $p \geq .05$; öz-disiplin $F [3,763] = 1,89$, $p \geq .05$; dışadönüklük $F [3,763] = 1,44$, $p \geq .05$ ve duygusal tutarsızlık $F [3,763] = 1,00$, $p \geq .05$ özellikleri yaş değişkenine göre anlamlı olarak farklılaşmamıştır. Başka bir anlatımla, öğretmenlerin yaşları arttıkça uyumluluk puanları, genç öğretmenlere göre daha yükselmektedir. Öğretmenlerin kişilik özelliklerinin mesleki kıdem değişkenine göre ANOVA sonuçları Tablo 6’da verilmiştir:

Tablo 6

Kişilik Özelliklerinin Kıdem Değişkenine Göre ANOVA Sonuçları

	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı fark
<i>Gelişime Açıklık</i>	Gruplar arası	3,020	3	1,007	3,32	,020*	11-20/31-40 yıl
	Gruplar içi	231,612	763	0,304			
	Toplam	234,633	766				
<i>Uyumluluk</i>	Gruplar arası	3,429	3	1,143	7,15	,000*	11-20/31-40 yıl
	Gruplar içi	121,892	763	0,160			
	Toplam	125,321	766				
<i>Öz-disiplin</i>	Gruplar arası	2,027	3	0,676	2,73	,043*	11-20/31-40 yıl
	Gruplar içi	188,899	763	0,248			
	Toplam	190,926	766				
<i>Dışa Dönüklük</i>	Gruplar arası	1,812	3	0,533	1,27	,282	-
	Gruplar içi	318,858	763	0,418			
	Toplam	320,670	766				
<i>Duygusal Tutarsızlık</i>	Gruplar arası	0,744	3	0,248	0,74	,526	-
	Gruplar içi	254,139	763	0,333			
	Toplam	254,883	766				

*p≤.05

Tablo 6 incelendiğinde öğretmenlerin gelişime açıklık F [3,763]= 3,32, p≤.05; uyumluluk F [3,763]= 7,15, p≤.05 ve öz-disiplin F [3,763]= 2,73, p≤.05 özellikleri yaş değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir. 31-40 yıl mesleki kıdem aralığında bulunan öğretmenlerin gelişime açıklık puanları ($\bar{x}$ = 3,79), 11-20 yıl ($\bar{x}$ = 3,59) aralığındaki öğretmenlere göre daha olumludur. Ayrıca 31-40 yıl mesleki kıdem aralığında bulunan öğretmenlerin uyumluluk puanları ($\bar{x}$ = 3,52), 11-20 yıl ($\bar{x}$ = 3,29) aralığındaki öğretmenlere göre daha yüksektir. 31-40 yıl mesleki kıdem aralığında bulunan öğretmenlerin öz-disiplin puanları ($\bar{x}$ = 4,02), 11-20 yıl ($\bar{x}$ = 3,83) aralığındaki öğretmenlere göre daha olumludur. Buna karşın öğretmenlerin dışadönüklük F [3,763]= 1,27, p≥.05 ve duygusal tutarsızlık F [3,763]= 0,74, p≥.05 özellikleri yaş değişkenine göre anlamlı olarak farklılaşmamıştır. Başka bir anlatımla, öğretmenlerin yaşları düzeyleri arttıkça gelişime açıklık, uyumluluk ve öz-disiplin özellikleri genç öğretmenlere göre daha olumlu olmuştur. Öğretmenlerin kişilik özelliğinin eğitim kademesi değişkenine göre ANOVA sonuçları Tablo 7’de verilmiştir:

Tablo 7

Kişilik Özelliklerinin Eğitim Kademesine Göre T-testi Sonuçları

	n	$\bar{x}$	SS	sd	t	p
<i>Gelişime Açıklık</i>						
İlkokul	394	3,68	0,58	765	3,19	.001*
Ortaokul	373	3,56	0,51			
<i>Uyumluluk</i>						
İlkokul	394	3,35	0,41	765	1,86	.062
Ortaokul	373	3,29	0,39			
<i>Öz-disiplin</i>						
İlkokul	394	3,90	0,57	765	2,18	.029*
Ortaokul	373	3,83	0,40			
<i>Dışa dönüklük</i>						
İlkokul	394	3,71	0,57	765	2,39	.017*

Ortaokul	373	3,60	0,70			
<i>Duygusal Tutarsızlık</i>						
İlkokul	394	2,53	0,60	765	0,14	.886
Ortaokul	373	2,52	0,54			

* $p \leq .05$

Tablo 7 incelendiğinde, öğretmenlerin gelişime açıklık $t[765]= 3,18$, $p \leq .05$; öz-disiplin $t[765]= 2,18$, $p \leq .05$; dışa dönüklük $t[765]= 2,39$, $p \leq .05$ özellikleri eğitim kademesi değişkenine göre anlamlı farklılık göstermektedir. İlkokul öğretmenlerinin gelişime açıklık özellikleri ($\bar{x}=3,68$), ortaokul öğretmenlerine göre ($\bar{x}= 3,54$); ilkokul öğretmenlerinin öz-disiplin özellikleri ($\bar{x}=3,90$), ortaokul öğretmenlerine göre ($\bar{x}= 3,83$) ve ilkokul öğretmenlerinin dışa dönüklük özellikleri ($\bar{x}=3,71$), ortaokul öğretmenlerine göre ($\bar{x}=3,60$) daha olumludur. Başka bir anlatımla, ilkokul öğretmenleri, ortaokul öğretmenlerine göre daha gelişime açık, öz-disiplinli ve dışa dönüktür.

Öneriler

1. Öğretmenlerin meslek edinme sürecindeki eğitimleri sırasında öz-disiplin ve uyumluluk özelliklerini ön plana çıkaracak programlar, seminer, kurs, eğitimler MEB ve YÖK tarafından yıllık programlara yerleştirilebilir. Bu kapsamda öğretmenlerin öz-disiplin ve uyumluluk özelliklerinin yükseltilmesini amaçlayan uygulamaların geliştirilmesi, daha çok işbirliğine yönelik çalışmalar, yeni deneyimlerin yaşanmasını sağlayacak ortamların oluşturulması sonucunda bu özellikleri iyileştirilebilir.
2. Ayrıca öğretmenlerin öz-disiplin ve uyumluluk özelliklerini artıracak yönde hoşgörülü ve alçakgönüllü davranabilme, işbirliği yapabilme, fedakâr olabilme, azimli, dikkatli, planlı ve sorumluluk bilinci iyileştirilebilir.
3. Evli öğretmenlerin bekar öğretmenlere göre daha düşük düzeyde gelişime açıklık davranışında bulunmalarını önleyebilmek adına, mesai saatlerinin öğretmenlerin kendilerini geliştirebilmeleri için yeniden düzenlenebilir. İş ortamındaki sorumlulukları azaltılarak evli öğretmenlerin kendilerine daha çok zaman ayırabilmeleri sağlanabilir. Evli öğretmenlerin gelişime açık olmaları için desteklenmeleri gerekebilir. Bunun için verilen eğitim saatleri evli kişilerin de rahatlıkla eğitime katılabilecekleri şekilde ayarlanabilir veya esneklik bırakılabilir. Bekar öğretmenlerin daha asgari düzeyde duygusal tutarsızlık yaşamalarını engellenerek, psikolojik eğitim ve yardımlar yapılabilir. Okul içerisinde sosyal ilişkileri güçlendiren paylaşımlı ortamların sayısı artırılabilir.
4. 53 ve üzeri yaş grubundaki öğretmenlerin uyumluluk davranışının diğer yaş gruplarına göre daha olumlu olmasına dair, mesleğe atanma ve yerleşme koşullarının son yıllarda zorlaşması, atama sayılarının yetersizliği sebebiyle genç öğretmenlerde mesleğe karşı bıkkınlık, isteksizlik davranışlarının oluşmasına neden olarak kendilerini geliştirmeye yönelik tutumları daha az sergilemelerine sebep olabilmektedir. Atama koşullarının iyileştirilmesi, atama sayılarının artırılması, genç öğretmenlerin uyumluluk özelliğini pozitif yönde etkileyebilir. Uyumlu olabilme açısından genç öğretmenleri güdüleyecek eğitimler, uygulamalar, anket çalışmaları yapılabilir.

5. Mesleki kıdemi daha az olan öğretmenlerin gelişime açıklık, uyumluluk ve öz-disiplin özelliklerinin güçlendirilmesi adına farklı uygulamalar yapılabilir. Öğretmenlerin okullarına karşı daha uyumlu olabilme becerilerini geliştirecek faaliyetler, bulunduğu ortamı seven ve kabul eden yaklaşımlar, kendini tanımaya yönelik kurslar düzenlenebilir, uyumsuzluk nedenleri araştırılabilir ve gerekli önlemler alınabilir.
6. Ortaokul öğretmenlerinin gelişime açıklık, öz-disiplin ve dışadönüklük özelliklerini güçlendirecek yöntemler tercih edilebilir. Bu bağlamda, okullarda öğretmen, yönetim, veli ve öğrenci paylaşımını ön plana çıkaran ortamlar oluşturulabilir. Öğretmenlerin sorumluluk ve inisiyatif alabilecekleri görevler, faaliyetler düzenlenebilir, gelişime açıklık özelliğinin güçlendirilmesi adına hayal güçlerini besleyecek uygulamalar yapılabilir, sanatsal etkinliklere ağırlık verilebilir. Farklı öğrenme ortamları oluşturarak daha gelişime açık deneyimler yaşayabilme düzeyleri artırılabilir. Öğretmenlerin kişisel gelişmelerinde ihtiyaç analizleri uygulanabilir. Öğretmen seçimi, mülakatlar, eğitim ve atamalarda kişilik testleri kullanılabilir.

Anahtar Kelimeler: Kişilik, Beş Faktör Kişilik, Öğretmen

ÖĞRETMENLERİN KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ İLE ÖRGÜTSEL BAĞLILIKLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN BAZI DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ

Dr. Venhar KAPLAN

Gazi Üniversitesi

<https://orcid.org/0000-0002-1987-8951>

Prof. Dr. Necati CEMALOĞLU

Gazi Üniversitesi

<https://orcid.org/0000-0001-7753-2222>

ÖZET

Araştırma, öğretmenlerin kişilik özelliklerine göre örgütsel bağlılıklarını gerçekleştirme düzeyini incelemek amacıyla yapılmıştır. Araştırmada, nicel verilere dayalı genel tarama modeli içinde yer alan ilişkisel tarama yöntemi kullanılmıştır. Araştırma, Kayseri ili Kocasinan, Melikgazi ve Talas merkez ilçelerindeki 33 ilköğretim ve ortaokulda görev yapan 767 öğretmenin katılımı ile gerçekleşmiştir. Öğretmenlerin kişisel bilgilerini öğrenmek için kişisel bilgi formu, kişilik özelliklerini değerlendirmek için “Beş Faktör Kişilik Envanteri Kısa Formu” ve örgütsel bağlılıklarını değerlendirmek için de “Örgütsel Bağlılık Ölçeği”nden yararlanılmıştır. Araştırmada kullanılan ölçeklere ilişkin geçerlik ve güvenirlik analizleri yapılmış olup; elde edilen verilerin analizinde, “yüzde”, “frekans”, “bağımsız örneklem için t testi”, “tek yönlü varyans analizi (Anova)”, “Tukey testi (HSD)”, “kolerasyon” ve “regresyon” analizlerinden yararlanılmıştır. Beş Faktör Kişilik Envanteri Benet-Martinez & John (1998) tarafından geliştirilmiş, 44 ölçek maddesinden oluşmakta ve beş kişilik özelliğini ölçmektedir. Ölçeğin kullanımına dair izinler telefon ve e-posta yolu ile nsumer@metu.edu.tr adresine ulaşılarak alınmıştır. Ölçek 44 maddeli 5’li likert tipinde sorulardan oluşmaktadır. Beşli likert sorular; “Kesinlikle katılıyorum:1, Katılıyorum: 2, Kararsızım: 3, Katılıyorum: 4, Kesinlikle katılıyorum: 5” olarak düzenlenmiştir. Ölçek uluslararası bir araştırma için Sümer, Lajunen ve Özkan (2005) tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Gelişime açıklık (openness), uyumluluk (agreeableness), öz-disiplin (self-conscientiousness), duygusal tutarsızlık (neuroticism) ve dışa dönüklük (extraversion) olarak beş alt boyuttan oluşmaktadır. Beş Faktör Kişilik Envanterinin Kısa Formunun normal veya normal olmayan dağılıma sahip olup olmadığını saptamak için çarpıklık (Skewness) ve basıklık (Kurtosis) değerleri hesaplanmıştır. Beş Faktör Kişilik Envanterinin basıklık değeri (1,443) ve çarpıklık değeri (0,538) olarak hesaplanmıştır. beş faktör kişilik envanteri kısa formu ölçeğinin, gelişime açıklık (openness) boyutunda 10 madde (5, 10, 15, 20, 25, 30, 35, 40, 41*, 44), uyumluluk (agreeableness) alt boyutunda 9 madde (2*, 7, 12*, 17, 22, 27*, 32, 37*, 42), öz-disiplin (self conscientiousness) alt boyutunda 9 madde (3, 8*, 13, 18*, 23*, 28,

33, 38, 43*), dışa dönüklük (extraversion) alt boyutunda 8 madde (1, 6, 11, 16, 21, 26, 31, 36), duygusal tutarsızlık (neuroticism) alt boyutunda 8 madde (4*, 9, 14*, 19*, 24, 29*, 34, 39*) bulunmaktadır. Beş faktör kişilik envanterinin geçerlilik durumunu belirlemek için yapılan faktör analizinde, ölçeğin toplam olarak dokuz faktörden oluştuğu, yük değerlerinin ise .32 ile .74 arasında olduğu, toplam varyansın %52'sini açıkladığı belirlenmiştir. Beş Faktör Kişilik ölçeğinin Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett (Bartlett's Test of Sphericity) analizleri yapılmıştır. KMO değeri (=0.75) ve Bartlett (=612.883, p=.000) testleri ile verilerin açımlayıcı faktör analizine uygun olduğu tespit edilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizine ilişkin değerler şöyledir: ($\frac{\chi^2}{Sd}$ =1.72, GFI=0.92, AGFI=0.80, NNFI=0.84, CFI=0.90, RMSEA=0.051, RMR=0.042, SRMR=0.062.) “Beş Faktör Kişilik Ölçeğinin kişilik özelliklerini belirlemede kullanılması uygun ve geçerli bir ölçme aracı olduğu konusunda veriler elde edilmiştir. Beş Faktör Kişilik Envanteri ve alt boyutlarının Cronbach Alpha katsayıları hesaplanmıştır ve Tablo 1’de verilmiştir:

Tablo 1

Beş Faktör Kişilik Envanterinin Ortalama, Standart Sapma ve Güvenirlilik Değerleri

Alt boyutlar	$\bar{x}$	SS	α
1.Gelişme açıklık	3.76	.60	.79
2.Uyumluluk	3.32	.40	.76
3.Öz-disiplin	3.87	.49	.78
4.Dışa dönüklük	3.66	.65	.73
5.Duygusal tutarsızlık	2.52	.58	.67
Toplam	3.28	.32	.85

Araştırmada, ikinci ölçme aracı Meyer ve Allen (1997) tarafından geliştirilen, Türkçe uyarlaması Wasti (2000) tarafından yapılan üç boyuttan oluşan “Örgütsel Bağlılık Ölçeği” olmuştur. Ölçeğin kullanımına dair izinler e-posta yolu ile <awasti@sabanciuniv.edu> adresine ulaşılarak alınmıştır. Örgütsel Bağlılık ölçeğinde; devam, duygusal ve normatif bağlılık olarak üç temel boyuttan oluşan ve 18 maddeli 5’li likert tipindeki sorulardan oluşmaktadır. Beşli likert sorular; “Kesinlikle Katılmıyorum: 1, Katılmıyorum: 2, Kararsızım: 3, Katılıyorum: 4, Kesinlikle katılıyorum: 5” olarak düzenlemiştir. Ölçekte alt boyutlar olarak; (1, 2, 3, 4, 5 ve 6.) maddeler duygusal bağlılığa, (9, 11, 12) maddeler devam bağlılığına, (8, 10, 13, 14, 15, 16, 7, 17, 18) maddeler ise normatif bağlılığı ölçmektedir. Örgütsel bağlılık ölçeğinin normal veya normal olmayan dağılıma sahip olup olmadığını belirleyebilmek adına çarpıklık (Skewness) ve basıklık (Kurtosis) değerleri hesaplanmıştır. Örgütsel bağlılık için basıklık değeri (-0,320) ve çarpıklık değeri (-0,083) olarak hesaplanmıştır. Çarpıklık Katsayısı (ÇK)’nın, $\pm 1,5$ sınırları içerisinde kalması durumu, puanların normal dağılımdan önemli bir sapma göstermediğinin sonucudur (Büyüköztürk, 2016, s. 40). Elde edilen KMO (=0.83) ve Bartlett (=2345.142, p=.000) test sonuçlarında ölçeğin açımlayıcı faktör analizine uyduğu belirlenmiştir. Üç alt boyutun sahip olduğu faktör yüklerinin .41-.87 arasında değiştiği görülmüştür. Örgütsel Bağlılık ölçeğinde toplam yük üç faktör altında toplanmış ve maddelerin toplam varyansın% 70’ni açıkladığı belirlenmiştir. Örgütsel Bağlılık Ölçeği ve alt boyutlarının Cronbach Alpha katsayıları hesaplanmış ve Tablo 2’de verilmiştir:

Tablo 2

Örgütsel Bağlılık Ölçeği Alt Boyutlarının Ortalama, Standart Sapma ve Güvenirlik Değerleri

Alt boyutlar	$\bar{x}$	SS	α
1.Duygusal Bağlılık	3,65	,94	,91
2.Devam Bağlılığı	3,08	1,10	,83
3.Normatif Bağlılık	3,10	,97	,90
Toplam	3,28	,87	,94

Öğretmen görüşlerine göre örgütsel bağlılıklarının; duygusal, devam ve normatif bağlılık alt boyutlarına ilişkin bulgulara Tablo 3’de yer verilmiştir:

Tablo 3

Öğretmenlerin Örgütsel Bağlılık Düzeyleri

Boyut	n	$\bar{x}$	SS
Duygusal Bağlılık	767	3,65	0,94
Devam Bağlılığı	767	3,08	1,10
Normatif Bağlılık	767	3,10	0,97
Toplam	767	3,27	1,00

Tablo 3 incelendiğinde öğretmenlerin örgütsel bağlılık boyutlarından yüksek düzeyde duygusal bağlılık ($\bar{x}= 3,65$) ve orta düzeyde ise devam bağlılığı ($\bar{x}= 3,08$) yeterliğine sahip oldukları görülmektedir. Başka bir anlatımla, öğretmenlerin iş yaşamında örgütsel, devam ve normatif bağlılıkları ‘orta düzeyde’, duygusal bağlılığın ise yüksek düzeyde gerçekleştirdiği ileri sürülebilir. Öğretmen görüşlerine göre kişilik özellikleri ile örgütsel bağlılık ve alt boyutları arasındaki ilişkiyi gösteren bulgular Tablo 4’de yer verilmiştir:

Tablo 4

Beş Faktör Kişiliğin Alt Boyutları ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki

Boyutlar	2.	3.	4.	5.	6.
1.Gelişime Açıklık	,473*	,364*	,460*	-,015	,195*
2. Uyumluluk	-	,392*	,439*	-,008	,302*
3. Öz-disiplin		-	,274*	-,085*	,328*
4. Dışa dönüklük			-	-,006	,160*
5. Duygusal Tutarsızlık				-	-,045
6. Örgütsel Bağlılık					-

$p \leq .05$

Beş faktör kişilik özelliklerinin alt boyutları arasındaki en yüksek pozitif ve orta düzeydeki anlamlı ilişki ($r=.47$, $p<.01$) gelişime açıklık ile uyumluluk boyutları arasındayken en düşük negatif yönlü ve anlamlı ilişki duygusal tutarsızlık ile öz-disiplin ($r= -.085$) arasındadır. Bu iki boyutun birbirini negatif yönde ve düşük düzeyde etkilediği ifade edilebilir. Öğretmenlerin kişilik özelliklerinin alt boyutları ile örgütsel bağlılık arasında duygusal tutarsızlık dışında diğer boyutlar ile pozitif yönde orta düzeyde bir ilişkinin varlığı göze çarpmaktadır. Kişilik

özelliklerinin alt boyutları ile örgütsel bağlılık arasındaki en yüksek pozitif ve orta düzeydeki anlamlı ilişki ($r= ,328$, $p<.01$) öz-disiplin boyutu ile örgütsel bağlılık arasındadır. Buna göre öğretmenlerin öz-disiplin düzeyleri arttıkça örgütsel bağlılık becerileri artmakta, örgütsel bağlılık davranışları arttıkça öz-disiplin özelliklerinde artış meydana gelmiştir. Bu durumu önem sırasına göre örgütsel bağlılık ile anlamlı ve pozitif yöndeki orta düzeyde ilişki uyumluluk boyutu ($r= ,302$, $p<.01$) izlemektedir. Gelişime açıklık ve dışadönüklük ile örgütsel bağlılık arasında pozitif yönde düşük düzeyde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre gelişime açıklık ile örgütsel bağlılık ($r= ,195$, $p<.01$), dışadönüklük ile örgütsel bağlılık arasında ($r= ,160$, $p<.01$) anlamlı fark meydana gelmiştir. Başka bir anlatımla öğretmenler öz-disiplin, uyumluluk, gelişime açıklık ve dışadönüklük kişilik özelliklerini sergiledikçe, çalıştıkları kuruma yönelik örgütsel bağlılık düzeylerinde artış meydana gelmektedir. Öğretmenlerin örgütsel bağlılığın duygusal, devam ve normatif bağlılıklarının beş faktör kişiliğin alt boyutları tarafından yordamasına ilişkin durumu gösteren tablo Tablo 5’de verilmiştir:

Tablo 5

Kişiliğin Alt Boyutları ile Duygusal, Devam ve Normatif Bağlılık Arasındaki İlişki

Boyutlar	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.Gelişime Açıklık	,473*	,364*	,460*	-,015	,187*	,165*	,195*
2. Uyumluluk	-	,392*	,439*	-,008	,264*	,271*	,302*
3. Öz-disiplin		-	,274*	-,085*	,321*	,267*	,328*
4. Dışadönüklük			-	-,006	,156*	,137*	,160*
5.Duygusal Tutarsızlık				-	-,145*	,022	-,045
6.Duygusal Bağlılık					-	,630*	,846*
7.Devam Bağlılığı						-	,929*
8.Normatif Bağlılık							-

$p \leq .05$

Tablo 5’de öğretmenlerin kişilik özellikleri ile örgütsel bağlılığın alt boyutları arasındaki en yüksek pozitif ve orta düzeydeki anlamlı ilişki öz-disiplin ile normatif bağlılık ($r=,328$, $p \leq .05$), öz-disiplin ile duygusal bağlılık ($r=,321$, $p \leq .05$) ve uyumluluk ile normatif bağlılık ($r=,302$, $p \leq .05$) boyutları arasındadır. Buna göre öğretmenlerin öz-disiplin algıları arttıkça normatif ve duygusal bağlılıkları artmakta, normatif ve duygusal bağlılık davranışları arttıkça da öz-disiplin algıları artmaktadır. Benzer şekilde öğretmenlerin uyumluluk özellikleri arttıkça normatif bağlılıkları da pozitif yönde anlamlı olarak artmaktadır. Kişilik özellikleri ile örgütsel bağlılığın alt boyutları arasındaki en düşük negatif yönlü ve anlamlı ilişki duygusal tutarsızlık ile duygusal bağlılık ($r= -,145$) arasındadır. Bu iki özelliğin birbirini negatif yönde ve düşük düzeyde etkilediği ifade edilebilir. Başka bir anlatımla, öğretmenlerin duygusal tutarsızlık düzeyleri arttıkça duygusal bağlılıkları azalmaktadır. Öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarının yordanmasına ilişkin çoklu regresyon analizi Tablo 6’da verilmiştir:

Tablo 6

Örgütsel Bağlılığın Yordanmasına İlişkin Çoklu Regresyon Analizi

Değişkenler	B	Standart Hata _B	β	T	p	İkili r	Kısmi r
Sabit	,216	,325	-	,665	,000	-	-
Gelişime Açıklık	,017	,065	,011	,265	,791	,195	,010
Uyumluluk	,433	,089	,200	4,878	,000	,301	,174
Öz-disiplin	,426	,066	,243	6,462	,000	,327	,228
Dışa-dönüklük	,001	,053	,001	,021	,983	,160	,001
Duygusal Tutarsızlık	-,035	,051	-,023	-,688	,492	-,047	-,025

R= ,378, R²= ,143
F₍₅₋₇₆₀₎= 25, 372, p= ,000

Tablo 6’da örgütsel bağlılığın yordanmasına ilişkin çoklu regresyon analizi incelendiğinde gelişime açıklık, dışadönüklük, duygusal tutarsızlık, uyumluluk ve öz-disiplin değişkenleri ile birlikte, öğretmenlerin örgütsel bağlılık yaşamaları durumu arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır (R= ,378, R²= ,143, p<.01). Adı geçen beş alt boyut, öğretmenlere yönelik örgütsel bağlılıktaki toplam varyansın % 14’nü açıklamaktadır. Standardize edilmiş regresyon katsayısına (β) göre, yordayıcı değişkenlerin örgütsel bağlılık üzerindeki görece önem sırası; öz-disiplin, uyumluluk, duygusal tutarsızlık, gelişime açıklık, dışadönüklüktür. Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t-testi sonuçları incelendiğinde ise, uyumluluk ve öz-disiplin boyutlarının örgütsel bağlılık üzerinde önemli bir yordayıcı olduğu görülmektedir. Diğer değişkenler önemli bir etkiye sahip değildirler. Regresyon analizi sonuçlarına göre, örgütsel bağlılığın yordanmasına ilişkin regresyon eşitliği aşağıda verilmiştir.

$$\text{Örgütsel Bağlılık} = ,216 + ,433 \text{ Uyumluluk} + ,426 \text{ Öz-disiplin} + ,017 \text{ Gelişime Açıklık} + ,001 \text{ Dışadönüklük} + -,035 \text{ Duygusal Tutarsızlık}.$$

Başka bir anlatımla, öğretmenlerin beş faktör kişilik özelliklerinden, uyumluluk ve öz-disiplin alt boyutları, onların örgütsel bağlılık düzeylerinin anlamlı bir yordayıcısıdır. Ulaşılan sonuçlara bağlı olarak öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarının artırılmasına yönelik beş faktör kişilik özelliklerinin dikkate alınması, öz-disiplin, gelişime açıklık, dışa dönüklük ve uyumluluk özelliklerinin geliştirilmesi konusunda önerilerde bulunulabilir.

Anahtar Kelimeler : Örgütsel Bağlılık, Kişilik, Beş Faktör Kişilik Özellikleri, Öğretmen

**THE LEVEL OF INFLUENCE OF GEOPOLITICS IN THE SOUTH CAUCASUS ON
THE REGION: THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN****Aytən HÜSEYNOVA**AMEA, Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu, doktorant
e-mail: ayten212@mail.ru**Gülzar İBRAHİMOVA**Bakı Avrasiya Universiteti, Professor
e-mail:ibrahimova-gulzar@rambler.ru**Summary**

The article analyzes Iran's policy in the South Caucasus in the background of the rivalry of geopolitical powers in the South Caucasus, examines the main directions and stages of the country's foreign policy in the region, as well as bilateral cooperation with the South Caucasus. The important factors of the South Caucasus in the direction of Iran's strategic goals are commented.

An active policy based on the establishment of relations on the basis of reciprocity and equality in the relations between Iran and Azerbaijan during the time of President Abulfaz Elchibey and the recognition of the existence of the Republic of Azerbaijan in the Republic of Iran is analyzed. The successes of the prudent, balanced and pragmatic policy in the foreign policy pursued during the presidency of President Heydar Aliyev, the conventions of special importance for bilateral relations are being studied. It is noted that during the presidency of President İlham Aliyev, a delicate order was developed in the Iranian policy of Azerbaijan, during this period, the Azerbaijani consulate in Tabriz was opened, and progress was made in the field of transport.

However, although Iran is committed to the principle of territorial integrity of Azerbaijan, it continues to not take a firm stand against Armenian provocations against Azerbaijan in the conflict zone in Nagorno-Karabakh.

The political and strategic aspects of Iran's relations with Armenia are clarified, the transition of Iran-Armenia relations to a more intensive stage after the Russia-Georgia war (2008), the agreement on cross-border cooperation between the two countries, as well as economic and trade relations are analyzed.

Iran-Georgia relations are characterized as less important in Iran's foreign policy compared to other regional neighbors. It is concluded that the South Caucasus is one of the cases where the foreign policy doctrine and ideology of Iran contradict in theory and practice.

Keywords: South Caucasus, Islamic Republic of Iran, geopolitical, geoeconomic, military, global, competition, security

GÜNEY KAFKASYA'DA JEOPOLİTİĞİN BÖLGEYE ETKİ SEVİYESİ: İRAN İSLAM CUMHURİYETİ

Özet

Makalede, Güney Kafkasya'daki jeopolitik güçlerin rekabeti arka planda İran'ın Güney Kafkasya'daki politikasını analiz ediyor, ülkenin bölgedeki dış politikasının ana yönlerini ve aşamalarını ve Güney Kafkasya ile ikili işbirliğini inceliyor. İran'ın stratejik hedefleri doğrultusunda Güney Kafkasya'nın önemli faktörleri yorumlanıyor.

Cumhurbaşkanı Abulfaz Elçibey döneminde İran ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerde karşılıklılık ve eşitlik temelinde ilişkilerin kurulmasına ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran Cumhuriyeti'ndeki varlığının tanınmasına dayanan aktif bir politika analiz edilmektedir. Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in cumhurbaşkanlığı döneminde izlenen dış politikadaki ihtiyatlı, dengeli ve pragmatik politikanın başarıları, ikili ilişkiler açısından özel öneme sahip sözleşmeler inceleniyor. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev döneminde Azerbaycan'ın İran politikasında ince bir düzen geliştirildiği, bu dönemde Tebriz'de Azerbaycan konsolosluğunun açıldığı ve ulaşım alanında ilerleme elde edilmiştir.

Ancak İran, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ilkesine bağlı olsa da, Dağlık Karabağ'daki çatışma bölgesinde Azerbaycan'a yönelik Ermeni provokasyonlarına karşı sağlam bir duruş göstermemekte devam ediyor.

İran'ın Ermenistan ile ilişkilerinin siyasi ve stratejik yönleri netleştirilir, Rusya-Gürcistan savaşından sonra İran-Ermenistan ilişkilerinin daha yoğun bir aşamaya geçişi (2008), iki ülke arasında sınır ötesi işbirliği anlaşması ile ekonomik ve ticari ilişkiler analiz edilir.

İran-Gürcistan ilişkileri, İran'ın dış politikasında diğer bölgesel komşularla karşılaştırıldığında daha az yer kaplayan ilişkiler olarak nitelendirilir. Güney Kafkasya'nın, İran'ın dış politika doktrini ve ideolojisinin teori ve pratikte çeliştiği durumlarından biridir.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, İran İslam Cumhuriyeti, jeopolitik, jeoekonomik, askeri, küresel, rekabet, güvenlik

Giriş

Cənubi Qafqaz uzun müddətdir aparıcı dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Böyük Britaniya, Fransa və Almaniya XIX əsrdən başlayaraq bir-birinə mane olmayan rəqabətlə burada güclü mövqe tutmuşlar. SSRİ-nin dağılmasından sonrakı mərhələ üçün geosiyasi mübarizə baxımından yeni bir meydan xüsusiyyəti qazanan *Cənubi Qafqaz*da hazırda ekstradisiya edilən regiondan kənar oyunçuların sayı artmışdır. Burada müasir dünya qüvvələrinin bütün aparıcı mərkəzləri, xüsusilə Xəzəryanı ölkələrin bütöv birliyi, Mərkəzi Asiyanın bəzi dövlətləri də fəaliyyətlərini artırmaqdadırlar. *Cənubi Qafqaz* da geosiyasi məkanının formalaşmasına dünya enerji təhlükəsizliyində xüsusi rola malik enerji resurslarının və nəqliyyat infrastrukturunun mövcudluğu, elmi-texniki, kadr potensialının və s. bu kimi daxili faktorlar, eləcə də fəvqəldövlətlərin region uğrunda, onlara məxsus şirkətlərin isə enerji resurslarının hasilatı üzrə mübarizəsi kimi xarici faktorlar təsir etməkdədir.

Cənubi Qafqazın coğrafi mövqeyi və geosiyasi potensialını dəyərləndirərkən qeyd edilir ki, *Cənubi Qafqaz* Qərb-Şərq istiqamətində tez-tez sözdə Balkan və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrini, xüsusilə də CQ-ın və Mərkəzi Asiya ölkələrini əhatə edən Aralıq dənizi, Qara dəniz və Xəzər regionunun mərkəzi hissəsi kimi qəbul edilir. Xəzər regionu bilavasitə beş sahiləyən dövlətin ərazisi kimi qiymətləndirilsə də regionun sərhədinin dəyişkən, hərəkətli olmaqla təsərrüfat-iqtisadi anlam kəsb etməsi ifadə edilir. Həmçinin region genişləndirici təfsir edilməklə Qafqaz dövlətlərini, Mərkəzi Asiyayı, Rusiyayı və s. əhatə edir. Qafqaz isə şimaldan Rusiyayı, cənubdan isə Azərbaycanı, Ermənistanı və Gürcüstanı birləşdirməklə Qara dənizlə Xəzərdən ibarət subregion formalaşdırır. Bu halda regional enerji dəhlizlərinin formalaşdırılmasında iştirak edən qonşu dövlətlər də regional təhlükəsizliyin aktorlarına çevrilirlər. [Bunlardan Türkiyə](#), Gürcüstan, Ermənistan, Ukrayna, Çin, Pakistan, Tacikistan, Qırğızıstan və s. qeyd edilməlidir. Eləcə də SSRİ dağıldıqdan sonra zəngin neft-qaz ehtiyatları olan Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan, zəngin uran, neft-qaz resurslarına malik Özbəkistanın da qlobal energetika diplomatiyasına daxil olması digər dövlətlərin də bu regionun enerji resurslarına maraqlarını artırdı. Bu vəziyyət Cənubi Qafqazın qlobal geosiyasi vəziyyətdəki əhəmiyyətini və unikallığını şərtləndirən başlıca amillərdəndir.

Göründüyü kimi *Cənubi Qafqazın* zəngin enerji resurslarına malik olması onun geostrateji əhəmiyyəti ilə yanaşı, bu bölgədəki böyük dövlətlərin rəqabətini sürətləndirir. Xüsusilə Xəzər enerji qaynaqlarının işlənməsi və dünya bazarlarına çıxarılması üzərində Avropa və ABŞ-ın maraqlarının üst - üstə düşməsi səbəbiylə dövlətlər rəqabətdədirlər. Odur ki, *Cənubi*

Qafqaz geosiyası məknında böyük dövlətlərin yürütdükləri siyasəti, tutduqları mövqe, maraq və hədəfləri hər biri dövlət üçün ayrıca olaraq təhlilinə ehtiyac duyulur. Bu araşdırmada biz Cənubi Qafqazda əsas subyektlərdən olan İran İslam Respublikasının regiona təsirini təhlil etməyə çalışacağıq.

İran və Cənubi Qafqaz. Cənubi Qafqazda gedən böyük güclərin rəqabəti fonunda İranın Cənubi Qafqaz siyasətini dəyərləndirmək üçün ölkənin xarici siyasətinin regionla bağlı əsas istiqamət və mərhələləri, eləcə də Cənubi Qafqaz ölkələri ilə ikitərəfli əməkdaşlıq əlaqələri araşdırılmalıdır. İran heç vaxt Cənubi Qafqazda hökmranlıq ideyasını rədd etməmiş və bu nöqtədə fəaliyyətinin nisbətən passivliyi, Tehranın qərb istiqamətində vəziyyətin inkişafı üstünlüyü əsasında. Cənubi Qafqaz İranın strateji məqsədləri istiqamətində böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. İran üçün Cənubi Qafqazın xüsusi əhəmiyyəti aşağıdakı amillərdə özünü göstərirdi:

- Böyük güclərin özünə istiqamətlənmiş planlarına mane olmaq;
- Müstəqil Azərbaycan Respublikasının güclənməsi zamanı İranda yaşayan Azərbaycan türkləri üzərindəki mümkün təsiri məhdudlaşdırmaq, bu təsirin qarşısını almaqla İranın torpaq bütünlüyünü və daxili sabitliyini qorumaq, Cənubi Azərbaycanla bağlı “Təbriz və Birləşmiş Azərbaycan” şüarlarından ehtiyatlanmaqla, daha da irəli gedərək Azərbaycanın müstəqilliyini və varlığını məhdudlaşdırmaq;
- Qərbin, xüsusilə ABŞ-ın İrana hücum etməsi ehtimalında bölgə dövlətlərinin ərazisindən istifadə ilə bağlı müdafiə və təhlükəsizlik məsələsi;
- Bölgədəki təbii qaynaqların işlənməsində üstün mövqe tutmaq və rəqiblərə bu istiqamətdə mane olmaq.

SSRİ-nin dağılması İranın son üç yüz ildə təhdid hesab etdiyi Rusiya ilə birbaşa sərhəddinin aradan qalxmasına səbəb oldu. İranın bölgə siyasətinin ümumi mənzərəsinə aydınlıq gətirmək üçün ilk öncə onun Azərbaycanla bağlı siyasətinə nəzər salmaq. Qeyd edək ki, bu gün İran Respublikasının əhalisinin 40% -i Azərbaycan türklərindən ibarətdir [8, 80]. Azərbaycanın müstəqillik qazandığından günümüze qədər olan dövrdə, İranın Azərbaycan siyasətində fərqli yanaşmalar müşahidə edilmişdir. Belə ki, müstəqillikdən AXC hakimiyyəti başladığı dövrdə İran gözləmə siyasətində olmuşdur. 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməsi, İran rəhbərliyində rahatsızlığa səbəb olmuş və İran uzun bir müddət Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaq istəməmişdir. İlk növbədə, müstəqillik bəyannaməsi Tehranın Azərbaycanla münasibətlərində necə hərəkət etmək dilemmasını qoymuş və o Azərbaycanla əlaqələrində hansı bir mövqe tutacağına müəyyən müddət qərar verməmişdir [6,236]. 25 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycanın latın əlifbasına keçid məsələsi

İrannın böyük reaksiyasına səbəb oldu. Buna baxmayaraq Ayaz Mütəllibovun 1991-ci ilin sonunda İrana ilk rəsmi səfəri zamanı ermənilərin blokadaya saldıqları Naxçıvan bölgəsi ilə əlaqə yaradılması üçün Azərbaycanın İran torpaqlarından istifadəsilə bağlı razılaşma əldə olunmuş [14, 143], Naxçıvan azad zona elan edilmiş və iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı haqqında anlaşma imzalanmışdır. [12,128]. Bakıda İran səfirliyi 1992-ci ilin yanvarında açıldı. İrannın bölgədə fəaliyyət göstərməsi təşəbbüslərindən biri də Qarabağ məsələsində vasitəçilik missiyasını həyata keçirmək idi. Bu çərçivədə, 25 fevral 1992-ci ildə Xarici İşlər Naziri Əli Əkbər Vilayəti, Bakıya gəldi və vasitəçilik təklif etdi.1992-ci il martın 15-də İran və Ermənistan rəsmiləri Tehrandə atəşkəs haqqında memorandum imzaladı [14,145]. Lakin həmin ilin may ayında Şuşa və Laçının işğalı İrannın vasitəçilik cəhdlərini uğursuluğa uğrattı.

İrannın Azərbaycandakı təsirini çoxaltmaq istədiyi bir dövrdə hakimiyyətə gələn Ə. Elçibəy İran üçün iki əsas prinsipə əsaslanan aktiv siyasət həyata keçirməyə başladı. Birincisi, əvvəlki dövrdə dəyərsizləşmiş qarşılıqlı və bərabərlik əsasında əlaqələrin qurulması, ikincisi, İran Respublikasında Azərbaycan Respublikasının mövcudluğunun tanınması idi. Əlaqələrin inkişafı çərçivəsində Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinin İrana rəsmi səfəri zamanı Təbriz və Naxçıvanda qarşılıqlı konsulluğun açılması qərara alındı və İrannın Azərbaycana təbii qaz tədarük edəcəyini və İran torpaqlarından, nəqliyyat və enerji xəttindən Naxçıvana keçəcəyinə dair razılıq əldə edildi [10, 115; 2].

20 noyabr 1992-ci ildə Bakıda keçirilmiş görüşdə əlaqələrin inkişafı üçün memorandum və 9 protokol imzalandı [5]. AXC hökumətinin xarici siyasəti partiya və onun liderlərinin siyasi və mədəni ideologiyasını Azərbaycanın mədəni və etnik şəxsiyyətinə təsbit etdi. AXC Azərbaycan kimliyinin türk olduğunu və Ə.Elçibəyin türkcülüyü yalnız Azərbaycan kimliyi ilə məhdudlaşmaması və sərhədləri aşaraq birləşmiş Türk dövləti qurmaq cəhdlərinə qədər uzanması, Cənubi Azərbaycan məsələsi və “Təbriz və Birləşmiş Azərbaycan” şüarlarının tez-tez ifadə edilməsi, Azərbaycan türklərinin birliyi, İran torpaqlarında yaşayan Azərbaycan türklərinə Azərbaycan dövlət qurumlarında vəzifə almaq haqlarının veriləcəyi kimi mövzular [10,120] nəticədə İran-Azərbaycan müsaibətlərində gərginlik yaratmaqla İrannın Ermənistanla daha da yaxınlaşmana rəvac vermiş, bu dövrdə İrannın Azərbaycanla bağlı siyasətini mənfi etmişdir.

Araz sərhəd çayının şimalında “Azərbaycan” adlı dövlətin yaranmasına İran hakimiyyəti də biganə qalmadı [19]. Müstəqil A R-nın varlığını ölkənin kütləvi informasiya vasitələrində gizlətmək, oradakı durumu təhrif etmək və s. bu kimi işlərə əl atan rəsmi Tehran, Cənubi Azərbaycanda təhlükəsizlik sistemini möhkəmləndirmək üçün əlavə tədbirlər

həyata keçirdi. Bu məqsədlə Şərqi Azərbaycan ostanı ərazisinin Şimali Azərbaycanla sərhədyanı bölgəsini ayırır, birbaşa Tehrana bağlı, ayrıca ostana çevirmək qərarı verildi. Ərdəbil və ətrafının dövlətə loyallıq nümayəndələri buranın Təbrizin tabeliyindən çıxmasını müsbət iş hesab edirdilər. Hökumətin rəsmi nümayəndələri kimi onlar da bu bölgənin ayrıca ostan statusu almasını mərkəzi büdcədən buraya əlavə resursların cəlb edilməsinə nədən olacağını bildirirdilər. Bununla belə yeni ostana ad qoyulması məsələsi kəskin etirazlara səbəb oldu. Hakimiyyət yeni ostana Savalan, Səhənd, ya da Ərdəbil adlarının qoyulması təklifini verdi. İran İslam Məclisinin Azərbaycandan olan və radikallığı və müxalifliyi ilə seçilməyən üzvləri belə Azərbaycan adının bu bölgənin üstündən qaldırılmasına etiraz etdilər. Məsələ Məclis xaricində də geniş müzakirə edildi. Çoxları yeni ostanın adının “Şərqi Azərbaycan” qoyulmasını, Təbriz mərkəzli ostanın isə “Mərkəzi Azərbaycan” adlandırılmasını təklif etdilər.

Yeni yaranan ostanın “Azərbaycan” deyil, başqa adla adlanmasına etirazları nəzərə alaraq İran İslam Məclisi 1993-cü ilin yanvarında bu ostanın “Şərqi Azərbaycan” adlandırıldığını bildirdi. Buna baxmayaraq prezident Rəfsəncani hökuməti bu məsələdə mövqeyinin dəyişməz olduğunu nümayiş etdirib, yeni ostanın “Ərdəbil ostanı” adlanması haqqında Məclisin öz qərarını dəyişdirməsinə nail oldu. Məclisdəki Ərdəbil nümayəndələrindən biri məsələ üstündə israr etməyin zəruriliyini “pan-türkistlərin cinayətkar arzularına” qarşı mübarizə məqsədi və “sərhədin o tayında iyrənc hadisələrin baş verməsi” (AR-ın yaranması -A.H.) ilə əsaslandırır [20,177; 21, 26]. Şərqi Azərbaycan ostanının bölünməsi və yenisinin “Azərbaycan” adlandırılmaması sonrakı illərdə də ölkənin türk əhalisinin, eləcə də tələbələrin narazılığına səbəb oldu. Meşkinsəhr tələbələri İran dövlətinin başçalarına ünvanladıkları 1995-ci ilin mart tarixli açıq məktubda iranlı türkdillilər adından “Azərbaycanın bir bölümünü bir şəhərin adı ilə adlandırılmasını tarixi bir səhv sayır, bunu qəbul etməyəcəklərini” bildirirdilər [4, 94; 21, 26].

1993-cü ilin oktyabrında Prezident seçilən Heydər Əliyev xarici siyasətdə balanslı və pragmatik siyasət izlədi. 1993-cü ilin oktyabrında Haşimi Rəfsəncani Azərbaycana səfərə gəldi. Amma Heydər Əliyev Rusiya, Türkiyə və Qərbi dövlətlərini ziyarət etdikdən sonra 1994-cü ilin iyununda İrani ziyarət etdi. Heydər Əliyevin İran ziyarəti, Azərbaycanın Təbrizdə konsulluq açmaq istəyinə İranın mənfi yanaşılması səbəbiylə təxirə salınmışdı. O, Rusiyanın cənub və şimala qarşı təhdidlərini azaltmaq və güzəştlər etmək və İranla münasibətlərin yaxşılaşması yolu ilə balanslaşdırılmış və realist xarici siyasət apararaq əvvəlki dövrdə gərginlik yaşanan İran əlaqələrini yumşaltmağa başlamışdır. İrana rəsmi səfərində iki dövlət arasında 14 maddəlik bir bəyannamə imzalandı [9, 233]. İran tərəfi

Ermənistanın təcavüzkar əməllərini qınadığını və DQ-ın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğunu elan etdi, Naxçıvanın enerji ehtiyacını qarşılamaq məqsədi ilə Hoy-Culfa qaz kəmərinin tikintisinə razılığa gəldi. İran, Qarabağ savaşı nəticəsində məcburi köçkün edilmiş 100 mindən çox adama humanitar yardım göndərmiş, çadır şəhərlərinin qurulmasında yardımcı olmuşdur (1).

Növbəti danışıqlarda Azərbaycan və İran Xəzərin statusu haqqında anlaşma əldə etdilər. Azərbaycan həmçinin “Əsrin layihəsini”də İrana 5% pay verəcəyini açıqlasa da [15, 58-59], Qərb şirkətlərinin böyük əksəriyyətlə buna qarşı çıxmaları nəticəsində müqavilədə İrana pay verilməmişdir. Sonradan Azərbaycan qazının Şah-dəniz və Talış-dəniz sazişlərində İran 10% paya malik olsa da, İranın Azərbaycan siyasəti fərqli bir ölçü əldə etməmişdir. Hətta İran, 1995-ci ilin aprelində “Əsrin müqaviləsi”ni tanımayacağını açıqlamışdır [7, 81].

Azərbaycanın Türkiyə və Qərb yönlü siyasət aparması İrani regionda Türkiyə və ABŞ nüfuzunun artmaması üçün Rusiya və Ermənistanla ittifaqa yaratmağa sövq edir. Belə ki, 1997-ci ildə Rusiyanın Ermənistana göndərdiyi bir milyard dollarlıq silahların İran ərazisindən Ermənistana gəlməsi faktı bu ittifaqın varlığının göstəricisidir. Elə həmin il Azərbaycan ərazisində 13 İran cəsusunu saxlanılmış, lakin Azərbaycan tərəfi İranla olan əlaqələrinin pisləşməməsi səbəbindən məsələni çox da böyütməmişdir [9, 236].

İsrail Azərbaycana yaxınlaşaraq bölgəyə yerləşməsi də İranda narahatlıq doğurmuşdur. Bölgədə mübahisə doğuran digər məsələ Azərbaycan hökuməti ilə qərb şirkətləri arasında imzalanan Alov, Araz, Şərqi perspektiv yataqlarının kəşfiyyatı və işlənilməsi üzrə hasilatın pay bölgüsü sazişi oldu. Sazişin 1998-ci ilin iyulunda imzalanması zamanı İran tərəfi heç bir etiraz etməsə də ilk quyunun qazılması İran ilə Azərbaycan arasında bu ərazidə sektor sərhədlərinə dair danışıqlar başa çatana qədər dondurulub. Bu məsələ Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı olduğundan hökumətlər tərəfindən tənzimlənməli idi. 2001-ci ildə Tehran 23 administrasiyası bu yataqların öz suveren sərhədləri içərisində olduğunu elan etdi. Ardından həmin ilin iyulunda Alov yatanda araşdırma aparən Azərbaycanın Geofizik-3 və Əlif Hacıyev gəmiləri üzərində İran hərbi təyyarəsi uçuşlar etmiş və Azərbaycanın hava sərhədini pozmuşdur. Bununla da kifayətlənməyərək, İran hərbi gəmisi Geofizik-3 gəmisinə yaxınlaşaraq bölgəni tərk etməsini, əks təqdirdə silah istifadə edəcəyini bildirmişdir. Bu hadisə iki ölkə arasındakı gərginliyin çoxaltmış, hadisəyə ilk reaksiya qarşı Türkiyədən gəlmişdir. Türkiyə, İrani sərt bir şəkildə xəbərdarlıq edərək və bölgədə bu cür hadisələrə göz yummayacağını bildirmişdir. 1 ay sonra Türkiyə Respublikası Baş Qərargah naziri general Hüseyn Kıvrıkoğlu Azərbaycana gəlmiş, “türk ulduzları” havada nümayiş etdiriləmişdir [16].

Prezident H. Əliyevin 2002-ci ilin mayında İran səfəri zamanı Azərbaycan ilə İran arasında “Azərbaycan-İran Siyasi Sözləşməsi” daxil olan 10 anlaşma və protokol imzalanmışdır. İkitərəfli əlaqələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu Konvensiya, iki ölkənin bir-birinin işlərinə qarışmamasını, öz ərazilərindən digərinə yönələn təcavüz və ya hər hansı başqa bir müdaxilələrə yol verməyəcəkləri barədə öhdəlik götürmüşlər (22). Hatəmi və H. Əliyev arasında keçirilən birgə mətbuat konfransında baş verən gərginlik səfərin mənfi məqamları hesab olundu. Belə ki, İranlı jurnalistin “Mazandaran Dənizinin statusu nə olacaq” şəklində verdiyi suala əsəbləşən Ulu Öndər: “Xəritədə elə bir dəniz yoxdur, siz onu haradan çıxardınız?” deyə soruşmuşdur. Hatəminin “tamam bundan sonra Xəzər deyərək” sözlərinə Heydər Əliyev, “onsuz da həmişə Xəzər'di” şəklində qüvvətləndirmiş və bununla da mövzu bağlanmışdır (13).

Ümumilikdə H. Əliyevin dövründə Azərbaycanla İran arasında münasibətlərə baxdığımızda, İranın Cənubi Azərbaycan problemi üzündən Azərbaycana qarşı ehtiyatlı siyasət apardığı müşahidə olunur. Çünki İran Azərbaycanın ABŞ və Türkiyə ilə əlaqələri nəticəsində bölgədə güclənməsi, sərhədlər içində olan təxminən 25-30 milyonluq Azərbaycan türkünün müstəqillik hərəkatlarının artmasına səbəb olacağından qorxmaqdadır. H. Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra İranın narahatlıqlarını azaldan siyasət aparılsa da, bu addım da Azərbaycanın müstəqilliyini, hətta varlığını özünə qarşı təhlükə kimi görən İranın siyasətini tam dəyişdirə bilməmişdir. İran hələ də ABŞ-ın onu əhatə etmə və ölkəsinə müdaxilə siyasətində Azərbaycandan baza kimi istifadə edə biləcəyi narahatlığını tez-tez yaşamaqdadır.

2003-cü il ildə prezident seçilən İlham Əliyev Heydər Əliyevin xarici siyasət kursunu davam etdirdi: ermənilərin işğal olunmuş ərazilərin çıxarılması; Xəzərdəki neft quyuları üzərində İran və Türkmənistanla torpaq problemi və Xəzərin statusu, Şərqi-Qərbi enerji və ticarət dəhlizi olma özəlliyinin salınması kimi məsələlər xarici siyasətdə əsas prioritetlər olmaqda davam etdi [18; 81, 55].

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın Rusiya və İranla münasibətlərində balans siyasətindən imtina edərək daha yüksək səviyyəyə gətirdi [36]. ABŞ-İran böhranının sürdüyü 2005-ci ildə Azərbaycan müdafiə nazirinin İrana səfəri zamanı tərəflərdən birinə hücum olduqda öz torpaqlarını üçüncü bir ölkəyə digər tərəfə qarşı istifadə etdirməyəcəyi ilə bağlı imzalanan müdafiə və təhlükəsizlik müqviləsi Bakının İranın reaksiyasını azaltmaq istiqamətində atdığı önəmli addım kimi dəyərləndirilə bilər.

İranın Azərbaycan siyasətində dəyişiklik 2006-cı ildə ABŞ-İran böhranı artdıqdan sonra ortaya çıxmağa başladı. Əvvəl “Dünya Azərbaycanlıları”nın II Qurultayındakı çıxışlar

sırasında Cənubi Azərbaycandan bəhs edilməsi İranın Azərbaycana nota verməsinə səbəb olmuşdur. İranın cavab notasında Azərbaycan geri addım atmamış və çıxışında Prezident İlham Əliyev 50 milyonluq Azərbaycan xalqının bir Vətəni - Azərbaycan olduğu vurğulamışdır [3,7]. İlham Əliyev dövrünün başlanğıcında Azərbaycan-İran münasibətlərində enerji alınmasında yeni dövr başlamışdır. Belə ki, təbii qaz ehtiyacının böyük hissəsini Rusiyadan qarşılayan Azərbaycan, 2006-cı il yanvar ayında Rusyanın təbii qazı kəsməsi və sonar da qiymətini qaldırılması Azərbaycanda enerji təhlükəsizliyinin müzakirəsini gündəmə gətirmişdir. Bunun üzərinə Azərbaycan hökuməti təbii qaz alışıni şaxələndirməyə başlamış və bunun içində İran da iştirak etmişdir [37; 23].

Azərbaycan, Amerika və Rusiya ekspertlərinin Qəbələ Radiolokasiya Stansiyası (RLS) ilə bağlı üçtərəfli məsləhtələşmələrdə Rusiya prezidenti Vladimir Putinin ABŞ prezidenti Corc Buşla görüşündə stansiyadan birgə istifadə ilə bağlı təklif irəli sürməsi İranda gərginlik yaratmış, İran bütün növ raketlərini nəzarət edə biləcək bazanın ABŞ tərəfindən istifadə ediləcəyindən ehtiyatlanaraq dolayı yollarla danışıqlara təsir istəməyə çalışmışdır. Azərbaycan isə yaxın qonşusu ilə hər zaman balans strategiyasını saxlamağa çalışmış, İrana qarşı beynəlxalq fəaliyyətə dəstək verməmiş, Birləşmiş Ştatların BMT Təhlükəsizlik Şurasından (TS) İrana qarşı sanksiya verilməsi barədə qərarı qəbul etməyi planlaşdırdığı bir vaxtda da İranla elektrik və təbii qazla bağlı saziş imzalamışdır.

Son illərdə Azərbaycan-İran münasibətləri inkişafın daha aktiv fazasına daxil olmuşdur. 2014-cü ilin noyabrında İran prezidenti Həsən Ruhani Azərbaycan Respublikasına ilk rəsmi səfərə zamanı iki ölkə arasında 5 memorandum imzalanmışdır. Prezident İlham Əliyev birgə mətbuat bəyanatında qeyd etmişdir ki: “Bizim siyasi, iqtisadi əlaqələrimiz, konkret layihələrin icrasına, eyni zamanda, bölgədə sabitliyin möhkəmlənməsinə xidmət göstərəcək və göstərir” (45). Göründüyü kimi, İlham Əliyev dövründə Azərbaycanın İran siyasətində incə bir nizam işlənmiş, bu dövr Azərbaycanın Təbriz konsulluğu açılmış, nəqliyyat daşınma sahələrində irəliləyişlər əldə olunmuşdur.

Demək olar ki, iki dövlət arasında münasibətlərə təsir edən mənfi amillərdən Xəzərdə mövcud olan neft və təbii qaz ehtiyatlarının bölüşdürülməsində mübahisə və Təbrizdəki Azərbaycan Konsulluğunun açılması ilə bağlı razılaşmanın yerinə yetirilməsində çətinliklər, eləcə də üçüncü bir tərəfin İrana qarşı Azərbaycan torpaqlarından istifadəsi ehtimalını aradan qaldırılmışdır.

Azərbaycanın müstəqilliyindən sonra həyata keçirilən siyasətdə ABŞ və İranın Azərbaycanda güclü olmaq və güc qazanmaq üçün mübarizə apardığı aydındır. ABŞ-ın 2007-ci ildə Azərbaycan ilə hərbi əməkdaşlıq planının imzalanması ilə ABŞ-la hərbi əməkdaşlığı

dərinləşdirmiş, lakin İranla da qonşuluq münasibətlərini ehtiyatlı və tarazlaşdırılmış şəkildə saxlamaqda davam etməkdədir. İran Azərbaycanın ərazi bütövlüyü prinsipinə sadıqdir, Tehran hesab edir ki, münaqişə yalnız sülh yolu ilə həll olunmalıdır. 2017-ci ilin mayında İran XİN-nin nümayəndəsi qeyd edir ki, münaqişənin bir ölkə tərəfindən həll oluna biləcəyinə inanmaq yanlışdır (49), xalqın iradəsini nəzərə almadan münaqişə həll oluna bilməz. İki ölkə arasındakı çətin siyasi əlaqələr iqtisadi əlaqələrə də mənfi təsir göstərir. Azərbaycanın İranla uzun bir sərhəddi, CQ-da ən çox əhalisi və iqtisadiyyatı olsa da, ikitərəfli ticarət nisbətən azdır. 2016-cı ildə İranla Azərbaycan arasında ticarət dövriyyəsi 210,76 milyon dollar təşkil edib ki, bu da Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin yalnız 1,19% -ni təşkil edir. İranın xeyrinə güclü bir balanssızlıq var: İran mallarının Azərbaycana idxal dəyəri 161 milyon dollardan çox, Azərbaycan ixracının dəyəri isə yalnız 49,7 milyon dollar olub (50). Son iki-üç il ərzində iki ölkə arasındakı münasibətlər bir qədər yaxşılaşdı. Əlaqələrin gücləndirilməsinin iqtisadi cəhətdən biri İran, Azərbaycan və Rusiyanın dəmiryol şəbəkələri birləşdirən Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasıdır. Azərbaycan bu layihəni tikintisini başa çatdırmaq üçün 500 milyon dollar məbləğində kredit ayırmağa hazırdır. Rusiya-Azərbaycan-İran üçtərəfli formatında siyasi və iqtisadi əlaqələrin inkişafına təkan verə bilər: üç ölkə liderlərinin bu formatda ilk görüşü 2016-cı ilin avqust ayında, ikincisi 2017-ci ilin noyabrında keçirilmişdir (51).

İranın Cənubi Qafqazda Ermənistanı nüfuz etməsi. Regionda Azərbaycan və Gürcüstanın Türkiyə vasitəsilə ABŞ-ın bölgədə daha üstün və təsir edici güc olmasını təmin etməsi yolundakı siyasəti İranı bölgədə gücləndirmək üçün yeni bir baza tapmağı vadar etdi. Rusiyadan fərqli olaraq, İranın CQ-da bazası yoxdur və ən yaxın münasibətləri olan ölkə Ermənistandır. CQ-da İranın güc dövləti olaraq araşdırdıqda təbii ki, onun ayrılıqda regionun hər bir dövlətinə təsir və qarşılıqlı əlaqələrin bilmək zəruridir. Məsələnə şərh etmək üçün ilk öncə siyasi və strateji tərəfləri aydınlaşdıraraq, İran dövlətinin ideologiyası müsəlmanları müdafiə edərək təhlükəsizlik siyasətinin davamlılığını təmin etmək üzərində qurulub. 1991-ci ildə Balkan müsəlmanlarına müəyyən yardımlar edən [260] İranın CQ regionunda DQ müharibəsi dövründə işğala məruz qalan müsəlmanlara qarşı siyasəti təzadlı olmuşdur. Azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsinə və tarixi islam mədəni irsinin məhv edilməsinə laqeydlik onun xarici siyasətində ideoloji boşluğun olduğunu göstərir. Bu hadisələrin ardınca 16 sentyabr 1993-cü ildə hakim rejimin Ermənistan siyasətinə qarşı İranda kəskin çıxışlar olmuş, Ermənistanın Tehrandakı səfirliyi qarşısında etiraz aksiyaları keçirilmiş, “Cahane İslam” mətbu orqanı rəsmi ermənilərin törətdiyi soyqırma qarşı çıxaraq Yerevan ilə bütün sferalarda əlaqələrin dondurulmasını əks etdirən yazılar dərc etmişdir [40].

Bu işğal hüquqla tənziplənməyən nəzarətsiz ərazilər hesabına süni İran-Ermənistan sərhədini formalaşdırmışdır.

Tehranla Yerevan arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci ilin fevralında hər iki ölkənin xarici işlər nazirinin qarşılıqlı səfərlərilə başlanılmışdır. Həmin ilin noyabr ayında Yerevanda Ermənistan-İran Əlaqələrini İnkişafətdirmə Komissiyası yaradılmış və nəzdində iranlı və erməni iş adamlarının yer aldığı Ermənistan Ticarət Birliyi Şurası formalaşdırılmışdır. Hər iki qurumun əsas məqsədi regionda Türkiyə aktivliyinin və Azərbaycanın iqtisadi potensialının güclənməsinin qarşısını almaq olmuşdur [17, 11].

Ümumilikdə İran ilə münasibətlər Ermənistana strateji cəhətdən işğalçılıq siyasəti nəticəsində regiondakı təcridə qurtulmaq, coğrafi baxımdan dənizlərə çıxmaq və geosiyasi anlamda İranı Azərbaycandan uzaqlaşdıraraq bitərəfliliyini təmin etmək imkanı yaradır [24, 6]. Bu, 2007-ci ildə qəbul olunmuş MTK-da belə ifadə edilir “ Ermənistanı xarici dünya ilə birləşdirən nəqliyyat marşrutları İran ərazisindən keçir. İki qonşu ölkə ilə iqtisadi və nəqliyyat blokadası kontekstində, Asiya və Yaxın Şərq üçün strateji əhəmiyyətli girişin təmin edilməsi üçün bir ölkə kimi İran əhəmiyyətli rola malikdir. Ermənistan CQ-da baş verən müxtəlif proseslərdə İranın cəlb edilməsinə böyük əhəmiyyət verir və onu sabitlik və balansın qorunması üçün bir amil hesab edir” [41].

2008-ci ilin avqustunda baş vermiş Rusiya-Gürcüstan müharibəsindən sonra İran Ermənistan əlaqələri daha intensiv inkişafda olmuşdur. Belə ki, **2017-ci ilin avqust ayının məlumatına görə İran İslami Şura Məclisi İran İslam Respublikası ilə Ermənistan arasında sərhədyanı əməkdaşlığa dair razılaşmanı təsdiqləyib. Bu razılaşma sərhədlərin qonşularla birgə idarə edilməsi planının bir hissəsi olub, Norduz sərhədyanı terminalına da daxildir və İranın ticarət balansının dəstəklənməsinə yönəlib. Rəsmi statistikaya əsasən 2017-ci ilin mart-iyul aylarında bu ölkədən Ermənistana 107,35 milyon dollarlıq qeyri-neft məhsulu, bu müddət ərzində Ermənistandan isə İrana 2.4 dəfə az, yəni 443,512 min dollarlıq mal ixrac olunub [47]. Yəni, Ermənistanın İrana ixracatı sabit qalsa da, İranın Ermənistana investisiyalarında artım müşahidə olunmaqdadır.**

DQ münaqişəsinin həlli kontekstində **DQ-da yaşayan və real sayı 100 mindən yuxarı olmayan erməni əhali üçün Ermənistana Laçından quru yolu-xüsusi dəhliz verilməsi əvəzinə Naxçıvanda yaşayan 300 mindən yuxarı azərbaycanlı əhaliyə də Mehri vasitəsilə dəhliz verilməsi** ehtimalından [25] sonra Tehran iki ölkə arasında keçidi daha da asanlaşdırmaq üçün üç dəfə İrəvana çağırıldı və Mehri sərhəd bazarı açıldı. Nəticə olaraq 3 mayda Yunanıstan tərəfinin iştirakıyla İran-Ermənistan qaz kəmərinin inşasının plan-layihə

hissəsi üçtərəfli əməkdaşlıq bağlanması ilə başa çatdı. Mehri – Mərənd – Fiberoptik layihəsi də İrənin kömür mədənləri və digərləri ilə əməkdaşlıqda həyata keçirilir.

Əslində bu üçlü əməkdaşlığın birinci istəyi bölgədə öz fəaliyyətini artırmaqsa, ikinci istəyi Azərbaycan və Türkiyə qarşı yaradılmış bir qurum olmaq və regionda Türkiyəni sıxışdırıb çıxartmaq idi. Başqa sözlə, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında inkişaf edən əlaqələri balanslaşdırmaq cəhdləridir [46]. Amma 2018-ci ilin noyabr ayında ABŞ-ın İrana qarşı tətbiq etdiyi sanksiyaların ikinci mərhələsinin rəsmən qüvvəyə minməsi və bu prosesdə Türkiyənin İrəni dəstəkləməsi iki ölkə arasında münasibətlərin nəzərəcarpacaq dərəcədə istiləşməsini və İrənin regionda Türkiyə qarşı əvvəlcə göstərdiyi siyasətdə yanlış mövqe tutduğunu göstərir.

İrəndən baxdıqda Ermənistan İrənin qərbi və şimalını türklərdən qoruyan bir amildir, bir sıra məsələlərdə (silah satışı, narkotik vasitələrin dövriyyəsi) mühüm rol oynadığı təsdiqlənmişdir. Məsələn, 2002-ci ildə ABŞ Dövlət Departamenti İrana kimyəvi avadanlığın satılması ilə bağlı Ermənistan şirkətinə qarşı sanksiyalar tətbiq etmişdir [32]. Sonrakı illərdə də yüksək rütbəli Ermənistan məmurlarının İrana silah ötürməsi [29] ABŞ-ı xüsusilə narahat etmiş, hətta 2008-ci ildə ABŞ Ermənistana sanksiya tətbiq etmək istəmişdir. Məlum olmuşdur ki, tank əleyhinə RPQ-22 raketləri Vazovski Maşınqayırma zavodu, pulemyotlar isə Bolqarıstanın “Arsenal” şirkəti tərəfindən istehsal edilmişdir. Ermənistan tərəfindən sazişi səhmlərinin bir hissəsi dövlətə məxsus olan “Zao Veber” şirkəti, İrən tərəfindən isə “Abdi Asjerd” silah satışı şirkəti imzalamışdır. Amerikanın iddiasına görə, silahın pulunu İrən hökuməti vermiş, amma bunu gizli şəkildə bir erməni bankı vasitəsilə həyata keçirmişdir. Sənədlər həmin dövrdə Ermənistanın müdafiə naziri olan Serj Sarkisyan tərəfindən imzalanmışdır. Bu fakt Ermənistan mətbuatında geniş şəkildə işıqlandırılaraq öz təsdiqini tapmışdır [34].

İrən-Ermənistan münasibətlərində “strateji” əhəmiyyət daşıyan sahələrdən biri də narkotik vasitələrin dövriyyəsi məsələsidir. BMT-nin Narkotiklərə Qarşı Mübarizə üzrə Baş Ofisinin məruzələrində qeyd olunur ki, narkotik daşınma işğal altında olan 132 km-lik Azərbaycan ərazilərindən istifadə etməklə həyata keçirilir [31, 23]. DQ üzərindən daşınan narkotiklərdən əldə edilən gəlirin bir hissəsi separatçı rejimin silahlı qüvvələrinin saxlanılmasına, silah və ərzaqla təchizatına sərf edilir

İqtisadi və ticarət əlaqələri. İrən-Ermənistan əlaqələrinin inkişafının ilk on ilinə nəzər saldıqda görürük ki, Türkiyə və Azərbaycanın Ermənistana embarqo tətbiqi dövründə İrənin Ermənistana etdiyi iqtisadi yardımlar Ermənistanın ayaqda saxlamışdır. İki ölkə arasındakı yaxşı əlaqələr yalnız Azərbaycana qarşı müharibə dövrü ilə məhdudlaşdırılmamışdır. Belə ki, İrən bir neçə dəfə Ermənistanın Azərbaycan ərazisini işğal etdiyini söz olaraq söyləmiş, əməli

heç bir tədbir görülməmişdir. Yəni İran, embarqo tətbiqləri və qeyri-qənaətbəxş iqtisadi göstəricilərlə pis vəziyyətdə olan işğalçı dövlətə Türkiyə kimi sərhədlərini bağlamadı. Əksinə, ermənilərə maddi və enerji yardımı etdi, elektrik, neft, dəmiryolu və təbii qaz mərkəzli enerji əməkdaşlığı günümüzdə də davam etməkdədir. Araz çayı üzərində tikilən və Avstraliya ermənilərinin maliyyə yardımı ilə başa çatdırılan körpü, eləcə də Mehri-Qacaran tuneli erməniləri DQ müharibəsi ərzində və sonrakı dövrlərdə iqtisadi təcriddən qurtarmışdır (48).

İranla Ermənistan arasındakı ticarət dövriyyəsinə gəldikdə isə Ermənistanın İrana ixracatı sabit qalsa da, İranın Ermənistana investisiyalarında illər üzrə artım müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 2000-ci ildə İrannın Ermənistanla yeganə quru sərhədyanı terminalı olan Ağdərə-Norduz sərhədindən 15 min maşın keçmiş və bunun 12 mini İrana aiddir (46). İkitərəfli iqtisadi əlaqələrin daha da inkişafı baxımından “Araz azad iqtisadi zonası” 2003-cü ildə Şərqi Azərbaycan vilayətində yaradılmışdır. 2004-cü ildən BTC layihəsinin gerçəkləşməsi isə İran-Ermənistan əlaqələrində inkişafa stimül vermişdir. Belə ki, 2005-ci ildə baş nazir Andranik Marqaryan BTC boru xəttinin regionun güc tarazlığını pozduğunu, Ermənistanın CQ-da bu gücü tarazlaşdırmaq üçün alternativ yollar axtarışında olduğunu bildirmiş, İran-Ermənistan təbii qaz boru xəttini alternativ layihə olaraq qiymətləndirəcəklərini ifadə etmişdir [33]. İrandan enerji ehtiyacının əhəmiyyətli bir hissəsini təmin edən Ermənistan İranla mövcud olan təbii qaz boru kəmərlərinin modernləşdirilməsi və 113 kilometrlik qaz boru kəmərinin çəkilməsi barədə razılığa gəlmişlər. Hazırda İranın Təbriz şəhəri ilə Ermənistanın Mehri şəhərini təbii qaz boru xətti birləşdirir. 250 milyon dollara başa gələn xəttin açılışı 2009-cu ildə keçirilib [30].

İran və Ermənistan arasında enerji əməkdaşlığının digər bir ölçüsü də neft boru xəttinin çəkilməsidir. 2004-cü ildə Ermənistan müdafiə naziri Serj Sarkisyan İranın Ermənistandakı səfiri Aliriza Hakikyanla söhbətində İran-Ermənistan arasında 60 kilometrlik neft boru kəmərinin çəkilməsi müzakirə edilərkən, Rusiya-Ermənistan-İran əməkdaşlığı ilə ildə ildə 7,5 milyon ton neft emalı zavodunun tikintisi də gündəmə gəldi. Ancaq Rusiya 2007-ci ilin yanvarında iqtisadi cəhətdən səmərəsiz olmasını səbəb göstərərək bu layihəyə qarşı çıxdı.

1995-ci ildə İran-Ermənistan qaz kəmərinin tikintisinə dair saziş imzalanırsa da, yalnız 2008-ci ilin noyabr ayının sonunda İran-Ermənistan qaz kəmərinin ikinci hissəsinin tikintisi başa çatdırılıb (39). 2005-ci ildə Ermənistan Respublikasının müdafiə naziri Serj Sarkisyanın İrana rəsmi səfəri zamanı İran-Ermənistan dəmir yolunun inşası müzakirə edilib və 2009-cu ildə isə iki ölkə arasında birbaşa dəmir yolu tikintisi haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanıb. Lakin Yerevanın müəllifi olduğu bu lahiyənin gerçəkləşməsi də öz əhəmiyyətini

itirib. Çünki İran Azərbaycan ərazisindən keçən “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizini əsas götürdü və bu dəhlizin əsasını təşkil edən Qəzvin-Rəşt-Astara (İran)-Astara (Azərbaycan) dəmir yoluna maliyyə ayıraraq və işlərin 80 faizindən çoxu həyata keçirilib [27].

2007-ci ildə Ermənistan Respublikası və İran İslam Respublikası prezidentlərinin iştirakı ilə qaz boru kəmərinin rəsmi açılış mərasimi keçirilmiş, Ermənistan hökuməti ilə İran İslam Respublikası Hökuməti arasında Araz çayında su elektrik stansiyalarının tikintisi və istismarı sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalanmışdır. 2008 –ci ildə Ermənistan Respublikası Enerji və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə İran İslam Respublikasının Enerji Nazirliyi arasında Araz çayında su elektrik stansiyalarının tikintisində və texniki məsələlərin həllinə dair əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Eləcə də Ermənistan-İran enerji əməkdaşlığının perspektivli layihələri arasında 3-cü İran-Ermənistan yüksək gərginlikli elektrik xəttinin tikintisi; İran-Ermənistan neft boru kəmərinin inşası müzakirə olunmuşdur (48).

2011-ci ildə Ermənistan-İran sərhədində yerləşən Ermənistanın Mehri şəhəri yaxınlığında İranla Ermənistanın birgə layihəsinə əsasən, Araz çayı üzərində su elektrik stansiyasının tikintisinin başlanması ilə bağlı razılıq əldə edilib. Avropa İttifaqı İran neftinə sanksiya tətbiq etdikdən sonra bu layihənin reallaşması dayanmışdı. İran investisiya şirkəti tərəfindən maliyyələşdirilməsi planlaşdırılan Mehri HES-in 5 ilə tikilib başa çatdırılacağı və layihənin 323 milyon dollar tələb etdiyi bildirilir [39].

Tikinti ilə əlaqədar işçi qrupu yaradılması ilə bağlı məlumatlar isə 25 sentyabr 2018-ci tarixində göstərilir. Yəni, bu layihənin də aqibətinin də əvvəlki kimi olması ehtimal edilir [26]. Avtomobil yoluna gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, Ermənistanın bu layihəsi də Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun istismara verilməsi ilə əhəmiyyətini itirib. Bu yolun çəkilişi üçün Ermənistan dövlət büdcəsindən 1 milyard dollar ayrılıb. Uzunluğu 500 kilometr olan yol İranla sərhəddə yerləşən Mehri şəhəri ilə Gürcüstanın Poti limanını birləşdirməli idi. Bu yolun inşasına 2011-ci ildə başlanılıb və ötən 6 ildə sadəcə olaraq 50 kilometr çəkilib. Ermənistan üçün yolun strateji mahiyyəti ondan ibarət idi ki, rəsmi Yerevan bu yolla “Şimal-Cənub” dəhlizinə qoşulmağı və Asiya ölkələrindən İrana daxil olan yüklərin bu yolla Gürcüstanın Poti limanına, oradan isə Avropaya daşınmasına nail olmağa çalışırdı. Bundan başqa, Ermənistan gələcəkdə Mehri-Poti yolunu Rusiyaya qədər uzatmağı və yüklərin əks istiqamətə - Rusiya-Gürcüstan-Ermənistan-İran istiqamətində daşınmasına nail olmağı və iqtisadi tranzit gəlir götürməyi planlaşdırırdı. Lakin Rəşt-Astara dəmir yolu İranın bu layihəyə magistralın marağını itirdi. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu isə Gürcüstanın adıçəkilən magistrala diqqət ayırmamasına səbəb oldu. Layihənin yekunlaşdırılması sual altındadır [27].

İran-Ermənistan arasında tərəfdaşlığın formalaşması və dinamik inkişafında belə nəticəyə gəlmək olur ki, həm İran, həm də Ermənistan bir-birini siyasi və iqtisadi cəhətdən xarici dünyaya bir qapı kimi görürlər. Digər tərəfdən iki ölkə arasında həyata keçirilən strateji dəyərdəki layihələrin reallaşdırılması Ermənistan-Azərbaycan arasındakı DQ münaqişəsində İranın tutduğu mövqe İran ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrdə Cənubi Azərbaycan məsələsinə əks olunmasından qaynaqlanmışdır (11,39). Bu inkişafda eləcə də CQ regionunda Qərbin fəallığını artırmasına qarşı mübarizə, rəsmi Tehranın ABŞ-dakı yəhudi lobbisinə qarşı erməni lobbisindən yararlanmaq istəyi, rəsmi Tehranın regionda siyasi gücünü artırmaq arzusu və s. bu kimi amillər də əsas hədəflərdəndir.

İrannın Gürcüstana nüfuz etməsi. CQ regionunda İran Azərbaycanla və Ermənistanla ikitərəfli münasibətlərə malik olmasına baxmayaraq, uzun illər bir neçə ticarət əlaqəsi istisna olmaqla Gürcüstanla elə bir sıx əlaqəsi olmadı. İranın Gürcüstanla siyasi əlaqələrinin zəif olması Gürcüstanın İrannla sərhədinin olmaması və Gürcüstanın tam qərb yönlü siyasətindən qaynaqlanır.

Gürcüstanın ABŞ ilə hərbi əlaqələrinin yaxşı olması səbəbindən İran-Gürcüstan münasibətlərində ilk mərhələdə soyuqluq yaşanmışdır. İran Qərbin Gürcüstanda möhkəmlənməsinə, xüsusilə də ABŞ-ın bu ölkədəki hərbi mövcudluğuna qarşı çıxmış, regiondakı problemlərin həlli üçün regiondankənar dövlətlərin burdan kənarlaşdırılmasının vacibliyini və region dövlətlərinin öz aralarında ittifaq qurmaları ideyasını irəli sürmüşdür. Amma, sonralar hər iki ölkənin zəruri ehtiyacları səbəbiylə müəyyən yaxşılaşma müşahidə edilmişdir. İki ölkə arasında münasibətlərdə ilk mərhələni qısa xülasə etsək görərik ki, uzun müddət qarşılıqlı səfərlərin səviyyəsi aşağı olub. Belə ki, İran ilə Gürcüstan arasındakı ilk diplomatik münasibətlər 1992-ci il mayın 15-də qurulub. İran Gürcüstanda 1993-cü ildə, Gürcüstan isə İranda 1994-cü ildə səfirlik açıb (319).

Gürcüstandan İrana dövlət başçısı səviyyəsində ilk səfər 1993-cü ildə (dövlət başçısı Şevardnadze) baş tutub. İrandan yüksək səviyyəli ilk səfər isə (prezident Haşimi Rəfsəncani) 1994-cü ilin aprelində baş tutub. 1996-cı ildə isə Xarici İşlər Nazirləri İrakli Menaqarişvili və Əli Əkbər Vilayəti qarşılıqlı olaraq səfər ediblər. 2001-ci ildə Gürcüstan Parlamentinin sədri Zurab Jvaniya (aprel) və Gürcüstan Patriarxı II İlia (may) İrana səfər etmişdir. Həmin ilin iyununda isə İran Ali Milli TŞ-nın rəhbəri Həsən Ruhani Gürcüstana gedib. Ümumilikdə İrandan Gürcüstana edilən səfərlər Gürcüstandan İrana edilən səfərlərlə müqayisədə azlıq təşkil etmişdir.

2008-ci il Rusya-Gürcüstan müharibəsi ABŞ-a hərbi mövcudiyyətini Qara dənizdə nümayiş etdirmə şansı vermiş və Gürcüstan ABŞ ilə hərbi əməkdaşlığa daha çox məcbur

olmuşdur. Bu isə İranda narahatlığa səbəb olmuş, 2008-ci il sentyabrın 17-də Mənuçehr Müttəki Gürcüstana səfər etmişdir (42).

Gürcüstan üçün İranın əhəmiyyətini şərtləndirən başlıca amil enerji amilidir. Rusiyaya ilə yaşadığı problemlər və bunların enerji təhlükəsizliyinə təsiri Gürcüstanı İrana alternativlər tapmağa məcbur etmişdir. Son illərdə ikitərəfli münasibətlərdə enerji əməkdaşlığı, Gürcüstanın İran üçün Qara dənizə çıxış baxımından oynaya biləcəyi rol və xüsusilə viza müqaviləsi daha çox diqqətdə olmuşdur.

2013 ci ilin martın 7-də Gürcüstan parlamenti “Xarici siyasətin əsas istiqamətləri” haqqında qəbul etdiyi sənəddə strateji tərəfdaş kimi Amerika ilə münasibətlərin 4 istiqamətdə inkişaf edəcəyi əks olunub. Sənəddə Gürcüstanın region dövlətlərindən Azərbaycan, Türkiyə və Ermənistanla siyasi-iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi zəruriliyi qeyd edilib. ABŞ-ın regionda əsas tərəfdaşının Gürcüstan olması Tbilisi-Tehran münasibətlərinə ayrıca gərginlik elementi əlavə edir. Xarici siyasətin əsas istiqamətləri haqqındakı Qətnamədə region dövlətlərinin hər biri haqqında mövqe bildirilirsə də, İranın adı çəkilmir (28).

2016-cı ilin fevralında İran prezidenti Həsən Ruhani, Gürcüstan baş naziri Giorgi Kvirikaşvili ilə telefon görüşməsi zamanı nüvə razılaşmasının İran üçün diplomatik bir uğur, eləcə də iki ölkə arasında ikitərəfli ortaq iqtisadi əlaqələrin daha əvvəl inkişaf etdirilməsinin olduğunu söylədi. Gürcüstanın Qara dəniz və İran ölkələri arasında ticarət dəhlizi ola biləcəyinə diqqət çəkən prezident Ruhani, yaxşı bir coğrafi mövqeyi, hərtərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün təməl atmışdı.

Gürcüstanın İranla münasibətlərini yaxşılaşdırmağa hazır olduğunu ifadə edən Giorgi Kvirikaşvili, “Gürcüstan bütün sahələrdə İran İslam Respublikası ilə əlaqələrini genişləndirməyə hazırdır” dedi. 2018-ci ilin may ayında İran xarici işlər naziri ilə Gürcüstanın iqtisadiyyat nazirinin Tehrandə görüşü zamanı iki ölkənin iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin vacibliyini vurğulanmış, region ölkələri arasında nəqliyyat dəhlizinin yaradılması ilə bank, enerji və turizm sahələrində qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf yolları müzakirə və mövcud maneələrin qaldırılması haqqında fikir mübadiləsi aparılmış, qaldırılan məsələlərin ümumi regional əməkdaşlıq və iqtisadi məqsədlər çərçivəsində strateji əhəmiyyəti region ölkələri üçün dəyərli bir imkan olduğu qeyd edilmişdir.

Bütünlükdə ticarət və tranzit dəhlizi ilə yanaşı, iki ölkənin enerji sektorunda əməkdaşlıq strateji əhəmiyyətə malikdir, çünki CQ regionunda Gürcüstan bütün enerji təchizatçılarını birləşdirərək enerji sektorunda çoxtərəfli əməkdaşlığa və Avropa bazarlarına çıxma

bilər. Gürcüstan və İran arasında vizasız gediş-gəliş rejimi 2011-ci il yanvarın 26-da qüvvəyə minmişdir. 2013-cü ildə Gürcüstan hökuməti iki ölkə arasında viza rejiminin müvəqqəti olaraq dayandırılmasına qərar verib ki, bu da müxalifətin və ictimaiyyətin kəskin tənqidlərinə səbəb oldu. Nəticədə, 2016-cı ilin fevralında Gürcüstan hökuməti qərarı ləğv etdi və ölkələr arasında vizasız əlaqə təmin edildi (43). Lakin vizasız gediş-gəlişlə bağlı Tiflis və Tehran arasında son zamanlarda fikir ayrılıqları müşahidə edilməkdədir. Gürcüstan Daxili İşlər Nazirliyindən verilən məlumata görə, noyabr ayında 434 İran vətəndaşının ölkəyə daxil olmasına icazə verilməyib (qaçaqmalçılıq və s. səbəblərdən). Odur ki, 2018- ci il dekabrın 3-də İran Xarici İşlər Nazirliyinin mətbuat katibi Bəhram Kazemi İran vətəndaşlarının Gürcüstana səyahəti zamanı çoxsaylı geri qaytarılmalarla bağlı iki ölkə arasında ikitərəfli vizasız səyahət razılaşmasının yenidən nəzərdən keçirildiyini bildirdi. Tərəflər yanlış məqsədlərdən istifadə etmək imkanını əhəmiyyətli dərəcədə azalması üçün müqaviləyə yenidən baxılması razılığına gəlib (44).

Göründüyü kimi, İran-Gürcüstan münasibətlərini İran xarici siyasətində digər bölgəsal qonşularla müqayisədə daha az yer tutan münasibətlər kimi xarakterizə etmək mümkündür.

Ümumilikdə belə nəticəyə gəlinir Cənubi Qafqaz İran üçün xarici siyasət doktrinasının və ideologiyasının nəzəriyyə və təcrübədə ziddiyyət təşkil etdiyi hallardan biridir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan qəzeti, 6 Mart 1992
2. Cahangirli C. Müasir dövrdə Azərbaycan Türkiyə münasibətləri. Bakı: Araz, 2006, 109 s.
3. Xəzərin sektorunda neft yataqlarının birgə işlənməsi haqqında Xarici Neft Şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları barəsində: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı //Azərbaycan. 1994, 20 sentyabr, s. 1.
4. Nəcəfov N. İranla Azərbaycan arasında ortaqlaşma imzalanmışdır. Azərbaycan qəzeti, 21 noyabr, 1992
5. Nəsbli N. Azərbaycan Geopolitikası və Neft. Bakı, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2000
6. Rzayeva G. Azərbaycan-Türkiyə enerji münasibətləri: çağırışlar və perspektivlər //Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar. Məqalələr toplusu. © SAM, © ATİB. 2011,158 s.
7. Şükürov A. Qloballaşma: mahiyyəti və perspektivləri. Bakı: Adiloğlu, 2001,171 s.
8. Aslanlı A. “ABD’de Adaletsizliyə Verilən Ara 907 Sayılı Ek Maddenin Uygulanmasının Durdurulması”, Stratejik Analiz, Cilt 2, Sayı 21, Ocak 2002, s. 55-62.

9. Bağırzade E. “Azerbaycan-Türkiye Ortak Ekonomik Projeleri ve Bölgesel Yansımaları”, EkoAvrasya, Yıl:7/26, 2014, s.4-17
10. Cumhuriyet, 25 Ocak 2000
11. Haydar Ç. Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavramlar və Teorilər. Ocak 2014. s.60-65
12. Fırat Purtaş. Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu, Ankara, Platin Yayınları, 2005, 250 s.
13. Mehmet S. E., Elşan İ. Kafkasya'nın Değişen Jeopolitiği: Sovyetler Birliği'nin Çöküşü İle Kafkasya'da Jeopolitiğin Yeniden Doğuşu. Yeni Türkiye Dergisi, Kafkaslar Özel Sayısı, III/71, 2015, 365 s.
14. Nuri Aras Osman, Azerbaycan'n Hazar Ekonomisi ve Stratejisi, İstanbul: Der Yayınlar, 2001, 65 s.
15. Oğan S, Ağacan, K. “Güney Kafkasya'da Yeniden Başlayan Veya Bitmeyen Soğuk Savaş”, Stratejik Analiz, Cilt: 2, Sayı: 13, Mayıs 2001, s. 25-33
16. Aron R. “What is the theory of international relations”, Journal of International Affairs, 1967, Vol.21, No. 2, pp. 185-206
17. Connecting to Compete 2012. Trade Logistics in the Global Economy. The World Bank. Washington, DC 2012
18. Cornelius P.K., Blanke J., Paua F. The Growth Competitiveness Index: Recent Economic Developments and the Prospects for a Sustained Recovery // The Global Competitiveness Report New York: Oxford University Press for the World Economic Forum. 2003 pp. 3-22
19. Ogan S. Russia's Changing Baku-Ceyhan Policy and Regional Strategic Balances // Insight Turkey. April-June 2002. Vol.4 No.2 pp. 95-99.
20. Scott B., Lodge G. US Competitiveness and the World Economy. Boston: Harvard Business Scholl Press, 1985,144-175.
21. Nəsibli N. İslam Cümhuriyyəti dövləti və Azərbaycan türklüyü. 39 s.
https://bao.az/.../N_Nəsibli%20İslam-Cum-dov-və-Az-turklu
22. Bakı ve Tehran Gaşılıqlı öhdəlik göturdüler [www.bizimasr.media-az.com], 30 Eylül 2007
23. Azərbaycan müdafiə naziri İrana səfər edib. <https://www.amerikaninsesi.org/a/azrbaycan-mudafi-naziri-rana-sfr-edib--142314415/1214768.html>
24. Qasımlı V., ŞiriyevZ., Vəliyeva Z. Geosiyasi reallıq siyasi iddialar. Bakı, 2011, 42 s.
http://elibrary.bsu.az/books_460/N_224.pdf
25. Azərbaycanın Qarabağ şərti - Laçın əvəzinə Mehri dəhlizi <http://www.mia.az>

26. Ermənistan Araz çayı üzərində SES tikintisi ilə bağlı işçi qrupu yaradıb
<https://report.az/region/i-ran-ve-ermenistan-araz-cayi-uzerinde-ses-tikintisi-ile-bagli-isci-grupu-yaradib/>
27. Regionda Ermənistan adlı dövlət sanki yoxdur. <http://palitraneews.az/news.php?id=77017>
28. 229 Gürcüstan: xarici siyasətdə yeni addım? <http://newtimes.az/az/politics/1502/>
29. US embassy cables: US fury at Armenia over arms transfers to Iran, Guardian 28 November 2010, <http://www.guardian.co.uk/world/us-embassy-cables-documents/18487>
30. İran-Ermenistan doǧalgaz boru hattı 2009'a hazır", <http://www.sendika.org/2008/01/iran-ermenistan-dogalgaz-boru-hatti-2009a-hazir/>, 01.01.2008 [15.06.2011];
31. Ermenistan ve İran enerji işbirliğini artırıyor", <http://enerjienstitusu.com/2011/05/31/ermenistan-ve-iran-enerji-isbirligini-artiriyor/>, 31.05.2011 [02.07.2011];
32. US imposes sanctionson Armenian entities, 5/9/2002,<http://www.nti.org/db/nisprofs/armenia/excondev.htm>
33. Armenia: Westward Foreign-Policy Shift Brings Unease in Iran
<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav100502.shtml>
34. Sargsyan, Hakobyan Did Not Deny Armenia's Arms Transfer to Iran: WikiLeaks,
<https://epress.am/en/2010/12/07/sargsyan>
35. Bakı ve Tehran Gəşılıǧlı öhdelik götürdüler [www.bizimasr.media-az.com], 30 Eylül 2007
36. Bekir B. Has Azerbaijan's Foreign Policy Changed?
<http://www.rferl.org/reports/azerbaijanreport/2004/02/0-160204.asp> 18 Kasım 2007
37. Muradova Mina ve Abbasov Rufat. Azerbaijan Eyes Iran as Baku Seeks to Diversify Energy imports, <http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav010506.shtml> [09.Aralık 2007].
38. Yossef Bodansky & Vaughn S. Forrest, Iran's European Springboard?, September 1, 1992, <http://www.srpska-mreza.com/Bosnia/bodansky1.htm>
39. Bodansky Y. & Vaughn S. Forrest, Iran's European Springboard?, September 1, 1992, <http://www.srpska-mreza.com/Bosnia/bodansky1.html>.
40. Ramezanzadeh A. Iran's Role as Mediator in the Nagorno-Karabakh Crisis, Bruno Coppieters [ed], Contested Borders in the Caucasus, Chapter II, VUB University Press, 1996 <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0701.htm>
41. Стратегия Национальной Безопасности Республики Армения. Одобрена на заседании Совета национальной безопасности при Президенте Республики Армения 26 января 2007 г.] <https://www.mfa.am/filemanager/Statics/Doctrinerus.pdf>

42. <http://www.qafsam.org/page/248/az>
43. <http://femida.az/az/news/18901>
44. <https://sputnik-georgia.ru/politics/20181225/243649300/Gruziya-mozhet-peresmotret-vizovyy-rezhim-s-Tegeranom.html>
45. <http://1905.az/az%C9%99rbaycan-iran-munasib%20t%20leri-yeni-cagirislar-v%20perspektivlar/>
46. <http://www.azg.am./TR/20010620/2001062008.shtm/>
47. <http://muxalifet.az/iranla-ermnistan-arasinda-razilasma-tsdiqlndi>
48. <https://www.mfa.am/ru/bilateral-relations/i>
49. http://ru.apa.az/nagornyj_karabakh/spiker-mid-irana-nagorno-karabakhskij-konflikt-ne-mozhet-byt-reshen-odnoj-stranoj-.html
50. <http://ru.sputnik.az/economy/20170913/411836764/azerbajcdzhan-otkryl-rynok-iranskieto-vary.html>
51. <http://www.trend.az/business/economy/2799072.html>

KIBRIS TÜRK AĞIZLARINDAKİ YANSIMA SÖZCÜKLER

REFLECTION WORDS IN CYPRUS TURKISH ORALS

Prof. Dr. Ergün Koca

Girne Amerikan Üniversitesi

<https://orcid.org/0000-0002-4003-1851>

Prof. Dr. Ayşen Koca

Girne Amerikan Üniversitesi

Orcid ID A. Koca: <https://orcid.org/0000-0002-2896-6267>

Özet

Dillerin doğuş teorilerinde en öncelikli başlıklardan biri olan yansımalar, dilbilimde bağımsız bir kategori olarak gerekli önemi kazanamamıştır. İnsanlığın varoluşuyla birlikte hep iç içe olduğu canlı cansız varlıkların çıkardıkları sesler; dış görünüşlerini ve hareketlerini betimleyen gözlem içerikli adlandırmalar; insanların duyu, sezgi, koku, tat alma yoluyla hissettikleri aslında hep yansıma sözcüklerdir.

Bu denli insanla ve diliyle bütünleşmiş bir sözcük türünün leksiko-semantik, fonomorfolojik özelliklerinin detaylı incelenmesi önem arz etmektedir.

Biz bu çalışmamızda “Kıbrıs Türk Ağzları Sözlüklerinde” oldukça fazla kullanımını ve örneklerini tespit ettiğimiz yansıma sözcük ve öbeklerinin leksiko-semantik gruplamalarını belirleyip, yüzlerce yıldır ada ızalasyonunda anakaradan uzakta kendini korumuş Kıbrıs Türk Ağzlarının sözvarlığının zenginleşmesi başta olmak üzere dilin ahenginin artması, canlılık ve dinamiklik kazanması, anlamsal kevvetlendirme ve pekiştirme vermesi gibi katkılarıyla yadsıyamayacağımız yansımalar üzerinde duracağız.

Anahtar Sözcükler: Yansımalar, Kıbrıs Türk Ağzları, leksiko-semantik gruplama, ses yansımaları, biçim yansımaları, duyu yansımaları sözcükler vb.

Abstract

Reflections, one of the top priorities in the birth theories of languages, did not gain the necessary importance as an independent category in linguistics. With the existence of humanity, the sounds of living and inanimate beings that are always intertwined; Naming-related naming

descriptions describing their appearance and movements; It is the reflection words that people feel through sense, intuition, smell and taste.

It is important to examine the lexico-semantic, phono-morphological features of a word type integrated with such people and language.

In this study, we have determined the lexico-semantic groupings of the reflection words and phrases that we have found in the “Turkish Cypriot Dialects Dictionaries” and examples of reflection, and preserved themselves far away from the mainland for hundreds of years, the enrichment of the Turkish Cypriot Dialects, especially the enrichment of the language, and the gaining of vitality and dynamism. We will focus on reflections that we cannot deny with their contributions such as semantic strengthening and reinforcement.

Keywords: Reflections, imitative words, onomatopoeia, Cyprus Turkish Orals, lexico-semantic grouping, vocal reflection, form reflection, emotive (perceptive) reflection words etc.

1.Giriş:

Ağızlar bir dilin yazılı kaynaklarla takibinin pek mümkün olmadığı, sözlü birikimde ortaya çıkan söz varlığıdır. Halkın masallar, destanlar maniler, bilmeceler, atasözleri, ninniler vb.; birçok kalıplaşmış söz ve söz öbekleri yardımıyla geçmişten bugüne taşıdığı ve ölçünlü dili bugün bile beslediği ağızlar, yazılan değil yaşayan bir dildir. Bu yaşayan dilde var olan sözcük türlerinden biri de yansımalarıdır.

Bugün itibariyle bizi çepeçevre kuşatan canlı-cansız varlıkların, nesnelerin (insan, hayvan, kuş, böcek, doğa olayları, cansız nesnelere...) çıkardıkları sesleri taklit eden; dış görünüşlerini, hareketlerini betimleyen; insanların yalnız kendilerinin hissedebildiği duyuları, sezimleri deri, doku, ve tat alma yoluyla hissettiren sözcükler olarak tanımlayabileceğimiz (Koca, 2013:55 vd.) yansımalar hemen hemen her dilde yüzlerce örneği bulunan, *dil biliminde önemli bir tarihsel kategori olarak yerini alan, dilin doğuş teorilerinden başlayıp, dil bilimin temellerinden sayabileceğimiz “nedensizlik” ilkesiyle çelişip çelişmediği gibi inceleme alanlarına kadar birçok hususta tartışma konusu olmuş önemli sözcüklerdir.*

Türkçemizde “taklit sözler”, “ses taklidi sözcükler / kelimeler”, “yansıma(lar) / yansıma kelimeler / sözcükler”, “yansılama” adlarıyla karşılanan bu sözcük türünün leksiko-semantic gruplamalarını; 16. yüzyılın sonlarından itibaren adaya gelen Anadolu’nun farklı yörelerinden insanların oluşturduğu ve yaklaşık dört asırdan beridir burada yaşayan Kıprılı Türklerin dillendirip yaşattıkları “Kıbrıs Türk Ağızlarından” aldığımız örneklerle yapacağız.

Çalışmamız “Kıbrıs Türk Ağızları (bundan sonra KTA)” üzerine yapılmış en yetkin çalışmalar olarak değerlendirebileceğimiz üç eserle sınırlandırılmıştır. Bener Hakkı Hakeri’nin “Hakeri’nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü” (Hakeri, 2003), Mustafa Gökçeoğlu’nun “Kıbrıs Türk Ağızları Sözlüğü ” (Gökçeoğlu, 2008) ve Orhan Kabataş’ın “Kıbrıs Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü” (Kabataş, 2009) olmak üzere üç eserden belirlediğimiz örnekler alınacak ve eş zamanlı, betimlemeli ve karşılaştırmalı bir yöntemle grublara ayırma işlemimiz gerçekleştirilecektir.

2.Kıbrıs Türk Ağız Sözlükleri ve Yansımalar

1571’ de fethedilen Kıbrıs adasının Venedik ve Latinler tarafından terkedilen boş ve işlenmeyen toprakların mamur hale getirilmesi, devlete ve millete katma değer olması düşüncesiyle Konya, Karaman, Akşehir, Beyşehir, Seydişehir, Aksaray, Niğde, Kayseri, Antalya başta olmak üzere Anadolu’dan adaya iskana zorlanan farklı iş kollarında uzman, göçmen ve yerleşik Türk aileleri yöresel kültürleriyle beraber ağızlarını da taşımışlardır.

Bu göç halkasının ikinci dalgası 1713 ve 1727 yıllarında gerçekleşmiş ve bu iskan çalışmasında Çukurova, Toroslar, İç Anadolu, Gaziantep, İçel ve civarı vb. göçbeleri Kıbrıs’a yerleştirilmiştir (Erdoğan 2008: 14 vd.)

Bu dönemde Hakeri’ye göre Kafkaslardan getirilen Çerkezler bile Limasol çivarına yerleştirilmiştir (Hakeri 1993: 239-242). Görüldüğü gibi göç süresince hemen hemen Anadolunun her yöresinden halk Kıbrıs’a taşınmış, inanılmaz bir kültür mozaığı ortaya çıkmıştır.

Gelişmeler, Kıbrıs halkının kaderini “1974 Barış Harekatına” taşımış ve beraberinde Türk nüfusun tamamen kuzeye yerleşmesi Rumlardan da izole olmuş bir Kıbrıs Türklüğü ortaya çıkarmıştır. Adanın farklı bölgelerindeki “KTA” da bu süreçte kuzeyde birbirini daha fazla etkileme sürecine girmiştir. Dilin yapısı gereği bu doğal bir sirkülasyondur. Bu bölünmeyle birlikte Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin ilanı da Anakara’dan göçlerin başlayıp hızlanmasına ve sosyal, kültürel, siyasal, ekonomik ilişkilerin teknolojinin de etkisiyle artarak devam etmesine, özellikle de yeni neslin dili anlayış ve kullanımının etkilenmesine zemin hazırlamıştır.

Bu gelişmelerin yaşandığı yıllarda gerek Türkiyeli gerekse Kıbrıs Türklüğünün seçkin insanların “KTA” üzerine düşerek bir çok esere imza atmaları, dil bilimsel çalışmaların hızlanmasına katkı sağlamışlardır.

Hernekadar ağızlara ait sözcük derlemeye yönelik ilk çalışmalar, Türk Dil Kurumunun 1952-1959 yılları arasında kapsamlı bir şekilde gerçekleştirdiği sözcük derleme çalışmasına 350 Kıbrıs Türk Ağızı (Gümüşatam 2009:484) sözcüğünün girmesiyle başlamış olsa da sözlük haline getirilmiş ilk kapsamlı eser B.H. Hakeri’nin 1982 yılında “ Kıbrıs’ta Halk Ağzından Derlenmiş

Sözcükler Sözlüğü” adı altında genel amaçlı düşünerek hazırladığı çalışmadır. Hakeri, kitabında sözlüğünü kısaca şöyle tanıtır: “Bu sözlükte genel sözlüklerde pek bulunmayan; halkımızın kullandığı, kullanmakta olduğu iki bini aşkın sözcük vardır. Kimi sözcükler örneklendirilirken yerli sanatçı ve derlemecilerimizin yapıtlarından yararlanılmış, sözlüğe tanıklı sözlük özelliği verilmiştir”. Hazırlanan bu ilk sözlükte dikkati çeken özelliklerden biri de sık sık madde başı sözcüklerin resimlerle desteklenmesidir. Bu durum hem resimli sözlük özelliği kazandırmış hem de madde başı sözcüklerin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

Hakeri, durmamış ilk çalışmasını genişleterek bizim de kaynak olarak kullanacağımız eserlerden biri olan “Hakeri’nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü” adlı eserini yaklaşık dört bin sözcüğe ulaştırıp, zenginleştirerek 2003 yılında yayımlamıştır. İlk sözlüğünde olduğu gibi yine Kıbrıs’ta yayımlanmış yapıtlardan, gazete ve dergilerden örnekler seçerek sözlüğünün değerini artırmıştır. KTA’ya tarihi süreç içerisinde girmiş hatta bazıları yazı diline yerleşmiş çeşitli dillerden yabancı sözcükleri sözlüğüne almış ve karşılayabilecek Türkçe eşanlamalarını da belirtmeyi ihmal etmemiştir. Tarama ve derlemeleriyle yine genel amaçlı başarılı bir sözlük hazırlayan yazar; belli bir bölge sınırlamasına gitmemiş, günlük dilde yaygın veya daha seyrek kullanım ayırt etmeksizin hatta atasözlerine, deyimlere ve birleşik sözcüklere de yer vererek yelpazesini geniş tutmuştur.

M. Gökçeoğlu’nun da ağız çalışmaları başta olmak üzere atasözleri, deyimler, ikilemeler, yansıma sesler vb. üzerine yaptığı işler takdire şayandır. İlki 1991 yılında olmak üzere genişleterek ikinci baskısını 1997 yılında çıkardığı “Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü” ilk derleme ve tematik sözlük özelliğiyle önemlidir. Araştırma, derleme ve yayımlama gayretinin sonraki ürünleri, 2003 yılında çıkan “Kıbrıs Türk İkilemeleri ve Yansıma Sesleri Sözlüğü” ve 2007 yılında basılan “Kıbrıs Türk Takmaadlar ve Unvanlar Sözlüğü” dür.

Gökçeoğlu’nun büyük emeklerle hazırladığını düşündüğümüz “Kıbrıs Türk Ağzıları Sözlüğü” ise, ağız çalışmalarına Hakeri ile birlikte yaptığı katkının en güzel örneğidir. Sözlük bilimsel yaklaşımla değerlendirildiğinde ve Hakeri’nin sözlüğü ile karşılaştırıldığında şekil ve içerik olarak eleştiriye açık birçok husus olsa da genel amaçlı bir çalışma olması ve kapsamı bakımından dikkate alınması gereken bir emektir. Bu sözlükten önce yaptığı tematik sözlük çalışmalarının da bu sözlüğü beslediğini düşünürsek daha yapıcı yaklaşımlar sergileyebiliriz.

Orhan Kabataş’ın, 2007 yılında “Kıbrıs Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü” de Kıbrıs Türkçesinin sözvarlığının izlerini kadim Türkî kaynaklarda aradığı, halkın geçmişten bugüne ağız zenginliğine ne denli sahip çıktığını belgelediği bir eser olarak vurgulanmalıdır.

Kabataş, eserin giriş kısmında da ifade ettiği gibi, KTA’nın fonetik özelliklerinin Türkiye Türkçesi temel alınarak değerlendirilmemesi, XVI. yüzyıldan 1974’e kadarki süre içinde farklı coğrafya ve farklı kültürel ortamlarda gelişen bu ağzıların kendine özgü bir değişim süreci geçirdiği

yaklaşımıyla sözlüğünü oluşturmuştur. Yazar, Kıbrıs ağızlarındaki değişmelerin çoğunlukla XVI. yüzyıl öncesine yani Eski Anadolu Türkçesi ve dönem itibariyle var olan Anadolu ağızlarına dayandığını ifade etmiştir. Her sözcüğün tarihi kaynaklarda izi sürülmüş, kökeni bulunmaya çalışılmıştır. Özellikle yüzyıllarca beraber yaşanan Rum toplumunun Kıbrıs ağızlarına olan etkisini bu sözlükte detaylı bir şekilde görmek mümkündür. (Kabataş 2009:23-24)

Kısaca değindiğimiz bu yayımlar dışında bir çok tez, makale yazılmış, bildiriler sunulmuş olabilir. Ancak biz hedef çalışmamız için kaynak olarak seçtiğimiz ağız sözlüklerini esas alacağımızdan daha fazla bu husus üzerinde durmayacağız.

Kaynak olarak belirlenen sözlüklerde derlenen binlerce madde başı sözcük ve sözcük öbekleri içerisinde kök halinde, türetilmiş, eylemeleşmiş, ikileme kurmuş, birleşik sözcük oluşturmuş onlarca hatta yüzlerce yansıma unsur mevcuttur. Yansımaların her dilin fonolojik özelliklerine göre şekillendiğini de düşünürsek hem sözvarlığının zenginleşmesinde hem dilin harmonisinin, iç ahenginin, duygu değerinin canlanıp, artmasında ve konuşmanın renklenmesinde KTA'ya etkileri tartışılmaz.

Yansımaların bir metinde ya da konuşma dilinde çokça bulunup kullanılması, o metne ve konuşmaya stilistik ve anlamsal zenginlik kazandırdığı gibi aynı zamanda varlıklar ve olayları da metnin ve konuşmanın içinde daha canlı, daha dinamik kılar. Bu sözler vasıtasıyla taklit edilen ve betimlenen maddi alemin varlık ve olayları sanki metne ve konuşmaya dahil edilir. Yansıtılan varlık veya hareketin karakteri, özellikleri, durum ve keyfiyeti, ahengi, tınısı ortaya çıkar. Bu durum metne ve sözlü iletişime yukarıda ifade ettiğimiz üslup güzelliklerini katar.

Bizi sınırsız çevreleyen tabiatı sessiz, gürültüsüz, hareketsiz veya şekilsiz olarak göz önüne getirmek imkânsızdır. Çünkü tabiat, gürültülü seslerin, çeşitli hareketlerin, sayısız şekillerin ilk kaynağı olarak daima çevremizi kuşatmıştır. Bu kuşatmanın içindeki varlıkların baş tacı olan ve görme, işitme, sezme, anlama, konuşma, okuma, yazma gibi yedili yeteneklerin sahibi olan ve ayrıca tabiatın bu canlılığını görebilen, işitebilen, hissedebilen, anlayabilen, konuşabilen, okuyabilen, yazabilen insanoğlu hiç bir zaman doğa ile ilişkisini kesmemiştir. Araba kornası sesini, yağmurun yağış sesini, kuşların ötme sesini, şimşegin çakma sesini vb. duymayan insan kulaklarla algılama yeteneğinden mahrumdur, yani o sağırdır. Fakat o, tabiatın hareketliliğini, canlılığını göz yardımıyla görebilir. Ancak görme yeteneğini kaybeden kör insan bu canlılığı veya hareketliliği görmekten mahrumdur, ama o arabanın, yağmurun, kuşların, şimşegin, rüzgarın vb. seslerini duyabilir. Böylece tabiatın bu hareketliliğini, canlılığını ve sesliliğini sürekli bir şekilde gözlemleyen ve bu tür olayların şahidi olan insanın başka varlıklardan farklı olan temel özellikleri ortaya çıkmaktadır, yani tabiatın bu hareketliliğini, canlılığını ve sesliliğini güzel bir şekilde insandan başka hiç bir varlık duyamaz, gözlemleyemez. Bundan dolayı insan, kendinin yedili yetenekleri ile bu hareketliliği, canlılığı, sesliliği tarih boyunca adlandırmaya, söz biçimine getirmeye çalışmıştır (Zülfikar 1995: 3). Sonuç olarak da

insan kendinin sahip olduğu yeteneklerine dayanarak tabiattaki yukarıda bahsettiğimiz her türlü sesleri, çeşitli hareket biçimlerini veya şekilleri adlandırmayı başarmıştır.

Nereden doğduğu konusundaki sorulara, “Bunlar insanın işitme, görme ve hissetme duyularına dayanarak duyulan çeşitli sesleri, gürültüleri, görünen ya da hissedilen çeşitli hareketleri, durumları, görünümleri dildeki sessel araçlarla adlandırma ihtiyacından oluşmuştur” diyebiliriz.

Yansıma sözcükler tam anlamlı sözcükler gibi adı adlandırılan şeyin şartlı göstergesi olamaz. Gerçi onlar böyle şeylerin (sesin, gürültünün, hareketin, durumun, görünümün, hissin, sezimin v.b.) dildeki tahminî, benzetilerek yaklaştırılan karşılığı, imgesi sayılır. Örneğin, dilimizde çalışan saatin sesi “tık tık” diye, tükürmeden çıkan ses “tü” diye, çocuğun ağlaması “ıñaa ıñaa” diye belirtilir. Fakat bunların hepsinde de taklit edilen ses yansımaları sözcüğün telaffuzuna uymaz. Bu bakımdan ses, yansımaları sözcüklerin anlamı ve genelleştirici özelliği adlandırma görevini üstlenen diğer türlerdeki sözcüklere kıyasen hemen hemen soyuttur, fakat onların anlamı canlılık, renklilik, süs ve anlatıma kattığı sözcüksel ahenk gibi ek anlamlarla tamamlanır.

Türkî dillerde derinlemesine incelemeye tabi tutulan ve ünlemlerle beraber “özel görevli bir sözcük türü” olarak ele alınan yansımalar (Koca vd 2011:842), Türkiye Türkçesi’nde ne yazık ki birçok kaynakta kimi zaman ilgeçlerin kimi zaman da ünlemlerin alt başlığı olmaktan öteye gidememiştir. Yansımalarla ilgili Türkçedeki en geniş çalışma H. Zülfikar’ın “Türkçede Ses Yansıma Kelimeler, 1995” adlı eseridir. Bu çalışma yansımaların fono-morfolojik özelliklerinin net olarak belirlenmesi ve daha çok Türkçedeki yansımaların sözlüğünün oluşturulması bakımından önemlidir.

Genel bakış açısı böyle olsa da biz yansımaların, kendine özgü özellikleriyle, leksiko-semantik, fono- morfolojik ve sentaktik yapılanmalarıyla hem Çağdaş hem de Tarihi Türk Dil ve Lehçelerinde önemli bir yeri olduğuna inanıyoruz. Bu inançladır ki “Türk ve Kırgız Dillerindeki Yansıma Sözcüklerin Karşılaştırma Tipleri / Türk cana Kırgız Tilindegi Tuurandı Sözdördün Salıştırma Tipologiyası, 2010” adlı çalışmamızda sadece her iki dili karşılaştırmadık, bir dilde olanı öbürüne, öbüründe olanı da diğerine aktarmaya çalıştık. Türkiye Türkçe’sine bu eserimizde yansımalar adına yeni teorik bilgiler aktardık. (Koca 2010)

Yansımalar, gerek tek başına kullanılıp bir anlam taşıyabilmeleri, gerek cümlelerin herhangi bir ögesi olabilmeleri, gerek kendine has türetme ekleriyle yansıma kök ve gövdelerinden yeni yansıma ad, önad ve eylem türetebilmesi gerekse ikileme ve birleşik sözcükler gibi öbekler oluşturabilmeleri yönleriyle anlamlı sözcükler sınıfına dahil edebileceği gibi; aynı zamanda canlı ve cansız varlıkların çıkardıkları her türlü ses, şekil ve sezgi içeren kullanımları her dilin kendi fonetik özellikleriyle birebir karşılması yönüyle de farklı özellikler taşır ki bu sebeble “özel anlamlı ve görevli sözcük” (Koca 2011) olarak da kabul edilebilir.

Peki, yukarıda değindiğimiz KTA sözlüklerinde geçen yansımaları nasıl grublayacağız? Kriterlerimiz nelerdir? Aslında yansıma sözcüklerin tanımını yaparken gruplama ölçütlerimizi de belirtmiş olduk. Tanımda geçen “canlı-cansız bütün varlıkların çıkardıkları sesleri taklit et-” ifadesine uygun örnekler birinci grup olarak şekillenecek. İkinci grubumuz ise görme duyusuna bağlı. Yani canlı-cansız varlıkların dış görünüşlerini, hareketlerini betimleyen yansımalar olarak belirlenecek. Bir diğer grubumuz ise diğerlerine göre daha sınırlı sözcüğüne sahip. İnsanların kendilerinin hissedebildiği duyuları, sezimleri deri, doku, his, tat alma yoluyla karşılayan yansıma sözcükler.

Bu gruplamaya, örnekleri çok fazla olmasa da farklı bir sınıflandırma olarak çocuk dilindeki yansıma sözcükleri de eklersek yerinde bir iş yapmış oluruz. Çünkü sözlüklerde direk “çocuk dili” olarak not düşülmüş çok sayıda örnek gördük. Çocukların dil ediniminde çevresinde duyduklarını taklit etme esaslı öğrenme odaklı olduklarını da düşünürsek yansıma başlıklarından birisini onlara ayırmak mantıklı olacağını düşündük.

O zaman yansımaları: “Ses Yansımaları Sözcükler”, “Biçim Yansımaları Sözcükler”, “İnsanların Duygu Yapısına, Ruhsal Durumuna ve Sezimlerine İlişkin Duyumları Taklit Etmede Kullanılan Yansıma Sözcükler”, “Çocuk Dilindeki Yansıma Sözcükler” olmak dört ana başlık altında inceleyeceğiz.

Kıbrıs’da ölçünlü dilin ağızları baskıladığı ve etkisinin arttığı bu dönemlerde yapacağımız çalışmanın önemi daha artmaktadır. Ağızların dilleri beslediği, geliştirdiği, yaşattığı gerçeğini de unutmadan KTA sözlüklerinden üç seçkin örnekte insanla, hayvanla, nesneyle, tabiatla iç içe şekillenen yansımaları tespit edip, derli toplu ele alıp gruplandırmak şüphesiz ilk olması yönüyle de önemlidir.

3. Ses Yansımaları Sözcükler

Hangi dili ele alırsak alalım, doğadaki sesleri yansıtmaya, taklit etmeye yönelen öğelere rastlarız. Bu öğeler insan ve ses bağırmasıyla; kükreme, havlama gibi hayvan seslerini yansıttıkları gibi, ses çıkaran her türlü varlığın seslerini vermeye de yönelirler (Aksan 1995:96).

Ses yansımaları sözcükler, insanların işitme duyusuyla alakalı olup, canlı ve cansız nesnelere çıkan sesi taklit ederek yansıtan sözcüklerdir.

Bu gruba dahil olan sözcükler, hem insanın konuşma ya da diğer organlarından (Örneğin: gülme, ağlama, bağırma, haykırma, ıslık çalma, öksürme, koşma, düşme,...), hem hayvanlar, böcekler, kuşlardan çıkan sesleri, gürültüleri hem de doğa olaylarının (şimşek çakması, gök gürlemesi, suyun şar şar akması, ağaçların uğuldaması ...) meydana getirdikleri çeşitli nesnelere hareketlerinden, farklı durumlarından ve değişmelerinden çıkan sesleri taklit ederek gösterir. (Koca 2010: 90)

Ses yansımaları sözcükleri anlam bakımından hangi sesi taklit ederek karşıladığına göre aşağıdaki gibi gruplara ayırabiliriz:

3.1. İnsanların Konuşma Ya da Diğer Organlarından Çıkan Sesleri Taklit Etmede

Kullanılan Yansıma Sözcükler: ağla- / ağlayan (sık sık ağlayan, gözyaşlarını tutamayan) / ağlamsık (ağlarmış gibi yapma, yalancı ağlama), ańsır- / ańsırık / ańsırıklı / ańsırma / ańsırmak / tısırık (aksır-, aksırık, aksırmak), bağırlıtı (yüksek sesle ya da birlikte bağırma), bağırancı (bağırtlak, yaygaracı, çok bağıran), bańır-, bańır- / bańır / bańır bańır (çok bağırmayı anlatır, tekrar edilerek kullanılır), böńür- / bör bör böğür- (anlaşılmaz bir şekilde, kaba, çirkin sesler çıkarmak), carcar (geveze), car car et- / car cur et-, cart curt et- (yüksek sesle gereksiz yere konuşmak), cań cań ed- (ara vermeden konuşmak), cart cart et- (gereksiz yere övünmek), cırlak / cırlag / cırla- / cırla-, cırlat- (ince ve usandırıcı ses, oyunbozanlık), çağır- / çağırıp bağırmak / çağır- (yüksek sesle seslenmek, çığlık koparmak), çağırğan (bir şeyi yüksek sesle duyuran), dan dan et- (sürekli söylenmek), dar dar et- (dır dır etmek, çok konuşmak), davıştı (gürültü, ses, kımıldanma), dırıl dırıl (yarı anlaşılır yarı anlaşılmaz söz söylemeyi anlatan yansımaları gövde), dırıla- (gereksiz çok konuşmak), dırılaş- (ağız dalası yapmak), fas fas (ses çıkararak kabaca sigara içmek), fısır- / fısırık / fısırma (ısıklık çalmak), fısıklık / fısıklık / fısıklıkla- / fısıklama / fısıklıkla- (ısıklık , ısıklık çalmak), geńir- / geńirti (geğirmek, geğirti sesi), gıbra- / gıpraş- (kımıldamak, kıpırdamak), hapır hupur / hapır şupur (gürültülü biçimde yemek), hıngıldık (hıçkırık), hıngıl-da- (ağlamaya hazır olmak), hofla- / hovla- / hoğla- (bağırarak şidetle hücum etmek), hönkür- / hönkür- / hönk vuruş ağla-(hüngür hüngür ağlamak), ıçkır-, ıçkırık, ıçkır- (hıçkırık, ağlarken ses çıkarmak), ıńıl-da- / ıńıl- (sürekli ağlama, inleme sesi), ıńıl ıńıl (sürekli olarak inleme), kikirde- / kikirdeyiş (gevrek gevrek gülmek), mır mır / mırıl mırıl / mırıla- / mırıldan- / mırılmır (mırıldanmak, dırıldamak, dır dır etmek, kendi kendine alçak sesle konuşmak), norg norg (domuz sesine benzer ses çıkarmak), pad pad / pat pat (yürüme sesi) öfür- / üfür- (üfürmek, üflemek), tüpür- / tüpürük / tübrüg / tüpürükle- (tükürmek, tükürük), vańıl-da- (aşırı gürültü sesi) vb. Bu yazılanlar dışında daha birçok kullanımın olduğunu belirtmemiz gerekir. Sözlüklerden seçtiğimiz örnekler:

Şimdilik de *bangırın*. (Hakeri 2003:22)

Bör bör böğrüp ağlamaya başladı. (Gökçeoğlu 2008:44)

Ađaçlara diklendi. Şarap kabağını bir salladı. *Böńgürdü*. Ağzına dikti. (Kabataş 2009:122)

Kendini bilmezler her zaman *car cur ederler*. (Gökçeoğlu 2008:50)

Ben oynamam oğlum, *cırladım*. (Hakeri, 2003:51)

Yüten yüyülüp de kaçıanı ”*cırlak*” diye yere yatırıp dövüyordu. (Kabataş, 2009:144)

Çağırıp bağırdım ama aldırmadı. (Gökçeoğlu 2008:57)

Yog yannışıń, yannışıń dedi. “*Çıđır gene gelsin*”. (Kabataş 2009:164)

Densiz çocuk bütün derslerde *dırıl dırıl* konuştu. (Gökçeoğlu 2008:80)

Önce *hurlaştılar, dırılaştılar* sonra da kavga ettiler. (Gökçeoğlu 2008:80)

İkide bir *fiskırma*, başımı ağrıyorsun. (Hakeri 2003: 99)

Zalhe'nin *fisliği*. İşarettir. Zaptiye var dışarda. (Kabataş 2009:237)

Hadi bre Benli, *ağlamak hünkürmek* sana göre mi? (Kabataş 2009:332)

Gözleri aka aka *hönküdü*. İç çekti. (Kabataş 2009:332)

Giderkana gızın bir *ımltı* çıkar, *ınl ınl iniler*. (Hakeri 2003: 152)

Pat pat ayaklı / Al duvaklı / Güzel sesli / Kırmızı fesli. (Gökçeoğlu 2008:225)

Cuma günü seni gelip alacayık burakdan. Kurtar onurunu şerefini. *Öfür* külahlıların borusunu. (Kabataş 2009:455)

Beldemde Tısrıglı Aziz takmaadlı bir kişi vardı. (Gökçeoğlu 2008:272)

Rüzgara *tüpüren* gendi yüzüne *tüpürür*. (Kabataş 2009:560)

3.2. Hayvanlardan Çıkan Her Türlü Sesleri Taklit Ederek Yansıtan Sözcükler: böñür- / böngür- / böñürt- (öküz, manda,deve bağırması, sesi), harla- (köpek hırlamak), kişne- (at bağırması), ör- / ür-(köpek havlaması), tıs (yılan sesi), kürt kürt (eşek ve atların yem terken çıkardıkları ses) vb. Örnek kullanımlar:

Döv *böñürerek* oradan gaybolmuş. Oğlan saraya dönmüş, başına gelenleri gardaşlarına nanatmış. (Kabataş 2009:122)

Gavcarın gövdesi *fışıl fışıl* kurt kaynardı. (Gökçeoğlu 2008:110)

Bir köpek *harlamasıdır* gider. (Kabataş 2009:317)

Köpek yediği yerde *örer*. / *Ören* köpek ısırılmaz. (Kabataş 2009:457)

Ambara giren eşek arpaları *kürt kürt* yemeye başladı. (Gökçeoğlu 2008:202)

3.3. Her Türlü Kuşların Çıkardığı Sesleri Taklit Ederek Yansıtan Sözcükler: carcar guşu (bağzıkara kuşu), ga ga (kaz sesi), gıt gıt gıdak / gıdakla- (tavuğun yumurtlama sonrası çıkardığı ses), gırak gırak / grag grag / grak grak / gırakla-/ gıraklayış (karga ötüşü, tavuk ve horozlarda benzer ses çıkarabilir), gürk (kuluçka, erkek hindi), gurkla- / kurk olma (kuluçkadaki tavuğun gürk gürk diye ses çıkarması), guggudak et- (tavuğun ötmesi), şakrı- (kuşların ötmesi, şakımak), log log / lok lok (erkek hindi sesi), ü ürü (horoz sesi), vav vav (havlama sesi) vb. Örnek kullanımlar:

Kazlarım gece boyunca *ga ga* diye bağırıp durdular. (Gökçeoğlu 2008:113)

... ama bu karga *graklayışları*.(Hakeri 2003: 118)

Tilkiden korkan tavuklar *gıraklamaya* başladılar. (Gökçeoğlu 2008:137)

Bak be hanım ... Ahha *gurk* tavuk geliyor. (Hakeri 2003: 132)

3. 4. Böceklerin, Sineklerin Sesini Taklit Ederek Gösteren Sözcükler: cırlavık / cırlavıg (ağustos böceği), fişıl fişıl (tohumlu yiyeceklerde kurtcuk sesi) vb.

Bir yandan da *cırlavık* sesleri doldurdu uzun yazlarımızı. (Kabataş, 2009:144)

3.5. Sert Nesnelere Birbirine Çarpmasından, Sürtülmesinden, Sertçe Dokunmasından, Patlamasından, Kırılmasından, Çalışmasından vb. Meydana Gelen Sesleri Taklit Ederek Gösteren Sözcükler: cayırdat- (araba hızlı kalkmanın çıkardığı ses), cıngırak (içindeki tanelerin çalkalanmayla ses çıkaran küçük çan), cıncıracak / cıncıracak / cıncıracak (tahterevelliyeye benzeyen bir oyun aracı), çang / çañ (ses çıkaran madeni alet), çat çut (kabuklu meyveleri kırma sesi), çata çuta (pataklarken, tartaklarken çıkan ses), çıngırık / çıngırık (içindeki tanelerin hareketiyle çingir çingir ses çıkaran alet), çıñ çıñ (madeni ses, para sesi), fısıla- (bolan, top ve lastiğin boşalma sesi), gacı / gacı / gacı gacı (sert cisim sürtünme sesi), gıy gıy (keman vb. çalgıların sesi), gırırır / gırırır / kırırır kırırır (taş değirmen sürtünme ve dönme sesi), kütle- / kütle- (küt diye ses çıkarmak), küldür küldür (düşme sonucu çıkan gürültü), langır lungur / langırtı (metalsi bir ses), tag tug / tak tuk / takır tukur (sert nesneye vurulduğunda çıkan ses), tımbırda- / tımbırdat- (metalik ses çıkarmak, çalgı aleti çalmak), vınıla- (sürtünme sesi) vb. Bu yazılanlar dışında bu türde de daha birçok kullanım olduğunu belirtmemiz gerekir. Sözlüklerden seçtiğimiz örnekler:

Son dönemde gençlerin merakı araba *cayırdatmaktır*. (Gökçeoğlu 2008:51)

Pamuk şekerleri ağızlarda eritilince / *Cıncıracakların* sesleri şerbetlerle içilir. (Gökçeoğlu 1995:103)

Çañlar çalıyor *dañ dañ* / Çekiliniz yoldan / Mehmedcigler geliyor / Şanı Anadolu'dan. (Gökçeoğlu 2002: 223)

Başlamış bademleri *çat çut çat çut* kırıp kırıp yemeye. (Gökçeoğlu 2008:60)

Çıñ çıñ eden nalçadır, işi bitiren akçadır. (Gökçeoğlu 2008:63)

Su dolabı dönerken *gacı gacı* sesler çıkıyordu. (Gökçeoğlu 2008:115)

Cam puslu. Su *fişkirtti*. Silecekler *vınıladı*. (Kabataş 2009:575)

Kocaman taşları dağdan *küldür küldür* devirdi. (Gökçeoğlu 2008:201)

Canı sıkın olduğundan gün boyu bastonuyla tak tuk sesler çıkarır. (Gökçeoğlu 2008:263)

3.6. Sıvı, Yumuşak Ya da Dökülen Küçük Küçük Nesnelere Çıkan Sesi Taklit Ederek Gösteren Sözcükler: cıngıla- / cıngıla (üzerine çamur sıçratmak, yemek damlatmak), cız et- (kızgız yağdan çıkan ses), curcur / cürcür (ishal), fakır fakır (sıvının kaynaması sırasında çıkan ses), fıcırık (vıcık vıcık olmuş, ezilmiş), fıkırda- (fokur fokur suyun kaynaması), fişkır- / fişkırık / fişkırık (sıvıları fişkirtan araç, gaz ve sıvıların basınç etkisiyle fişkırması), fişkırıklı / fişkırıklı (fişkırın, püskürtme özelliği olan), gürüldeg (akarsuyun yüksek sesle çağlayarak dökülmesi), lakır lukur (Sıvıların dökülürken ve kaynarken çıkardıkları ses), sızdı- (bir kaptan suyun, yağın sızması), şıpırda- (su damlama sesi), şorultu (şor şor su sesi), şupur (su sesi), tıpıla- / tıpırla- (yağmur ve damlama sesi) vb. Örnek kullanımlar:

Ölü suyunun yıkayıcılara sıçraması “*çingilaması*” günah sayıldığından, yıkayıcılar önlük giyerler. (Kabataş 2009:143)

Çirkefe daş adma üstüne *çingılar*. (Kabataş 2009:143)

Curcur oldum , uçkur bağlayamaz oldum, dedi.(Gökçeoğlu 2008:55)

Kazandaki su *fakır fakır* kaynamış. (Gökçeoğlu 2008:107)

Pilavın suyu *fıkır fıkır fıkırdadı*. (Gökçeoğlu 2008:108)

Toprak bereketli. Su *fişkırıklı* motorlardan. Buz gibi . (Kabataş 2009:234)

Susuzluktan çiğeri kavrulan çocuk taşı başına dikti *lakır lukur* içti. (Gökçeoğlu 2008:115)

Çocukluk: *Tıpılayan* ilk yağmurun toprakta kalan izi. (Kabataş 2009:550)

3. 7. Doğa Olaylarından Meydana Gelen Sesleri Taklit Ederek Yansıtan Sözcükler: hışır hışır (yel sesi), hışıl hışıl (yelin çıkardığı ses), per per (serinlik getiren rüzgar sesi), pufur pufur (hafif ve serin esen rüzgar sesi), vuu (kuvvetli rüzgar sesi) vb. Örnek kullanımlar:

Yelin birbirine vurdurttuğu kamışlar *hışır hışır* ederdi. (Gökçeoğlu 2008:171)

Hışıl hışıl ses verir / Dağa daşa süs verir / Ne yeredir ne gögde / Deyen yüze mesd verir . (Gökçeoğlu 2008:171)

Lefkoşe pırl pırlıdı, *pufur pufurdu*. (Hakeri 2003:246)

Sıcak yaz günlerinin akşamında serin meltem per per eser. (Gökçeoğlu 2008:228)

4. Biçim (Betimlemeli, İmge, Şekil Yansimalı) Yansımali Sözcükler

Biçim yansımali sözcükler, canlı ya da cansız nesnelere görünüşüne, onların hareketine bağlı yansımayı bildirir. Canlı ya da cansız nesnelere hareketini, durumunu, görünümünü

betimleyerek, canlandırarak gösteren sözcüklere biçim yansımaları (betimsel, tasviri yansımaları) sözcükler denir. (Koca 2010: 100)

Bu sözcükleri oluşturan sesler, doğal bir yansımanın, duygusal bir algılamamanın ürünü olarak bilinmez. Onlar insanın benzetmelerinden, tasarımlarından, çağrışımlarından doğmakta ve anlatımda estetiğe katkıda bulunmaktadır.

Biçim yansımaları sözcükler, sessel gövdesi, morfolojik yapısı, söz dizimsel görevi ve bazı anlam özellikleri bakımından ses yansımaları sözcüklere benzemektedir. Ancak bu iki yansıma arasında farklar da vardır. Bunlardan en önemlisi, ses yansımaları sözcükler *işitme* duyusuna dayanarak çevredeki duyulan her türlü sesleri taklit ederek göstermesine karşılık, biçim yansımaları sözcükler *görme* duyusuna dayanarak gözle görünen çeşitli hareketlerin, görünüşlerin ve durumların biçimini taklit eder.

Biçim (şekil, tasviri) yansımaları kelimeler Türkçede net sınırlarla belirlenmiş olmayıp bizim belirlediğimiz bir sınıflandırmaya tabi tutulacaktır. Ses yansımaları sözcüklerle karşılaştırıldığında örneklerinin ve işlevselliğinin daha sınırlı olduğunu görmekteyiz. Görme duyusuna dayanarak meydana gelen tasviri yansıma sözcükleri leksiko-semantik özellikleri bakımından ikiye ayırıp inceleyebiliriz:

4. 1. Aniden Gerçekleşen Hareketlerin, Göz Açıp Kapama Hızında Gerçekleşen Işık Olaylarının, Parlaklıklar ve Pırıltıların, Aniden Çabuk Değişen Durumların, Görünümün vb. Şeylerin Biçimini, Yansımaları Taklit Eden, Betimleyen Sözcüklerdir: beñile-/ beñilde-/ beñilet- (ürk(üt)mek, kork(ut)mak, şaşır(t)mak, irki(l)mek), cimcimi (parlak), dabdiri (ansızın, aniden),ıpıl- / ıpıl ıpıl (ışıldamak, parıldamak, pırıl pırıl), parıldak (parıl parıl parıldayan nesne), pırıla- (hem kuş hem de insan için aniden kaçmak, uzaklaşmak), yalbur yalbur / yalbur yalbur / yalpur yalpur / yalbur yalbur et- / yalpur yalpur et- (ışık yansımaları, şimşek çakmak), yalbırda- / yalpırda- / yalburda-/ yalburla- (parlatmak, pırılatmak, ışımak), yaltırık (parlak, ışıklı), yaltırıkla- (maden kıvılcımı) vb. Örnek kullanımlar:

Yemenimin *cimcimi* / Dizemedim incimi / Hangi yoldan geçecek / Göğnümün güvercini. (Kabataş 2009:147)

Uzunca süre düş kurdular. Öylesine. Birliktelikten huşu huşuya. Bir korna sesinden *beñilediler*. İrkildiler. (Kabataş 2009:101)

Kocası *beñiledi*.Şaşkın.(Hakeri 2003:29)

Karşı tepede bir saray *yalbur yalbur* eder. (Hakeri 2003:311)

Atların da tüyleri *yalbur yalbur* parlarmış. (Hakeri, 2003:311)

Akdeniz *yalpır yalpır* parlıyordu. (Hakeri 2003:311)

Yaltırık günün sihirli değneğiyle girdi Girne Limanı'na. (Hakeri 2003:311)

Kılıçların yeniden *yaltırıklanması* gerekiyordu, bunun içinsavaşa katılmışlardı. (Hakeri 2003:311)

Türkçede kullanılan *çat, güm, hop, kart, lop, pat, şak, şap, şıp,şip zan, zın, zap* gibi ses yansımali sözcüklere getirilen -AdAk ekinin ani yapılan hareketleri tasvir eden biçim yansımali sözcük oluşturduğunu özellikle belirtmek gerekir. Kıbrıs ağızlarında da bu tür yansıma kullanımlar vardır: *çattadak* (*çat* diye aniden), *gümbadak* (*gümbedek, güm* diye ses çıkararak ani düşüş), *hoppadak* (*gürültülü ve hızlı düşüş*), *kartadak* (bir şeyi birdenbire, gürültülü bir şekilde dişlerle yırtmak), *loppadak / lobbadak* (*lop* diye ses çıkararak), *pattadak / paddanak* (*pat* diye ses çıkarıp aniden gerçekleşen), *şakkadak* (*birdenbire, ansızın*), *şabbadak / şappadak* (*aniden vurma, tokatlama*), *şıbbadak / şıppadak / şıppadanak / şıppadak* (*birdenbire, aniden, hemencecik*), *zangadak / zıngadak / sangadak* (*birdenbire, aniden*), *zappadak* (*aniden*) vb. Örnek kullanımlar:

Allahasın söyle da şimdi *çattadak* çatlarım merakdan vallahi. (Kabataş 2009:159)

Gañrıldı, dovruldu ensin aşşa, kapu düştü ağaşdan *gümbadak* yere. (Kabataş 2009:308)

Havucu *kartadak* kopardı. (Hakeri 2003:172)

Şaka için oğlunun ensesine *loppadak* bir tokat aşk etti. (Gökçeoğlu 2008:204)

Ağaçtan aşağıya *pattadak* düşmüş, ama tam da aslanın başına. (Kabataş 2009:467)

Gidelim şu bilge adama. Görecen ki *şıppadanak* kesecen şu içkiyi Hakkı. (Kabataş 2009:531)

Davara keskin bir ıslık çaldı. Keçiler *zıngadak* durdu. (Kabataş 2009:608)

Tam kadınla sarmaş dolaş olmuşuz, *şakkadak* kapı zili çalar mı? (Hakeri 2003:277)

Şıppadak geldi, *şıppadak* gitti. (Gökçeoğlu 2008:260)

4. 2. İnsanın, hayvanların ya da onların vücutlarının normal dışı hareketini, hem de harekette olan çeşitli nesnelere görünümünü betimleyerek gösteren sözcükler olarak tanımlayabileceğimiz bu yansımaların KTA'da bir çok örneğini görmekteyiz. KTA'da insanların örneğin *badin badin, longo longo, lombur lombur yürümesi*; *bön bön* , *fıldır fıldır bakması* gibi kullanımları dış görünüşün tasviri olması yönüyle bu gruba dahil edebiliriz:

badin badin (*badi badi gitmek / ördek gibi iki yana eğerek paytak paytak yürümek*), *bıgıl bıgıl / bıgır bıgır* (*tıknaç, dolgun bedenli kişilerin etlerinin en küçük kıpırdanışta bile titremesinin*

betimlemesi), böñ / böñ böñ bak- (boş ve anlamsız, alık alık bakış tasviri), cirile- / cirilen- / ciril ciril cirile- (yerlerde yuvarlanıp, dövünmek), çupur çupur (gözlerden yaşların akışının betimlemesi), dırın dırın / dırın dırın et- (cüsseli, iri yarı adam betimlemesi), dingilde- / dingildet- / dingil dingil (defetmek sonrası sallanark gidiş yansıması), dömbül dömbül , dömbülde- (yavaş yavaş yürüyerek sıvışma betimlemesi), fıldır fıldır (çevre kontrolü yapılırken gözlerin çabuk çabuk sağa sola, aşağı yukarı dönmesi tasviri), hopul hopul / hopuldag (aşırı hareketli olmayı, sekerek zıplamayı betimler), ıkın- (nefesini tutup kendini zorlama, kasma hali), kıpraş- (kıpır kıpır etmek, yavaşça kıvıldamak), lakkadak lakkadak (sallana sallana , yavaş yavaş), long long , longo longo (öne arkaya bakmadan , deve gibi iki tarafa sallanarak yürümeyi, aynı biçimde devam eden hareketi betimler), lombur lombur (çirkin ve kaba yürüyüş), merdin merdin (yayıla yayıla), miti miti / mitilde- (uyuşukçasına hareket etmek), poful poful (acelece yeme betimlemesi), pürtlek (göz dışı çıkık insan tasviri), siyim siyim / siya siya / siyem siyem / siğim siğim / siv siv (yağmurun yavaş yavaş, damla damla yağmasının yansıması), şaşar- (hayret etmek, şaşırıp kalmak), tirin tirin / tirink tirink et- (yaşlılığa rağmen sağlıklı, çevik olma tasviri) vb. Bu yazılanlar dışında KTA'nın betimleme gücünü yansıtan daha birçok kullanımın olduğunu belirtmemiz gerekir. Sözlüklerden seçtiğimiz örnekler:

Genç kızın etleri *bığıl bığıl*. (Gökçeoğlu 2008: 35)

Adam konuşsun bana, ben de ağzım açık aklım açık *bön bön* yüzüne bakayım, olmaz tabii. (Kabataş 2009:122)

İflas ettiğini öğrenince üzüntüsünden *ciril ciril ciriledi*. (Gökçeoğlu 2008:54)

Gözlerinden yaşlar *çupur çupur* akardı. (Gökçeoğlu 2008:69)

Şöyle kapı kadar *dırın dırın* adamdı. (Hakeri 2003:75)

Cehennem kadar *dingil dingil* yolun var. (Gökçeoğlu 2008:83)

Dayak yiyeceğini anlayınca *dömbül dömbül* sıvıştı. Hem ağladı hem de *dömbüldeyerek* kaçtı. (Gökçeoğlu 2008:88)

Halayığ hizmetçinin gözleri *fıldır fıldır* dönermiş. (Gökçeoğlu 2008:108)

Gumandannar *şaşarıp* kaldılar. Ama gene da asdılar adamı. (Kabataş 2009:528)

Yağmur *siyem siyem* yağıyor. (Hakeri 2003:267)

Su gider *merdin merdin* / Su değil benim derdim / Deniz mürekkep olsa / Yazılmaz benim derdim (Hakeri 2003:214)

Senden benden *tirin tirin eder*. (Hakeri 2003:293)

5. İnsanların Duygu Yapısına, Ruhsal Durumuna ve Sezimlerine İlişkin Duyumları Taklit Etmede Kullanılan Yansımali Sözcükler

Bu tür yansımalar, kişinin yalnız kendisinin hissetmesi ve hissettiklerini ifade etmesiyle şekillenir. Bu içsel sezimler genelleşerek toplumun genelinde ortak kabul gören kullanımlara dönüşür. (Koca 2010: 103)

Sezim yansımali sözcükler KTA'da sayıca çok azdır. Böyle bir sınıflandırma ilk olacaktır. Aslında bu sözcükler ses yansımali sözcüklere dahil edilerek incelenirdi. Ancak sayıları az olsa da kendilerine has bazı özellikleriyle diğer yansıma gruplarından ayrılabilir. Örneğin ses yansımaliardaki işitme, biçim yansımadaki görme duyusuna karşılık, meydana gelmesi bakımından bunlarda ise insanın *vücut (dokunma, hissetme), koku, tad alma* duyuları öne çıkar. Bu gruptaki sözcükler anlam bakımından insanın duyduğu sesin taklidini ya da gözüne ilişen imgeyi (hayali, tasviri) değil, onun hissetme duyularıyla kabul edilen çeşitli içsel sezimleri, hisleri, duyguları taklit ederek karşılayan yansımaliardır: *cız et-* (acı duymak, çok üzölmek), *çınla-*, *çın çın et-* (kulak çınlaması), *kamaş-* / *gamaş-* (ekşi yiyenin dişleri kamaşır, aynı zamanda göz kamaşması da vardır), *hapır hupur* (aşırı derecede heyecanın yürekteki hissi), *hıncal-* / *hıncaltı* (iç sıkıntısı, bunaltı), *hopuldak* (kalbin hızla atması), *sızıla-* / *sızım sızım sızıla-* (sızlamak, ağrımak), *vingılda-* / *vangılda-* (kulak çınlaması, çın çın etmek) *zongul zongul* / *zongulda-* / *zonk zonk at-* (zonklamak, için için ağrımak) vb. Örnek kullanımlar:

Oğlunun kazada yaralandığını işitince yüreği *cız etti*. (Gökçeoğlu 2008:53)

Bu sabah içimi açtın Nesrin abla, dedi. Yüreğimi *hapır hupur* oynattın sağ olasin. (Hakeri 2003:140)

Halil fırladı. Merkebi salma. Yaya. Koştu. Naile'ye doğru. Yüreği *hopuldaklı*. (Kabataş 2009:328)

Hastalığım, bişeyim yok, lakin ayaklarım *sızılar*, gene işimi görürüm, her şeyimi da yaparım. (Kabataş 2009:504)

Enverin başı *zongul zongul*. Kıvrıcık saçları dikili. (Hakeri 2003:325)

Bıçağın kestiği yer gece boyunca *zonk zonk zonguldadı*. (Gökçeoğlu 2008:315)

6. Çocuk Dilindeki Yansıma Sözcükler

KTA'da tespit edilen bu tür yansıma sözcükler *çocuk dilinde teşekkül etmekle birlikte* muhtemelen çocuğun yaratmaları değil *daha ziyade* ona belirli kavramlar verilirken çevresinin sık sık kullandığı sözler olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla kaynak, çocuğun çevresidir. Ancak, bu sözlerin

çocuğun da telâffuz edebileceği ve ses organlarının gelişmesiyle orantılı olarak gittikçe çeşitlenir nitelikte olması gözden uzak tutulmamalıdır.

Bir yaşından en fazla üç yaşına kadar olan çocukların ana dilini kazanması yolunda, ses yansımalarından nasıl yararlandıkları gözlemleyerek tespit edilebilir. Ses organlarının gelişmesine paralel olarak bu tür sözcükler gittikçe belirginleşmekte, çocuğun büyümesi ve ses organlarındaki gelişmesine orantılı olarak bu sözler zamanla unutulurak, yerlerini dilin öteki kelimelerine bırakmaktadır. Örneğin KTA'da yer alan düşüp yaralanacağını anlatan *uv* (olursun); yanmayı anlatan *cıs* (ol) ; dövmeyle anlatan *eh* (et-); yemek yemeği anlatan *ham* (et-), *hammacık* (ye-) ve yıkanmayı anlatan *bici bici* (et-) vb. ses yansımalarının yerini zamanla *düşersin*, *yanarsın*, *yemeğini ye*, *banyoya gir vb.* söyleyişleri almaktadır.

KTA'da tespit ettiğimiz çocukların çat pat konuşmaya başladıkları zamanların ürünü olan çocuk dilindeki yansıma sözcükler şunlardır: *agu / aggu / agucuk / ağgucug / agulama / ağgu ağgu* (ağlayan küçük çocukları susturmak ve güldürmek için söylene söz), *bici bici* (yepyeni, yıkanmak), *biş biş* (çocuğu iştirmek), *bu / bumbu / umbu* (su), *boppo / buuppu* (giysi), *buci / bucci* (potin), *cıs* (ateş), *cici* (sevimli , hoş, güzel), *cüccü / cuggu* (oturmak), *day day* (ilk adımlarını atan çocukların yürüyüşü), *eh et-* (dövmek), *gagga* (bok, kaka, pislik, kötü), *gıggı / gıdak* (yumurta), *gıygıy* (çocuk dilinde çalgı), *ham / hammacık / hamham / ham et-* (yemek yeme), *havhav / hoşhoş* (köpek), *hobba* (sırtlayıp gezdirmek), *maç yap-* (öpmek), *mama / mamma* (yemek), *meci meci* (koyun , kuzu), *ninni* (çocuk, bebek), *pipi* (erkeklik organı), *uvvacık / uvva ol-* (ağrı, düşüp yaralanmak) vb. Örnek Kullanımlar:

Nasıl güldüğü, nasıl baktığı,"*aggucuk*" söylediği, nasıl süt içtiği ... (Kabataş 2009:53)

Gel , Çarık Kunduraevi'nden bir çift *cici* potin alalım. (Hakeri 2003:52)

Haydi anneciğim *cüccü* yap. (Gökçeoğlu 2008:55)

Hadi yavrum tut elimi de *day day* yapalım , dedi. (Gökçeoğlu 2008:75)

Anası çocuğuna "yerinden kalkarsan seni *eh ederim*" dedi. (Gökçeoğlu 2008:97)

Ağlama yavrum seni *gıygıylara* götüreceğim, dedi. (Gökçeoğlu, 2008:138)

Annesi çocuğuna"haydi yavrum *hammacıgını ham yap*" dedi. (Gökçeoğlu 2008:164)

7.Sonuç:

KTA'daki çeşitliliğin kaynak oluşturduğu çalışmamızda, yansıma sözcükleri görev ve anlamlarına göre "ses , biçim, duyu / sezim ve çocuk dilindeki yansımali sözcükler" olmak üzere dört ana başlık altında sınıflandırmış olduk.

Bu ana başlıkları, sözlüklerde var olan örneklerden hareketle birçok alt başlığa ayırarak inceledik. Örneğin ses yansımaları sözcüklerin yedi, biçim yansımaları sözcüklerin ise iki alt gruba ayrılacak kadar kullanım çeşitliliğine sahip olduğunu gördük. Çocuk dilindeki yansımalar da çalışmamıza farklı bir boyut kattı.

Görme, işitme, dokunma (hissetme) gibi duyularımızın ve gözleme, betimleme, anlamlandırma gibi sezgilerimizin yansıma sözcüklerin bu sınıflandırmasında aktif belirleyici olduğunu söyleyebiliriz.

Ses yansımaları sözcüklerin Kıbrıs Türkçesinin sözcük varlığında diğer gruplamalara göre daha çok yer aldığını alt gruplarına bakarak rahatlıkla ifade edebiliriz. Sayıları az olsa da biçim, sezim ve çocuk dilindeki yansımaları sözcüklerin varlıklarının, KTA'ya leksik birer öge olarak katkıları yadsınmaz.

Yansıma söz ve gruplarının gerek çeşitliliği gerekse kullanım sıklığının KTA'ya kattığı söz varlığı zenginliğinin dışında, dilin aktif kullanımına verdiği iç ve dış ahenk, konuşmanın renklendirilmesi, anlatım kolaylığı, duygu aktarımları gibi daha bir çok husus gözden kaçırılmamalıdır.

Esasen biz, yansımaların, dilde tek başlarına kullanılıp bir anlam taşıyabilen, cümlelerin herhangi bir ögesi olabilen, çekimlenebilen ve türemeye elverişli, günlük kullanımın içinde yer alan sözcükler olduğuna inanıyoruz. Bu özellikleriyle temel sözcüklerden hiç de geri kalmayacak işlevselliğe sahiptir.

Yansımaların bir sözcük türü olarak kimliğinin tartışıldığını da düşünürsek yukarıda verdiğimiz grupların daha detaylanarak incelenmesi, ölçünlü dil ve ağızlardaki etkinliğinin tartışılması bu sözcük türünün kimliğinin netleşmesinde etkili olacaktır.

Kaynaklar

Aksan, Doğan (1995). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.

Erdoğan, M. Akif (2008). *Kıbrıs'ta Osmanlılar*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları.

Gökçeoğlu, Mustafa (1997). *Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları.

_____ (2004). *Kıbrıs Türk İnkilapları ve Ses Yansımaları Sözlüğü*. Lefkoşa: Kıbrıs Türk Eğitim Vakfı Yayınları.

_____ (2007). *Kıbrıs Türk Takmaadları ve Ünvanlar Sözlüğü*. Lefkoşa: Gökçeoğlu Yayınları.

- _____ (2008). *Kıbrıs Türk Ağzları Sözlüğü*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Gümüşatam, Gürkan (2009). “Kıbrıs Ağzı Üzerine Hazırlanan Sözlükler ve Bu Sözlüklerdeki Yöntem Sorunları”. *Turkish Studies*, S.17, 4 Summer 2009, s. 481-504.
- _____ (2016). “Kıbrıs Türk Söz varlığının Belgelenmesinde Bener Hakkı Hakeri'nin Çalışmaları”. *Folklor / Edebiyat*, C.22, S.88, 4/2016, s.165-177.
- Hakeri, Bener Hakkı (1982). *Kıbrıs'ta Halk Ağzından Derlenmiş Sözcükler Sözlüğü*. Gazimağusa: Hakeri Yayınları.
- _____ (1993), *Başlangıcından 1878'e Dek Kıbrıs Tarihi*. Lefkoşe: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları- 28.
- _____ (2003). *Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü*. Gazimağusa: Samtay Vakfı Yayınları.
- Kabataş, Orhan (2009). *Kıbrıs Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü*, Lefkoşe.
- Koca, Ergün (2010). *Түрк Жана Кыргыз Тилиндеги Тууранды Сөздөрдүн Салыштырма Типологиясы (=Türk ve Kırgız Dillerindeki Yansıma Sözcüklerin Karşılaştırma Tipleri)*. Bişkek: Avrasya Yayınları.
- _____ (2013). “Divanü Lûgati't-Türk'teki Yansımali Sözcüklerin Görev ve Anlamlarına Göre Sınıflandırılması”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 36 (Güz), 2013, s.55-65.
- Koca, Ergün ve Aysen Koca (2011). *Uygulamalı Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi*, Bişkek: Avrasya Yayınları.
- Zülfikar, Hamza (1995). *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*. Ankara: TDK Yayınları.

GİRNE
17-18 EKİM 2020

OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU TANILI ÇOCUKLAR İÇİN GELİŞTİRİLEN ZİHİN OKUMA BECERİLERİ ÖĞRETİMİ PROGRAMININ ETKİLİLİĞİNİN İNCELENMESİ

Öz. Eğt.Uzm. Psikolog Ebru UYLAŞ

Çağdaş Işık Öz. Eğt. Merk.

0000-0002-2891-7211

Doç. Dr. Alev GİRLİ

Dokuz Eylül Üniversitesi

0000-0002-4146-3103

ÖZET

Otistik spektrum bozukluğu (OSB), hayat boyu süren, sosyal etkileşim ve iletişim sorunları, sınırlı ilgi alanları ve yinelenen davranışlarla kendini gösteren bozukluktur.(American Psychiatric Association (APA) DSM-V Ruhsal Bozukluklar El Kitabı, 2013). Otizmli bireylerin sosyal ve iletişim becerilerinde gözlenen yetersizlik ve farklılıkları açıklayan kuramlardan biri zihin kuramıdır.

Zihin Kuramı yeteneklerinin gelişmesinde çocuğun yaşadığı ortamdaki sosyal deneyimleri, oyun ortamları, iletişimin niteliği ve niceliği çocuğun zihinsel süreçleri öğrenmesine ve zihin kuramı yeteneklerinin gelişmesine neden olur.Tüm bu yeteneklerin, gelişmesi 3-4 yaşlarında birinci derece yanlış inanç ile başlar, ikinci derece yanlış inanç, metafor, imayı anlama (ironi) algısını kavrama ve son olarak da 9-11 yaşlarında gaf yapma (faux pas) kavramı ile zihin kuramı gelişimi tamamlanır. (Baron Cohen,1995;Perner, 1999;).

Zihin Kuramı Bozuklukları ilk olarak Baron-Cohen tarafından otizm ve diğer yaygın gelişimsel bozukluklarda tanımlanmıştır (Baron-Cohen, Leslie & Frith, 1985). Otizmi olan çocuklarda başkalarının duygularını anlayamama, empati yapamama, başkalarının beklenti ve hareketlerini, düşünce ve niyetlerini tahmin edememe, hatta sır saklamayı becerememe gibi sorunların Zihin Kuramı bozukluklarıyla yakından ilişkili olduğunu bildirmiştir (Frith, 2004). Yapılan benzer çalışmalarda da, sosyal iletişim problemi olan çocuklarda zihin kuramı yeteneklerinin normal gelişim gösteren çocuklara göre belirgin ölçüde geri kaldığı ortaya konmuştur (Yücel, 2008).

Bu araştırmanın amacı, “ Zihin Okuma Becerileri Öğretim Programı”nın Otizm Spektrum Bozukluğu tanı grubundaki çocukların birinci düzey zihin okuma becerileri

üzerinde etkililiğinin incelenmesidir.

Araştırmada, tek denekli araştırma modellerinden yoklama evreli davranışlar arası çoklu yoklama modeli kullanılmıştır. Çalışma Otistik spektrum bozukluğu (OSB) tanısı almış 3-5 yaş grubu 3 çocukla gerçekleştirilmiştir. Uygulanan eğitim programının etkililiği “Smarties”, “Görünüm geçerlik” ve “Perspektif Algısı” testlerinin ön ve son test puanları ile incelenmiştir. “Görünüm geçerlik”, “perpektif alma” ve “beklenmedik içerik” becerilerinin öğretimini gerçekleştirmek amacıyla araştırmacı tarafından hazırlanan her beceri alanı için beş farklı materyal toplam 15 ayrı çalışma düzenlenmiştir. Araştırma bulguları, uygulanan eğitim programının etkili olduğunu göstermiştir. Birinci denek Ali eğitimi 26 oturum, ikinci denek Ahmet eğitimi 24 oturum, üçüncü denek Murat eğitimi 20 oturum sonunda hedeflenen becerileri kazanmıştır. Tüm deneklerin eğitim sonlandırıldıktan 5, 10 ve 15 gün sonra yapılan izleme oturumlarında öğrenilen becerileri koruduğu gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: zihin kuramı, zihin okuma, Otizm Spektrum Bozukluğu

GİRİŞ

Gelişim sürecinde, çocukların diğer kişilerin zihinsel durumlarını anlamaları “zihin kuramı” ile açıklanmaktadır. Zihin kuramı kavramı ile eyleme neden olan inanç, istek, niyet, hayal, duygu gibi zihinsel durumlardan çıkarsamada bulunmak kastedilmektedir. Diğer bir deyişle zihin kuramı, inanç ve istek gibi birbiriyle ilişkili olan zihinsel durum yapılarına dayanılarak oluşturulan bilgiler bütünüdür (Wellman ve Estes, 1986). Kişinin zihin kuramına sahip olması, diğer kişilerin kendisinden farklı bir zihne sahip olduğunu fark edebilmesini, kendisinin veya diğer kişilerin niyet, inanç, istek ve bilgisi gibi zihinsel durumlarını anlayabilmesini ve zihinsel olarak bunları temsil edebilme yetisine sahip olmasını gerektirmektedir. Kısacası zihin kuramına sahip olmak, kişinin kendisinin ve diğerlerinin zihninin içeriğini yansıtabilmesi demektir (Baron-Cohen, 2000). Çocuklarla yapılan çalışmalar bu düşünce tarzının yetişkin düzeyine ulaşabilmesi için birçok becerinin gelişmesi gerektiğini göstermektedir. Ortak dikkat/ortak ilgi (joint attention), karşıdaki kişinin niyetini anlamak, farklı kişilerin farklı görüş açılarının olduğunu bilmek, zihinsel durum belirten sözcükleri kullanmak ve hayali oyun becerileri zihin kuramının öncülleri olarak kabul edilen ve zihin kuramını oluşturduğu düşünülen becerilerdir (Miller, 2006). Zihin kuramının gelişimi konusunda yapılmış olan çalışmalarda, 3-5 yaşları arasında zihin kuramının gelişiminde önemli değişikliklerin yaşandığı belirtilmektedir (Flavell ve ark., 1981; Wellman, Cross ve Watson, 2001; De Villiers ve Pyers, 2002).

Otizm Spektrum Bozukluğu tanılı bireylerin sosyal ve iletişim becerilerinde gözlenen yetersizlik ve farklılıkları açıklayan kuramlardan biri zihin kuramı yetersizliğidir (Attwood, 2008). Yapılan çalışmalar, normal gelişim gösteren çocuklarda zihin kuramının yaşla birlikte kendiliğinden geliştiğini, otizmlilerde ise zihin kuramının kazanılmasında gecikmeler ve yetersizlikler olduğunu göstermiştir (Atasoy, 2008; Baron-Cohen, Leslie ve Frith, 1985; Baron-Cohen, Jolliffe, Mortimore ve Robertson, 1997; Beeger, Rieffe, Terwogt ve Stockmann, 2003; Girli ve Tekin, 2010; Happe, 1994; Wellman ve Liu, 2004; Wellman, Cross ve Watson, 2001).

Otizm Spektrum Bozukluğu tanılı bireylerin sosyal yaşamda büyük önem taşıyan empati kurma, duyguları anlama ve ifade etme, şakaları, kandırmacaları, esprileri, eğretilmeleri (metafor) anlama gibi zihin kuramı becerilerinde eksiklikler yaşadığı gözlemlenmektedir (Birch ve Bloom, 2007; Howlin ve ark., 2003, Korkmaz, 2003). Otizmliler etkili bir iletişim gerçekleştirme konusunda örneğin, karşılıklı konuşma başlatma, konuşmayı devam ettirme, konuşmaya uygun konular bulma (Hale ve Tager-Flusberg, 2005), sosyal ifadeleri anlama, ilgileri, sevinci veya başarıyı diğer kişilerle paylaşma konusunda da yetersizlik yaşamaktadır (Attwood, 2008, akt., Tekin, 2010). Bu yetersizliklerin nedeninin, konuşan kişinin ne düşündüğünü, ne hissettiğini anlama, diğer bir deyişle zihin kuramı eksikliği olduğu düşünülmektedir (Tager-Flusberg, 1993). Yapılan çalışmalar, zihin kuramı gelişiminin başkaları ile sosyal, duygusal ve iletişimsel ilişki geliştirme konusunda son derece kritik olduğunu göstermektedir (Flobbe, Verbrugge, Hendriks Kramer, 2008; Ozonoff ve Miller, 1995; Perner, Frith, Leslie, ve Leekam, 1989; Watson, Nixon, Wilson ve Capage, 1999).

Otizmliler çocukların sosyal ve iletişimsel becerilerin geliştirilmesi amacıyla kullanılan, yapılandırılmış sosyal beceri çalışmalarının, sosyal işlevler üzerinde önemli yararları olduğu ancak başka ortamlara genellenmesinde sınırlılıklarının olduğu düşünülmektedir (Howlin ve ark. 2003; Hupp, LeBlanc, Jewell ve Warnes, 2009). Otizmliler çocuklar ezbere öğrenme özellikleri nedeniyle, kazandıkları sosyal becerileri ezbere ve mekanik bir şekilde yapmaktadır (Powell ve Jordan, 1997 akt., Sarı, 2011). Bu nedenle son yıllarda, otizmliler çocuklara farklı sosyal durumlara uygun şekilde davranışlarını uyarlayabilmenin geliştirilmesi amacıyla, sosyal becerilerin yanı sıra zihin kuramı becerileri kazandırmaya yönelik çalışmaların yapılması gerektiği üzerinde durulmaktadır (Feng, Lo, Tsai, Cartledge, 2008; Dixon, Tarbox ve Najdowski, 2009; Howlin ve ark., 2003; Hupp ve ark., 2009; Silliman, Diehl ve diğ. 2003). Asperger sendromu ve yüksek işlevli otizm tanısı almış yetişkin bireylere bilgisayar yazılımı ile interaktif multimedya tekniği kullanılarak yüz ifadeleri ve seslerden karmaşık duyguları tanıma ve akli durumları anlamının öğretimi amaçlanmıştır (Golan,

Baron-Cohen, 2006). Yapılan çalışmada müdahale grubunun kontrol grubuna göre daha fazla gelişim gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Ülkemizde yapılan çalışmalar, sosyal konulardaki algı ve düşünce gelişiminde bireyin duygu algısı normal ve otistik çocuklarda değişim göstermektedir. Araştırma ayrıca değişik konularda inanç farklılıklarının bilincine varmanın birbiriyle ilişkili olduğunu da göstermiştir (Atasoy, 2008; Girli ve Tekin, 2010). Yapılan diğer bir çalışmada normal ve otizmliler çocukların inançların varlığını nasıl kavradıklarını incelemek için araştırmalar yapılmıştır (Atasoy, 2008; Girli ve Tekin, 2010). Sarı (2011)'de okul öncesi dönemde normal gelişim gösteren çocuklar ile 4-8 yaş aralığındaki zihinsel engelli ve otizmliler çocukların Zihin Kuramı yeterlilikleri karşılaştırılmıştır. Normal gelişim gösteren grubun puan ortalamasının otizmliler ve zihinsel engelli gruptan; zihinsel engelli grubunun ortalamalarının da, otizmliler gruptan anlamlı derecede yüksek olduğu görülmüştür. Tekin ve Girli (2011) tarafından yapılan işitme engelli bireylerde zihin kuramı becerilerinin incelendiği bir derleme çalışmasında, literatürde işitme engelli bireylerin zihin okuma becerilerinin normal gelişim gösteren bireylere göre daha yetersiz olduğu belirlenmiştir. Erdem ve Ege (2011) tarafından yapılan bir çalışmada ise Down sendromlu bireylerin sosyal yeterliliklerini ve akademik başarılarını etkileyen zihin kuramı becerilerinin gelişimine yönelik araştırmalar incelenmiştir. İncelenen araştırmalara bakıldığında Down sendromlu bireylerin sosyal etkileşimde kendisinin ve başkasının istek, inanış, duygu gibi zihinsel durumlarını anlamada, kişilerle etkileşim sırasında mevcut duruma uygun olan davranışa karar vermede güçlüklerle karşılaştığı ortaya koyulmuştur.

Yapılan diğer bir araştırmada ileri derece zihin okuma becerileri öğretim programının Asperger Sendromlu ve yüksek işlevli otizm tanısı almış çocukların "Göz testi" ve "Garip Hikayeler Testi"nden aldıkları puanlar incelenerek öğretim programının etkisi incelenmiştir (Şengün, 2013). Tüm bu çalışmalar göz önüne alındığında ülkemizde otizmliler çocukların eğitim programlarında sosyal beceri öğretimi içerisinde, zihin kuramı becerilerinin öğretiminin de daha yaygın kullanılabilmesi amacıyla daha çok çalışma yapılmasına ve etkililiği sınanmış programlar geliştirilmesine gereksinim olduğu görülmektedir. Bu çalışma ile hem bu gereksinime katkı sağlamak, hem de ileride yapılacak çalışmalara yol gösterici veriler elde edebilmek amaçlanmaktadır. Bu bilgilerin ışığında zihin okuma becerilerinin kazanılması için oluşturulacak bir eğitim programının zihin kuramı üzerinde etkili olacağı düşünülmekte ve bu doğrultuda hazırlanacak bir eğitim programının Otistik Spektrum Bozukluğu tanılı çocukların eğitim sürecine önemli ölçüde katkı sağlayacak olması bu araştırmanın ortaya çıkış kaynağını oluşturmaktadır.

YÖNTEM

Araştırmanın modeli

Bu çalışma, tek denekli araştırma modellerinden yoklama evreli davranışlar arası çoklu yoklama modeli kullanılarak yapılmıştır. Çoklu yoklama modeli, davranışlar arası, denekler arası ve ortamlar arası olmak üzere üç şekilde desenlenebilir. Bu çalışmada davranışlar arası çoklu yoklama modeli kullanılarak, zihin okuma becerileri öğretiminde eşzamanlı ipucu öğretiminin etkililiği üç davranış üzerinde incelenmiştir. Davranışlar arası çoklu yoklama modelinde, çalışmanın başlangıcında tüm davranışlara ilişkin başlama düzeyini belirlemek amacıyla yoklama evresi düzenlenir. En az üç oturum üst üste kararlı veri elde edildikten sonra birinci davranışta öğretime başlanır ve bu sırada diğer davranışlarda veri toplama işi ertelenir. İkinci toplu yoklama oturumları birinci davranışın öğretiminde ölçüte ulaşıldıktan sonra düzenlenerek kararlı veri elde edildikten sonra ikinci davranışta öğretime başlanır. Bu davranışın öğretiminde ölçüte ulaşıldıktan sonra üçüncü toplu yoklama oturumları düzenlenir ve en az üç oturum üst üste kararlı veri elde edilinceye kadar devam ettirilir. Üçüncü davranışın öğretiminde ölçüte ulaşıldıktan sonra yine tüm davranışlarda son toplu yoklama oturumları düzenlenir. Özetle bir davranışta öğretime başlamadan önce ve bir davranışın öğretiminde ölçüte ulaşıldıktan sonra tüm davranışlara ilişkin toplu yoklama oturumları düzenlenir (Wolery, Bailey ve Sugai, 1988; Tekin ve Kırcaali-İftar, 2001).

Araştırmanın bağımsız değişkeni otizm spektrum bozukluğu tanısı almış çocuklara zihin okuma becerilerinin öğretilmesi için araştırmacı tarafından hazırlanan eğitim programı, bağımlı değişkeni, katılımcıların hedeflenen zihin okuma becerilerini ölçmek için kullanılan testlerdeki sorulara verdikleri doğru cevap yüzdeleridir.

Çalışma grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 3-6 yaş aralığındaki Otizm Spektrum Bozukluğu tanısı almış 3 erkek çocuktan oluşturulmuştur. Öğretilmesi hedeflenen becerilerin niteliği dikkate alınarak, araştırmaya katılacak olan deneklerde şu önkoşul beceriler aranmıştır. (1) en az beş dakika süre ile dikkatini etkinliğe yöneltebilme becerisi (2) sözel yönergeleri takip edebilme becerisi, (3) görsel uyaranlara tepkide bulunabilme becerisi, (4) “bu ne” “neden” gibi sorulara yanıt verebilme becerisi, (5) zihin kuramı testlerinden kalmış olma, (6) gelişimsel yaşının 3 ile 6 yaş arasında olması, (7) sözel (ifade) gelişim yaşının 3 ile 4 yaş arasında olması.

Denek 1: Araştırma katılımcılardan Ali 4 yaş 2 aylık Otizm Spektrum Bozukluğu tanılı bir öğrencidir. Ali'nin anne ve babası üniversite mezunudur ve Ali'nin kendisinden iki yaş büyük abisi vardır. Ali 1 yıl 8 aydır bireysel ve grup eğitimi almakta ve yine bir senedir normal gelişim gösteren çocukların bulunduğu özel bir anaokuluna haftada beş gün yarım

günlük kaynaştırma eğitimine devam etmektedir. Yapılan gelişimsel değerlendirme sonuçlarına göre; gelişimsel yaşı 3 yaş 9 ay; sözel gelişimsel düzeyi ise 3 yaş 4 aydır.

Denek 2: Araştırma katılımcılardan Ahmet 4 yaş 6 aylık Otizm Spektrum Bozukluğu tanımlı bir öğrencidir. Ahmet'in anne ve babası üniversite mezunudur ve Ahmet'in ikiz kız kardeşi vardır. Ahmet 1 yıldır bireysel ve grup eğitimi almakta ve yine son sekiz aydır normal gelişim gösteren çocukların bulunduğu özel bir anaokuluna haftada beş gün üç saatlik kaynaştırma eğitimine devam etmektedir. Yapılan gelişimsel değerlendirme sonuçlarına göre; gelişimsel yaşı 3 yaş 11 ay; sözel gelişimsel yaşı ise 3 yaş 4 aydır.

Denek 3: Araştırma katılımcılardan Murat 5 yaş 6 aylık Otizm Spektrum Bozukluğu tanımlı bir öğrencidir. Ali'nin anne ve babası üniversite mezunudur ve Murat'ın kardeşi yoktur. Murat 3 yıl 3 aydır bireysel ve grup eğitimi almakta ve yine üç senedir normal gelişim gösteren çocukların bulunduğu özel bir anaokuluna haftada beş gün yarım günlük kaynaştırma eğitimine devam etmektedir. Yapılan gelişimsel değerlendirme sonuçlarına göre; gelişimsel yaşı 4 yaş 7 ay; sözel gelişimsel yaşı 4 yaş 3 aydır.

Uygulamacı

Uygulamacı Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji bölümünden mezun psikologtur ve 14 yıldır özel eğitim merkezinde otizmlı çocuklarla çalışmaktadır. Bu çalışmayı Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Enstitüsünde Özel Eğitim Bölümü'nde yüksek lisans programı tezi olarak gerçekleştirmiştir.

Gözlemci

Araştırmanın uygulama güvenilirliği verileri lisans derecesine sahip aynı zamanda Dokuz Eylül Üniversitesi yüksek lisans öğrencisi olan ve özel eğitim alanında 2 yıllık çalışma deneyimine sahip bir Okul Öncesi Öğretmeni tarafından toplanmıştır. Gözlemci araştırmanın amacı, çalışmada kullanılacak olan sağlayıcı ipucu, deneklere sunulan hedef uyaranlar, doğru ve yanlış tepkilerin tanımlamaları ve hedeflenen bilginin ne şekilde sunulacağı ve genelleme oturumları hakkında bilgi verilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Ön ve son test verilerini elde etmek amacıyla aşağıda yer alan testler kullanılmıştır.

Perspektif alma Testi:

Flavell, Flavell ve Green (1986) tarafından geliştirilen bu test için, 20x20 boyutlarında kare şeklindeki renkli gerçek nesne resimlerinden at ve fil resmi (ek 3) kullanılmıştır. Uygulama çocuğa masanın üzerine konulan iki resimde ne olduğu söylenerek başlar, daha sonra iki resim sırt sırta konularak çocuğa "ne görüyorsun?" sorusu sorularak görüldüğü

nesneyi isimlendirebilmesi istenir. Sonra “ben ne görüyorum?” sorusu sorularak perspektif algısı değerlendirilir. Çocuk, eğitimcisinin gördüğü resmi isimlendirebilirse 1 puan alır. Kendi gördüğü resmi isimlendirmesi durumunda puan alamaz.

Smarties Testi (Beklenmedik İçerik Testi):

İlk olarak 1986’da Hogrefe, Wimmer ve Perner tarafından geliştirilmiştir ve KR-21 değeri 0.82 olarak bulunmuştur (1986). Bu testin Türkçe güvenilirlik ve geçerlik çalışmasında KR-21 değeri 0.83 olarak bulunmuştur (Girli, Tekin, 2010). Bu test “beklenmedik içerik testi” ya da “bonibon testi” olarak da adlandırılmaktadır.

Bu yanlış inanç işleminde çocukların tanıdığı bir şeker kutusu içine kalem konmuş (örnek 1) ve kutu çocuklara gösterilerek kutunun içinde ne olduğu sorulmaktadır. Daha sonra kutunun içindeki kalem çocuğa gösterilerek, kalem kutuya tekrar konularak kutu kapatılmıştır. Kendi yanlış inancına yönelik olarak sorulan “Kutuyu ilk gördüğünde içinde ne olduğunu sanmıştın?” sorusuna kendi yanlış inancını belirterek yanlış inanç geliştirmiş çocukların “şeker” cevabını vermeleri gerekmektedir. Doğru cevap için 1 puan verilmekte yanlış cevap için ise puan verilmemektedir.

Diğerinin yanlış inancını yordamaya yönelik olarak sorulan “Arkadaşıma ben bu kutuyu ilk gösterdiğimde içinde ne olduğunu sanır?” sorusuna ise yanlış inanç geliştirmiş çocukların “şeker” yanıtını vermeleri beklenir ve bu cevabı verenler 1 puan alır, kalem cevabını veriyorsa yanlış cevap olduğu için puan alamaz.

Bu soruya, işlemde geçen iki nesneden (şeker ve kalem) herhangi birini rastgele seçerek cevap verme olasılığı olduğu için verilen cevabın doğruluğu bir kez de “Neden?” sorusu sorularak değerlendirilir. Bu soruyu doğru yanıtlarsa 1 puan alır.

Böylece bu işlemde denekler, toplam 0-3 arasında puan alabilir.

Görünüm-Gerçeklik Testi:

Flavell, Flavell ve Green (1983) tarafından geliştirilen bu testte çocuğa arabaya benzeyen bir kalemıraş gösterilmekte (örnek 2) ve dokunup incelemesine izin vermeden önce nesnenin ne olduğu sorulmaktadır “Bak bunu görüyor musun? Bu nedir?”. Soruya yanıt alındıktan sonra arabaya benzeyen kalemıraş çocuğa verilerek “Peki şimdi eline al, dokun ve incele” denilmektedir. Çocuk nesneye dokunup incelerken eğer fark etmediyse kalemıraş araştırmacı tarafından kullanılarak “Simdi söyle bakalım gerçekte bu nedir?” sorusu yöneltilmektedir. Temsili düşünce ve gerçek arasındaki ayırımı değerlendirmek için sorulan bu ön test sorusunun yanıtlanmasının ardından aşağıdaki test soruları sorulmaktadır:

Çocuğa “Evet bu araba değil bir kalemtıraşmış” denilerek test sorusu şu şekilde yöneltilmektedir: “Peki, ben bunu sana vermeden önce ne olduğunu sanmıştın?”. Kendisinin yanlış inancıyla ilgili olan bu soruya çocuğun “araba” yanıtını vermesi beklenmektedir (*Doğru cevap*: arabayı ilk gördüğünde yaptığı etiketlemenin aynısı).

Ardından yine temsili düşünce ve gerçek arasındaki ayırımı yönelik olarak sorulan “Aslında neymiş? ” kontrol sorusu tekrarlanmaktadır. Bu soruya çocuğun, nesnenin gerçekte ne olduğunun ve ilk gördüğünde ne sandığının ayırımını yapabildiğini gösterecek “kalemtıraş” yanıtını vermesi beklenmektedir. Çocuklar test sorusundan 0-1 arasında puan almaktadırlar. Ardından ikinci test sorusu aşağıdaki şekilde yöneltilmektedir.

Bir diğersinin yanlış inancını anlama sorusuna “Arkadaşın ben ona bunu vermeden önce bunu ne sanır?” ise çocukların “araba” cevabını vermeleri beklenmiştir. Çocuklar bu sorudan 0-1 arasında puan almaktadırlar.

Başkasının yanlış inancı ile cevap seçeneği için verilen cevabın doğruluğu bir kez de “neden?” sorusu sorularak değerlendirilmiştir. Çocuklar verdikleri bu cevaplardan da 0-1 arasında puan almaktadırlar. Görünüm ve Gerçeklik işleminde çocuklar, toplam 0-3 arasında puan almaktadırlar.

İşlem

Ortam

Testler ve eğitim programı, deneklerin devam ettiği özel eğitim merkezindeki bir bireysel eğitim sınıfında yürütülmüştür. Bu sınıfta bir bireysel eğitim masası, iki sandalye, bir sehpa, bir araç-gereç dolabı, çalışmanın görsel verilerini kaydetmek amacıyla bir video kamera bulunmaktadır. Eğitim oturumlarının süreleri konu içeriğine göre 5, 10, 15 dakika olarak belirlenmiştir. Eğitim oturumları haftada 4 oturum olacak şekilde bireysel ders seansları sırasında gerçekleştirilmiştir. Tüm oturumlar bire bir öğretim düzenlemesi biçimde gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın yoklama oturumları ve öğretimde ölçüte ulaşıldıktan 5, 10 ve 15 gün sonra toplanan izleme verileri de aynı sınıfta toplanmıştır. Değerlendirme oturumları her denek için yaklaşık 10-15 dakika sürmüştür.

Materyal

Eğitim programı “perspektiften bakma, beklenmeyen içerik ve Görünüm gerçeklik” olmak üzere üç alanda beceri kazandırmayı hedeflemektedir. Bu amaçla, her beceri al anı için beş farklı oturum materyali hazırlanmıştır.

Perspektif alma materyali

Programın ikinci bölümünde “perspektif alma” çalışmaları yer almaktadır. Bu çalışma için 20’ye 20 boyutlarında kare şeklindeki renkli gerçek nesne resimlerinden otuz resim seçmiştir. Bu resimler (1) bebek, (2) top, (3) araba, (4) uçak, (5) kaşık, (6) çatal, (7) kamyon, (8) tabak, (9) kuş, (10) kedi, (11) köpek, (12) tavşan, (13) bardak, (14) pantolon, (15) ayakkabı, (16) çorap, (17) balon, (18) elma, (19) armut, (20) muz, (21) çilek, (22) kiraz, (23) portakal, (24) kelebek, (25) saat, (26) tren, (27) kalem, (28) makas, (29) ördek ve (30) çantadır.

Görünüm gerçeklik öğretimi materyali

Programın ikinci bölümünde “görünüm gerçeklik” çalışmaları yer almaktadır. Bu çalışma için (1) ruj görünümlü kalem; (2) oyuncak ayı şeklinde ruj; (3) elma şeklinde sabun; (4) enjektör şeklinde kalem ve (5) yumurta şeklinde çikolata kullanılmıştır.

Beklenmeyen içerik materyali

Programın üçüncü bölümünde “beklenmeyen içerik” çalışmaları yer almaktadır. Bu çalışma için çocuklar tarafından iyi bilinen (1) hamur kutusu, (2) çikolata kutusu, (3) cips kutusu, (4) boya kutusu ve (5) şeker kutusu kullanılmıştır. Çocukların çok iyi bildiği bu nesnelere içine (1) silgi, (2) boncuk, (3) boya, (4) küp, (5) bozuk para konularak beklenmeyen içerik materyalleri hazırlanmıştır.

Hedef Davranış Belirleme

Bu çalışmada otizm spektrum bozukluğu tanılı çocuklara, birincil düzey zihin kuramı becerilerinden, perspektiften bakma, görünüm gerçeklik ve beklenmeyen içerik becerilerinin öğretimi hedeflenmiştir. Deneklerde bulunması gereken önkoşul becerilerinden biri olan zihin kuramını değerlendiren bu üç testten kalmış değildir. Bu amaçla denekler bu üç testle değerlendirilerek ilk test sonuçları alınmıştır. Eğitim sonlandırıldıktan sonra ise son test puanları alınarak eğitimin geçerliliği denetlenmiştir.

Deney Süreci

Araştırmanın deney süreci toplu yoklama, öğretim, genelleme ve yoklama oturumlarından oluşmaktadır. Her öğrenci ile haftada iki defa bire-bir üç öğretim oturumu yapılmış ve her çalışmadaki performansları kayıt formlarına kaydedilmiştir. Öğrencilerin doğru tepkilerini pekiştirmek için sosyal pekiştireler (afetin, çok güzel vb.) kullanılmıştır.

Başlangıç oturumları, bir denekle bir davranışta öğretim oturumlarına başlamadan önce hedef davranışlara ilişkin veri toplanmasıdır (Kırcaali-İftar ve Tekin İftar, 1997). Bütün

başlangıç oturumu evrelerinde uygulamacı hedef uyarını sunmadan önce araç setlerini masanın yanına almış, öğrenci oturduktan sonra ör. “Ali dersimize başlayalım mı?” diyerek dikkati sağlayıcı ipucunu sunmuştur. Sonra beceri yönergesi olan ör. “ne görüyorsun?” yönergesini sunmuştur. Öğrencinin tepki vermesi için 5 sn (yanıt aralığı) beklemiştir. Uygulamacı, öğrencinin bu süre sonunda hedef uyarın için gerekli cevabı vermesini doğru tepki, yanlış olan cevabı vermesi veya birden fazla yanıt vermesini veya tepkisiz kalma durumunu yanlış tepki olarak kabul etmiştir. Her başlangıç evresinde her hedef davranış için beş kez olmak üzere üç denek için de 15 deneme yapılmıştır. Hedef davranışlar için materyal seti sırası her oturumda rastlantısal (değişik) sırada uygulanmıştır.

Öğretim oturumları, öğretim programında yer alan üç zihin kuramı becerisi hiyerarşik olarak çalışılmıştır. Bu nedenle önce “perspektif alma”, daha sonra “görünüm gerçeklik” ve bu becerileri takiben “beklenmeyen içerik” becerilerinin eğitimi yapılmıştır.

Pilot çalışma

Hazırlanan “Zihin Okuma Becerileri Öğretimi Program”ının uygulamalarına başlamadan önce bir öğrenci ile pilot çalışma yapılarak materyal ve uygulanması planlanan öğretim programı test edilmiştir. Pilot uygulama için seçilen denek; Can 5 yaş Otizm Spektrum Bozukluğu tanılı bir öğrencidir. Can’ın anne ve babası üniversite mezunudur ve Can tek çocuktur. Can 2 yıl 3 aydır bireysel ve grup eğitimi almakta ve iki senedir normal gelişim gösteren çocukların bulunduğu özel bir anaokulunda haftada beş gün kaynaştırma eğitimine devam etmektedir. Yapılan gelişimsel değerlendirme sonuçlarına göre; gelişimsel yaşı 4 yaş 7 ay; sözel gelişimsel yaşı ise 4 yaş 1 aydır.

Pilot çalışma sırasında yapılan bir düzenleme, beklenmeyen içerik testi ile ilgili olmuştur. Pilot çalışma sırasında test sorusu sorulurken katılımcıya “Bu kutuyu annene göstersek ve içinde ne var desek içinde ne olduğunu söyler?” sorusuna “kalem der çünkü ben ona gizlice söylerim” demiştir. “Neden annene söylersin?” diye sorulduğunda “Annem her şeyi bilir.” demiştir. Bu durumda katılımcı annesinin, babasının, öğretmeninin her şeyi bilebildiğini düşünmektedir. Bu tür sorunları gidermek amacıyla, beklenmeyen içerik test sorusunda katılımcıların aile ve eğitimcileri dışında yaşıtı olan ve o anda olmayan bir arkadaşının ismi verilerek sorulmasına karar verilmiştir. Yapılan pilot çalışma toplam 26 oturum (haftada 4 oturum) 7 hafta sürmüştür. Bu veriden yola çıkarak eğitimin haftada 4 oturum olmak üzere 10 hafta olarak yapılması planlanmıştır. Pilot uygulamaya katılan deneğin hedeflenen becerileri kazandığı ve eğitimin başarılı olduğu gözlemlenmiştir.

Deneklere Eğitim Programının Uygulanması

Öğretim oturumları hafta dört oturum bire-bir olarak yapılmış ve her oturum yaklaşık 15-20 dakika sürmüştür. Öğretim oturumlarında, hedef becerilerin öğretimi için hazırlanmış setler kullanılmıştır. Her oturumda öncelikle deneğin çalışmaya dikkatini yöneltmesi sağlanmıştır. Öğretim oturumlarında her hedef davranış için, uygulamacının hazırladığı eğitim setlerinden rastlantısal olarak seçilen eğitim materyali masaya konularak çalışma yönergesi verilmiştir. Öğrencinin doğru tepkisini “aferin, bravo” gibi sözel pekiştireçlerle pekiştirmiştir. Bu tepki doğru tepki (+) olarak kaydedilmiştir. Beceri yönergesini sunduktan sonra öğrenci bir süre bekledikten sonra hiç tepkide bulunmıyorsa (5 saniye kadar) ya da yanlış tepkide bulduysa doğru yanıt model olmuş ve aynı soruyu tekrar sorarak doğru yanıt vermesini beklemiş, doğru yanıt verdiğinde pekiştirmiştir. Ancak modelle gerçekleştirilen bu tepki başarısız/yanlış (-) olarak kaydedilmiştir. Bu öğretim süreci bütün denemelerde aynı şekilde tekrar edilmiştir. Her öğretim oturumunda üç deneme olmak üzere belirlenen ölçüt olan % 100 karşılanıncaya kadar öğretim oturumu yapılmıştır.

İzleme Oturumları

İzleme oturumları, öğretim oturumları sonlandırıldıktan sonra her çocuk için 5, 10 ve 15 gün sonra öğrencilerin kazandıkları davranışları sürdürüp sürdürmediklerini gözlemlemek amacıyla yapılmıştır. Bu çalışma için, öğretim oturumları için hazırlanan materyaller kullanılmıştır. İzleme oturumlarında da diğer oturumlarda olduğu gibi yanıt aralığı süresi 5 sn. olarak uygulanmıştır. İzleme öğretiminde doğru ve yanlış tepki tanımları, öğretim oturumlarında belirtildiği gibi kullanılmıştır. Öğrencilerin yanlış tepkileri görmezlikten gelinmiş, doğru tepkiler sözel pekiştireçlerle pekiştirilmiştir. Öğrencilerin performansları kayıt formuna kaydedilmiştir. Her öğrenci için hedeflenen beceriler için beş materyalle yoklama oturumu yapılmıştır. Hedeflenen ölçüt % 100 olarak belirlenmiş ve üç öğrenci de bu ölçütü üç oturumda karşılayacak düzeyde doğru tepkiler vermiştir.

Verilerin kaydedilmesi

Veriler her konu için hazırlanan veri kayıt formlarına kaydedilmiştir. Verilen yardım türü de aynı forma kaydedilmiştir. Sözel ipucu için (si), model olma için (m), bağımsız yanıtlar için (b) kısaltmaları kullanılmıştır

Güvenirlilik ve Geçerlik Önlemleri

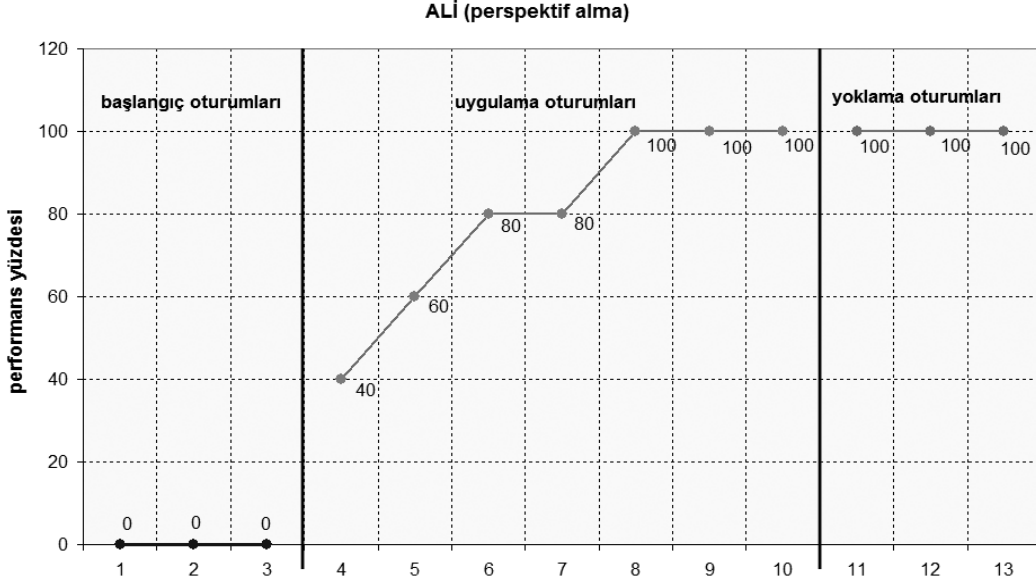
Yapılan araştırmada dış değişkenleri kontrol etmek için çocukların aileleri ve özel eğitim merkezindeki öğretmenleri ile ilgili yapılan görüşmelerde uygulama süreci boyunca zihin okuma ile ilgili hiç çalışma yapılmaması sağlanmıştır. Ayrıca bağımsız değişkenin güvenirliliği için uygulama güvenirliliği alınmıştır. Uygulama güvenirliliğinde uygulamacının hazırlanan

uygulama planına ne ölçüde uyduğu belirlenir. Bunun için çalışma uygulama formu hazırlanır. Gözlemci uygulamacının bu davranışları yerine getirip getirmediğini forma işler. Daha sonra uygulama güvenilirliği katsayısı “gözlenen uygulamacı davranışı x 100” formülü kullanılarak hesaplanır (Kırcaali-İftar ve Tekin, 1997; Tekin-İftar ve Kırcaali-İftar, 2001). Uygulama güvenilirliği için uygulamacının gözlenen davranışları şunlardır: 1) araç gereci kontrol etme, 2) dikkat sağlayıcı ipucunu sunma, 3) hedef uyarını / beceri yönergesini sunma, 4) kontrol edici ipucunu sunma, 5) yanıt aralığını bekleme, 6) davranış sonrası uygun tepkide bulunma. Uygulama güvenilirliği oturumların %40’ı video kamera kaydı ile izlenerek yukarıdaki gibi hesaplanmıştır. Uygulamacının tüm aşamalarda planlandığı gibi davrandığı ve uygulamayı %100 güvenilirlik düzeyinde gerçekleştirdiği belirlenmiştir.

Araştırmanın bağımlı değişkenlerinden olan “Perspektif Algı”, “Görünüm Gerçeklik”, “Smatiers” testlerinin ön-test son-test puanlarının değerlendirilmesinde puanlayıcılar arası güvenilirlik incelenmiştir. Test sonuçlarının %40’ı için puanlayıcılar arası güvenilirlik hesaplanmıştır. Puanlayıcılar arası güvenilirliği sağlamak amacıyla araştırmacı ve gözlemcinin kayıtlarından elde edilen veriler “görüş birliği / (görüş birliği+görüş ayrılığı) x 100” formülüyle hesaplanarak her uygulanan test puanı için gözlemciler arası güvenilirlik bulunmuştur. (Kırcaali-İftar ve Tekin, 1997). Her test için gözlemciler puanlayıcılar arası güvenilirlik hesaplandıktan sonra birden fazla test sonucundan toplanan katsayıların toplamının güvenilirlik katsayılarının hesaplandığı değerlendirme sayısına bölünmesiyle (Kırcaali-İftar ve Tekin, 1997) güvenilirlik ortalaması hesaplanmıştır. Güvenirlik ortalaması %97 olarak hesaplanmıştır.

BULGULAR VE YORUM

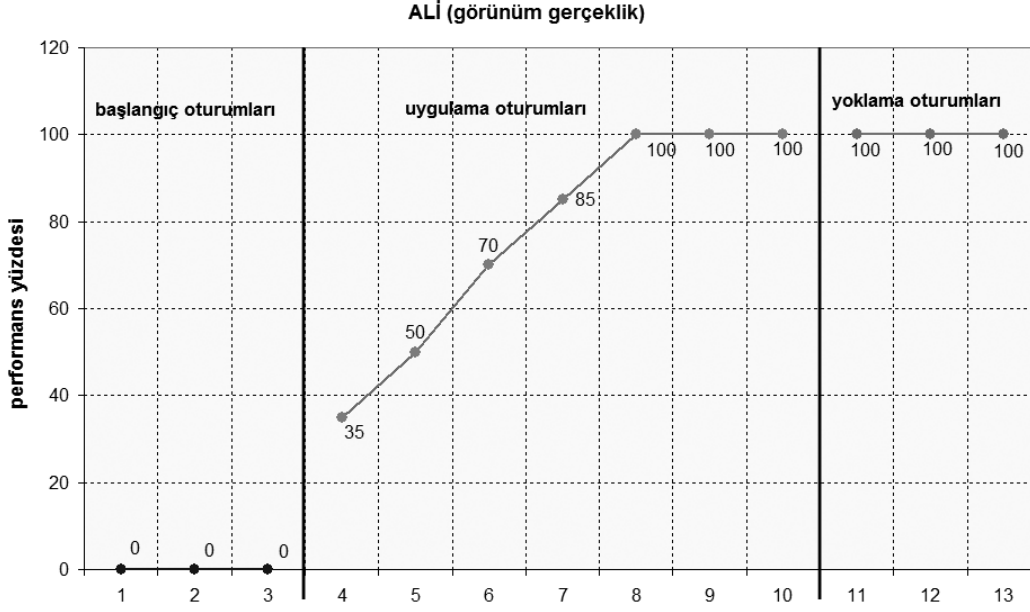
Bu bölümde otizm spektrum bozukluğu tanısı almış öğrencilere “perspektif alma”, “Görünüm gerçeklik” ve “beklenmeyen içerik” becerisini öğretmek amacıyla hazırlanan öğretim programının etkililiğine ilişkin verilerin grafik çözümleri ve ön test-son test puanlarının sütun grafikleri verilmiştir. İlk olarak Ali’nin (Denek 1) eğitim programı içeriğindeki üç becerinin “perspektif alma”, “Görünüm gerçeklik” ve “beklenmeyen içerik” becerisi ile ilgili başlama, kazanım ve yoklama düzeylerine ilişkin veriler sunulmuştur (şekil 1) (şekil 2) (şekil 3).

Şekil 1: Denek 1 Ali'nin perspektif alma becerilerini öğrenme düzeylerine ilişkin başlama düzeyi, uygulama ve yoklama verileri.

Uygulanan bireysel eğitim sonunda Ali'nin "perspektif alma" becerisi başlama düzeyi yüzdeleri %0 dan % 100 düzeyine ulaşmıştır. Öğretim oturumlarının kararlılığı art arda üç oturumda elde edilen verilerin % 100 ölçütünü karşılama olarak benimsenmiştir ve Ali bu kararlılığa ulaşabilmiştir. Ali uygulama oturumlarında 4. oturum sonunda %100 ölçütüne ulaşmış oturum kararlılığını gözlemlemek amacı ile iki oturum daha devam edilerek elde edilen verilerin kararlılığının sürdüğü gözlemlendikten sonra eğitim 7. oturum sonunda sonlandırılmıştır. Ali'nin eğitim oturumlarının sonlanmasının 5. 10. ve 15. günlerinde perspektiften bakma becerisinin yoklama oturumları yapılarak performansları alındığında elde edilen bilgileri koruduğu gözlemlenmiştir.

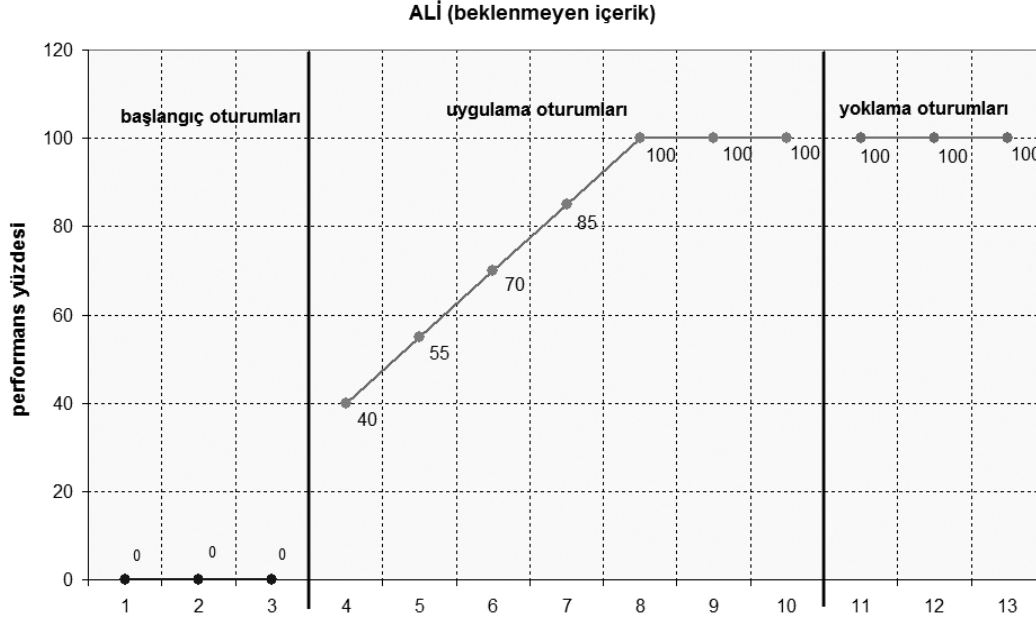
Eğitimin ikinci denencesi olan "Görünüm gerçeklik" başlama düzeyi performansı "Perspektif alma" becerisinin 5. oturumunda toplanmaya başlamıştır. Ali'nin (Denek 1) eğitim programı içeriğindeki "görünüm gerçeklik" becerisi ile ilgili başlama, kazanım ve yoklama düzeylerine ilişkin veriler sunulmuştur (şekil 2)

Şekil 2: Denek 1 Ali'nin Görünüm gerçeklik becerilerini öğrenme düzeylerine ilişkin başlama düzeyi, uygulama ve yoklama verileri.

Uygulanan bireysel eğitim sonunda Ali'nin "Görünüm gerçeklik" becerisi başlama düzeyi yüzdeleri %0 dan % 100 düzeyine ulaşmıştır. Öğretim oturumlarının kararlılığı art arda üç oturumda elde edilen verilerin % 100 ölçütünü karşılaması olarak benimsenmiştir ve Ali bu kararlılığa ulaşabilmiştir. Ali uygulama oturumlarında 5. oturum sonunda %100 ölçütüne ulaşmış oturum kararlılığını gözlemlemek amacı ile iki oturum daha devam edilerek elde edilen verilerin kararlılığının sürdüğü gözlemlendikten sonra eğitim 7. oturum sonunda sonlandırılmıştır. Ali'nin eğitim oturumlarının sonlanmasının 5. 10. ve 15. günlerinde perspektiften bakma becerisinin yoklama oturumları yapılarak performansları alındığında elde edilen bilgileri koruduğu gözlemlenmiştir.

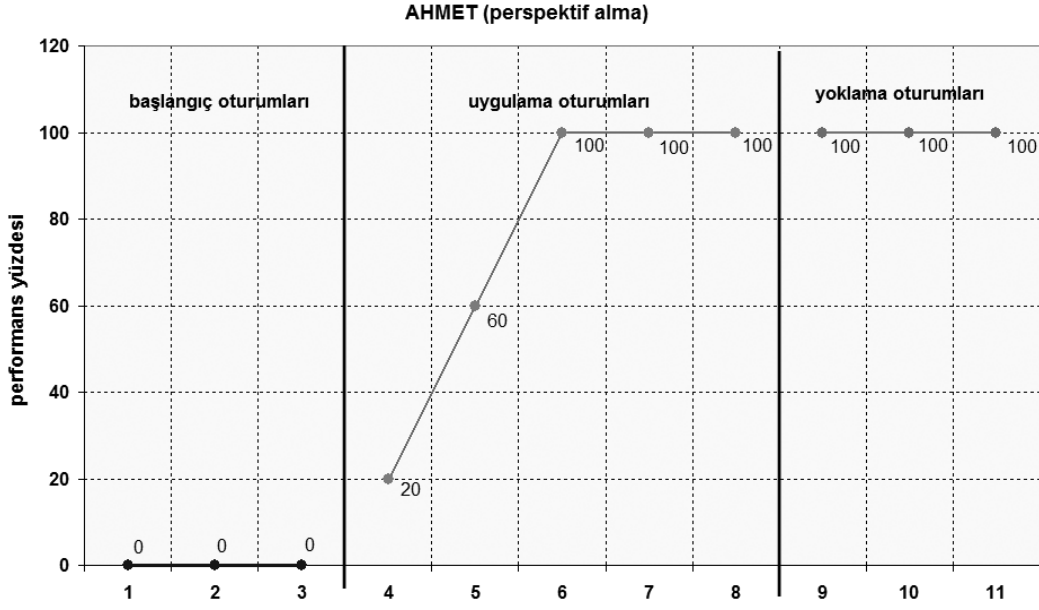
Eğitimin üçüncü denencesi olan "beklenmeyen içerik" başlama düzeyi performansı "Görünüm gerçeklik" becerisinin 6. oturumunda toplanmaya başlamıştır. Ali'nin (Denek 1) eğitim programı içeriğindeki "beklenmeyen içerik" becerisi ile ilgili başlama, kazanım ve yoklama düzeylerine ilişkin veriler sunulmuştur (şekil 3)

Şekil 3: Denek 1 Ali'nin beklenmeyen içerik becerilerini öğrenme düzeylerine ilişkin başlama düzeyi, uygulama ve yoklama verileri.

Uygulanan bireysel eğitim sonunda Ali'nin "beklenmeyen içerik" becerisi başlama düzeyi yüzdeleri %0 dan % 100 düzeyine ulaşmıştır. Öğretim oturumlarının kararlılığı art arda üç oturumda elde edilen verilerin % 100 ölçütünü karşılaması olarak benimsenmiştir ve Ali bu kararlılığa ulaşabilmiştir. Ali uygulama oturumlarında 5.oturum sonunda %100 ölçütüne ulaşmış oturum kararlılığını gözlemlemek amacı ile iki oturum daha devam edilerek elde edilen verilerin kararlılığının sürdüğü gözlemlendikten sonra eğitim 7. oturum sonunda sonlandırılmıştır. Ali'nin eğitim oturumlarının sonlanmasının 5. 10. ve 15. günlerinde perspektiften bakma becerisinin yoklama oturumları yapılarak performansları alındığında elde edilen bilgileri koruduğu gözlemlenmiştir. Ali'nin eğitimcinin hazırladığı "zihin okuma becerileri öğretimi programı" içeriğindeki üç beceri öğretimi 26 oturum (haftada 4 oturum) olmak üzere 7 haftada sonlandırılmıştır. Eğitim sonlandırılıp yoklama oturumları bittikten sonra Ali ile 4 hafta zihin okuma becerileri ile ilgili hiçbir çalışma yapılmamıştır. Bu süre sonunda Ali'ye bu üç beceriye ait zihin kuramı testleri uygulanıp son test puanları alınarak eğitimin geçerliliği ölçülmüştür.

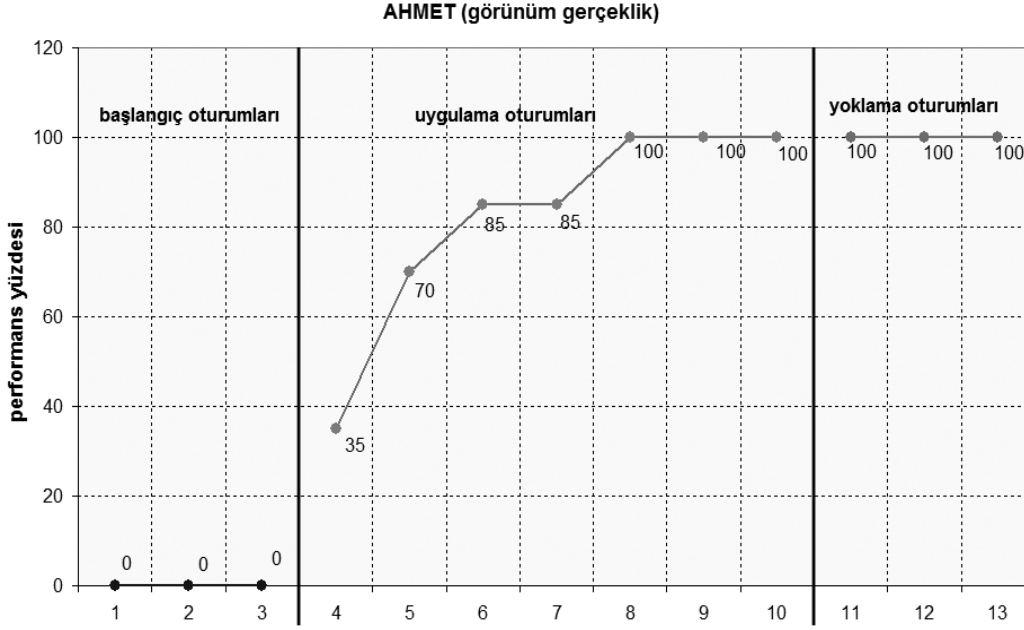
İkinci olarak Ahmet'in (Denek 2) eğitim programı içeriğindeki üç becerinin "perspektif alma", "Görünüm gerçeklik" ve beklenmeyen içerik becerisi ile ilgili başlama, kazanım ve yoklama düzeylerine ilişkin veriler (şekil 5) (şekil 6) (şekil 7)

Şekil 5: Denek 2 Ahmet'in perspektif alma becerilerini öğrenme düzeylerine ilişkin başlama düzeyi, uygulama ve yoklama verileri.

Uygulanan bireysel eğitim sonunda Ahmet'in "perspektiften bakma" becerisi başlama düzeyi yüzdeleri %0 dan % 100 düzeyine ulaşmıştır. Öğretim oturumlarının kararlılığı art arda üç oturumda elde edilen verilerin % 100 ölçütünü karşılaması olarak benimsenmiştir ve Ahmet bu kararlılığa ulaşabilmiştir. Ahmet uygulama oturumlarında 3. oturum sonunda %100 ölçütüne ulaşmış oturum kararlılığını gözlemlemek amacı ile iki oturum daha devam edilerek elde edilen verilerin kararlılığının sürdüğü gözlemlendikten sonra eğitim 5. oturum sonunda sonlandırılmıştır. Ahmet'in eğitim oturumlarının sonlanmasının 5. 10. ve 15. günlerinde perspektiften bakma becerisinin yoklama oturumları yapılarak performansları alındığında elde edilen bilgileri koruduğu gözlemlenmiştir.

Eğitimin ikinci denencesi olan "Görünüm gerçeklik" başlama düzeyi performansı "Perspektif alma" becerisinin 4. oturumunda toplanmaya başlamıştır. Ahmet'in (Denek 2) eğitim programı içeriğindeki "görünüm gerçeklik" becerisi ile ilgili başlama, kazanım ve yoklama düzeylerine ilişkin veriler sunulmuştur.

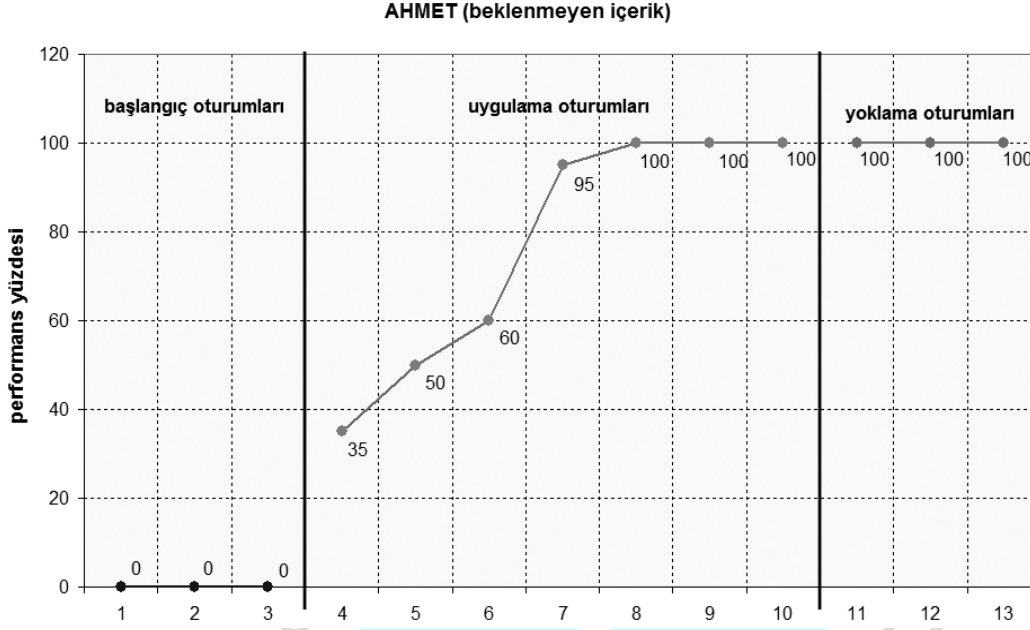

Şekil 6: Denek 2 Ahmet'in Görünüm gerçeklik becerilerini öğrenme düzeylerine ilişkin başlama düzeyi, uygulama ve yoklama verileri.

Uygulanan bireysel eğitim sonunda Ahmet'in "Görünüm gerçeklik" becerisi başlama düzeyi yüzdeleri %0 dan % 100 düzeyine ulaşmıştır. Öğretim oturumlarının kararlılığı art arda üç oturumda elde edilen verilerin % 100 ölçütünü karşılaması olarak benimsenmiştir ve Ahmet bu kararlılığa ulaşabilmiştir. Ahmet uygulama oturumlarında 5.oturum sonunda %100 ölçütüne ulaşmış oturum kararlılığını gözlemlemek amacı ile iki oturum daha devam edilerek elde edilen verilerin kararlılığının sürdüğü gözlemlendikten sonra eğitim 7. oturum sonunda sonlandırılmıştır. Ahmet'in eğitim oturumlarının sonlanmasının 5. 10. ve 15. günlerinde Görünüm gerçeklik becerisinin yoklama oturumları yapılarak performansları alındığında elde edilen bilgileri koruduğu gözlemlenmiştir.

Eğitimin üçüncü denencesi olan "beklenmeyen içerik" başlama düzeyi performansı "Görünüm gerçeklik" becerisinin 6. oturumunda toplanmaya başlamıştır. Ahmet'in (Denek 2) eğitim programı içeriğindeki "beklenmeyen içerik" becerisi ile ilgili başlama, kazanım ve yoklama düzeylerine ilişkin veriler sunulmuştur (şekil 7)

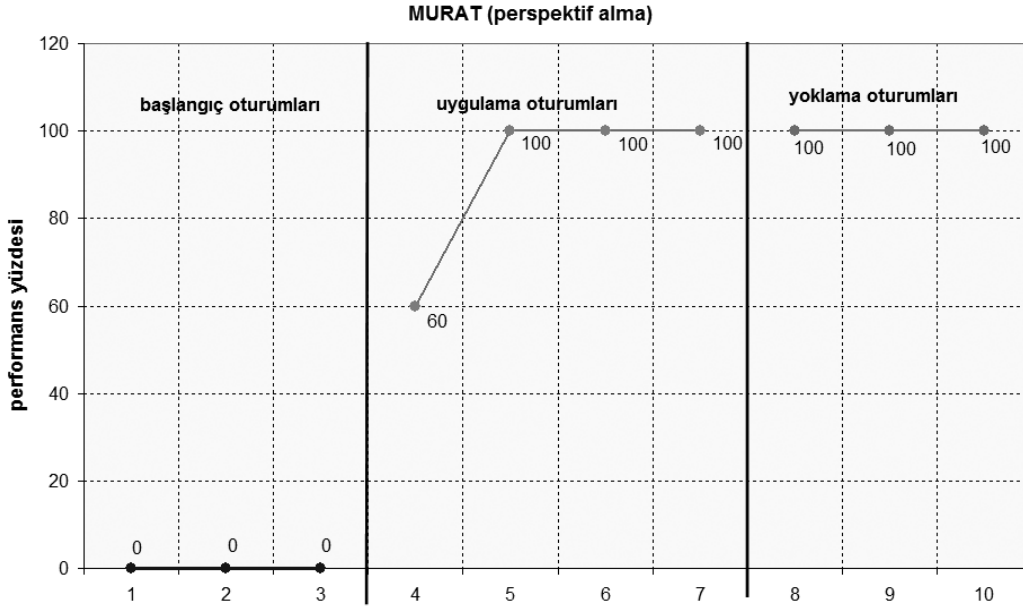

Şekil 7: Denek 2 Ahmet'in beklenmeyen içerik becerilerini öğrenme düzeylerine ilişkin başlama düzeyi, uygulama ve yoklama verileri.

Uygulanan bireysel eğitim sonunda Ahmet'in "beklenmeyen içerik" becerisi başlama düzeyi yüzdeleri %0 dan % 100 düzeyine ulaşmıştır. Öğretim oturumlarının kararlılığı art arda üç oturumda elde edilen verilerin % 100 ölçütünü karşılaması olarak benimsenmiştir ve Ahmet bu kararlılığa ulaşabilmiştir. Ahmet uygulama oturumlarında 5.oturum sonunda %100 ölçütüne ulaşmış oturum kararlılığını gözlemlemek amacı ile iki oturum daha devam edilerek elde edilen verilerin kararlılığının sürdüğü gözlemlendikten sonra eğitim 7. oturum sonunda sonlandırılmıştır. Ahmet'in eğitim oturumlarının sonlanmasının 5. 10. ve 15. günlerinde beklenmeyen içerik becerisinin yoklama oturumları yapılarak performansları alındığında elde edilen bilgileri koruduğu gözlemlenmiştir. Ahmet'in eğitimcinin hazırladığı "zihin okuma becerileri öğretimi programı" içeriğindeki üç beceri öğretimi 24 oturum (haftada 4 oturum) olmak üzere 6 haftada sonlandırılmıştır. Eğitim sonlandırılıp yoklama oturumları bittikten sonra Ahmet ile 4 hafta zihin okuma becerileri ile ilgili hiçbir çalışma yapılmamıştır. Bu süre sonunda Ahmet'e bu üç beceriye ait zihin kuramı testleri uygulanıp son test puanları alınarak eğitimin geçerliliği ölçülmüştür. Uygulanan bireysel eğitim sonunda Ahmet'in zihin kuramı testlerinin üçünden de tam puan aldığı ve geçtiği gözlemlenmiştir.

Üçüncü olarak Murat'ın (Denek 3) eğitim programı içeriğindeki üç becerinin "perspektif alma", "Görünüm gerçeklik" ve beklenmeyen içerik becerisi ile ilgili başlama, kazanım ve

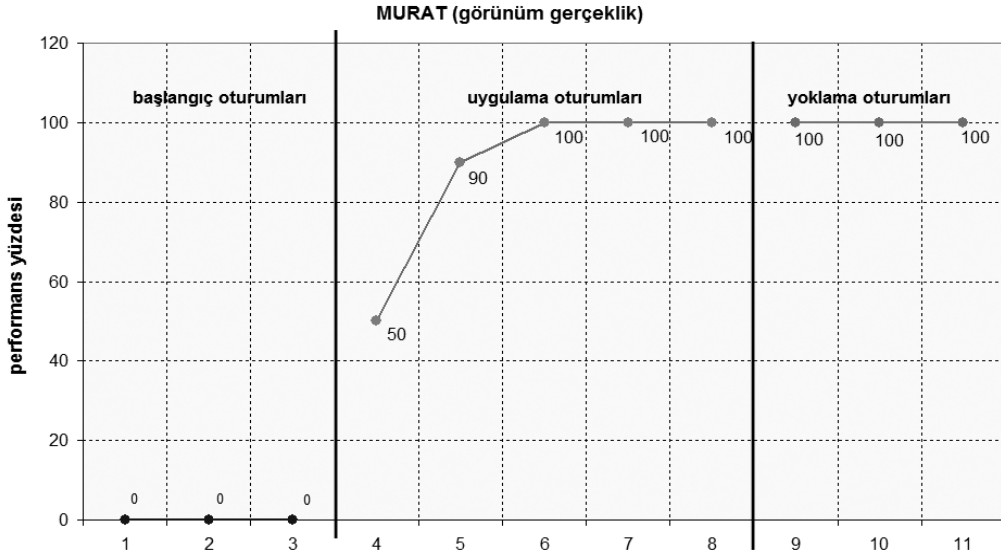
yoklama düzeylerine ilişkin veriler sunulmuştur (şekil 9) (şekil 10), (şekil 11). Murat'ın ön test son test puanlarının sütun grafikleri sunulmuştur (şekil 12).

Şekil 9: Denek 3 Murat'ın perspektif alma becerilerini öğrenme düzeylerine ilişkin başlama düzeyi, uygulama ve yoklama verileri.

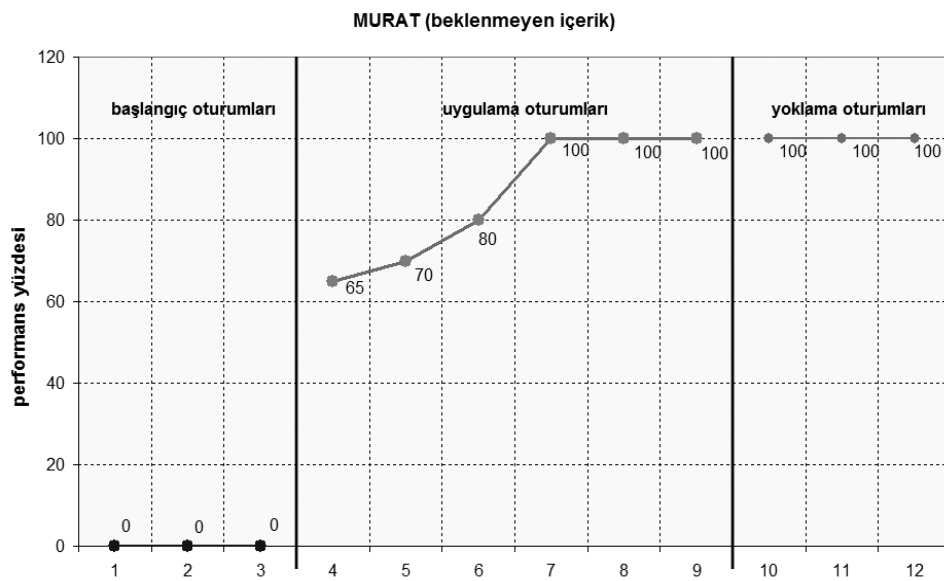
Uygulanan bireysel eğitim sonunda Murat'ın“perspektiften bakma” becerisi başlama düzeyi yüzdeleri %0 dan % 100 düzeyine ulaşmıştır. Öğretim oturumlarının kararlılığı art arda üç oturumda elde edilen verilerin % 100 ölçütünü karşılaması olarak benimsenmiştir ve Ahmet bu kararlılığa ulaşabilmiştir.Murat uygulama oturumlarında 2.oturum sonunda %100 ölçütüne ulaşmış oturum kararlılığını gözlemlemek amacı ile iki oturum daha devam edilerek elde edilen verilerin kararlılığının sürdüğü gözlemlendikten sonra eğitim 4. oturum sonunda sonlandırılmıştır.Murat'ın eğitim oturumlarının sonlanmasının 5. 10. ve 15. günlerinde perspektiften bakma becerisinin yoklama oturumları yapılarak performansları alındığında elde edilen bilgileri koruduğu gözlemlenmiştir.

Eğitimin ikinci denencesi olan “Görünüm gerçeklik” başlama düzeyi performansı “Perspektif alma” becerisininin 2. oturumunda toplanmaya başlamıştır. Murat'ın (Denek 3) eğitim programı içeriğindeki “görünüm gerçeklik” becerisi ile ilgili başlama, kazanım ve yoklama düzeylerine ilişkin veriler sunulmuştur (şekil 10)

Şekil 10: Denek 3 Murat'ın Görünüm gerçeklik becerilerini öğrenme düzeylerine ilişkin başlama düzeyi, uygulama ve yoklama verileri.

Uygulanan bireysel eğitim sonunda Murat'ın "Görünüm gerçeklik" becerisi başlama düzeyi yüzdeleri %0 dan % 100 düzeyine ulaşmıştır. Öğretim oturumlarının kararlılığı art arda üç oturumda elde edilen verilerin % 100 ölçütünü karşılaması olarak benimsenmiştir ve Murat bu kararlılığa ulaşabilmiştir. Murat uygulama oturumlarında 3.oturum sonunda %100 ölçütüne ulaşmış, kararlılığı gözlemlemek amacı ile iki öğretim oturum daha yapılmış ve verilerin kararlılığının sürdüğü gözlemlenmiş ve eğitim 5. oturum sonunda sonlandırılmıştır. Bundan 5, 10 ve 15 gün sonra yoklama oturumları yapılmış ve elde edilen bilgilerin koruduğu gözlemlenmiştir.

Şekil 11: Denek 3 Murat'ın beklenmeyen içerik becerilerini öğrenme düzeylerine ilişkin başlama düzeyi, uygulama ve yoklama verileri.

Uygulanan bireysel eğitim sonunda Murat'ın "beklenmeyen içerik" becerisi başlama düzeyi yüzdeleri %20 den % 100 düzeyine ulaşmıştır. Öğretim oturumlarının kararlılığı art arda üç oturumda elde edilen verilerin % 100 ölçütünü karşılaması olarak benimsenmiştir ve Murat bu kararlılığa ulaşabilmiştir. Murat uygulama oturumlarında 4.oturum sonunda %100 ölçütüne ulaşmış oturum kararlılığını gözlemek amacı ile iki oturum daha devam edilerek elde edilen verilerin kararlılığının sürdüğü gözlemlendikten sonra eğitim 6. oturum sonunda sonlandırılmıştır.Murat'ın eğitim oturumlarının sonlanmasının 5. 10. ve 15. günlerinde beklenmeyen içerik becerisinin yoklama oturumları yapılarak performansları alındığında elde edilen bilgileri koruduğu gözlemlenmiştir.Murat'ın eğitimcinin hazırladığı "zihin okuma becerileri öğretimi programı" içeriğindeki üç beceri öğretimi 20 oturum (haftada 4 oturum) olmak üzere 5 haftada sonlandırılmıştır.Eğitim sonlandırılıp yoklama oturumları bittikten sonra Murat ile 4 hafta zihin okuma becerileri ile ilgili hiçbir çalışma yapılmamıştır. Bu süre sonunda Murat'a bu üç beceriye ait zihin kuramı testleri uygulanıp son test puanları alınarak eğitimin geçerliliği ölçülmüştür. Uygulanan bireysel eğitim sonunda Murat'ın zihin kuramı testlerinin üçünden de tam puan aldığı ve geçtiği gözlemlenmiştir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışmada araştırmacılar tarafından hazırlanan "Zihin Okuma Becerileri Öğretimi Programı"nın Otizm Spektrum Bozukluğu tanılı çocukların zihin kuramı becerilerinin gelişimi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma, otizm Spektrum Bozukluğu tanısı almış ve gelişimsel yaşı ve dil gelişimi düzeyi üç yaş ve üzeri olan üç katılımcı ile gerçekleştirilmiş ve üç deneğin zihin kuramı testlerinden Smarties Testi, Görünüm gerçeklik Testi ve Perspektif Algısı Testi ilk test ve son testleri arasında anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç araştırmacı tarafından hazırlanan "Zihin Okuma Becerileri Öğretimi Programı"nın etkililiğini göstermektedir. Bu çalışma sonuçları, duygu öğretimi, inanç öğretimi, ileri düzey zihin kuramı becerileri öğretimi farklı yöntemler kullanarak gerçekleştiren bazı çalışmalarda olduğu gibi; zihin okuma becerilerinin öğretilebileceğine ilişkin benzer bir veri sağlamıştır (Begeer ve ark., 2011; Girli ve Sabırsız, 2012; Hadwin ve ark., 1996; Hadwin ve ark., 1997; Ozonoff, Miller, 1995; Tekin, 2009, Ulaş ve Girli, 2011; Şengün, 2013).

Bu araştırmada kullanılan eğitim programının içeriği Ozonoff ve Miller (1995) tarafından uygulanan eğitim programına benzer şekilde aşamalandırılarak hazırlanmış ve hedeflediği yanlış inanç becerilerinin öğretimini sağlamıştır. Bu çalışmada da beceriler arasındaki gelişimsel hiyerarşi dikkate alınmış ve beklenmeyen içerik çalışmasından önce, perspektiften bakmayı anlama ve görünüm gerçeklik çalışması yapılmış ve böylece kişilerin

farklı görüş açıları olduğunu öğrenebilmesi amaçlanmış ve beklenen sonuç elde edilmiştir.

Zihin kuramı gelişimi çocukların sosyal davranışlarını etkilemektedir. Pek çok araştırma sonucuna göre; zihin kuramı becerisi iyi olan çocuklar başarılı şekilde sosyal etkileşim kurabilmektedirler (Flavel, 2004). Bu nedenle, zihin okuma becerilerini geliştirmek amacıyla müdahale programları geliştirilmektedir (Hess ve ark., 2008). Ancak, zihin kuramı içeriği oldukça geniş ve birçok bileşenden oluşan kapsamlı bir konudur. Bu çalışmada etkililiği incelenen eğitim programı başkasının yanlış inancını anlama becerilerini öğretme amacı ile sınırlıdır ve bu beceri zihin kuramının yalnızca bir boyutudur. Çalışma, hedeflenen becerilerin öğretiminde başarılı olmuştur. Ayrıca, Alanyazında TOM testlerinde başarılı olan çocukların sosyal ortamlarda daha başarılı/uyumlu olduklarına dair çalışma sonuçları vardır (Gevers, Clifford, Mager, Boer, 2006; Seida, Ospina, Karkhaneh, Hartling, Smith, Clark, 2009). Bu çalışmada deneklerin eğitim sonunda testleri geçebilecek düzeyde yanlış inanç becerilerini kazanmış olmaları dolayısıyla sosyal yaşamda daha fazla uyum sağlayabilecekleri düşünülebilir.

Eğitim programına katılan üç öğrenciden, takvim yaşı daha büyük ve dil gelişimi daha iyi olan Denek 3 Murat eğitim programını diğer iki öğrenciden daha kısa sürede tamamlamıştır. Bunun nedenlerinden biri normal gelişim gösteren çocuklarla yapılan çalışmalarda da gösterildiği gibi yaşla birlikte zihin okuma becerilerinin arttığı, bunun hem bilişsel düzeyin gelişimi hem de deneyim artışıyla ilişkili olabileceğidir (akt. Ergin, 2003). Benzer şekilde birçok çalışmada, otizmli çocukların takvim yaşlarının yanı sıra sözel yaşları da arttıkça zihin kuramı düzeylerinin de daha iyi olduğu ve zihin kuramı testlerinde daha başarılı olduklarını gösteren çalışma sonuçları vardır (Happe, 1994; Ozonoff ve ark., 1991; Prior, Dahlstrom ve Squires 1990). Bunlardan biri olan Ozonoff ve Miller'in (1995) Otizm Spektrum Bozukluğu tanılı çocukları birinci ve ikinci derece inanç testlerinde normal gelişim gösteren çocuklarla karşılaştırdığı çalışmada elde edilen, Otizm Spektrum Bozukluğu tanılı çocukların bazılarının yaşlarıyla aynı düzeyde performans sergileyip iki testten de geçtiklerini gösteren araştırma sonuçlarıdır. Milligan, Astington ve Dack'ın (2007) metaanaliz çalışmasında da dil gelişim düzeyi daha iyi olan erken çocukluk dönemindeki çocukların yanlış inanç çalışmalarında daha başarılı oldukları ve testleri geçtikleri belirtilmektedir. Çin'de yapılmış olan bir çalışmada dil gelişim düzeyi iyi olan çocukların olmayanlara göre daha başarılı oldukları belirlenmiştir (Shuliang, Yanjie, Sabbagh ve Jiaming, 2014). Bu çalışmada da üçüncü öğrencinin başarıya daha erken ulaşması, sözel gelişim yaşının daha yüksek olması ile açıklanabilir.

Zihin kuramı becerilerinin öğretimi ile ilgili yapılan çalışmaların ortak noktası öğretimi gerçekleştirilen becerilerin günlük yaşama genellenmesi ile ilgili etkinin zayıf olduğu yönündedir (Begeer ve ark., 2011, Howlin, 2008). Bu görüş çeşitli araştırma sonuçları ile desteklenmektedir (Begeer ve ark., 2011; Fisher ve Happe, 2005; Hadwin ve ark., 1996, Hadwin ve ark., 1997; Ozonoff, Miller, 1995). Öğretimi gerçekleştirilen becerilerin çocukların günlük sosyal yaşantısına etkisinin değerlendirilmesi önemli bir konudur. Peterson ve diğ. (2009) çalışmasında kazanılan becerilerin günlük yaşamda kullanımında sorunlar olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmanın diğer bir sınırlılığı ise ev ve okul gibi farklı ortamlarda çalışma yapılarak ortam genelleme; aile, kaynaştırma (anaokulu) öğretmeni gibi farklı kişilerle çalışılmasını sağlayarak kişi ve ortam genelleme çalışması yapılamamış olmasıdır. Bu araştırmanın devamında yapılacak genelleme çalışmalarında eğitim programının zihin okuma becerileri üzerindeki etkisinin sürüp sürmediği değerlendirilebilir. Ailelerden kazanılan becerilerin günlük yaşamda kullanılıp kullanılmadığı konusunda geri bildirim alınabilir.

Zihin kuramı öğretimiyle ilgili çalışmalarda, eğitim programına başlamadan önce ve eğitim programının uygulanmasından sonra çocukların sosyal becerilerinin değerlendirilmesi önerilmektedir. Sosyal beceriler ile zihin kuramı becerileri arasındaki etkileşimi anlamak açısından da bu hem ToM becerileri hem de sosyal becerilerde sağlanabilen değişikliklerin değerlendirilmesi son çalışmalarda yaygınlaşmaktadır. Birçok çalışma yanlış inanç ve diğer ToM becerilerinin öğretimi sosyal beceri çalışmalarının bir parçası olarak ele almakta ve program içeriklerini de bu şekilde yapılandırmaktadır (Adibsereshki, Nesayan, Asadi Gandomani, Karimlou, 2015). Bu çalışmada sosyal becerilerin değerlendirilmemesi sınırlılıklardan biridir.

Bu çalışma otizm spektrum bozukluğu grubunda yer alan çocuklara zihin kuramı becerilerinden olan Perspektiften bakma, Görünüm gerçeklik, beklenmeyen içerik öğretiminde yurtdışında etkililiği gösterilmiş programların ve yöntemlerin Türkiye'deki otizmlilerle kullanılması bakımından elde edilen verilerin çoğalmasında katkıda bulunan az sayıda çalışmadan biri olması nedeniyle önemlidir. Ancak çalışmalarda çocuk sayıları dikkate alındığında sonuçların genellenebilmesi için ülkemizde bu alanda daha çok araştırma yapılması gerektiği açıktır. Ayrıca, bu çalışmanın sonuçları, Otizm Spektrum Bozukluğu tanımlanan öğrencilerle sınırlıdır. Daha düşük fonksiyon gösteren otizmliler için sonuçlar genellenmemelidir.

İleride Yapılacak Çalışmalar İçin Öneriler

1-Yapılan araştırmanın sonuçları Otizm Spektrum Bozukluğu tanılı çocukların zihin okuma becerilerini öğrenebildiğini göstermektedir. Bu göz önüne alınarak “zihin okuma” becerilerinin öğretimi Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okul öncesi eğitim kurumları ile özel eğitim kurumlarında sosyal beceriler içerisinde yer alması önerilebilir.

2-Etkili olan programların otizmlı çocukların eğitim programlarında sosyal beceri çalışmaları içinde yer alabilmesi için, alanda çalışan eğitimcilerin bu konularda bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi için çalışmalar yapılmalıdır.

3- Hazırlanan eğitim programı, zihin kuramının diğer boyutlarını içerecek şekilde geliştirilebilir.

4- Yapılan çalışmada zihin okuma becerilerinin gelişimi farklı gelişim gösteren Otizm Spektrum Bozukluğu tanısı almış çocuklara uygulanmıştır. Bu çalışmanın benzerleri özel eğitim gereksinimli diğer grupları içerecek şekilde uygulanabilir.

KAYNAKÇA

Adibsereshki N, Nesayan A, Asadi Gandomani R, Karimlou M. (2015). The Effectiveness of Theory of Mind Training On the Social Skills of Children with High Functioning Autism Spectrum Disorders. *Iran J Child Neurol.* ;9(3):40-49.

Atasoy, S. (2008). *Yüksek Fonksiyonlu Otistik Çocuklarda Çeşitli Bilişsel Özellikler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Attwood, T. (2008). *A Complete Guide to Asperger's Syndrome*. Londra: Jessica Kingley Publishers.

Baron-Cohen, S., Leslie, A. M., Frith, U. (1985). Does the autistic child have a "theory of mind" ?. *Cognition*, 21,1, 37-46.

Baron-Cohen, S., Jolliffe, T., Mortimore, C., Robertson, M. (1997). A Further Advanced Test of Theory of Mind: Evidence From Very High Functioning Adults with Autism or Asperger Syndrome. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 813-822.

Baron-Cohen, S. (2000). *Theory of mind and autism: A fifteen year review*. In S. Baron-Cohen, H. Tager-Flusberg, & D. J. Cohen (Eds.), *Understanding other minds: Perspectives from autism* (2nd ed., pp. 3-20). New York: Oxford University Press.

Begeer, S., Rieffe, C. Terwogt, M., & Stockmann, L. (2003). Theory of Mind –Based Action İn Children From The Autism Spectrum. *Journal of Autism Developmental Disorders*, 33, 479-487.

Begeer, S., Gevers, C., Clifford, P., Verhoece, M., Kat, K., Hoddenbach, Boer, F. (2011). Theory of Mind Training in Children with Autism: A Randomized Controlled Trail. *Journal of Autism and Develomental Disorders*, 41(8), 997-1006.

Birch, S., & Bloom, P. (2007). The curse of knowledge in reasoning about false beliefs. *Psychological Science*, 18, 382-386.

De Villiers, J., & Pyers, J. E. (2002) Complements to cognition: A longitudinal study of the relationship between complement syntax and false belief understanding. *Cognitive Development*, 17, 1037-1060.

Erdem, R., Ege, P. (2011). Down Sendromlu Bireylerin Zihin Kuramı Gelişimi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*. 12(1), 23-36.

Flobbe, L., Verbrugge, R., Hendriks, P., Kramer, I. (2008). Children's Application of Theory of Mind Reasoning and Language. *Journal of Logic, Language and Information*, 17, 417-442.

Flavell, J. H., Everett, B. A., Croft, K., & Flavell, E. R. (1981). Young children's knowledge about visual perception: Further evidence fort he Level 1- Level 2 distinction. *Developmental Psychology*, 17, 99-103.

Flavell, J.H., Flavell, E.R., Green, F.L. (1983) Development of the appearance-reality distinction. *Cognitive Psychology*, 15, 95–120.

Flavell, J. H., Green, F. L., Flavell, E. R. (1986). Development of Knowledge about the Appearance-Reality Distinction. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 51, 1, 1-86. <http://www.jstor.org/discover/81>

Flavell, J. H. (2004). Theory of Mind Development: Retrospect and Prospect. *Merill–Palmer Quarterly*, 50 (3), 274–286.

Fischer, N., & Happé, F. (2005). A training study of theory of mind and executive function in children with autistic spectrum. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 35(6), 757–771.

Frith, U., Happe, F., & Siddons, F. (1994). Autism and Theory of Mind in Everyday Life. *Social Development*, 3 (2), 108-124.

Gevers C, Clifford P, Mager M, Boer F. (2006). Brief Report: A Theory-of-Mind-based Social-Cognition Training Program for School-Aged Children with Pervasive

Developmental Disorders: An Open Study of its Effectiveness. *J Autism Develop Dis*, 36,567-571

Girli, A., Sabırsız, S. (2011). Otizm Tanılı Çocuklara Uygulanan “Resimlerle Duyguların Öğretimi Programı”nın Etkililiğinin İncelenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 12(1), 1-16.

Girli, A., Tekin, D. (2010). "İleri Düzey Zihin Kuramı Testleri ile Otizmlili ve Tipik Gelişim Gösteren Çocukların Zihin Kuramı Düzeylerinin İncelenmesi" 20. Özel Eğitim Kongresi, Ekim, Gaziantep.

Hale, C.M., & Tager-Flusberg, H. (2005). Social Communication in Children with Autism: The Relation Between Theory of Mind and Discourse Development. *Autism*, 9,157-178.

Hadwin, J., Baron-Cohen, S., Howlin, P., & Hill, K. (1996). Can we teach children with autism to understand emotions, belief, or pretence? *Development and Psychopathology*, 8,

Hadwin, J. Baron-Cohen, S, Howlin, P., Hill, K. (1997). Does Teaching Theory of Mind Have an Effect on the Ability to Develop Conversation in Children with Autism? *J Autism Dev Disord*. 27 (5), 519-537.

Hess, K.L., Morrier, M.J., Heflin, L.J., Ivey, M.L. (2008). Autism treatment survey: Services received by children with autism spectrum disorder in public school classrooms. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 38, 961-971.

Hess, K.L., Morrier, M.J., Heflin, L.J., Ivey, M.L. (2008). Autism treatment survey: Services received by children with autism spectrum disorder in public school classrooms. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 38, 961-971.

Hogrefe, G. J., Wimmer, H., Perner, J. (1986). Ignorance Versus False Belief: A Developmental Lag in Attribution of Epistemic Staler. *Child Development*. 57, 567-582.

Howlin, P., Baron-Cohen, S., & Hadwin, J. (2003) *Teaching children with autism to mind-read: a practical guide*, Chichester: John Wiley & Sons.

Hupp, S.D.A., LeBlanc, M., Jewell, J.D., & Warnes, E., (2009). History and Overview, 1. Bölüm (Ed) Matson, J.L. *Social behaviors and skills in children*. Springer Science, NewYork.

Kırcaali-İftar, G & Tekin, E (1997) *Tek denekli araştırma yöntemleri*. Ankara Türk Psikologlar Derneği.

Korkmaz, B (2003). *Asperger Sendromu*, İstanbul: Adam Yayınları.1.Basım. 85.

Miller, C. A. (2006). Developmental relationships between language and theory of mind. *American Journal of Speech- Language Pathology*, 15, 142-154.

Milligan K., Astington J. W., & Dack L. A. (2007). Language and theory of mind: Meta-analysis of the relation between language ability and false-belief understanding. *Child Development*, 78, 622–646. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8624.2007.01018.x>

Ozonoff, S., Miller, J. N. (1995). Teaching theory of mind: A new approach to social skills training for individuals with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 25(4), 415-433.

Ozonoff, S., Pennington, B. F., Rogers, S. J. (1991). Executive function deficits in high-functioning autistic individuals: relationship to theory of mind. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32 (7), 1081-1105.

Peterson, C., Garnett, Kelly, A & Attwood, T. (2009). Everyday Social and Conversation Applications of Theory-of- mind Understanding by Children with Autism-Spectrum Disorders or Typical Development. *European Child Adolescent Psychiatry*, 18, 105-115.

Perner, J., Frith, U., Leslie, A. M., & Leekam, S. R. (1989). Exploration of the autistic child's theory of mind: Knowledge, belief, and communication. *Child Development*, 60, 689-700. 87

Prior, M., Dahlstrom, B., Squires, T.L. (1990). Autistic children's Knowledge of thinking and feeling in other people. *Journal of Children Psychology and Psychiatry*, 31, 587-601.

Sarı, O, T. (2011). "Zihin kuramı hikayeleri testi'nin Türk çocuklarına uyarlanması ve okul öncesi dönemdeki normal gelişim gösteren, zihin engelli ve otizmli çocukların zihin kuramı gelişimlerinin karşılaştırılması" Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul. 17-18 EKİM 2020

Seida JK, Ospina MB, Karkhaneh M, Hartling L, Smith V, Clark B. (2009). Systematic reviews of psychosocial interventions for autism: an umbrella review. *Dev Med Child Neurol* 51,95-104

Shuliang, M., Yanjie, S., Sabbagh, A.M., Jiaming, X. (2014). Development Sentential complements and false belief understanding in Chinese Mandarin-speaking preschoolers: A training study, *Cognitive Development* 29 (2014) 50– 61.

Tager-Flusberg, H. (1993). What Language Reveals about the Understanding of Minds in Children with Autism. S. Baron-Cohen, H. Tager-Flusberg and D. Cohen (Ed.),

Understanding other minds: Perspectives from autism (Page: 138-157). Oxford: Oxford University Press. 89

Tekin, E., & Kırcaali-İftar, G. (2001). Özel eğitimde yanlışsız öğretim yöntemleri. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Tekin, D. (2009). *Düşünce Baloncukları Tekniğinin Kullanıldığı “Yanlış İnanç Öğretim Paketi”nin Asperger Sendromu ve Yüksek İşlevli Otizm Tanısı Almış Çocukların “Yanlış İnanç” Düzeylerine Etkisi*. Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Tekin, D. ve Girli, A. (2011). İşitme Engeli Olan Bireyler ve Zihin Kuramı. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30/ 238-249.

Uylaş, E. ve Girli, A. (2011). The Examination of the Effectiveness of the Instructional Program Teaching Belief Based Emotions to Children with Autism through Flash Cards. *Journal of Educational and Instructional Studies In The World (Dünya'daki Eğitim Ve Öğretim Çalışmaları Dergisi)*, November 2011, Volume 1, 43-48.

Watson, A. C., Nixon, C. L & Capage, L. (1999). Social interaction skills and theory of mind in young children. *Developmental Psychology*, 35 (2), 386-391.

Wellman, H. M., & Estes, D. (1986). Early understanding of mental entities: a reexamination of childhood realism. *Child Development*, 57, 910-923.

Wellman, H. M., Cross, D., & Watson, J. (2001). Meta-Analysis of theory-of-mind development: the truth about false belief. *Child Development*, 72 (3), 655-684.

Wellman, H. M. & Liu, D. (2004). Scaling of theory of mind tasks. *Child Development*, 75 (2), 523–541. Wolery, M., Bailey, D. B., & Sugai, G. M. (1988). *Effective teaching: Principal and procedures of applied behavioral Analysis with Exceptional Students*. Boston: Allyn & Baco.

GİRNE
17-18 EKİM 2020

XX ƏSR AZƏRBAYCAN QƏZƏL DİLİNİN SAFLAŞDIRILMASI: ŞAHİN FAZİLİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZULU QƏZƏLLƏRİ ƏSASINDA

Dos. Ziyafət Hüseynova

Tərcümə və İngilis dili kafedrası
Bakı Mühəndislik Universiteti, Azərbaycan
zhuseynova@beu.edu.az

Tezis

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, tərcüməçi, tarixçi və şair, Şahin Fazilin ədəbi yaradıcılığını işıqlandırmaqdır. Şairin bir çox əcnəbi dilləri mükəmməl bilməsi onun tərcüməçilik fəaliyyətinə müsbət təsir edib. Belə ki, XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin birinci rübündə yaşamış və Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixinə dair faydalı tarixi qaynaq yazmış İsgəndər bəy Münşinin "Tarixe-aləmaraye-Abbasi" ("Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi") əsərini və Həsən bəy Rumlu kimi Səfəvi dövrü tarixçisinin məşhur "Əhsənüt-təvarix" ("Tarixlərin ən yaxşısı") salnaməsini dilimizə tərcümə etmişdi. Hal-hazırda Tarix İnstitutunda "Mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq" şöbəsinin müdiri, "Məcməüş-şüəra" ("Şairlər məclisi") ədəbi məclisinin sədri kimi məsul vəzifələri həyata keçirən şair, gərgin əmək sərf edərək poeziyamıza Beş Divan da bəxş etmişdi. Bugünkü məqalədə şairin çoxsahəli yaradıcılığının aparıcı hissəsi olan qəzəl yaradıcılığı tədqiq olunacaq və Azərbaycan ədəbiyyatının qəzəl yaradıcılığında ana dilinin alınma sözlərdən təmizlənməsi sahəsindəki xidmətləri diqqətə çatdırılacaq. Bu istiqamətdə mövzunu davam etdirərək məqalədə o da qeyd olunur ki, XI əsrdən başlayan farsdilli Azərbaycan qəzəlinin bu günə qədər keçdiyi inkişaf yolu məsuldar olmuşdu. O da göstərilir ki, həmin qəzəllər yalnız məhəbbət haqqında yazılmış, ərəb və fars sözləri ilə dolu olmuşdu. Demək, qəzəlin müasir həyatla uzlaşdırılması, saflaşdırılması, ərəb və fars kəlmələrindən tamamilə təmizlənməsi sahəsində şairin cəhdləri ortaya çıxır. Şair poeziya sahəsindəki fəaliyyətini bir çox istiqamətdə apararaq qəzəl, qoşma, rübai, dibaçə, qitə, təzmin, təxmis, sürud, mürəbbe, müsəbbe, müstəzad, hayku, bayatı və s. şeir növlərində yazıb. Lakin şairin müasir Azərbaycan dilində qəzəl yazmaq çağırışları və vətənpərvərlik ruhu ilə birləşdirdiyi Qarabağ işğalı və Xocalı soyqırımını haqqında yazdığı qəzəllər tədqiqatın əsasını təşkil edir. Hər iki xətt məqalədə birgə tədqiq ediləcək. Qəzəlin yalnız alışıdığımız məhəbbət mövzusunda deyil, yeni ictimai məzmun daşıya bilməsinin mümkünlüyü araşdırmadan da məlum olacaq. Beş Divan bağlamış şairin milli ruhda yazdığı

qezəllər poeziyanın hal hazırkı vəziyyətində müasir qezəllər hesab olunur. Həmçinin, məqalədə müasir qezələ nümunə kimi göstərilmiş Qarabağ işğalı və Xocalı soyqırımı ilə bağlı qezəllərin mənə və məzmunu da tədqiqata cəlb etmək nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: Şahin Fazil, müasir Azərbaycan qezəli, vətənpərvərlik, Qarabağ işğalı, Xocalı soyqırımı

Giriş: 1. Azərbaycan klassik divan ədəbiyyatının son davamçısı şerqşünas alim, şair Şahin Fazil klassik şairlərdən fərqli olaraq təmiz Azərbaycan dilində qezəllər yaratmışdı. Ş.Fazilə qədər qezəlin keçdiyi tarixi yola nəzər salaq. Məlum olur ki, "Azərbaycan ədəbiyyatında ilk qezəl nümunələri XI əsrdə yaranıb. Qətran Təbrizi ilə başlayan bu janr daha sonra Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Əbülülə, Fələki, Mücirəddin Beyləqani, Qivami Mütərrizi" kimi şairlər tərəfindən təkmilləşdirilmişdi. Lakin fars dilinin hakim dil olması səbəbindən bütün "qezəllər fars dilində yazılmışdı. Azərbaycan dilində ilk qezəlin müəllifi isə XIII əsrin sonları, XIV əsrin əvvəllərində yaşamış Həsənoğlu olmuşdur". Eyni əsrdə yaşamış "Qazi Bürhanəddin və İmadəddin Nəsimi, XV-XVI əsrlərdə Kişvəri, Həbib, Süruri, Bəsiri, Hamidi, Xəlili, Xəzani və Məhəmməd Füzuli" kimi qezəl ustaları yetişmişdi. "Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani, Natəvan, Nəbati kimi qezəl xanlar Füzuli ədəbi məktəbinin davamçıları" qezəlin inkişafına töhfələrini vermişdilər [1]. XX əsrdə isə Əliəğa Vahid qezəlin kamillik zirvəsinə çatdı. XX əsrdə isə qezəllərin məhəng daşı hesab olunan məhəbbət mövzusu Şahin Fazilin qələmilə ruhunu tamamilə dəyişmiş oldu. Təkcə sevgidən yox, təmiz Azərbaycan dilində yazılmış çoxməzmunlu, daha çox vətənpərvərlik ruhunda yazılmış qezələ çevrildi.

Əsas hissə: 2.1. Azərbaycan qezəlinin ərəb-fars sözlərindən təmizlənməsi. Safdilli Azərbaycan qezəlinin zəfəri Əliəğa Vahidlə davam etdi və Şahin Fazilin əməyi sayəsində bugünkü zirvəyə çatdı. Tədqiqatçı E.Mədətlinin təbirincə desək Ş.Fazilin qezəlləri "klassik ərəb və fars tərkibləri ilə dolu qezəllər deyildir. Bu, tamamilə fərqli dil üslubu ilə, əruz vəznində Azərbaycan dilinin necə böyük imkanlarla dərin mənalı fikirləri ən gözəl şəkildə ifadə etməyin bariz nümunəsidir. Ana dilinin bütün incəlik və gözəlliyini özündə cəmləşdirən ictimai-mənəvi məzmunlu qezəllərdir" [2].

Qezəl yazmaq texniki cəhətdən çox zəhmət tələb etsə də şair sadə və aydın yazmağın yolunu bilir. Əsrimizin əvvəllərinə qədər poeziyanın digər sahələrində mövcud olan mövzu genişliyi qezəldə yox idi. Həmçinin klassik qezəlin kökünə bağlı bir mövzu məhdudluğu da hiss

olunurdu. "Əruz vəznində yazmağın çətinliklərinə baxmayaraq qəzəl, Ş.Fazilin qələmində təsvirə, hekayətə, dramatik hadisələrin poetik ifadəsinə istiqamət alır. Beləliklə, ayrı-ayrı insani meyl və əməllərin tək qəzəldə yox, müxtəlif janrlarda mümkün təsvirini yaratmaqla şair poeziyanın bilavasitə uzunömürlülüyünə xidmət etməyə çalışır" [3]. Bundan başqa şair qəzələ vətən, xalq, din, dostluq kimi ictimai motivlərlə yanaşı Qarabağ işğalı və Xocalı soyqırımını mövzularını da də gətirmişdi. Bu mövzularda yazdığı qəzəllərində dilimizin sadəliyi və təmiz qəzəl yazmaq uğrunda apardığı mübarizə aydın görünür. Şairin yaradıcılığının tədqiqatçısı olmuş Q.Məhərrəmli belə bir qənaətə gəlir ki, "xalqın öz ana dilində yazıb yaratması üçün ədəbiyyatımıza mütləq köhnə ənənələri dayandırmağı bacaran bir şair lazım idi. Məhz Ş.Fazil bəzi müasir qəzəlxlardan fərqli olaraq ərəb və fars sözlərindən uzaq, təmiz Azərbaycan dilində qəzəllər yarada bildi" [4].

Ş. Fazil 1998-ci ildən "Məcməüş- şüəra" yəni "Şairlər məclisi" tarixi ədəbi məclisin sədridir. Klassik ədəbi ənənələrimizin mənəvi daşıyıcısı olan məclis irsimizin ləyaqətli davamçıları olan istedadlı qələm sahiblərini birləşdirir. Şair Şahin Fazil dilimizin vurğunu, təəssübkeşi, cəfəkeşidir. Şairin yaxın dostlarından olan Ə.Elşevər şairin öz həmkarlarına ana dilində qəzəl yazmaq tövsiyələri haqqında yazır ki, "o, məclisin üzvü olan qəzəlxları təqlid yolunu tutaraq, klassik şairləri yamsılamasını onlara bağışlaya bilmir, xəlqi şeirlər yazmağa çağırır". Şahin Fazilin öz sözləri ilə desək "bu gün yaranan bir çox qəzəllərin qəliz sözlərini ərəb, fars dilindən xəbəri olmayan ən savadlı adam belə anlamır. Belə olan halda, qəzəl yazarkən misralara anlaşılmaq sözlər yapıdırmağa, milli qəzəl gülüstanımızı alaqla doldurmağa ehtiyac varmı?". Ş. Fazilin niyyəti, özünün dediyi kimi, "qəzəl meydanında bugünkü dilimizin imkanlarını sınaqdır" [5]. Buna görə də mühafizəkar qəzəlxların xoşlarına gəlməsə də, ədəbi-bədii yaradıcılıq istiqamətində mübarizə apamaqla yanaşı, müasir qəzəlin necə yazılması barədə öz fikrini, mövqeyini açıq-aydın onlara bildirməkdədir. Şairin yaradıcılığı ilə bağlı onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ilk mətbu divan kitabı Ş. Fazilə məxsusdu. XXI yüzilliyin ilk divanını -"İkinci Divan"ı da o çap etdirdi. XX əsrdə yazılan ilk təzkirə - "Təzkireyi-Şahin" onun adıyla bağlıdır. Şair 3-cü divanını yazarkən "şeyrimi Quran oxuyub yazmışam, rəmzimi irfan oxuyub yazmışam" deyərək anlaşılan dildə ona yerinə yetirilməsi vacib olan bir vəzifənin verildiyini də vurğulayır".

Mən doğmalara doğma adam, yadlara yadəm
Yad sözləri şeir içrə kənar etməyə gəldim.

Şahin, cahana bəlkə də heç gəlməyəcəkdim,
Xəlqi qəzəli ölkədə var etməyə gəldim [6, 9].

Ş.Fazil də əvvəllər bu günümüzün əksər qəzəlxanları kimi qəliz dilli qəzəllər yazdığını etiraf edir, bu gün isə ana dilində qəzəl yaza bildiyinə şükür edərək düşünür "mən həqiqətənmi ölkəmdə xəlqi qəzəli var etmək üçün doğulmuşam? Demək, əvvəlki xəlqi qəzəlimizi var etmək uğrunda illərlə qələm yonmuş sənətkarlarımız böyük təşəkkürlərə layiqdirlər" [6,12]. Lakin Ş.Fazil "Məhəmməd Füzulinin, Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə Əli Əkbər Sabirin yazdıqları qəliz, qəliz olduğu qədər də dərin, dərindən-dərin qəzəllərinə uysa da", onların "cazibə dairəsindən" kənara çıxma bilməsə də, ustadları "önündə ehtiramla baş əysə" də, "mən müasirlik tərəfdarıyam" deyir. Bu səbəbdən də müasirləri hesab edirlər ki, "Şahin Fazilin qələmindən çıxan divanlar müasir divanlardır!" [6,13]. Şairin müasirlərinə yönəltdiyi nəsihətamiz sözlərlə onları müasir oxucunun potensial imkanlarını düzgün qiymətləndirməyə çağırır, eyni zamanda onların keçmiş qəzəlxanların qəliz şeir dilini başa düşmədiklərini onlara çatdırır: "Müasir dövrdə yaşayan, müasir düşüncə tərzilə düşünən, müasir ədəbi mühitin nümayəndəsi olan və müasir divan şövqü ilə qələmlər əridən şair" müasir ruhda qəzəl yaza bilər. Çox-çox təəssüflər ki, müasirimiz olan, lakin "fars-ərəb söz və çoxmərtəbəli izafət tərkibləri ilə dolu əruz şe'rləri yazan bəzi qeyri-müasir qəzəlxanlarımız var" [6, 14]. Ş.Fazil qəzəl dünyasında mövcud olan çətinlikləri nəzərə alıb qəzəlinin dilini tam sadələşdirdi:

Dil baxımdan qəzələ tazə nəfəs lazımdı,
Mən isə tazəçiyəm ki, nəfəsim məlumdur.

Amma, şairin qəzəllərini sadə dillə yazması yenə də bəzi mühafizəkar qəzəlxanların qəzəbinə səbəb olur, onu tənqid edirlər. Şair isə bu işdə düzgün yolda olduğuna əmindir və "Üstümə tullama daş, da'va-dalaş istəmədim" başlıqlı qəzəlində onlara belə söyləyir:

Sən qəliz şerini təqdim eləmə, ey cahil,
Qəlbi salma təlaşa, mən ki təlaş istəmədim.

Bil ki, «Məcməş-şiiəra» məclisi sultan yeridir,
Bu gözəl məclisə mən qul-qaravaş istəmədim.

Deyibən «sadə yazmaq» mən nə günah etmişəm?
Mən sizinlə, bilin, heç vədə savaşı istəmədim [6, 15].

Ş.Fazil qəzəl dilinin sadələşdirilməsi yolunda qazandığı qələbəyə görə ustadı Əliəğa Vahidə minnətdarlıq duyur, onu "əruzun avazını hifz edən", "qəzələ arxa, dayaq olan", "nurlu çıraq" adlandırır. Halbuki, yenə də bu yolda əldə etdiyi nailiyyətlərlə kifayətlənmir:

Vahidlərə hər dəm deyirəm rəhmət oxunsun,
Saf şe'ri yaratmaqda mənim həm əməyim var.

İllərlə döyüşdüm o qəlizdillilərlə,
Zənn etmişəm mən hələ möhkəm biləyim var [6, 16].

Şair milli Azərbaycan qəzəlinin dilini saflaşdırmaq istiqamətində qazandığı hər bir uğurun əzəli və sonrasının "Allahın əmri ilə bərqərar" olduğuna inanır, "əllərimə dəftəri Sənsən verən, mən yazanam, sözləri Sənsən verən" yaxud "Qudyal çayı boyda coşğun ilham bəxş etdin" deyərək yaradana təkrar-təkrar şükür edir, inanır ki, qəzəl ədəbiyyatında milli ana dilinə xor baxanlar gələcəkdə mütləq unudulacaq.

2.2. Şahin Fazilin qəzəllərində Qarabağ işğalı və Xocalı soyqırımı. Şahin Fazil "Dördüncü divan"ında Qarabağ dərdi ilə ana dili dərdsini ustalıqla birləşdirir. O hətta təmiz Azərbaycan dilində yazma bilmək üçün yaradandan kömək də diləyir. Vətənpərvər şair xalq dilində yazmağı xalqın hər bir üzvünün başa düşüb dərk etməsini hədəfə alır. Bu istiqamətdə şairi vətəndaşlıq ruhu heç vaxt tərk etmir. Ömrünün 80-ci ilində şairi yaşadan, həyat eşqini artıran ən böyük duyğu məhz onun

vətənpərvərlik ruhudur. O nəinki Azərbaycanda, yer üzünün çox yerlərində mövcud olan müharibə ocaqlarından narahət olur. "Nə təhər yerdə bu Yer ki, neçə qovğa vardır? Nə təhər yerdə bu Yer ki, göyə meydan oxuyur" yaxud "Yerlərin sirrini bilmirsə əgər yerdəkilər, Göylərin sirrini bilməkdə müəmma vardır" deyərək Göylərin bir gün Yerdə törədilən fitnə-fəsadların haqq-hesabını aparacağına inanır. Qarabağ işğalı da belə bir müharibə ocağı kimi şairin yaradıcılığının əsas tərkib hissəsidir. "Düşmənim gör neçə müddətdi bağımından yapışib" başlıqlı qəzəlində 1990-cı illərdən başlamış Qarabağ işğalını dünyaya çatdırmaq istəyir. "Qovaram mən səni bir gün yarağımdan yapışib", torpağımızdan çıxmazsansa "Mənə sən yalvaracaqsan ayağımdan yapışib" dediyi gün məhz elə bu gündür: 04 Oktyabr 2020-ci il.

Topxana ormanının şövqü başından çıxmır,
Palıdımdan, vələsimdən, qovağımdan yapışib.

Özünün nur saça bilmir deyə solğun çırağı,
Qarabağ mülkü təkin çilçırağımdan yapışib.

Ağlın olsun, gəl odumdan, ocağımdan əl çək,
Əlini yandıracaqsan ocağımdan yapışib.

Şahinəm, olsa lüzum, qaplana dönnəm bir gün,
Məni gəl silkələmə sən budağımdan yapışib [7, 144].

Şair hadisələrə düzgün qiymət verir, qaçqın və məcburi köçkünlər üçün ölkənin bir çox yerlərində salınmış çadır şəhərciklərini, illər keçməsinə baxmayaraq onların öz ata-baba yurdlarına qayıda bilməməsini, vətən həsrətini ürək ağrısı ilə dilə gətirir, yenə də Allahdan onlara kömək diləyir:

Yurdumda çadırlar nə zaman əksiləcəkdir?

Qaçqınlarımın bəxtini ağ etmək olarmı? [8, 24].

yaxud başqa bir qəzəldə dualarının həyata keçəcəyini ifadə edir,

Qarabağ tezlik ilə azad olar inşallah,

Var ümidim buna, ey şanlı vətən, Bismillah! [8,65]

Bu gün də raketlər atıb, yaşayış məntəqələrini yerlə-yeksan edən qatillərə "Allahı eşit, Rəbbi tanı, həqqi unutma" adlı qəzəli vasitəsilə sanki mesaj göndərmişdi, etdiklərinizin əvəzində sizi də "kim xəlv eləyibse O da viran edəcəkdir" demişdi [8, 102]. Şair qəzəllərində bir milyon qaçqını, köçgünü ilə Qarabağ dərdinə, əhvalına ağlayır. O Qarabağ işğalını "qəlbindəki qara xal" adlandırır. Sovet hökuməti yıxıldı, indi xalqların azadlıq dövrüdürsə "Narahatlıq bürüyüb bəs nə üçün Qafqazı?" yazaraq əsil azadlığın hələ də əldə olunmadığına işarə edir. Ş.Fazil qəti olaraq inanır və qəzəlin poetik ecazkarlığı, fikrin obrazlı ifadəsi ilə öz sualına özü cavab verir: "Qarabağ işi bir neçə böyük dövlətin əli ilə düşünlənib" [7, 23].

Yadı yan eyləyərik Azəribaycanımdan,

Töküdü qanlar içində boğular yad yenə [8, 145].

başqa bir qəzəldə,

Şuranın ömrü dayandı, yetişib istiqlal,

Biçməyir bədləri ot tək niyə haqq dəryazı? [8, 183] kimi yazır.

Qarabağ işğalını dəfələrlə dilə gətirən şairin dərdi aydındır: Qarabağ torpağı bizdən haçandır imdad gözləyir. Ş.Fazil Xocalı soyqırımını Azərbaycan xalqının "köksünə çəkilməmiş dağ", "kürəyinə saplanan biçaq", "söndürülmüş çox ocaq", "toxunduqca qanayan sağalmamış yara" hesab edir:

Çox fəlakətli nifaqdır Xocalı soyqırımını,

Xalqımın köksünə dağdır Xocalı soyqırımını.

Güllələnmiş babalardır, qana qəltan nənələr,

Süngülənmiş hər uşaqdır Xocalı soyqırımını.

Lalənin rəngi hopubdur Xocalı torpağına,

Suyu qan çay və bulaqdır Xocalı soyqırımını.

Çıxa bilməz yadımızdan soyumun faciəsi,

Hər zaman yad olacaqdır Xocalı soyqırımını.

Xocalıda insanlar qətlə yetirilmiş, evlər xaraba qoyulmuş, məzarlar dağıdılmış, sağ qalanlar isə qarlı-çovgunlu qış gecəsi güclə qaçıb canını qurtarmışdı. Şair intiqam hissi ilə alovlanır:

Yerdə qalmaz, alınar sərt Xocalı intiqamı,

Görərik düşmən üzündə şapalaqdır Xocalı.

Anasından uşağı olmaz ayırmaq, Şahin,
Anadır Azəribaycan və uşaqdır Xocalı. [8, 184].

Şair Qarabağın dünyənə düşmüş taleyini açıllarsa Məkkəyə ziyarətə gedəcəyini niyyət edir: "Azad olsa Qarabağ üz tutuban Allahə, Gedərəm şövq ilə beytullaha, Allah qoysa" deyir [2]. Qəzələ ictimai-siyasi məzmun gətirərək "Bir gözdə sehr mücrüsü, mübhəmdi bu dünya" başlıqlı qəzəlində Xocalı faciəsinin qurbanlarının qisasının alınmadığına kədərlənir. Bütün çətin problemləri "həll etməyə qadir olan böyük dünya ölkələri Qarabağ məsələsini həll etmək istəmərlər" nəticəsinə gəlir. Ümidləri puça çıxan şair sonda "çətinlikdi, əziyyəttdi, cəhənnəmdi bu dünya" deyər qəlbən inciyr [7, 162].

Nəticə: XI əsrdən bu yana başlanğıcını "çilgün sevgi haqqında hekayətlər"dən götürən ilk farsdilli Azərbaycan qəzəli, bu gün Şahin Fazilin qələmilə ruhunu tamamilə dəyişmiş oldu. Hal-hazırda o ədəbiyyatımızın klassik ənənələrini yaşatmaqla bərabər, əsərlərinə müasirlik ruhu aşıl原因 bir şair kimi tanınır. Şair yüksək vətəndaşlıq mövqeyindən qaynayıb gələn ruhu ilə Azərbaycan ədəbiyyatına ana dilində yazılmış qəzəllər qazandırır. Qəzəl dilini yad kəlmələrdən təmizlənməsi, məzmununu vətənpərvərlik ruhuna çevirərək sadələşdirmək Şahin Fazilin yaradıcılığının əsas qayəsi olub. Şair israrla Azərbaycan dilində, ərəb və fars sözləri işlətmədən qəzəl yazmağın mümkünlüyünü bir daha sübut etdi. O artıq Divanlarında toplanmış təmiz Azərbaycan dilində yazılmış qəzəllərin lüğətsiz oxunub anlaşılacağına zəmanət verdi. Torpağına, xalqına bağlı sağlam iradəsi və prinsipial mövqeyi ilə seçilən vətənpərvər şair, Şahin Fazil ana dilinin bütün incəliklərini özündə birləşdirərək Qarabağ və Xocalı haqqında yüzlərlə qəzəl yaratdı. Xocalıda Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım əleyhinə haqq səsini yüksəltdi.

Qaynaqlar^

1. Rüstəmovə A. Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl (janrın tarixi və poetikas) (XII – XVI əsrlər), Bakı, "Elm", 1990, 100 s.
2. Mədətli, E. (2019), Şahin Fazilin poeziyasında Qarabağ fəryadı. <http://edebiyatqazeti.az/news>
3. Kərimi, G. (2020), Adəmdən atom əsrinə, yaxud Şahin Fazil poeziyası. <https://www.adalet.az/1799>.
4. Məhərrəmli, Q. (2019), Sözüün İzi ilə. I kitab. Elmi məqalələr toplusu. Bakı, 2019.
5. Elsevər, Ə. (2020), Dərviş görünüşlü adam. <https://yazyarat.com/yazi/181941>

6. Şahin, F. (2008) Üçüncü Divan. Bakı: Nurlar, 1399 s.
7. Şahin, F. (1994), Qəzəllər, I cild. Bakı: Azərbaycan, 164 s.
8. Şahin, F. (2014). Dördüncü Divan, Bakı: Təhsil, 1157 s.

**TƏKRARLAR BƏDİİ ƏDƏBİYYAT
NÜMÜNƏLƏRİNDƏ FORMAL BAĞLILIĞIN İFADƏSİ KİMİ
(FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)**

İnci HƏŞİMOVA

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi

incializade@gmail.com

XÜLASƏ

Mətn dilçiliyinin güclü inkişafı nəticəsində son illər ərzində dilçilik tədqiqatlarının tamhüquqlu obyektinə çevrilmiş mətnə müraciət dil vahidlərinin məzmun tərəfinin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açmışdır. Keçən əsrin 80-ci illərində mətnin lingvistik nöqtəyi-nəzərdən struktur təhlili onun bir neçə, nisbətən az saylı cümlələri və yaxud məna münasibətlərilə birləşmiş başqa komponentləri arasındakı əlaqələri öyrənməklə məhdudlaşmışdır. Lakin, mətni adekvat şəkildə başa düşmək üçün onun hüdudları kənarına çıxan cümlələrarası əlaqəni izləmək zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, mətndaxili əlaqələndirici elementlər məhz formal olaraq görünən vasitələr adlandırılır və onların semantik münasibətlər ilə birgə funksiyası mətn komponentləri arasında əlaqənin izahı üçün zəruri şərtə çevrilir. Dilçilik sahəsinin diqqət mərkəzində olan və daha çox araşdırılan məsələlərdən biri də mətnin komponentləri arasında formal-qrammatik əlaqə, formal-semantik bağlılığı özündə birləşdirən koheziv kateqoriyasıdır. Diskursun formalaşmasında iştirak edən kohezivanın növlərindən biri kimi təkrarlar mətnin strukturunun formalaşmasında həlledici rol oynayır. Belə ki, bu məqalədə nəzərdən keçirəcəyimiz təkrarlar əsas mətndaxili əlaqələndirici vasitələrdən biri olaraq mətnin formalaşmasını təmin etməklə yanaşı, mətnin elementlərini bir-birinə bağlayaraq mənanın açılması üçün də zəmin yaradır.

Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələri kimi, əsasən, fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik təkrarlar, leksik-qrammatik vasitələr və deytik elementlər iştirak edə bilər. Fonetik təkrarlara alliterasiya, assonans kimi bədii üslubi üsullar daxildir. Alliterasiya və assonans öz-özlüyündə səs təkrarı yaradaraq mətndə bədii effektivliyin daha da artmasına xidmət edir. Morfoloji təkrarlara cins, zaman, hal kateqoriyası əlamətlərinin təkrarı daxildir. Leksik təkrarlar sözlərin tam, natamam, yəni müxtəlif qrammatik formalarda olan təkrarı və sıfır təkrarıdır. Sintaktik təkrarlara söz sırasının tam və natamam təkrarı, xiazm və s. aid edilir. Leksik-qrammatik vasitələrə bağlayıcıları, önsözləri, determinantları misal göstərmək olar. Deytik elementlər dedikdə isə müxtəlif tipli əvəzliliklər, artikkelər və s. nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: Təkrarlar, mətn, fonetik təkrarlar, sintaktik təkrarlar, leksik təkrarlar, deytik elementlər

Giriş. Mürəkkəb sintaktik bütövün spesifik struktur-semantik birlik kimi formalaşmasında əsas mətndaxili əlaqələrdən biri olan təkrarların rolu xüsusi maraq kəsb edir.

Məlum olduğu kimi mətnin kompozisiyası, onun üzvlənməsi, əlaqəliliyi, infomasiya tutumu kimi problemlərin üslubiyyətə bilavasitə bağlılığı həmin sahənin mətn dilçiliyi ilə kəsişmə nöqtələrinə malik olduğuna dəlalət edir. Bu, xüsusilə mətnin kateqoriyalarının təhlili zamanı müxtəlif üslubi vasitələrə müraciət olunması tələbində nəzərə çarpır. Belə ki, mətnin kommunikativ mahiyyəti nəzərdən keçirilərkən bu cür üslubi vasitələrdən olan təkrarların özlərində ehtiva etdikləri xüsusiyyətlərə görə mətnin ayrı-ayrı hissələrinin bir bütöv şəklində birləşmələrinə xidmət etmək potensialları üzə çıxır. Bununla yanaşı, təkrarlıq hadisəsi, həmçinin, qrammatikaya aid fakt, yəni qrammatik məhdudiyət kimi nəzərdən keçirilir.

Struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq təkrarlar strukturunun ən müxtəlif növləri orqanik şəkildə üzə çıxırlar. Mətn dilçiliyində diqqəti cəlb edən əsas amillərdən biri mətndaxili əlaqələrdir. Bu əlaqələr bir sıra dilçilərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində Azad Məmmədov formal əlaqə vasitələrini fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik təkrarlar, leksik-qrammatik vasitələr və deytik elementlər kimi qruplaşdırmışdır [3, s.25-27].

Fonetik təkrarlar. Buraya assonans və alliterasiya aiddir. Fonemin iştirakı ilə yaranmış qafiyələnmə sistemində danışq səslərinin növünə görə də fərqlənmələr özünü göstərir. Saitlərin, yaxud samitlərin eynicinsliyi sistem əmələ gətirir; sait saitlə, samit samitlə uzlaşır və belə qafiyələnmə mətn vahidinin (yaxud cümlə tərkibindəki sözlərin) sonunda deyil, əvvəlində özünü göstərir. Bu bədii mətnləri üçün xarakter olan alliterasiya və assonans hadisələridir. Tekstual ahəngdə diqqəti çəkən məqamlardan biri assonansla əlaqədardır. Assonans sözlərin müxtəlif yerlərində (ortasında, axırında) uyğun sözlərin təkrarlanması və melodiya, ritm yaratmasıdır. Assonans öz növbəsində eyni növdən olan sait səslərin bir-biri ilə uzlaşmasıdır. Bu halda ən azı bir sait səsin təkrarı ahəng yarada bilər. Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərində işlənən sait səslərin təkrarına, assonans hadisəsinin mətnyaradıcı roluna nəzər salaq:

Fanny, l'heureux mortel qui près de toi respire
Sait, à te voir parler et rougir et sourire,
De quels hôtes divins le ciel est habité.
La grâce, la candeur, la naïve innocence
Ont, depuis ton enfance,
De tout ce qui peut plaire enrichi ta beauté [2, s.282].

Nəzərdən keçirdiyimiz mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərində müşahidə olunan [i] sait səsinin mətnboyu təkrarı həmin mətnin əlaqəliliyinə xidmət edir, obrazlılıqdan obrazlılıq-ekspressivlik yaradır. Digər misalda:

Quelqu'un pleure dans le silence
Morne des nuits d'avril;
Quelqu'un pleure la somnolence
Longue de son exil;
Quelqu'un pleure sa douleur
Et c'est mon cœur! [8, s.193]

Burada isə /œ/ foneminin mətnboyu təkrarının mürəkkəb sintaktik bütövün cilalanmasında oynadığı rol nəzərə çarpır.

Azərbaycan dilində misallara müraciət edək:

Ağ saqallı atan yeri cənnət olsun!
Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun!
Son gündə təmiz imandan ayırmasın!
«Amin» deyənlərin üzünü görsün!
Ağ alınımızı yerə qoyub, beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olunsun!
Allah verən umidin üzülməsin.
Yığışdırsın, saxlasın, günahlarını
Adı gözəl Məhəmməd Mustafanın
üzü suyuna bağışlasın, xanım, hey!.. [13, s.201]

Burada da mətnin bütün komponentlərində işlənən “a” sait səsi güclü mətndaxili əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir.

Bədii mətnin təşkilinə xidmət edən digər formal fonetik vasitə alliterasiyadır. O şer və nəsr mətnlərində komponentlərin daxili əlaqələnməsinə xidmət etməklə, həmin vahidlərinin bədii emosionallığını da artırır. Alliterasiya həm mikromətnin daxili komponentləri arasında, həm də daxili komponentlərin içərisində ola bilər. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda belə bir cümlə daxili alliterasiyaya nəzər salaq: “Quduz qurtlar evimi dəlir gördüm. Qara dəvə ənsəmdən qarvar gördüm. Qarğu kibi qara saçım uzanır gördüm. Bu halları gördükdə Qazanın qara qıyma gözləri qan-yaş oldu. Qan tamarları qaynadı” [13, s.41].

Başqa bir misala baxaq: “Qaranqu axşam olanda günü toğan! Qar ilə yağmur yağanda ər kibi turan! Qaraquc atları kişnəşdirən! Qızıl dəvə gördükdə bozlaşdıran!” [13, s.40-41]. Burada isə cümlələr arası alliterasiya vardır.

Beləliklə, alliterasiya sözlərin əvvəlində eyni səslərin (fərqi yoxdur, sait səslərin və ya samit səslərin) işlənməsidir. Fransız dilində samit səslərin təkrarı ilə yaranan alliterasiyanın işlənmə məqamına diqqət yetirək:

Il est de forts parfums pour qui toute matière
Est poreuse. On dirait qu'ils pénètrent le verre.
En ouvrant un coffret venu de l'Orient
Dont la serrure grince et rechigne en criant,
Ou dans une maison déserte quelque armoire
Pleine de l'âcre odeur des temps, poudreuse et noire,
Parfois on trouve un vieux flacon qui se souvient,
D'où jaillit toute vive une âme qui revient [5, s.109].

Göründüyü kimi artıq “r” samit səsinin nəzərdən keçirdiyimiz mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərində təkrarının onun bütövlüyünə xidmət etdiyi nəzərə çarpır. Yəni də Azərbaycan dilində misala baxaq:

Könül ilə dedüm ana, könül ilə dinləmədi,
Könül eylədünsə, eylə, könül ilə, könül ilə [14, s.398].

Burada isə “k” samit səslərinin mətnboyu təkrarı həmin mürəkkəb sintaktik bütövün formalaşmasında mühüm amilə çevrilmişdir.

Çox vaxt eyni nümunədə həm alliterasiya və həm də assonans özünü göstərir. Alliterasiyanın assonansla bir yerdə işlənməsi onun funksional təyinatını bir qədər də möhkəmləndirir. Onlar mətnin daxilində, yəni komponentlərin içərisində gəldikdə isə bu vəzifə təyinatı dəyişir, effektivlik, emosionallıq yaratmaq məqsədi güdür. Məsələn: “Si mon tonton tond ton tonton ton tonton sera tondu” və ya “Un chasseur sachant chasser sans son chien de chasse est un chasseur qui chasse assez bien”, Azərbaycan dilində isə “Aşpaz Abbas aş asmış, asmışsa da az asmış”, “Qazanmayanın qazanı qaynamaz”. Misallardan da görüldüyü kimi alliterasiya və assonans öz-özlüyündə səs təkrarı yaradır. Yəni hər hansı sözün samit-sait başlanğıcı növbəti sözdə təkrar olunmaqla daha bir alliterativ tipli qafiyələnmə yaradır. Deməli, alliterasiya ilə assonans eyni misrada yanaşı gəldikdə bədii effektivlik daha da artır.

Morfoloji təkrarlar. Mətnin komponentlərinə xas ümumi hal və zaman parametrlərini morfoloji təkrarlara aid etmək olar. Ümumi zaman parametrlərinin mətndaxili əlaqə vasitəsi kimi işlənmə məqamına diqqət yetirək: “Mon domestique mourait comme au fond d’un autre règne. J’appelais, mais l’aubergiste se garda de venir à mon aide. Je soulevais le cadavre pour le déposer sur le plancher...” [16, s.114]. Və yaxud, “Noruzəli hər iki əlini açdı xanın qabağına, qorxa - qorxa kağızı aldı , bir az baxdı kağıza, bir az baxdı xanın üzünə, sonra çekildi divara səmt və yerə əyilib istədi kağızı qoysun divarın dibinə” [4, s.124]. Bu misallarda mürəkkəb sintaktik bütövün bütün komponentlərinə xas keçmiş zaman formasının mətndaxili əlaqə vasitəsi olması baxımından çox xarakterikdir.

Göründüyü kimi mətnin yaranmasında təkrarlar mühüm rol oynayır. Əfqan Abdullayev qeyd edir ki, təkrar-qapalıq xüsusiyyətinə malik olub, mətnin daxili vahidi kimi fəaliyyət göstərir [10, s.148]. Mətnin yaranmasında təkrar olunan leksik vahidlər çoxçeşidlidir. Azərbaycan dilində bütün cümlə üzvlərinin təkrarlanması nəticəsində mətnlər formalaşır.

Leksik təkrarlar. Mətdə müşahidə olunan leksik təkrarlar spesifik bir sistem yaradırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, leksik təkrarlar həm emosionallığı artıran üslubi nöqtəyi nəzərdən, həm də quruluş nöqtəyi nəzərdən çox effektiv mətnyaradıcı amil kimi özünü göstərir. Eyni mətdə təkrar edilən leksik vahidlər situasiyadan asılı olaraq bəzən mübtəda, bəzən tamamlıq və s. olduğundan biz təkrar olunan ünsürləri nitq hissələrinə əsasən nəzərdən keçirək.

“Bayaqdan yekə görünən balıqlar indi balacalaşmışdılar, büzüşmüşdülər. Yəqin ona görə belə idi ki, balıqlar sudan çıxanda hələ ölməmişdilər. Ürəkləri, ciyərləri hələ sağıydı. İndi isə onları keçirmişdi haça ağaca. Bir-bir götürüb qoyurdu im-isti torpağa və sıgallaya-sıgallaya sayırdı. Balıqları əlində o qədər gəzdirmişdi ki, yulğun kollarına dəyməkdən pulları

tökülmüşdü və elə bil döyülmüşdülər. Tüz-tez balıqları suya salıb çıxarırdı və onda balıqlar az da olsa yekəlirdilər” [7, s.151].

Göründüyü kimi kiçik bir mətndə “balıq” sözü altı dəfə təkrar olunmaqla mətnin formalaşmasını təmin etmişdir. Mətndə eyni sözün təkrarı leksik münasibətləri təmin edir, yəni mətnin semantik sahəsində leksik münasibətlər formalaşır. Həmin münasibətlər mətnin məzmununu açır-hadisənin başlanması və sona yetməsinə təmin edir.

Mətn mənənin açılması prosesində formalaşır. Məna açımı isə işarə əvəzliyinin mətndə təkrarı ilə baş verir, mətn daxilində işarə əvəzliyi təkrar olunur, həm də, eyni zamanda, əvəzlik aid olduğu sözlə birlikdə təkrarlanır. Müqayisə edək:

“Quand Tristan, ranimé par son art, se reconnut, il comprit que les flots l'avaient jeté sur une terre de péril. Mais, hardi encore à défendre sa vie, il sut trouver rapidement de belles paroles rusées. Il conta qu'il était un jongleur qui avait pris passage sur une nef marchande; il naviguait vers l'Espagne pour y apprendre l'art de lire dans les étoiles; des pirates avaient assailli la nef: blessé, il s'était enfui sur cette barque.” [12, s.19].

“Başbilənin o sözü indinin özündə də onu yandırır-yaxırdı. Cadu onu özünə elə bağlamışdı ki, qəbiristanlıqdan bir addım da olsun qırağa addım ata bilmirdi. Gecə-gündüz o qıfılın qarovolunu çəkirdi. Ha istəyirdi o cadunu oradan çıxartsın, gücü çatmırdı. O yarım gırvənkəlik qıfıl onun üçün Allah bilir neçə ton ağırlığında idi” [6, s.123].

Hər iki mətn də həmin təkrarlarla davam etdirilir. “il” və “o” əvəzlilikləri təkrarlanaraq kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir. Həm fransız dilində, həm də Azərbaycan dilində əvəzliyin aktual üzvlənmədə rolu vardır. Bu iki əvəzlik geniş mətn yaratma funksiyasını yerinə yetirir, mətnin kommunikativ vahidi kimi çıxış edir, mətnin təşkilində anaforik və kataforik əlaqə yaradır. Bu əlaqənin düzəldilməsində “o” və “bu” işarə əvəzlilikləri aktuallaşaraq mətnyaratmada əlverişli rol oynayır, əsas mənaların açılmasına köməklik edir.

Mətn daxilində sifətin aid olduğu sözlə yanaşı təkrarlanması isə mətnin daxili elementlərinin bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Belə mətnlərin inkişafı bütövdən hissələrə doğru gedir. Belə bir misala baxaq:

“Le casino était un immense café, glacier de bord de mer, meublés de sièges cossus (des fauteuils en osier recouverts de coussin rouge), que de serveurs en chemise blanche et pantalon noir cintré remettaient parfois en place pour s'occuper” [19, s. 49].

Azərbaycan dilində belə bir misala baxaq:

Çoxdur ağ bədənli, büllur buxaqlı,
Lalə zənəxdanlı, qönçə dodaqlı.
Amma şirin dilli, açıq qabaqlı,
Könül aşınası, hayıf ki, yoxdur! [18, s.114]

Misallardan da görüldüyü kimi, sifətin təkrarlanması ilə izah etmə və dəqiqləşdirmə mətni xarakterizə edən əsas elementə çevrilir.

Sintaktik təkrarlar. Mətn komponentlərinin formal əlaqə vasitələri arasında sintaktik paralelizm prinsipinə əsaslanan söz sırası təkrarının özünəməxsus yeri var. Söz sırasının mətn yaradıcı potensialına hələ XVII əsr filosof-grammatikləri toxunaraq burada obrazlılıq amilini sırf ənənəvi struktur sahəsinə nisbətən önə çəkmişlər. Bu bərdə N. Xomski özünün “Kartezian dilçiliyi” əsərində bəhs edərkən həmin filosof-grammatiklərdən Dyu Marsenin təklifi haqqında məlumat verir. Söz sırası qanunlarının əsasən cümlə çərçivəsində nəzərdən keçirildiyi tədqiqatlarda cümlənin kommunikativ üzvlənməsinin əsas ifadə vasitələrindən biri kimi həmin hadisəyə önəmli əhəmiyyət verilir. Cümlədə tema və remanın qarşılıqlı münasibətləri əsasında yerləşdirilməsi kimi əsas prinsip müəyyən olunur və bu prinsip temanın cümləboyu rema ilə əvəz olunmasını şərtləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, mətn boyu əvvəlki komponentlərin məzmununu ötürən vasitə kimi sintaktik paralelizm, yəni komponentlərin sintaktik strukturlarının eyniliyi müşayiət olunur. Məsələn:

“J'eus l'impression d'un songe, les ombres, les lumières, les murmures de l'eau, le silence du jardin tout me fut donné un instant... La fraîcheur de l'eau montait le long de mes jambes, gagnait le corps entier, apaisait la flamme de mes joues, la brûlure qui cernait mes yeux” [15, s.137].

Söz sırası təkrarının mətn yaradıcı funksiyası haqqında danışarkən mütləq söz sırasının pozulmasını, yəni inversiyanı qeyd etmək lazımdır. Xiazmin əsas prinsipi olan inversiyanın mətn çərçivəsində mətnyaradıcı funksiyasına aid misallara nəzər salaq:

“À la Villa Médecis, sont exposés quelques dessins de Canova-de ceux du début-morceaux d'Académie, forts, bien rendu, mais trop «propres» pour mettre les sens en émoi” [17, s. 135].

Çıxır dağ döşünə körpə quzular,
Baharın səsinə əks edir sular.
Səhər yuxusundan ayıldır məni
Sənəmə sığmayan böyük duyğular [21, s.239].

Leksik-grammatik vasitələr. Mətdə məntiqi-kommunikativ xüsusiyyətləri eksplisit şəkildə ifadə edən leksik-grammatik vasitələrin iştirakı söz sırasının anoloji funksiyalarının itirilməsinə səbəb olur. Həm sadə və həm də mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaqmatik səviyyədə köklü struktur birləşdirici rolunu oynayan ənənəvi grammatik mətnyaradıcı vasitələrə bağlayıcılar, önsözlər, determinantlar, zərflər və bu kimi digər sözlər aid edilir. Məsələn:

“Il m'a demandé de briser les idoles barbares érigées au fond de la caverne car les rhumatismes ne lui permettraient plus de le faire de ses propres mains” [20, s.77].

“Bu gün səhərdən bəri baş vermiş ən adi, xırda hadisələr – Sürəyyanın onu yuxudan oyatması, qarşı-qarşıya oturub çay içmələri, qəndqabını bir-birinə ötürmələri, evdən çıxarkən

sağollaşmaları – bütün bunlar hamısı on il bundan qabaq Nemətə mümkünsüz bir xülya, çatılmaz bir röya kimi görünürdü” [1, s.17]

Göründüyü kimi, leksik-qrammatik vasitələr mətn yaradıcılığında fəal iştirak edərək məndə məntiqi-semantik bütövlüyün əmələ gəlməsinə yardım edir.

Deyktik elementlər. Mürəkkəb sintatik bütövün komponentləri arasında leksik-qrammatik əlaqə vasitəsi kimi müşahidə olunan deyktik təzahürlər mətnin mövcud olduğu məkandakı situasiya ilə uyğunlaşır. Bununla bağlı bizi deyktik elementlərin mətnyaradıcı imkanları, yəni onların mətn çərçivəsində də əvvəlki kontekstə və perspektivə işarə funksiyaları, əlaqələndirmə funksiyaları maraqlandırır. Məsələn, belə bir misala baxaq:

“S'il voulait épuiser les possibilité de va-et-vient offertes par les transports en commun de la ville, il lui y restait, puis le funiculaire qui conduisait au sommet du Pic” [9, s.159].

“O, dədə-baba qaydası ilə dolanmış, atın belində gəzib ağayanaqlıq etmişdi. Ancaq indi vəziyyət dəyişirdi. O başa düşürdü ki, deyəsən bundan sonra divan-dərə ilə çox oturub-durmali olacaqlar.” [11, s.240]

Beləliklə, deyktik elementlər faktiki olaraq özlərində təkrarlıq təzahürlərini ehtiva edirlər. Lakin bunlar təkrarın özünəməxsus bir növü kimi çıxış edirlər, yəni deyktik elementlərdə təkrarlılıqdan qaçmaq cəhdi müşahidə olunur.

Nəticə. Beləliklə, apardığımız tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlirik ki, təkrarlar mətnin öyrənilməsində onun formalaşmasında ən vacib faktorlardan biri olaraq məndaxili komponentlərin əlaqələnməsində mühüm rol oynayır. Həm fransız, həm də Azərbaycan dillərində təkrarlar mətn yaradan formal əlaqə vasitələridir. Təkrarlar mətnin komponentlərinin bir-birini tamamlaması, onların əlaqələnməsi, eləcə də mənasının açılmasına xidmət edən formal əlaqə vasitələri olaraq mətn daxilində komponentləri, cümlələri əlaqələndirmək funksiyasını yerinə yetirir. Təqdim etdiyimiz məqalədə istər fransız ədəbiyyatında, istərsə də yerli ədəbiyyatda təkrarlar mətn dilçiliyi sahəsində ümumi şəkildə formal əlaqə vasitəsi kimi tədqiqata cəlb edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Anar. Seçilmiş əsərlər. II cild. Bakı, Azərənşr, 2000
2. André Chénier. Poésies de André Chénier. Charpentier, Libraire-Editeur, Paris, 1862
3. Azad Məmmədov. Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, Elm, 2001
4. Cəlil Məmmədquluzadə əsərləri IV cildə. I cild. Nəsr, dram əsərləri, satirik şeirlər, tərcümələr. Öndər Nəşriyyat, Bakı, 2004
5. Charles Baudelaire. Les Fleurs du mal. Poulet-Malassis et de Broise, 1861
6. Çingiz Ələkbərzadə. İki hekayə. “Azərbaycan” j., 3-4. 1993
7. Elçin Hüseynbəyli, “Nisgil”. “Azərbaycan” j., 5-6. 1993
8. Émile Nelligan. Poésies complètes. Collection Littérature québécoise, Volume 43. BeQ, 1899
9. Emmanuel Carrère. La Moustache. Gallimard, Editions P.O.L. 1986

10. Əfqan Abdullayev. Aktual üzvlənmə, Mətn və Diskurs. Bakı, 2011
11. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005
12. Joseph Bédier. Le roman de Tristan et Iseut. "Édition du groupe Ebooks libres et gratuits", 1900-1905
13. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Öndər Nəşriyyat, Bakı, 2004
14. Qazi Bürhanəddin. Divan. Öndər Nəşriyyat, Bakı, 2005
15. Marc Bernard, Pareils à des enfants..., Collection Blanche, Gallimard, 1942
16. Marguerite Yourcenar. L'Œuvre au noir. Gallimard, Paris, 1968
17. Maurice Grevisse, Le bon usage. 13e édition, Duclot. 1993
18. Molla Pənah Vaqif əsərləri. "Şərq-Qərb". Bakı, 2004
19. Olivier Charneux. La grande vie. Edition stock, 1995
20. Serge Brussolo. L'armure de vengeance. Editions du Masque-Hachette. 1998
21. Səməd Vurğun, Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. "Şərq-Qərb". Bakı, 2005

DÖVİZ KURU, EKONOMİK BÜYÜME, İMALAT ORANI VE CARİ AÇIK İLİŞKİSİNİN YAPISAL EKONOMİK TEMELLER BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ: PAKİSTAN UYGULAMASI¹

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Aykut ŞARKGÜNEŞİ

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

0000-0002-3816-1550

Yazar: Muhammad Samiullah KHAN

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

0000-0002-5707-6474

ÖZET

Cari açık sorunu, dünyadaki hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeleri etkileyen en acil sorunlardan biridir. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra dünya ticaretinde özgürlük ve karşılıklı bağımlılığın artmasıyla birlikte, cari açık sorunu artık birçok ülkede büyük bir problem haline geldi. Öte yandan, para birimleri zayıf olan ülkeler, küresel finans piyasalarında yaşanan krizlerin bir sonucu olarak 1970'lerden bu yana artık güvenilir seviyelere ulaşmıştır. Cari açık sorununun önemi, Pakistan'daki finansal serbestleşme yılları olan 1990'lardan sonra ortaya çıktı. Cari açığa yol açan birçok unsur bulunmaktadır. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren Pakistan ekonomisinde, cari açığın belirleyicileri değişmeye başlamış, döviz kuru, imalat ve ekonomik büyüme gibi konularda olan sorunlar, cari açık üzerinde daha fazla belirleyici olmuştur. Cari açık, başlıca olarak ekonomik büyüme ve istikrar olmak üzere Pakistan ekonomisinin makro ekonomik göstergeleri açısından daha fazla önem arz etmeye başlamıştır. Bu çalışmada 1990-2018 yıllarında Pakistan ekonomisinde cari açığa yol açan unsurlar, bu unsurların ekonomiye olan etkileri ve çözüm önerileri ele alınmıştır. Çalışma Dünya Bankası ve Federal Rezerve Bankası'ndan elde edilen 1990-2018 dönemini kapsayan Pakistan verilerini kapsamaktadır. Çalışmada ilk önce ekonomik model kurulmuş, kurulan modelde kullanılan değişkenlerin durağanlıkları incelenmiştir. Durağanlık durumları incelenen değişkenlerin daha sonra oto korelasyon ve normal dağılımları saptanmıştır. Yapılan Johansen eş bütünleşme testinden sonra modelin nedensellik durumu uygun testle incelenmiştir. Daha sonra çalışmada VAR model sonuçları ve farklı varyans test

¹ Bu çalışma Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Hazırlanan 'DÖVİZ KURU, EKONOMİK BÜYÜME, İMALAT ORANI VE CARİ AÇIK İLİŞKİSİNİN YAPISAL EKONOMİK TEMELLER BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ: PAKİSTAN UYGULAMASI'ndan türetilmiştir.

sonuçları tablollaştırılarak yorumlanmıştır. Son olarak uzun dönemli ilişkileri belirlemek için etki tepki grafiklerinden yararlanılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgulara göre, ekonomik büyümenin cari açığı etkilediği ve ekonomik büyüme ile cari açık arasında hem kısa hem de uzun dönemde ilişki tespit edilmiştir. Pakistan'da ekonomik büyüme arttıkça cari açığında arttığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cari Açık, Ekonomik Büyüme, Döviz Kuru, VAR model.

EVALUATION OF THE RELATIONSHIP FOR EXCHANGE RATE, ECONOMIC GROWTH, PRODUCTION RATE AND CURRENT ACCOUNT DEFICIT IN THE CONTEXT OF STRUCTURAL ECONOMIC FUNDAMENTALS: THE CASE OF PAKISTAN

ABSTRACT

Current account deficit is one of the most urgent problems affecting both developed and developing countries in the world. With the increasing freedom and interdependence in World trade after the end of World War II, the current account deficit problem has now become a major problem in many countries. On the other hand, countries with weak currencies have reached unreliable levels since the 1970s as a result of the crises in the global financial markets. The importance of the current account deficit problem emerged after the 1990s, the years of financial liberalization in Pakistan. There are many factors that cause current account deficit. Especially since the 2000s, the determinants of the current account deficit have begun to change in the Pakistani economy, and the problems such as exchange rate, manufacturing and economic growth have become more determinants on the current account deficit. The current account deficit has become more important in terms of macroeconomic indicators of the Pakistani economy, mainly economic growth and stability. In this study, the factors that led to the current account deficit in Pakistan's economy between 1990 and 2018, the effects of these factors on the economy and solution suggestions were discussed. The study covers Pakistan data from the World Bank and the Federal Reserve Bank for the period 1990-2018. In the study, firstly, the economic model was established and the stationarities of the variables used in the model were examined. Afterwards, autocorrelation and normal distributions of the variables whose stationary states were examined were determined. After the Johansen co-integration test, the causality of the model was examined with an appropriate test. Then, in the study, VAR model results and different variance test results were tabulated and interpreted. Finally, impulse-response graphs were used to determine long-term relationships. According

to the findings obtained as a result of the study, it has been determined that economic growth affects the current account deficit and there is a relationship between economic growth and current account deficit in both the short and long run. As the economic growth increases in Pakistan, it is seen that the current account deficit increases.

Keywords: Current account deficit, Economic growth, Exchange rate, VAR model

Giriş

1970'lerde yaşanan petrol şokları, ithal ikameci politikaların tam uygulanamamasının yarattığı sorunlar ve yaşanan krizlerle özellikle gelişmekte olan ülkelerin artan dış borç yükü önemli ölçüde artmıştır. Dış kaynaklardan daha fazla yararlanabilmek ve ülkeye döviz çekebilmek adına ülkeler daha serbest dış ekonomik ilişkiler yürütmeye yönelik stratejiler benimsemiş ve bunlara uygun politika setlerini oldukça hızlı bir şekilde uygulamaya koymuştur. Gelişmiş ülkelerin öncülük ettiği bu duruma gelişmekte olan ülkelerin de katılımının artmasıyla süreç daha da hızlanmış ve küreselleşmenin etkileri belirginleşmeye başlamıştır.

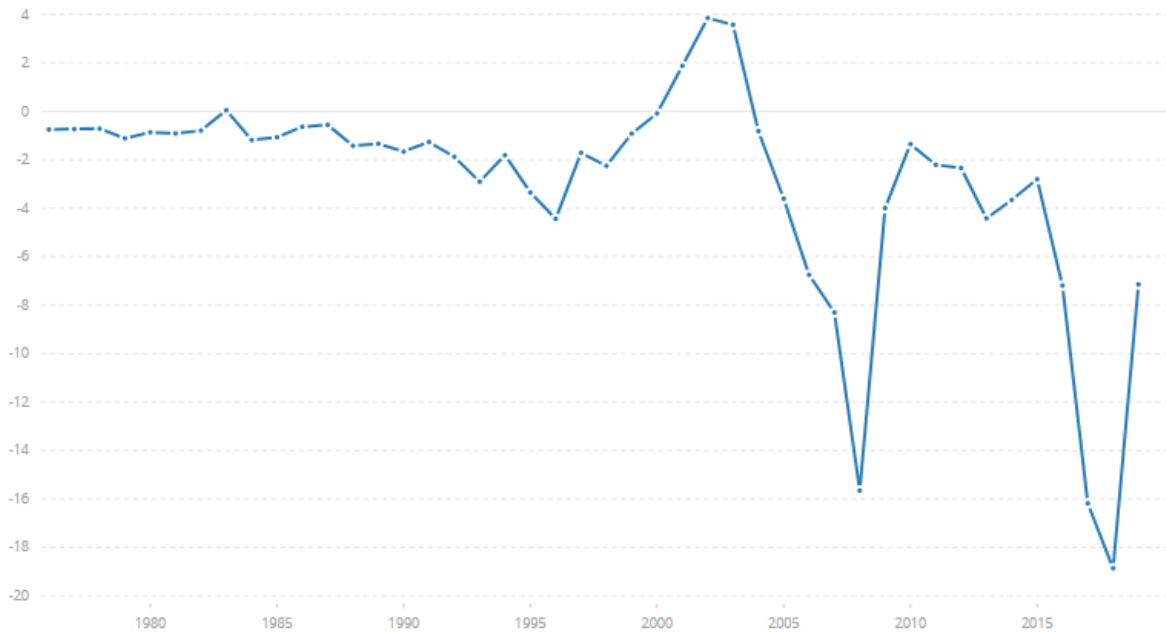
Bu dönüşüm sonrası 1980'li yıllar gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde geniş cari işlemler dengesizliklerinin yaşandığı dönemler olmuştur. 1987'de ABD, gayrisafi milli hasılasının %3,5'u kadar cari açıkla karşı karşıya kalmış, Japonya'da %3.5 ve Almanya'da %4 oranında cari işlemler fazlası gerçekleşmiştir (IMF, 1994). Küreselleşme 'den sonra dünya ülkelerinde yüklü miktarda sermaye transferlerinden sonra ekonomiler bir şekilde etkilenmeye başlamıştır. Cari açığın ülke ekonomileri için artan önemi, literatürde de yapılan ampirik çalışmaların artması şeklinde yerini almıştır. Günümüz ekonomik konjonktürüyle birlikte geçmişte de araştırmalara konu olan ve önemli katkı sağlayan yaklaşımlardan Esneklikler Yaklaşımı, Geleneksel Mundell-Fleming Modeli, Dönemler arası Yaklaşımlar konuyla alakalı literatürün öncüleri olduğu söylenebilir. Literatürde, Sach (1981), Obstfeld (1986, 1995), Obstfeld ve Rogoff (1996), Metzler (1960) gibi bazı çalışmalar küresel şokların cari hesap üzerindeki etkisini araştırırken diğer bazı çalışmalar ise cari açık ile reel döviz kuru, finansal gelişmişlik, faiz oranları ve diğer makroekonomik faktörler arasındaki ilişkiyi incelemiştir.

Bunların yanında literatürde az sayıda da olsa cari açık ve ekonomilerin yapısal unsurları arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmamın da temel amacı ekonomilerin yapısal unsurları ile cari açık arasındaki ilişkinin varlığının

araştırmasıdır. Çalışmaya motivasyon veren unsur, özellikle gelişmekte olan ülkelerde değişen konjonktüre rağmen uzun dönemlere yayılan cari açıkların varlığının gözlemlenmesi ve bu durumun ekonominin yapısal durumu ile ilişkili olabileceğinin düşünülmesidir. Bu bağlamda çalışma kapsamına gelişmekte olan bir ekonomi olan Pakistan alınmış ve 1990-2018 yıllarına ait veri seti ile ekonometrik yöntemler kullanılarak analiz edilmiştir..

Küreselleşmenin hız kazandığı 1980 döneminde Pakistan'da ortalama cari açık GSYH'nin yüzde 3,9'u iken, 1990'larda GSYH'nın yüzde 4,5'ine yükselmiştir. 2000'li yıllarında ortalama cari açık GSYH'nın yüzde 3,9 düzeyinde seyretmiştir (Jawaid ve Raza, 2013). Grafik 1'de görüldüğü üzere Pakistan'da 1976-2019 yılları arasında neredeyse her yıl cari açık ile sonuçlanmıştır. 1976'da ülke cari açığı 749 milyon seviyesinde iken 1980'lerden sonra artmaya başlamış ve 1990'lardan sonra bu artış hızlanmıştır. 2001, 2002 ve 2003'te ilk kez cari fazla verdiği görülmüştür. 2018 ise cari denge yaklaşık 19 milyar açık şeklinde gerçekleşmiştir ve bu rakam incelenen dönem başına göre oldukça yüksektir. Bu süreç içerisinde ülkenin yapısal olarak da önemli değişimler geçirdiği bilindiğinden cari açık ile ilişkili olduğu düşünülebilir.

Grafik 1: Pakistan Cari Dengesi (1976-2019 Yılları)

Kaynak: (World Bank Data, 2019)

Çalışmanın geri kalanı aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir: İkinci bölümde cari açık dengesizliklerinin belirleyicileri ve analize dahil edilen diğer değişkenler (ekonomik büyüme,

döviz kuru ve imalat oranı) hakkında teorik ve ampirik literatür gözden geçirilmiştir. Bu bölümde, Cari açık ve yapısal unsurları ele alan çalışmalara yeterince rastlanılmadığı anlaşılmaktadır. Fakat cari açığın ilişki içinde bulunduğu diğer faktörler üzerinde teorik ve ampirik çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Üçüncü bölümde ampirik analizde kullanılan veri seti, değişkenler ve modele yer verilmiştir. Dördüncü bölüm ise, oluşturduğumuz modelin, incelediğimiz iktisadi değişkenlerin yapısına en uygun olduğunu düşündüğümüz ve literatürde benzer çalışmalarda kullanıldığını gördüğümüz ekonometrik analiz yöntemi açıklanmış ve elde edilen ampirik bulgular yorumlanarak sunulmuştur. Beşinci bölümde ise elde edilen bulgular değerlendirilmiş ve çeşitli politika önerilerini sunulmuştur.

Literatür

Bu bölümde cari açığın farklı nedenlerine ilişkin literatür sunulmaya çalışılmıştır. Khan ve Knight (1983), cari işlemler dengesindeki değişikliklerin belirleyicilerini incelemek için; 1973-1980 yılları arasında petrol ihraç etmeyen 32 gelişmekte olan ülkenin mevcut cari işlemler dengesini incelemiştir. Uygulamada yatay kesit verileri ve OLS yöntemi kullanıldıktan sonra iç ve dış faktörlerin cari işlemler dengesini etkilediğini ve ekonomik büyümenin cari açığı artırdığını gösterilmiştir.

Karunaratne (1988), 1977-1986 dönemlerinde Avustralya için yapılan çalışmada cari işlemler dengesiyle GSYH büyümesi arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan çalışmada aynı zamanda reel döviz kuru, dış ticaret hacmi, reel faiz oranı değişkenleri kullanılmıştır. EKK yöntemi kullanılmış ve sonuçlara göre, ekonomik büyüme ve cari işlemler dengesi arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı saptanmıştır.

Calderon, Chong ve diğ. (2001) 30 Afrika ülkesi ve 34 gelişmekte olan ülke için cari açık ile büyüme arasındaki ilişkiyi Genelleştirilmiş Momentler Metodu ile test etmiştir. 1975–1995 yılları için yapılan çalışmadan elde edilen sonuçlar şu şekildedir: Gelişmekte olan ülkelerin tersine, Afrika ülkelerinde cari açık büyüme oranı ilişkisi pozitif yönlüdür ve bunun sebebi gelirler arasındaki farklılıklardır. Cari açığın kalıcı olmadığını, yurt içi büyüme, kamu ve özel tasarruflarla güçlü bir ilişki içinde olduğu, para birimindeki değer kaybı ve dış ticaret hadleriyle ile bağlantılı olduğunu bulmuşlardır.

Arize (2002) 50 ülkeyi kapsayan çalışmada ithalat ve ihracat arasında uzun vadeli bir ilişki olduğu sonucuna varmıştır. Çalışmanın bir diğer dikkat çekici sonucu, ithalat ve ihracat arasındaki uzun vadeli ilişkinin, kalkınma seviyesi arttıkça güçlenmesidir. Ülkelerin

gelişmişlik seviyesi arttıkça, dünya ile entegrasyon seviyesi dışa bağımlılığın yanı sıra ithalat ve ihracat arasındaki bağımlılığı da artırmaktadır. Akbaş ve Şentürk'ün (2013) 1990-2001 dönemini kapsayan çalışmasında da Türkiye için benzer sonuçlar bulmuştur. Sonuçlara göre Türkiye'de cari açıkla imalat oranı arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki olduğu saptanmıştır.

Tarı ve Kumcu (2005), Türkiye'de, istikrarsız büyümenin nedenlerini araştırmak için bir çalışma yapmışlar. Çalışmada 1983-2003 dönemi temel alınmıştır. Sonuç olarak cari açığın büyümenin yaşandığı dönemlerde büyük bir gelişme gösterdiği anlaşılmıştır.

Türkiye'de Barışık ve Demircioğlu (2006) 1980-2001 dönemini kapsayan çalışmada, döviz kuru, cari açık ve ithalat-ihracat ilişkisinde yoğunlaşmıştır; Döviz kurunun ithalat üzerindeki etkisinin ihracat üzerindeki etkisinden daha güçlü olduğunu, ithalat ve ihracatın ise döviz kuru üzerindeki etkisinin zayıf olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca, cari işlemler açığını sadece döviz kuru ile açıklamanın değil, yapısal sorunların etkilerine de odaklanmanın mümkün olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Medina, Prat ve diğ. (2010), 33 gelişmekte olan ülkede cari işlemler dengesinin kişi başına düşen GSYH'dan etkilenme derecesini araştırmıştır. 1970-2008 dönemine ait veriler EKK modeli ile tahmin edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, kişi başına düşen GSYH 'da olacak %1 büyüme, cari işlemler dengesinde %0.2 azalmaya neden olacaktır.

Malik, Chaudhry ve diğ. (2010), Pakistan'da 1972-2007 dönemi için turizm, ekonomik büyüme ve cari açık arasındaki eşbütünleşme ve nedensel ilişkiyi incelemişler. Johansen eşbütünleşme tekniğini ve hata düzeltme modelini kullandıkları çalışmalarında, cari açığa azalma kanalıyla turist sayısı ile gayri safi yurtiçi hâsıla (ekonomik büyüme) artışı arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Turist sayısı, cari açık ve gayri safi yurtiçi hâsıla büyümesi arasındaki nedensel ilişkiyi Granger Nedensellik testi ile ayrı ayrı belirlemişler ve cari açıktan GSYH'ya, turistlerden GSYH'ya ve turistlerden cari açığa tek yönlü ilişkiyi savunan hipotezi doğrulamışlardır.

Akbaş ve Lebe (2013), 1991-2012 dönem verileriyle petrol fiyatları ile döviz kurundaki değişimlerin cari açık üzerine etkilerini incelemişler. Çalışmada VAR modeli kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, petrol fiyatları ve döviz kurundan cari açık değişkenine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu saptanmıştır.

Jawaid ve Raza (2013), Pakistan'daki cari açığın belirleyicileri 1976-2010 yılları arasındaki yıllık zaman serisi verileri kullanarak araştırmışlardır. Eşbütünleşme sonuçları, cari açığın döviz kuru, ticaret açığı ve mali açık ile pozitif ve anlamlı uzun dönemli ilişkisini ortaya koymaktadır. Oysa dış borç ve özel tasarruf ile önemli olumsuz bir ilişki bulunmaktadır. Doğan ve Bayraç 1998-2013 yılları için Dönemler arası Tüketim Giderilmesi modeli temel alarak optimal cari denge ile sürdürülebilirliği ve tüketim davranışları analiz etmişlerdir.

Tatlıyer (2014) 1988-2013 dönemini kapsayan çalışmasında şu sonuçlara varmıştır: Cari açıktan büyüme oranına kadar bir Granger Nedensellik ilişkisi var ve bu ilişki ilk bir yıl içinde olumlu, ardından negatif elbette. Ancak büyüme oranından mevcut dengeye Granger nedensellik ilişkisi yoktur. Türkiye'nin büyüme oranının izlenmesinin ana nedeni cari işlemler dengesinde dalgalanmalar yaşanmıştır.

Yurdakul ve Uçar (2015), Türkiye'de cari açık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek için 1999: 01 - 2014: 02 çeyrek verileri kullanarak değişkenler üzerinde Granger nedensellik ve VAR analizleri uygulamışlardır. Granger nedensellik testi, büyüme hızından cari açıkla tek yönlü bir ilişki olduğunu bulmuşlardır. VAR analizi ile elde edilen dürtü-tepki fonksiyonlarının gösterdiği gibi, büyüme hızı değişkeninde bir standart sapma şoku cari açık değişkenini etkilemektedir.

Baharumshah, Soon ve Vohar (2016), 14 Asya ülkesi için bütçe ve cari açık arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmak için heterojen karma panellerde önyükleme Granger nedensellik testlerine dayandırmışlardır. Çalışmanın bulguları şöyle sıralayabiliriz. Yatırımların (yabancı sermaye girişlerinin) 1997-1998 Asya mali krizinden önce cari işlemler dengesizliği ile ilişkiliyken, bütçe için ise kriz öncesi nedensellik ilişkisi tespit edilmişken kriz sonrası bir nedensellik tespit edilememiştir. Ayrıca, Asya ülkeleri, kriz sonrasında doğrudan yabancı yatırım girişlerinin etkisine daha az duyarlıdır.

Mukhtar ve Khan (2016), cari açık Pakistan ekonomisinin kalıcı bir durum hale geldiğinden, bu açığın sürdürülebilir olup olmadığını ampirik olarak araştırmışlardır. Çalışmalarında, 1960-2012 dönemine ait zaman serisi verilerini kullanarak Pakistan'daki sürdürülebilirlik konusuna dair daha ikna edici kanıtlar elde etmek amacıyla, cari hesaba zamanlar arası yaklaşım ve zamanlar arası ödeme gücü yaklaşımı olmak üzere iki alternatif yaklaşım uygulamışlardır. Her iki yaklaşım sonucunda Pakistan'ın cari işlemler açığının

sürdürülebilirliğini ve makroekonomik politikalarını, herhangi bir dış sektör krizinden korumada etkili olduğunun sonucuna varmışlardır.

Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde, benzer teorik ilişkiler ile benzer değişkenlerin farklı ülke ve zaman kapsamalarında farklı yöntemler kullanılarak araştırıldığı görülmektedir. Çalışmaların büyük bir kısmı dönemsel değişkenlere odaklanırken bir kısmı da yapısal unsurlara odaklanmıştır. Mevcut literatür de dikkate alınarak oluşturulan çalışmamızın devam eden tartışmaya cari açığın yapısal unsurlara bağlı nedenleri araştırılarak katkı sağlanması düşünülmektedir.

Yöntem

Çalışmanın amacı olan, cari açık, ekonomik büyüme, döviz kuru ve imalat oranı arasındaki ilişkileri inceleyebilmek amacıyla bir takım ekonometrik yöntemler kullanılmış ve bunun için Pakistan 1990-2018 yılları kapsayan veriler kullanılmıştır. Çalışma hem uzun dönem hem de kısa dönem ilişkilerini içerdiğinden, yıllık veriler kullanılmıştır. Veriler Dünya Bankası ve Federal Reserve Economic Data'dan alınmış ve araştırma E-Views paket programının 10. sürümü kullanılarak yapılmıştır.

Pakistan'da cari açık, ekonomik büyüme, döviz kuru, imalat oranı arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla; uygulama bölümünde, ekonometrik bir analiz olan zaman serileri kullanılmıştır. Çalışmadaki değişkenlerin durağanlık durumu çalışacağımız modelin güvenilir olması açısından büyük önem taşımaktadır. Bunun için, değişkenlere Geliştirilmiş Dickey Fuller Testi (ADF) ve Phillips Peron Testi (PP) uygulanacaktır. Bu test sonuçlarına göre serilerimizin durağan olması durumunda çalışmamıza devam edecek, serilerimizin birim kök içermesi durumunda serilerimizi durağan hale getirmemiz gerekmektedir. Durağan hale getirilen serilerimizle modelimizi oluşturduktan sonra değişkenler arasındaki ilişkiyi saptamak için eş bütünleşme analizi yaparak ardından VAR modelini oluşturulmuştur. Modelimizin varyans durumunu analiz etmek için Farklı Varyans testini inceledik. Modelimizdeki değişkenlerin dağılım durumunu incelemek için normal dağılım tablosu oluşturup dağılım hakkında yorumlamalar yapacağız. Son olarak da varyans ayrıştırma analizi yaptıktan sonra, değişkenlerimizin uzun vadede ilişkisini saptamak için Etki Tepki analizine yer verilmiştir.

Modellerde kullanılan tüm değişkenler, kısaltmaları ve alındıkları yerler Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1: Uygulamada kullanılacak değişkenler (1990-2018)

Değişkenin Adı	Sembol	Verinin Tanımı	Verinin Kaynağı
Cari Açık	CA	Milyar Dolar	Dünya Bankası
Ekonomik Büyüme	GSYH	Milyar Dolar	Federal Reserve Economic Data
Döviz Kuru	DK	1995=100, 2003=100	Dünya Bankası
İmalat Oranı	İO	%	Dünya Bankası

Ekonometrik Model:

$$CA = \alpha + \beta_1 GSYH + \beta_2 DK + \beta_3 İO$$

Bulgular

1. Durağanlık Testleri

Değişkenler nedensellik ve diğer çalışmalara başlamadan, serilerin durağanlık durumunun incelenmesi gerekmektedir. Durağanlık testi sonuçları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Düzey Değerlerinin ADF ve PP Birim Kök Testleri Sonuçları

DEĞİŞKENLER	ADF (sabit)	ADF (trend ve sabit)	PP (sabit)	PP (trend ve sabit)
CA	-0.11154 [0.6364] (0)	-1.464680 [0.8177] (0)	-0.778783 [0.8097] (4)	-1.709107 [0.7203] (4)
GSYH	2.716257 [1.0000] (0)	-0.964498 [0.9332] (0)	3.135914 [1.0000] (2)	-0.812275 [0.9523] (2)
İO	0.593150 [0.8385] (0)	-2.159844 [0.4922] (0)	-2.191545 [0.2135] (0)	-2.371119 [0.3854] (3)
DK	-0.300783 [0.9128] (0)	-3.763504 [0.0371] (0)	-0.300783 [0.9128] (2)	-2.120458 [0.5128] (1)
Kritik Değer %1	-3.68914	-4.323979	-3.689194	-4.323979
Kritik Değer %5	-2.971853	-3.580623	-2.971853	-3.580623
Kritik Değer %10	-2.625121	-3.225334	-2.625121	-3.225334

Değişkenlere ait hipotezler aşağıda gösterilmiştir:

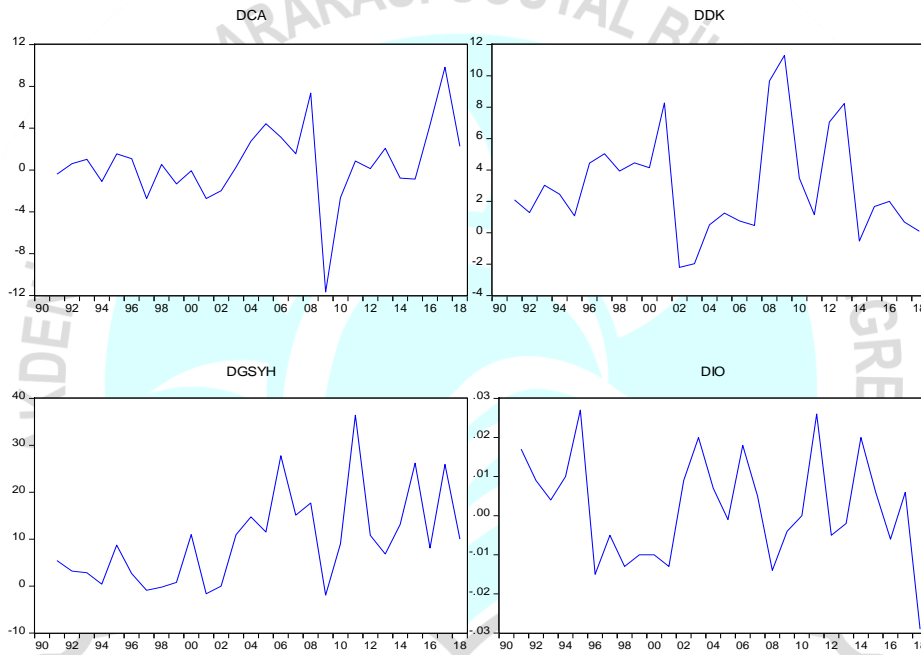
Ho: CA, GSYH, İmalat oranı ve DK serileri birim kök içermektedir.

Ha: CA, GSYH, İmalat oranı ve DK serileri birim kök içermemektedir.

2. Farkı Alınmış Verilerin Durağanlık Analizi

Zaman serisi çalışmalarında serilerin birim kök içermemesi, yani durağan olmaları gerekmektedir. Serilerin durağan hale getirilmesi için literatürde birçok yöntem bulunmaktadır. En fazla yayılan yöntem fark alma yöntemi olarak bilinmektedir (Maddala ve Kim, 2002: 8). Çalışmada, değişkenleri durağanlaştırmak için, değişkenlerin farkları alınarak durağanlıkları test edilmiştir. Verilerin birinci farkı alınmış; bu şekilde serilerin durağan hale geldikleri görülmüştür. (Şekil 1 ve Tablo 3).

Şekil 1: 1990–2018 Dönemi Pakistan Birinci Farkı Alınmış Verilerin Grafikleri

Cari açık, ekonomik büyüme, imalat oranı ve döviz kuru serilerinin düzey değerlerinin trendde sahip olduğu, ancak birinci farkların trendden arındığı görülmektedir (Şekil 1). Dört serinin de birinci derecede durağan olduğu söylenebilmektedir. Değişkenlere uygulanan ADF ve PP testi sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3: Birinci Fark Değerlerinin ADF ve PP Birim Kök Testleri Sonuçları

DEĞİŞKENLER	ADF (sabit)	ADF (trend ve sabit)	PP (sabit)	PP (trend ve sabit)
DCA	-4.538994 [0.0013] (2)	-4.669225 [0.0047] (0)	-4.540563 [0.0013] (4)	-4.669620 [0.0047] (4)
DGSYH	-3.969029 [0.0053] (0)	-5.472303 [0.0007] (0)	-3.969029 [0.0053] (2)	-5.614432 [0.0005] (2)
	-4.109718	-4.045790	-4.099895	-4.042137

DİO	[0.0038] (0)	[0.0191] (0)	[0.0038] (0)	[0.0193] (3)
DDK	-3.613016 [0.0122] (0)	-3.613016 [0.0567] (0)	-3.428692 [0.0685] (2)	-3.523400 [0.0151] (1)
Kritik Değer %1	-3.699871	-4.339330	-3.699871	-4.339330
Kritik Değer %5	-2.976263	-3.587527	-2.976263	-3.587527
Kritik Değer %10	-2.627420	-3.229230	-2.627420	-3.229230
Not: ADF ve PP için kritik değerler MacKinnon (1996) tarafından elde edilmiştir. [] içindeki değerler olasılık değerlerini gösterir. () içindeki değerler gecikme uzunluklarını verir.				

Değişkenlere ait hipotezler şu şekildedir:

Ho: Fark alınmış CA, GSYH, İO ve DK serileri birim kök çermektedir.

Ha: Fark alınmış CA, GSYH, İO ve DK serileri birim kök çermemektedir.

Tablo 3'e göre CA, GSYH, İO ve DK için şu şekilde yorumlama yapılabilmektedir: ADF ve PP test istatistiklerinin sabitli ve trend-sabitli değerleri değerlendirildiğinde değişkenler için, test istatistiğinin kritik değerlerden mutlak değer olarak büyük olduğu görülmekte, Ho hipotezinin red edilmesine sebep olmaktadır. Sonuç olarak serilerin birinci farklarının birim kök içermediği yani durağan olduğu anlaşılmaktadır.

3. Modelinin Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Eşbütünleşme testlerinde, gecikme uzunluğunun saptanması ilk önce sadece bağımlı değişkenin kendi gecikmeli değerinin en büyük gecikme uzunluğu boyunca regresyonuna göre belirlenmekte ve en küçük kritik değeri sağlayan gecikme sayısı seçilmektedir. Bağımlı değişkenin belirlenen gecikme sayısı sabittir ve regresyon modelleri bağımsız değişkenin tüm gecikmeli değerleri ile belirlenir ve yine en küçük kritik değeri sağlayan gecikme sayısı bağımsız değişkenin gecikme sayısı olarak hesaplanmaktadır. En küçük gecikme sayısı ile belirlenen modelde, bir otokorelasyon problemi varsa, en küçük ikinci kritik değerin temsil ettiği gecikme sayısı kabul edilmektedir.

Farkları alınmış ve durağanlaştırılmış serilerin; VAR modelinin, Granger nedensellik analizinin, etki-tepki fonksiyonlarının ve varyans ayrıştırmasının yapılabilmesi için ilk önce uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gereklidir. Gecikme sayısının bulunmasında; LR (Likelihood ratio test istatistiği), FPE (Son Tahmin Hata Kriteri), AIC (Akaike bilgi kriteri),

SC (Schwarz bilgi kriteri), HQ (Hannan-Quinn bilgi kriteri) kriterleri kullanılmaktadır (Awokuse, 2003).

Gecikme uzunluğuna karar verilmesini sağlayacak veriler, Tablo 4'da gösterilmiştir.

Tablo 4: Pakistan'ın Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-225.7970	NA	558.5460	17.67669	17.87025	17.73243
1	-128.0922	157.8308*	1.061410	11.39171	12.35948*	11.67039
2	-110.9208	22.45497	1.071863	11.30160	13.04358	11.80323
3	-85.37570	25.54507	0.677262*	10.56736*	13.08355	11.29193*

NOT: * Kriter tarafından seçilen gecikme uzunluğunu gösterir.

LR: Likelihood ratio test istatistiği (5% düzeyinde)

FPE: Son Tahmin Hata Kriteri (Final Prediction Error)

AIC: Akaike bilgi kriteri

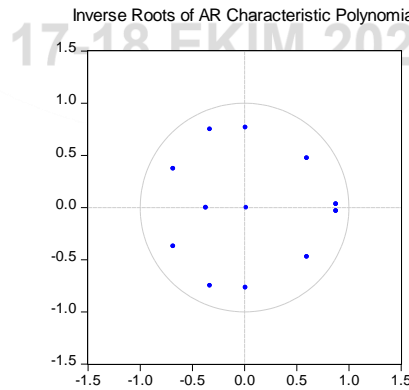
SC: Schwarz bilgi kriteri

HQ: Hannan-Quinn bilgi kriteri

Tablo 4'deki test sonucuna göre gecikme uzunluğu, AIC, FBE ve HQ'a göre 3, LR ve SC'ya göre ise 2'dir. Gecikme uzunluğunun 3 olduğu modelde, otokorelasyon ve değişen varyans sıkıntısının olmadığı görüldüğünden, gecikme uzunluğu 3 olarak alınmıştır.

Şekil 2'de, üç gecikmeye sahip modelin AR karakteristik ters kökleri gösterilmiştir. Serinin karakteristik denklemlerinin tüm kökleri birim çemberin içinde olduğu için serinin durağan olduğu görülmektedir.

Şekil 2: AR Karakteristik Polinomun Ters Köklerinin Birim Çember İçerisindeki Konumu

Şekil 2'de, ters köklerin birim çember içinde olduğu görülmektedir. Sonuç olarak 3 gecikmeli VAR modelinin daha etkin ve tutarlı olacağı saptanmıştır.

4. Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Eşbütünleşme analizi ile değişkenler dizisi sabit olmasa bile, bu serilerin sabit bir kombinasyonu belirtilmektedir (Tarı, 2010: 415).

Değişkenler arasında uzun vadeli bir ilişkinin varlığını belirlemek için kullanılan yöntemlerden biri Johansen (1990) eşbütünleşme analizidir. Eşbütünleşme testinde ilk olarak VAR modelindeki değişkenlerin gecikmeli değerlerinin bulunması gerekmektedir. Değişkenler arasındaki ilişkiyi uzun dönemde saptamak için serilerin aynı dereceden tümleşik olması gerekmektedir. Yapılan analizlerde serilerin aynı dereceden tümleşik olduğunu gösterilmişti. Yani birinci derecede durağan olan seriler eşbütünleşme testi yapılması için uygundur. Uzun dönemde değişkenler arasında bir ilişkinin olup olmadığını belirlemek amacıyla Johansen Eşbütünleşme testi kullanılmaktadır.

Serilere ilişkin eşbütünleşme hipotezleri şöyledir:

H_0 : CA, GSYH, İO ve DK serileri eştümleşik değildir.

H_a : CA, GSYH, İO ve DK serileri eştümleşiktir.

Johansen Eşbütünleşme Testi sonucunda bulgular Tablo 5’de sunulmuştur.

Tablo 5: Eşbütünleşme Test Sonuçları

H_0 Hipotez	Özdeğer İstatistik	İz İstatistik	% 5 Kritik Değer	Olasılık**	Max-Özdeğer İstatistik	% 5 Kritik Değer	Olasılık**
r_0^*	0.752383	51.58631	40.17493	0.0024	0.752383	24.15921	0.0007
r_1	0.395596	15.29363	24.27596	0.4326	0.395596	17.79730	0.2220
r_2	0.061267	2.202311	12.32090	0.9338	0.061267	11.22480	0.9569
r_3	0.021251	0.558489	4.129906	0.5170	0.021251	4.129906	0.5170

Not: Maksimum özdeğer ve iz istatistiğine göre $\alpha=0.05$ önem seviyesinde 1 eştümleşme eşitliğinin bulunduğunu göstermektedir. * Hipotezin 0.05 önem seviyesinde red edildiğini gösterir.
**MacKinnon- Haug-Michelis (1999) p değerleridir.

Tablo 5'deki, Eşbütünleşme Analizi sonuçlarına göre; Cari açık, GSYH, İmalat Oranı ve Döviz kuru arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu anlaşılmıştır. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişki olmadığını gösteren H_0 hipotezi red edilmiştir. Max-Özdeğer ve İz

istatistikleri bu değişkenler arasında 1 eşbütünleşme eşitliğinin bulunduğunu göstermektedir. Hesaplanan test istatistikleri belirli bir anlamlılık düzeyindeki %5 kritik değerden daha fazlaysa, H_0 hipotezi reddedilmektedir.

Maksimum özdeğer ve iz istatistiklerine göre, eştümleşme vardır ve sonuç olarak vektör sayısı 1 olarak saptanmıştır.

5. Nedensellik Test Sonuçları

Bir değişkeni tahmin etmek için modeldeki değişkenden birinin, diğer değişkenlere neden olup olmadığını, sınamak için Granger tarafından “Granger Nedensellik Testi” geliştirilmiştir. Granger Nedensellik Testi, iki değişken varsa kullanılmaktadır. İki'den fazla değişken olursa blok Granger nedensellik testi blok dışsallık testi kullanılması daha tutarlı sonuçlar verecektir. Blok Granger nedensellik testi, gecikmeli bir değişkenin sistemdeki diğer değişkenlerin Granger nedeni olup olmadığı hakkında bilgi vermektedir (Granger, 1974).

Değişkenlere ait, blok granger nedensellik hipotezleri şu şekilde kurulmuştur:

- H_0 : GSYH, döviz kuru ve imalat oranı; cari açığın nedeni değildir.
- H_a : GSYH, döviz kuru ve imalat oranı; cari açığın nedenidir.
- H_0 : Cari açık, döviz kuru ve imalat oranı; GSYH 'ın nedeni değildir.
- H_a : Cari açık, döviz kuru ve imalat oranı; GSYH 'ın nedenidir.
- H_0 : GSYH, cari açık ve döviz kuru; imalat oranının nedeni değildir.
- H_a : GSYH, cari açık ve döviz kuru; imalat oranının nedenidir.
- H_0 : GSYH, cari açık ve imalat oranı; döviz kurunun nedeni değildir.
- H_a : GSYH, cari açık ve imalat oranı; döviz kurunun nedenidir.

Tablo 6: Nedensellik Analizi Sonuçları

Bağımlı değişken: Cari Açık			
	Ki-kare	sd	olasılık
GSYH	16.07155	2	0.0001***
Reel Efek.Döviz Kuru	18.94963	2	0.0003***
İmalat Oranı	1.966717	2	0.3741
Genel	37.44174	6	0.0000***
Bağımlı değişken: GSYH			
Cari Açık	1.520608	2	0.4675
Reel Efek.Döviz Kuru	7.102631	2	0.0287**

İmalat Oranı	0.237892	2	0.8879
Genel	17.88286	6	0.0065
Bağımlı değişken:İmalat Oranı			
GSYH	2.556290	2	0.2786
Cari Açık	2.005617	2	0.3668
Reel Efek.Döviz Kuru	0.444221	2	0.8008
Genel	7.355238	6	0.2892
Bağımlı değişken:Reel Efek.Döviz Kuru			
GSYH	1.725878	2	0.4219
Cari Açık	0.109134	2	0.9469
İmalat Oranı	1.127839	2	0.5690
Genel	2.977697	6	0.8116

Not: ***p<0.01, **p<0.05, *p<0.1 olduğunda H₀ red

Tablo 6'da bakıldığı zaman; olasılık değerleri; %1, %5 ve %10 dan küçük durumlarda H₀ hipotezi reddedilmekte, H_a hipotezi kabul edilmektedir. Bu duruma göre elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

Bağımlı değişken cari açık olduğu tabloda; büyümenin ve döviz kurunun olasılığı %5'den küçük olduğu için, H₀ reddedilmektedir. Dolayısıyla, büyüme ve döviz kuru cari açığın nedenidir. İmalat oranının olasılık değeri ise, 0.05'ten büyük olduğu için, H₀ reddedilmemektedir. Bu nedenle, imalat oranı cari açığın nedeni değildir.

Bağımlı değişken büyüme olduğu tabloda; cari açığın büyümenin nedeni olduğunu savunan H_a hipotezi reddedilmektedir. Döviz kurunun büyümenin nedeni olduğunu savunan H_a hipotezi 0.0287 ile %5 seviyesinde kabul edilmektedir. Ve son olarak; imalat oranının, büyümenin nedeni olduğunu savunan H_a hipotezi reddedilmektedir.

Bağımlı değişken imalat oranı olduğu durumda; büyümenin imalat oranının nedeni olduğunu savunan H_a hipotezi 0.2786 ile reddedilmektedir. Cari açığın imalatın oranının nedeni olduğunu savunan H_a hipotezi reddedilmektedir. Ve son olarak, döviz kurunun imalat oranının nedeni olduğunu savunan H_a hipotezi 0.8008 ile reddedilmektedir. Genel olarak baktığımızda ise; GSYH, cari açık ve döviz kurunun; imalat oranının nedeni olmadığını savunan H₀ hipotezi reddedilmektedir.

Bağımlı değişkenin döviz kuru olduğu durumda; büyümenin döviz kurunun nedeni olduğunu savunan H_a hipotezi 0.4219 ile reddedilmektedir. Cari açığın, döviz kurunun nedeni olduğunu savunan H_a hipotezi reddedilmektedir. Ve son olarak, imalat oranının, döviz

kurunun nedeni olduğunu savunan Ha hipotezi reddedilmektedir. Genel olarak baktığımızda ise; GSYH, cari açık ve imalat oranının döviz kurunun nedeni olmadığını söyleyen Ho hipotezi reddedilmemektedir.

Tablo 6'e bakıldığında zaman modeldeki değişkenlerin birbiriyle ilişkisi olduğu görülmektedir. Sonuç olarak modelde çift yönlü bir ilişki saptanamamaktadır. Nedenselliklerin yönü ise; büyüme ve döviz kurundan cari açığa doğru; döviz kurundan büyümeye doğru bulunmuştur.

6. VAR Model Sonuçları

VAR modelinin kestirimi sonucunda elde edilen parametreleri yorumlamak yerine, sistemin kestirimi sonucunda elde edilen artıkların analizi yaparak gelecekteki durumla ilgili bilgi verilebilmektedir. VAR yöntemi, modellerdeki değişkenlerin sistematik olarak ilişkilerini incelemek açısından çok önemlidir. VAR yöntemi, değişkenlere ait verileri kullanıp, gelecekteki değerlerini tahminlemede yardımcı olmaktadır (Lütkepohl, 1993: 56-57).

Gecikme uzunluğunun 3 olarak seçildiği ve VAR analizi yapılan sonuçlar Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 7: VAR Modeli Sonuçları

Değişkenler	D(GSYH)	D(CA)	D(İO)	D(DK)
D(GSYH(-1))	0.113319	-0.023501	-0.000403	0.100548
	[0.33223]	[-0.21460]	[-0.71086]	[0.70137]
D(GSYH(-2))	0.571821	0.308065	-8.63E-06	0.087298
	[1.70845]	[2.86665]	[-0.01551]	[0.62056]
D(GSYH(-3))	0.197014	0.005128	0.000841	-0.304416
	[0.42790]	[0.03469]	[1.09898]	[-1.57306]
D(CA(-1))	-0.487963	-0.424585	-0.001958	0.566220
	[-0.43453]	[-1.17758]	[-1.04913]	[1.19965]
D(CA(-2))	-1.044321	-0.459668	-0.002453	0.231543
	[-1.20912]	[-1.65756]	[-1.70867]	[0.63782]
D(CA(-3))	0.343196	0.026955	-0.000996	0.404316
	[0.38771]	[0.09484]	[-0.67692]	[1.08672]
D(İO(-1))	-24.65417	-17.31403	0.205305	10.39844
	[-0.08727]	[-0.19088]	[0.43717]	[0.08757]
D(İO(-2))	-102.1477	-100.0826	0.163149	47.24092
	[-0.38111]	[-1.16298]	[0.36617]	[0.41935]
D(İO(-3))	132.7272	62.24311	0.074060	26.11446
	[0.51519]	[0.75247]	[0.17293]	[0.24117]
D(DK(-1))	-2.199368	-1.098120	-0.000892	0.687668
	[-2.17644]	[-3.38445]	[-0.53119]	[1.61905]
D(DK(-2))	0.990946	-0.323099	-0.000411	0.423819

	[0.81075]	[-0.82331]	[-0.20213]	[0.82500]
D(DK(-3))	-0.088837	-0.174747	-0.001267	0.306014
	[-0.07323]	[-0.44865]	[-0.62834]	[0.60018]
C	6.744760	3.555821	0.006474	-1.161129
	[1.12919]	[1.85408]	[0.65200]	[-0.46250]
R ²	0.614090	0.737934	0.438517	0.442116
F istatistiği	1.591277	2.815837	0.780997	0.792487

Not: Parantez içindeki değerler t istatistiklerini vermektedir. **Not:** ***p<0.01, **p<0.05, *p<0.1 olduğunda H₀ red

VAR modeli sonuçlarının detaylı yorumlaması etki tepki analizleri sonrasında yapılacaktır.

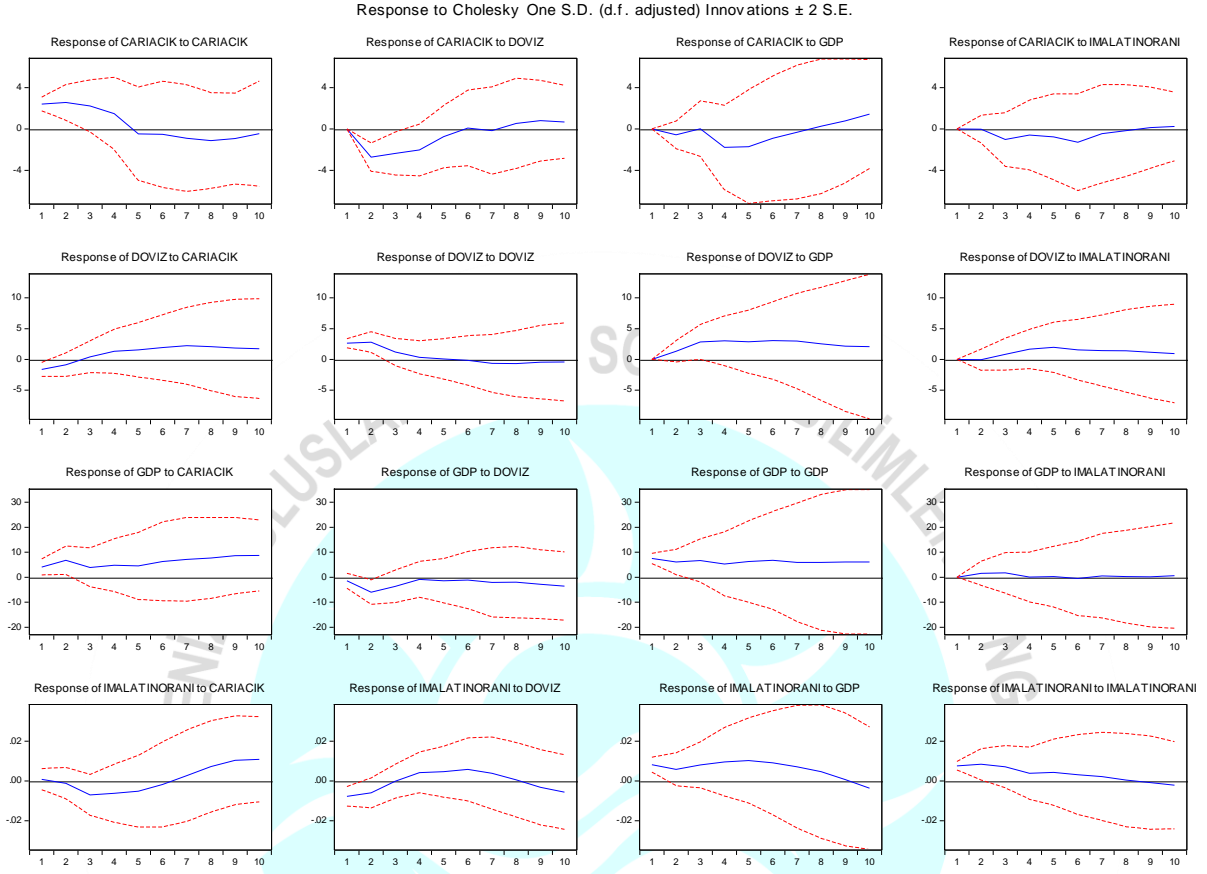
7. Etki-Tepki Analizi

Etki-tepki analizi, VAR/VECM modeli doğrultusunda tahmin edilen ve zamanın belirli diliminde ortaya çıkan şokun değişkenlerin gelecek zamandaki değerleri üzerindeki etkisini tahmin etmek için kullanılan dinamik bir sistemdir. Etki- tepki analizinde VECM sistemindeki bağımlı değişkenin, ortaya çıkan şoklar karşısındaki değişimleri incelenmektedir (Pesaran ve Shin, 1998: 3; Gujarati, 2003: 853-854).

Etki-tepki fonksiyonları, kurduğumuz VAR modeli içindeki değişkenlerin birinde olabilecek şoka karşılık, diğer değişkenlerdeki tepkini göstermektedir. Şekil 3'te Etki-Tepki grafikleri görülmektedir.

GİRNE
17-18 EKİM 2020

Şekil 3: Pakistan Etki-Tepki Grafikleri

Şekil 3'teki Etki Tepki grafikleri şu şekilde yorumlanabilmektedir:

Cari Açık Etki-Tepki Fonksiyon Yorumu

CA'da bir birimlik şoka karşılık, CA'nın ilk dönemlerde bir düşüş gösterdiği, sonraki dönemlerde az bir azalmayla devam ettiği görülmektedir.

CA'daki bir birimlik şokun, Reel Döviz Kuru değişkenine etkisi incelendiğinde ikinci dönemde en düşük seviyeye ulaştığı, ardından artan ve azalan etkilerden sonra sıfıra yaklaştığı görülmektedir.

GSYH'nın CA şokuna verdiği tepkinin, dördüncü döneme kadar azaldığı, sonrasında ise artarak devam etmektedir.

Son olarak da, CA değişkeninde olacak bir birimlik şokun, İmalat Oranı'na etkisine bakıldığı zaman, bu etkinin ortalama etrafında seyir ettiği görülmektedir.

Döviz Kuru Etki-Tepki Fonksiyon Yorumu

DK'daki meydana gelen bir standart hatalık şokun, CA'ya etkisi incelendiğinde, üçünü dönemde en üst seviyeye ulaştığı, ardından artan, azalan etkiler izlendiği görülmektedir.

Son olarak da, DK'nın DK şokuna verdiği tepkinin inişli-çıkışlı yapı izlediği, dördüncü dönemde en üst seviyesine ulaştığı görülmektedir.

DK'da meydana gelen bir birimlik şoka karşılık, GSYH'nin ortalamalar etrafında dalgalandığı tespit edilmiştir.

Diğer etki-tepki grafiğine baktığımızda İmalat Oranı'nın, DK şokuna karşı verdiği tepkinin dördüncü döneme kadar arttığı ve sonrasında azalan bir yapı sergilediği görülmektedir.

Ekonomik Büyüme Etki-Tepki Fonksiyon Yorumu

Ekonomik Büyüme'deki olabilecek şoka karşılık CA'nın beşinci döneme kadar azaldığı sonra ise yavaş şekilde artmaya başladığı görülmektedir.

Ekonomik Büyüme'deki şok karşısında DK'nın tepkisi, ilk önce azalan, sonrasında artan bir şekilde devam etmektedir.

Ekonomik Büyüme'nin kendi şokuna verdiği tepkinin ortalamalarda seyir ettiği görülmektedir.

Son olarak da Ekonomik Büyüme'nin imalat oranına karşı verdiği tepkinin sıfır düzeyinde dalgalandığı saptanmıştır.

İmalat Oranı Etki-Tepki Fonksiyon Yorumu

İlk grafik, İO'daki bir birimlik şoka, CA'nın verdiği tepkiyi göstermektedir. Grafiğe baktığımız zaman, artan ve azalan bir seyir izlediği, son dönemlerde ise en yüksek noktaya yaklaştığı görülmektedir.

İO'da meydana gelen bir birimlik şokun, DK'ya etkisine baktığımız zaman, altıncı döneme kadar artan ve sonrasında da azalan bir seyir halinde olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü grafik ise, etki-tepki grafiğine baktığımız zaman, İmalat Oranın Ekonomik Büyüme şokuna verdiği tepkinin altıncı dönem sonrasında sıfırın altına düştüğü görülmektedir.

Son olarak, İO'daki bir birimlik şokun, kendi üzerindeki etkisini göstermektedir. Grafiğin, beşinci döneme kadar ortalama etrafında dalgalandığı, dördüncü dönem sonrasında azaldığı saptanmıştır.

Etki-Tepki grafiklerinden görüldüğü gibi, sonuçlar VAR analizindeki bulgularla paralellik taşımaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Çalışmanın amacına uygun olarak Pakistan'da cari dengesine etki eden ülke yapısal unsurlar araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, yapısal değişimlerin cari dengeyi etkilediği ayrıca cari denge ile reel döviz kuru ve büyümenin de ilişkili olduğu görülmüştür. Pakistan ekonomisi için incelenen dönemde ekonomik büyüme ve reel döviz kuru ile cari açık arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Yapısal unsurları kontrol amacıyla analize dâhil ettiğimiz imalat oranı değişkeninin ise dönemin başlarında cari denge ile negatif ilişkide olduğu ancak sonraki dönemlerde ilişkinin pozitifte döndüğü görülmektedir. Bu durum iki değişken arasında "U" şeklinde bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Böylesi bir etkinin de yapısal bir dönüşümü temsil ettiği düşünülürse çalışmamızın temel araştırma konusu olan cari denge ile yapısal unsurlar arasındaki ilişkinin varlığın uygulanan yöntemler kapsamında ortaya konulmuştur. İmalat oranı ve cari denge arasında nedensellik ilişkisine rastlanılmamasının muhtemel nedeni de "U" şeklinde bir ilişkinin sıradan nedensellik testleri ile tespit edilemeyeceği, yapısal kırılmalı nedensellik testlerinin kullanılması gerektiği şeklinde yorumlanabilir.

Çalışma sonuçları, Pakistan ekonomisinin cari açık eşliğinde yapısal dönüşümünü gerçekleştirdiği ve büyüdüğünü göstermektedir. Pakistan ekonomisi tarihine baktığımız zaman yüksek büyüme rakamları cari açığın büyük olduğu dönemlere, ekonomik düşüş ise cari açığın az olduğu zamanlara denk gelmektedir. Bu ülkede cari açık sorununun önüne geçilebilmesi için yapısal dönüşümlerin şart olduğu düşünülebilir. Bunun yanında cari açığın olumsuz etkilerini azaltabilmek adına ve uzun dönemde yapısal dönüşüme katkı sağlaması umularak ülkeye doğrudan yabancı yatırımların gelmesi özendirilebilir.

Kaynakça

- Akbaş, Y.,E., Lebe, Y. (2013). Türkiye’de Sanayileşme, Finansal Gelişme, Ekonomik Büyüme ve Kentleşmenin Enerji Tüketimi Üzerindeki Etkisi: Çoklu Yapısal Kırılmalı Bir Araştırma, Ege Akademik bakış, Cilt:15, Sayı 2, ss.197-206.
- Arize, C Augustine, (2002). ‘Imports and exports in 50 countries: Tests of cointegration and structural breaks’ International review of Economic & Finance, Cilt No: 11, Sayı 1, 2002, 101-115.
- Awokuse, T.O. (2003). ‘Is the Export-Led Growth Hypothesis Valid For Canada?’ Canadian Journal of Economics, Cilt No: 36, Sayı: 1, 2003, 126-136.
- Baharumshah, A.Z., Soon, S. & Wohar, M.E.(2019). Fiscal stance, foreign capital inflows and the behavior of current account in the Asian countries. *Empir Econ* 56, 523–549. <https://doi.org/10.1007/s00181-017-1368-5>.
- Barışık, S., & Demircioğlu, E. (2012). Türkiye’de Döviz Kuru Rejimi, Konvertibilete, İhracat-İthalat İlişkisi (1980-2001) 17. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 2(3), 71-84.
- Calderon, C.,Chong, A., Zanforlin, L., (2001). Are African Current Account Deficits Different? Stylized Facts, Transitory Shocks and Decomposition Analysis, IMF Working Paper, African Department.
- Doğan, Türkiye’de Cari Açık Sorunun Yapısal Nedenleri ve Ekonomik Etkileri, 2014.
- Doğan, Emrah, Bayraç, H. Naci (2014). Türkiyede Cari Açık Sorunu Üzerine Mikro Temelli Yaklaşım, Sosyal Bilimler Dergisi, 15(2),97-124.
- Granger, C. W., & Newbold, P. (1974). Spurious Regressions in Econometrics. *Journal of Econometrics*, 2(2), 111-120.
- IMF (1994). *International Financial Statistics (Yearbook)*, International Monetary Fund (IMF).
- IMF. (2019). World Economic Outlook, (Çevrimiçi) www.imf.org
- Jawaid, S.T., Raza, S.A. (2013). Dynamics of Current Account Deficit: A Lesson from Pakistan. *Transition Study Review* 19, 357–366. <https://doi.org/10.1007/s11300-012-0251-5>
- Karunaratne, N.D, (1988). Macro-Economic determinants of Australia’s Current Account (1977-1986), *Weltwirtschaftliches Archiv* 124,713.
- Khan, M., Knight, M. (1983). Determinants of Current Account Balances of Non-Oil Developing Countries in the 1970s: An Empirical Analysis. *IMF Econ Rev* 30, No. 4, 819–842.
- Lütkepohl, Helmut (1993). *Introduction to Multiple Time Series Analysis*, Berlin, Springer – Verlag.

- Maddala, G.S. ve Inn-Moo Kim, (2002). Unit Roots, Cointegration and Structural Changes, Cambridge University Press, U.K.
- Malik, Shahnawaz, Chaudhry, Imran Sharif, Sheikh, Muhammad Ramzan, Farooqi, F.S, (2010). Tourism, economic growth and current account deficit in Pakistan: Evidence from co-integration and casual analysis, European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences, ISSN 1450-2887, Sayı 22.
- Medina, L., Prat, J., Thomas, A., (2010). Current Account Balance Estimates for Emerging Market Economies, IMF Working Paper.
- Mukhtar, Tahir, Khan, Aliya H. (2016). The Current Account Deficit Sustainability: An Empirical Investigation for Pakistan, Pakistan Development Review, Cilt 55, Sayı 4, 397-419.
- Pesaran, H. Hashem – Shin, Yongcheol (1998). Generalized Impulse Response Analysis in Linear Multivariate Models, Economic Letters, 58, 1, pp. 17-29.
- Tarı, R. (2010). Ekonometri. Umuttepe Yayınları, 6. Basım, Yayın No:32, Kocaeli.
- Tarı, R. Kumcu, F. Sera, (2005). Türkiyede İstikrarsız Büyümenin Analizi (1983-2003), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (9), 1:156-179.
- Tathyer, M., (2014). [Türkiye'de Cari Açığın Belirleyicileri ve Belirledikleri, Akademik Bakış Dergisi, Sayı 42, 1-28.](#)
- The World Bank (2019). Current Account Balance Pakistan (çevrimiçi), <https://data.worldbank.org/>
- Yurdakul, Funda, Ucar, Bengisu (2015). The Relationship between Current Deficit and Economic Growth: An Empirical Study on Turkey, Procedia Economics and Finance, Sayı 2

GİRNE
17-18 EKİM 2020